

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

**ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ: ЕТНОПОЛІТИЧНІ,
МОВНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КРИТЕРІЇ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ**

Монографія

ЛЬВІВ 2019

Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [відп. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 392 с.

Схарактеризовано процес формування українсько-польського кордону у XX ст. крізь призму суспільно-політичних і військових процесів. Досліджено проблеми формування етнічної ідентичності (самоідентифікації) населення українсько-польського пограниччя. Проаналізовано значення кордону в щоденних практиках мешканців прилеглих територій, вплив соціокультурних, суспільно-політичних чинників на українсько-польські відносини. Вказано на особливості трансформації сприйняття кордону після відновлення української та польської державності. Доведено важливе значення культурної спадщини пограниччя у процесі кристалізації національної ідентичності, сучасних міждержавних відносин.

Для науковців, усіх, хто цікавиться новітньою історією України й українсько-польськими відносинами.

The Polish-Ukrainian Borderlands: Ethnopolitical, Linguistic, and Religious Criteria of Self-identification of the People: a Monograph / [Resp. ed. I. Pater, Comps. O. Muravskiy, M. Romaniuk]; NAS of Ukraine, I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2019. 392 p.

The monograph described the formation of the Ukrainian-Polish border in the 20th century through the prism of socio-political and military processes. The issues of the formation of ethnic identity (self-identification) of the Ukrainian-Polish borderlands population are investigated. The importance of the border in the inhabitants of the adjacent territories' daily routine, the impact of socio-cultural, socio-political factors on Ukrainian-Polish relations are analyzed. The transformation of the border's perception after the restoration of Ukrainian and Polish statehood is pointed out. The importance of the borderlands' cultural heritage in the crystallization of national identity and modern interstate relations is shown.

For scientists, all who are interested in the contemporary history of Ukraine and Ukrainian-Polish relations.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Степан Борчук
доктор історичних наук, професор Орест Красівський
кандидат історичних наук, доцент Олег Павлишин

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 11 від 17 грудня 2019 р.)

*НДР виконана в межах Цільової програми наукових досліджень НАН України
«Соціокультурний простір України у формуванні національної стратегії: територіальні
ідентичності, ідентифікаційні символи, ментальні практики»*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Розділ I. ІНДИКАТОРИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ	9
Галичина та інші пограниччя: географічні візії, політичні ідеологеми, культурні образи та національні ідентичності українсько-польського прикордоння (<i>Роман Голик</i>)	11
Мовні, етнографічні та релігійні критерії самоідентифікації населення пограниччя (<i>Роман Чмелик</i>)	34
Говірки української мови обабіч кордону (<i>Тетяна Ястремська</i>)	51
Українці: спроба самоідентифікації й самооцінки (<i>Володимир Великочий</i>) ..	92
«Ми теж українці і не можемо себе позиціонувати як якісь напівукраїнці, але треба пам'ятати про свою землю»: множинна/регіональна ідентичність українців, депортованих із Польщі у 1944–1951 роках (<i>Юлія Артимишин</i>)	101
Розділ II. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН: ФОРМУВАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ	123
Українсько-польський кордон: історія, сучасність, перспективи (<i>Богдан Гудь</i>)	125
«Збручанський кордон» (1772–1939): міграція, контрабанда та шпигунство (<i>Сергій Гуменний</i>)	137
Українсько-польські державні кордони й етнічні межі. Історичний огляд (<i>Іван Патер, Олег Муравський</i>)	151
Розділ III. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПОГРАНИЧЧЯ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	191
Польсько-українське національне протистояння у Східній Галичині у другій половині XIX – на початку XX ст.: релігійно-обрядовий вимір (на прикладі Перемишльської греко-католицької єпархії) (<i>Наталія Колб</i>)	193
Політика польської влади щодо українського шкільництва на Волині у міжвоєнну добу (<i>Юрій Крамар</i>)	208
У взаєминах із польською владою: реорганізація русофільства у 20-х роках XX століття (<i>Ірина Орлевич</i>)	221
Проблеми функціонування української мови у шкільництві польсько- українського пограниччя у 20–30-х роках XX століття (<i>Оксана Руда</i>) ...	231

Читацькі інтереси українських школярів та навчальна література у Другій Речі Посполитій (<i>Марта Надрага</i>)	245
Вплив холмських подій на ескалацію українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині. 1938–1944 рр. (<i>Володимир Трофимович, Лілія Трофимович</i>)	256
Українсько-польське прикордоння в роки Другої світової війни (<i>Андрій Боляновський</i>)	269
Розділ IV. СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ, КУЛЬТУРНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ	301
Місцевий прикордонний рух між Україною та Республікою Польща: правові засади регулювання, соціально-економічний ефект (2008–2018) (<i>Олег Муравський, Михайло Романюк</i>)	303
Нова економіка трудової міграції і її роль у соціально-економічному розвитку Карпатського регіону (<i>Уляна Садова</i>)	310
Польський вектор української міграції (<i>Олена Малиновська</i>)	328
Дозвілєві практики підлітків українсько-польського пограниччя: спільне та відмінне (<i>Любов Дикань, Людмила Сокурянська, Світлана Шудло</i>)	340
Вплив культурної спадщини українсько-польського пограниччя на сучасні міжетнічні відносини (<i>Роман Чмелик</i>)	350
Літературознавчі аспекти польсько-українського пограниччя: вектори досліджень (<i>Марія Брацка</i>)	363
Wybrane zagadnienia programów wyborczych zwycięskich stronnictw politycznych w wyborach parlamentarnych 2011 roku na terenach Galicji Zachodniej w Polsce: analiza porównawcza (<i>Maryan Lopata</i>)	376
Вступ Республіки Польща до НАТО: дорожня карта для України (<i>Сергій Попко</i>)	385

ПЕРЕДМОВА

Державний кордон України відображає її територіальну цілісність, політичну та економічну незалежність, суверенітет і єдність. Він визначає межі нашої країни на суходолі, у водному та повітряному просторі. Усе це регулює відповідний закон «Про державний кордон України» згідно з Постановою Верховної Ради України від 4 листопада 1991 року, який набув чинності від 18 грудня 1991 року. Встановлені державні кордони України, визнані міжнародними спільнотами, надають їй права на конкретну територію, є недоторканими, а будь-які його порушення повинні бути рішуче припинені.

Для незалежної України надзвичайно важливою є проблема державних кордонів. Найбільше територіальних претензій до України упродовж усього свого існування виставляла Росія, яка спланованою військовою операцією своїх збройних сил у лютому 2014 року захопила півострів Крим, згодом окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей. Це стримало процес державотворення в окупованих областях, руйнівно позначилося на східних прикордонних українських регіонах, призвело до біженства сотні тисяч наших співгромадян, а також до загрози втрати ними на етнічному пограниччі своєї національно-культурної самобутності.

Навіть більше – з огляду на воєнно-політичні події в нашій державі кардинально змінилася за характером, напрямками та перспективами прикордонна співпраця. Нині у зв'язку з переорієнтацією України зі східного вектору за інтенсивністю економічних зв'язків, за активністю соціально-гуманітарної співпраці та за масштабами міграції населення головним прикордонним партнером України, безперечно, можна визнати Польщу.

Польсько-український кордон існує формально, відколи Україна здобула незалежність, тобто від 24 серпня 1991 року. До цього часу державний кордон між Україною та Польщею був частиною польсько-радянського й мав ідентичне розташування, довжина його становить 535 км. Водночас польсько-український кордон є кордоном Європейського Союзу.

Сучасний кордон з Україною простягається від Ужоцького перевалу по долині р. Сян на схід від с. Лютовиська, м. Устрики Долішні, перетинає долину р. Стривігор, Перемишльські ворота, у районі Крилова досягає р. Західний Буг, а потім проходить вздовж Бугу на с. Собібор коло Володави. Кордон відділяє польські Підкарпатське та Люблінське воєводства на заході від українських Закарпатської, Львівської та Волинської областей на сході.

Питання непорушності кордонів у Європі повоєнного часу зняло з порядку дня проблеми територіальних претензій між поляками та українцями, проте залишило невирішеними справи культурного співжиття обох народів. Ця давня проблема співіснування двох етносів найгостріше і жорстоко проявилася

у польсько-українському протистоянні в роки Другої світової війни та в повоєнний час.

Комуністичні режими СРСР і Польщі прагнули радикально розв'язати проблему співжиття двох народів на українсько-польському пограниччі – спочатку в 1944–1946 року, репатріюючи українців із Польщі, а поляків з України, щоб у такий спосіб українські етнічні землі на захід від радянсько-польського кордону були деукраїнізовані, а на схід – деполонізовані. Згодом – застосовуючи депортації 1947 року (сумнозвісна операція «Вісла») і 1951 року у зв'язку з обміном ділянками державних територій та в рамках «часткової зміни і доповнення договору від 16 серпня 1945 року між СРСР в Польщею про державний кордон». Однак частина українських земель (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя) залишилися за межами України. Тому українці й поляки не сприйняли таких шляхів розв'язання міжнаціональних відносин, не змогли змиритися з «утраченими землями» обабіч кордону. Однак радянські та польські комуністичні режими воліли не бачити цієї проблеми в українсько-польських відносинах, яка після проголошення незалежності України та демократизації Польщі стала особливо актуальною. Власне цей прояв був не так у територіальних претензіях, як у взаємних звинуваченнях про завдані «старі» кривди та в односторонньому тлумаченні деяких подій, зокрема на Волині 1943 року, акції «Вісла», захоплення і нищення православних церков на Холмщині 1938 року, нав'язування на західноукраїнських землях осадництва, проведення 1930 року «пацифікації» тощо.

Такі непорозуміння між поляками й українцями стосовно спільних сторінок історії спалахували періодично, особливо напередодні якихось трагічних роковин. Щоправда, у якийсь момент обидві сторони наблизилися до деякого порозуміння («вибачаємо та просимо вибачення»). Однак обидві сторони не зуміли або не встигли переосмислити й дати належної оцінки складним питанням спільних сторінок історії, коли 2013 року повернувся старий націоналістичний наратив, який сьогодні визначив напрям польсько-українського історичного діалогу та національної пам'яті¹.

Найбільш виразно проявляється спірне питання історії між обома народами на українсько-польському етнічному пограниччі, де виникає специфічний клімат, що сприяє як толерантності та схваленню культурних цінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмові. Водночас тут формуються різні виміри суспільної свідомості. Українсько-польське пограниччя внаслідок різноманітних викликів – економічних, політичних, світоглядних – здавна було неоднозначною зоною. Останні десятиріччя ХХ – початок ХХІ ст. залишили українцям та полякам по собі пам'ять про різні події – як позитивні, так і негативні для обох народів.

Зневага національної пам'яті українців і поляків та руйнації пам'ятників учасникам українських національно-визвольних змагань, борцям за відродження незалежної Польщі властиві радянським і польським комуністичним режимам. Скажімо, у Львові в серпні 1971 року на Личаківському цвинтарі радянські комуністи з допомогою танків і будівельної техніки знищили «Меморіал львівських орлят». А 1974 року за наказом польських комуністів на цвинтарі у м. Ланьцут,

¹ Рать Т. Між Збручем та Сяном: польсько-український уявний простір. URL: <https://zbruc.eu/node/73714>

де поховано близько 400 вояків УНР і УГА, знесеноobelіск та надгробні хрести, а кладовище зрівняно із землею. На його місці влаштовано символічне цвинтарне поле жовніврів Польського війська, які загинули в роки Другої світової війни. Після багаторічних українсько-польських переговорів на різних рівнях обидві сторони досягнули компромісу: цвинтар став фактично польсько-українським, його територію поділили на дві частини – «українську» і «польську», а Львівська обласна рада погодилась фінансувати спорудження меморіалу воякам УНР і УГА. Дещо подібне було і з польськими похованнями на Личаківському кладовищі у Львові («Меморіал львівських орлят»): українська сторона була менш принциповою та з легкістю погодилася на збереження меж і довоєнного вигляду кладовища, заплуштивши очі на контраверсійні символи («Меч-щербець» та інші мілітарні деталі), хоч пропозиції щодо його облаштування були різні.²

Однак, незважаючи на деякі розбіжності, 24 червня 2005 року за участі президентів Польщі та України на Личаківському цвинтарі у Львові були відкриті меморіал воякам Української галицької армії та Польській військовий меморіал.

Зі зміною влади в Польщі 2016 року керівна партія «Право і справедливість» («PiS») на відміну від «Громадянської платформи», що перебувала при владі у 2007–2015 рр., зайняла надзвичайно жорстку позицію щодо українського національно-визвольного руху та його керівників у роки Другої світової війни.

Рішення польського Сейму про встановлення 11 липня «Національним днем пам'яті жертв геноциду, скоєного українськими націоналістами щодо громадян Другої Речі Посполитої» означало поставити німецькі, радянські злочини й українських націоналістів на одному рівні, що, очевидно, викликатиме щороку неабияку українську істерію³. Депутати Сейму визнали проблемним для Польщі ставлення в Україні до тих осіб, яких у них вважають злочинцями, – це провідник ОУН Степан Бандера і головнокомандувач УПА Роман Шухевич, не погоджувалися називати події 1943 року на Волині польсько-українською війною.

Те, що в липні 2016 року президент України Петро Порошенко вшанував жертв Волинської трагедії біля пам'ятника у Варшаві, президент Польщі Анджей Дуда (Andrzej Duda) і лідер партії «PiS» Ярослав Качинський (Jarosław Kaczyński) назвали дуже важливою подією в контексті подальшого історичного діалогу між Києвом та Варшавою⁴.

Цей жест П. Порошенка був дуже своєчасним для зниження ступеня напруги в польському суспільстві, адже ситуація в українсько-польських відносинах і у ставленні до українців у Польщі, особливо у пограничних регіонах, почала виходити з-під контролю. Польські радикальні сили вдавалися до знищення українських пам'ятників, проводили їх демонтаж, глумилися над могилами. Однак польська влада не реагувала на такі дії націоналістів, демонструючи тим самим свою незацікавленість у зниженні ступеня міжетнічного протистояння. У жодному конкретному випадкові так і не дійшло до розкриття злочинів, хоча найбільше їх

² Козак О. Цвинтар українських солдат у Ланьцуті. Як йому знову стати українським? URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4f3803971a312/>.

³ Панченко Ю. Польська влада показує, що не зацікавлена зменшити міжетнічне протистояння. URL: site:www.eurointegration.com.ua.

⁴ Банахевич Ю. У пошуках примирення. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytes/2049119-volin-u-posukah-primirennia.html>

відбувалося у прикордонній зоні, де був найсильніший контроль, а це свідчило про потурання таким діям з боку державних органів.

Напруженість в українсько-польських відносинах відчувалася й щодо участі президентів України та Польщі в заходах, приурочених до 75-ої річниці Волинської трагедії 1943 року. Відмова поляків від пропозиції українців провести спільні заходи, на яких би озвучили заяви обох очільників щодо волинських подій та закликали б до примирення, привела до того, що президенти вшанували пам'ять жертв українсько-польського етнічного конфлікту кожен у своїй країні.

Відколи у Польщі відносини з Україною почали трактувати крізь призму історичних подій, зокрема Волинської трагедії, ставлення до українців у сусідній державі погіршилося. Чвари біля могил, антиукраїнські акції у Польщі, побиття громадян України – усе це тільки підтримувало негативне ставлення українців до поляків. Політикам обох держав потрібно усвідомити, що історія суперечлива: із неї можна черпати надію і натхнення, а можна реанімувати давній біль і ворожнечу. А найголовніше – плекати солідарність між польським і українським середовищами, проводити спільні заходи, популяризувати імена тих українців і поляків, які працюють задля примирення, творити спільні культурні проєкти, які сприятимуть добросусідським відносинам між нашими народами.

У колективній монографії на підставі узагальненої чималої джерельної бази – здобутків сучасної вітчизняної та зарубіжної історіографії – проаналізовано етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення польсько-українського пограниччя, їх визначальність, розкрито формування та особливості трансформації польсько-українського кордону, історичну ретроспективу пограниччя, його сучасні соціально-економічні, політичні та культурні проблеми.

Колектив авторів висловлює подяку Національній академії наук України, Міністерству освіти і науки України за сприяння у виданні монографії.

*Олег Муравський
Іван Патер*

**РОЗДІЛ І.
ІНДИКАТОРИ
САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ
НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬСЬКО-
УКРАЇНСЬКОГО
ПОГРАНИЧЧЯ**

ГАЛИЧИНА ТА ІНШІ ПОГРАНИЧЧЯ: ГЕОГРАФІЧНІ ВІЗІЇ, ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГЕМИ, КУЛЬТУРНІ ОБРАЗИ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ

Кордони країн, фронтири цивілізацій, фронтірні території та гібридні ідентичності, літературні, культурні, мовні пограниччя – ці теми й відповідні поняття щораз більше привертають увагу дослідників. Дедалі частіше йдеться і про українсько-польські «помежів'я» (віртуальні й реальні) як про об'єкт фронтірних студій – філологічних, історичних, культурологічних¹. Землями сучасної Галичини пролягало багато кордонів – давніх, що стали віртуальними й залишилися тільки в культурній пам'яті, у документах та на географічних мапах, і нових, що поділяють регіон сьогодні. Це зробило її особливо цікавою з погляду «пограничних студій» у різних сферах². Водночас слід мати на увазі, що концепт Галичини, як і поняття кордону чи фронтиру, у сучасному розумінні – витвори модерної доби. Із тим, як регіон змінював свої обриси в уяві мешканців, трансформувалася його матеріальна та духовна культура, мінялися політичні системи та ідеологеми, змінювалися й уявлення про те, що таке кордони та пограниччя.

Княжа доба й ранньомодерний час: від руського пограниччя до Руського воєводства. Перші обриси майбутнього українсько-польського пограниччя (як і обриси того, що згодом стали розуміти під княжою / середньовічною Галичиною) нині не дуже ясні, як і саме середньовічне уявлення про границю й пограниччя. Один із прикладів цьому – хрестоматійний сюжет із «Червенськими городами», які руський літописець помістив під 981 р.: «Иде Володимиръ. к Лахомъ. и заа грады ихъ. Перемышль. Червень. и ины города, иже суть и до сего днѣ подъ Русью». Зараз маємо кілька різних трактувань літописної події, причин її появи в середньовічному тексті, просторової локалізації й наслідків. У польській історіографії майже традиційною стала думка про те, що йдеться про порушення споконвічного польсько-руського кордону внаслідок руської інвазії / загарбницького походу і відповідно про зміну етнічної структури та політичної належності польських земель, котрі згодом стали середньовічною Галичиною та Волинню (У деяких публіцистичних текстах з'являється навіть образ першої депортації поляків із прадідівських

¹ Наприклад, див.: Матеріали конференції «Література на пограниччі: амбівалентність, гібридність, долання кордонів». *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2014. Вип. 60, ч. 1–2; Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ: «Критика», 2015; Чмелик Р. Українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017.

² Голик Р. *Anima galiciana i/чи fata morgana: реальна й віртуальна Галичина в літературі та ментальності*. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2014. Вип. 60(1). С. 53–61; Holyk R. *Anima galiciana i / ili fatamorgan Galicija w književnosti i svijesti*. *Ukrajinska Galicija / uredio J. Paščenko; prijevodi z ukrajinskoga*. Zagreb, 2015. S. 193–203.

земель). Українські історики, навпаки, акцентують на руському характері Червенських городів та на східнослов'янській ідентичності літописного населення, яке, за версією Ярослава Ісаєвича, назвало ці території та місто на них короткою формою прикметника *чървеньный / чърмьный – Чървень*³. Водночас учений стверджував, що проблема етнічної ідентичності населення регіону й питання їхнього політичного підпорядкування перебувають у різних площинах: на його думку, городяни Червеня й інших місцевостей були східними слов'янами (можливо, дулібами чи хорватами, які потрапили у сферу політичних впливів «залежних від Чехії» лєндзян / «ляхів», проти яких і були спрямовані походи Володимира Святославича та його наступників). Щоправда, ті ж лєндзяни давніше, можливо, уже були підданими Русі, отже, князь просто повернув собі колишній кордон власної держави⁴. Водночас 2014 року Юрій Диба та Ігор Мицько взагалі відкинули версію походу на ляхів 981 року, стверджуючи, що Червенські гради були руськими, а відповідний літописний уривок підроблено на вимогу «прошведські настроєного князя Мстислава-Гарольда Володимировича у 1118 р.», який мав власну політичну візію пограничних земель та їх колишньої належності⁵. Як бачимо, справа, очевидно, у тому, що повністю відтворити етнічнополітичні процеси та їх трансформації на території Червеня й Червенських городів нині доволі важко, якщо взагалі можливо⁶. Фактом, однак, залишається змінність цього та іншого відтинків українсько-польського пограниччя, адже під 1018 роком руський же літопис малював картину переходу цих місцевостей у руки Болеслава I, який «городы червеньскыя зая собѣ», а під 1031 роком фіксував, що руські князі повторно їх відвоювали («Ярослав и Мстислав заяста грады червеньскыя опять»). Це, як зауважив Я. Ісаєвич, географічно обмежувало русько-польське пограниччя ріками Буг та, вірогідно, Стир і закріплювало за Руссю Перемишльську землю. Те ж стосувалося й пізніших часів, зокрема Галицького та Волинського князівств епохи династії Романовичів та їхніх польських сусідів. З одного боку, руські князі займали території, які згодом стали вважати етнічно польськими; з іншого – польські володарі завойовували землі, котрі згодом стали ідентифікувати як «руські». Зрештою, рефлексій над поняттями кордону, прикордоння та ідентичності доколишніх мешканців (на зразок уявлень про *terminus* у середньовічній Західній Європі⁷) руські літописні джерела не фіксують. Тут ідеться радше про «свою» землю, на яку нападають чужинці, та «чужі» території, які завойовують руські правителі. Саме слово *граница* у значенні *terminus*, за «Матеріалами до словника давньоруської мови» Ізмаїла Срезневського, зафіксовано в пам'ятках лише з кінця XIV ст. Натомість раніше в руському суспільстві домінував,

³ Ісаєвич Я. До історії взаємин Київської та Гнєзненської держав: Червенські гради. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2003. Вип. 13, ч. 1. С. 77.

⁴ Там само. С. 88–89.

⁵ Диба Ю., Мицько І. Про видуманий похід 981 року князя Володимира на ляхів. 2014. 30 жовтня. URL: <https://zbruc.eu/node/28650> (дата звернення: 4.09.2019).

⁶ Детально див.: Ляска В. Червен та «Червенські гради»: історіографічні міфи на тлі труднощів археології. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2014. Вип. 18. С. 167–211; Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Wojewodztwo Belskie od schyłku XIV do początku XVII w. Warszawa, 1993. 388 с.; Janeczek A. Podgoraj – zaginiony gród pogranicza polsko-ruskiego. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 1985. № 1–2. С. 3–28.

⁷ Наприклад, пор.: Кобрин К. Р. Средние века: очерки о границах, идентичности и рефлексии. СПб.: Центр гуманитарных инициатив, 2016. 218 с.

очевидно, термін *межа* та його похідний *меженьникъ* ‘межовий знак’. Однак про правову суть цих термінів у тогочасному контексті майже нічого невідомо. Так само не знаємо, якими були критерії встановлення меж / границь між сусідніми державами та руськими князівствами. Імовірно, тогочасні політичні границі / межі були частково результатами завоювань, а частково тим, що нині називають орографічними кордонами – лініями природних перешкод (гори, яри, ріки, озера). У кожному разі, як зазначають дослідники, внутрішні кордони / межі між землями руського Галицького та Волинського князівства, імовірно, визначали ландшафтним протиставленням гірської та рівнинної місцевостей (Голі Гори, белзькі поля тощо)⁸.

Так формувалися обриси русько-польських погранич, зокрема і «Прото-Галичини» («Руського королівства», «королівства Галичини»), яку початково відмежовували від Володимирії-Волині (отже, від таких городів, як Белз, Луцьк-Луческ, Володимир, Холм), позначаючи її територію міськими центрами, розташованими вздовж Дністра, Сяну та Вислоку (Сянок, Галич, Теревовля, Звенигород, Львів, Перемишль, Самбір, Ярослав тощо)⁹. «Територію Галича» відмежовували від «території Володимира» (Волині) й на рівні регіональних ідентичностей: у Галицько-Волинському літописі фігурують «галичане» і «волинці». Водночас і ті, і ті виступали як «русь», хоча ззовні цю «русь» ідентифікували неоднаково¹⁰. Важко сказати, що було для літописців важливішим – відмежовані одні від одного центри князівської влади (Галич і Володимир) чи «велике ціле» у вигляді Галичини й Волині. Однак для сучасних історіографів однією з домінантних є картина об’єднаної під правлінням Романовичів Галичини й Волині (у деяких текстах навіть Галичо-Волині) у вигляді Галицько-Волинського князівства (чи Галицько-Волинської держави). Своєю чергою це князівство (чи державу) трактують дwoяко. З одного боку, у ній бачать цілісні володіння Романовичів, обмежені ріками Яселка, Вислок, Сян, Вепр та містами Коросно, Ряшів, Щебрешин, Верещин, Воїнь на заході, річками Буг, Володавка і Верхня Прип’ять та городами Верещин, Столп’є, Угровськ, Кам’янець на півночі, Прип’ять, Стир і Горинь та містами Чорторійськ, Пересопниця, Дорогобуж на сході. Водночас усередині відзначали майже постійну межу між галицькими (такими, як сам Галич, Любачів, Голі Гори, Плісненськ чи Львів) і волинськими (такими, як Володимир, Белз, Бузьк, Крем’янець, Тихомль) містами. З іншого – територія, яку займали галицькі міста, належала до різних земель, теж відмежованих одна від одної – власне Галицької, Перемишльської, Теревовельської, Звенигородської¹¹. Отож частина територій, які згодом стали визнавати лише польськими, у цей час належала до руської сфери володіння. А фронтірні території українсько-польського пограниччя княжого часу самі були поділені внутрішніми границями.

⁸ Ляска В. Ландшафт кордону: літописна дихотомія «гора-поле» на галицько-волинському пограниччі. *Плісненські старожитності*. Львів: Растр-7, 2018. Вип. 3. С. 60–85.

⁹ Зокрема див.: Magosci P. *Galicia. A Historical Survey and Bibliographical Guide*. Toronto; Buffalo; London, 1983. P. 51.

¹⁰ Арістов В. Руська ідентичність у Галицько-Волинських землях у XIII ст. *Міжкультурний діалог*. Київ, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 121–150; Голик Р. «Тоземльцы и иноплеменики»: «руський патріотизм», «образ світу» та етнічні стереотипи середньовічної Галичини й Волині. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2011. Вип. 4. С. 100–118; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / відп. ред. Л. В. Войтович. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014.

¹¹ Детально див.: Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. 2 вид. Львів, 1999.

Регіональні ідентичності середньовічних лехітів та русичів Галичини й Волині, їхнє взаємне сприйняття багато в чому визначалося стереотипами, які виявлялися на сторінках польських і руських хронік. Деякі уявлення були позитивними, інші ж – негативними. Передусім це стосувалося зображення еліт – правителів пограничних територій. В одних літописних контекстах руські та польські володарі поставали «браттями», пов'язаними чисельними династичними зв'язками, які усіляко допомагають одні одним. Водночас літописці подавали й негативні уявлення про «ляхів»-поляків, які опираються завоюванню своїх територій Руссю¹². Літописні «ляхи» для руських авторів стають також прихованими союзниками язичників, що підриває їхню християнську ідентичність польських володарів: «ляхи ж, сповнившись заздрості та лєсті, почали сприяти поганам». Ворожі ж Романовичам польські воїни відразу зображені в Галицько-Волинському літописі як агресивно налаштовані супротивники, які для підтримки бойового духу співають *керліш / керелєс / корелєс* (приспів *Kyrie eleyson / Kyrie elejson* з *Bogurodzicy*) і прагнуть «погнати на великі бороди» – напасти на русичів. Певні антипатії ілюструють також етнополітичні кліше, які руські та польські хроністи використовували для характеристики тих самих героїв польсько-руського порубіжжя, наприклад Романа Мстиславовича. У руських джерелах князь поставав стратегом і добрим володарем, у польських – деспотом, який з особливою жорстокістю нищить навіть своїх одновірців¹³. Назагал же ставлення до поляків у галицько-волинських літописців диктувала логіка подій, де періоди примирення змінювалися часом збройних конфліктів. З одного боку, руські автори разом із Данилом Романовичем раділи його перемогам над «ляхами», що означало й експансію Русі на польські території: «...увійшли вони з славою у землю свою: ніякий-бо князь не входив у землю Ляську так глибоко, крім Володимира Великого, який землю [Руську] хрестив». Проте з таким же задоволенням повідомляється й про мирні перемовини польських та руських правителів: «сътворша межі собою клятву русь и ляхове: аще по сємь коли будеть межі ними усобица, не воевати ляхомь руское челяди, ни руси лядкое». Зауважу, що драматичні події змушують літописців вийти за межі звичних кліше, зображаючи польських сусідів. Це демонструє розповідь про взяття Сандомира монголами 1259 року. Руський автор зі співчуттям описував картину «Судомирсаго взятія» з усіма драстичними деталями, акцентуючи на героїзмі поляків. У цьому тексті людське усвідомлення трагедії сусідів – християн, яких безжалюбно вбивають погани, – витіснило етнічні упередження і трафарети. Однак версію сандомирських подій, яку подавали галицькі літописці, зовсім не поділяли польські середньовічні хроністи. Для них винуватцями різанини були не тільки головні вороги – монголи,

¹² Тому в Галицько-Волинському літописі оточені мешканці Каліша 1229 року звертаються до Конрада I, який разом із руськими союзниками виступає проти них, апелюючи до його лехітської ідентичності: «Чи це не твоє місто? Чи ми, мужі, знеможені у градї цьому – чужоземці? Ні, ми – твої люди і брати ваші; чому над нами не змилосердитесь? Якщо нас русь полонить, то яку славу Конрад дістане? Якщо руська хоругва стане на заборолах, то кому честь учиниш? Чи не Романовичам? А свою честь знищиш: нині брату твоєму служимо, а завтра твої будемо: не дай русі погубити цього міста».

¹³ Голик Р. Левъ, имъ же половци дѣти страшаху: стереотипи Романа Мстиславича у Галицько-Волинському літописі, Великопольській хроніці та модерній історичній традиції. *Княжа доба: історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 165–200.

а і їхні союзники, руські князі – Данило і Василько Романовичі. Таке різноголосся – не лише доказ діаметрально протилежного сприйняття подій, а й наслідок прихованої дії етнічних стереотипів.

Натомість руські правителі трактували сусідні польські території не як цілком чужу землю, а як простір, на який вони мають законні права завдяки династичним зв'язкам. Автор чи автори Галицько-Волинського літопису вважали такі претензії логічними: «По смерті ж великого князя Болеслава не було кому княжити в Ляській землі, бо не було в нього сина; і захотів Лев землі, але бояри були сильні і не дали йому землі». Зі свого боку, польські володарі та хроністи також вважали галицькі та волинські землі територіями, на які з повним правом можна поширювати свою владу. Межа між «своїм» і «чужим», «своїми» й «чужими» на прикордонні інколи виглядала досить непевною і розмитою. Але, попри етнічні бар'єри й політичні кордони, середньовічна польська і руська культурні сфери на пограничних територіях взаємодіяли, впливали одна на одну. Лінгвістичні дослідження Антона Генсьорського довели, що автори Галицько-Волинського літопису знали та використовували запозичені з польської й адаптовані до руської мови терміни й конструкції: *коруна, королевство, керълишь, крижевник, пребош, столъ святаго Петра, бискупъ*.

Руські галицькі та волинські автори орієнтувалися також у польській топоніміці. Географічний образ польської території вкладався насамперед у такі топоніми, як *Краковъ / Краків, Судомиръ / Сандомир (Судомирскую землю / Сандомирську землю), Съхачев / Сохачев, Люблинь / Люблін, Мазовше, Висла* тощо, але найчастіше – *ляхы* чи *Лядская земля*. Поляків також диференціювали за іменами, прізвиськами та патронімами, трансформуючи їх за нормами тогочасного руського слововжитку: *Лестько, Болеславъ, Вячеславъ, Судиславъ, Пакославъ, Держиславъ, Судъ, Творіанъ, Кондратъ, Самовитъ; Кондрат Самовитовичъ, Лестько Казимиричъ, Яртак*. За таким же принципом гібридизації на сторінках Галицько-Волинського літопису з'явилися «ляхи» *Держислав Абрамович, Станіслав Микулич, Творіан Войтихович, Юрій Толіптович*. Ці процеси були безпосереднім наслідком мовної та ментальної інтерференції. На такому тлі, очевидно, формувалися й етнічні чи етноконфесійні ідентичності обабіч середньовічного русько-польського пограниччя.

Тим часом у руській традиції слово *граница* поступово стало приймати форму *границя* як 'лінія, що замикає просторонь, або відділяє поміжні маєтності' і 'міра, закрес, край, крес, кінець межа' та «обросло» значеннями, похідними словами та конструкціями, як-от: *граничний* 'що лежить на границі, становить границю', 'що мешкає на границі, і *граничний листъ* 'документ, що засвідчує правдивість границь', *граничити* 'стикатися границями, суміжити, сусідувати, 'ставити границі, відграничувати', *за границю, за границею* 'поза край, державу, на чужині, за кордон' vs. *з-за границы, 'з чужого краю, з-за кордону'*¹⁴.

Однак руська державність на польсько-руському кордоні стала занепадати, і колишні галицько-волинські землі були поступово інкорпоровані в польське державне тіло. Тепер прикордонні території Русі стали територіями воеводств Речі Посполитої (Руського, Бельзького, Волинського, Подільського), кордони між

¹⁴ Тимченко Є. Історичний словник українського языка. Харків; Київ, 1932. Зош. 2. С. 599–600.

якими нині також іноді непросто маркувати¹⁵. Однак ці кордони вже фіксували в ранньомодерних джерелах. Це означало, що поняття «границі» як адміністративної реальності, як і уявлення про її делімітацію, тепер стало об'єктом спеціальних практик та документів, які її фіксували (на зразок *descriptio finis* та *nonuicy*, що вказував межі Великого князівства Литовського і Корони Польської). Щоправда, польські воєводства, на які тепер була поділена колишня Галицька та Волинська держава / Русь, хоч офіційно вважалися частинами Речі Посполитої, усе ж як території пограниччя чи фронтиру між існуючою Польщею і неіснуючою, однак зафіксованою в історичній та культурній пам'яті політичною Давньою Руссю, на зміну якій прийшла нова, географічна Русь. Це відобразилося й у рецепції сучасних польських дослідників, зокрема Анджея Янечека (Andrzej Janeczek), який визначив Бельзьке воєводство власне як пограничну, фронтирну територію – не в політичному, а в етнокультурному сенсі, водночас репрезентуючи польську візію цих територій як до деякої міри гібридних чи перехідних¹⁶. Витокі перехідної парадигми можна знайти вже в середньовічних західних джерелах, автори яких бачили Русь на відстані, а не із середини. Наприклад, портулан / навігаційна карта Анджеліно Дульсера 1339 року (сконструйований, імовірно, на підставі інформації «з інших рук») давав жителям західної Європи цікаву, але дещо розмиту картину регіону¹⁷. З одного боку, тут було вміщено «Полонію», з іншого – «Рутенію», а між ними – наділений особливим прапором Львів – «місто Лева» як один із пунктів на шляху торговців прянощами. Пізніший приклад – погляд Бартоломія Зіморовича в його «Потрійному Львові». Цей львівський міщанин дивився на колишню «Прото-Галичину» / Червону Русь уже очима Речі Посполитої. Давня історія Русі для нього була водночас і чужою, і своєю: «ненавиділи її як чужу, а віддавали іншим як свою

¹⁵ Детально див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел. Київ, 1993; Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2011; Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012.

¹⁶ «Під винятково розтягнутим поняттям пограниччя криється простір зі змінною політичною приналежністю й диференційованим етнічним складом, що лежить над верхнім Бугом, верхнім Сяном і верхнім Дністром. Тут пробігав кордон між західною й східною Слов'янщиною, на західнім кінці тої зони усталілися границі Русі Рюриковичів з Польщею П'ястів, християнства східного з західним, там зіткнулися найвіддаленіші периферії Візантії і Риму. На протилежному, східному кінці оперся обшир здобичі Казимира Великого, який підняв боротьбу за землі занепадаючого Галицько-Волинського князівства з конкуруючими Литвою й Угорщиною. Та сфера, визначена західною межею ранньосередньовічної руської держави і східною межею пізньосередньовічного польської держави, є перехідною сферою. Це не пограниччя, сприйняте як бар'єр осадництва, проміжок пусток, а обширний регіон з давнім заселенням, пронизаним багатоджерельними міграціями. Це не [...] етнічний кордон, а територія зустрічі і перехрещення різних суперстратів на руським [...] підрунті. Це не культурна периферія, обшар дисперсії, а сфера переливання й синтезу різних мотивів та традицій. Це, отже, не пограниччя – порожня сфера, а пограниччя – поле проникнення й синкрізії. Та зона, звана також Червоною Руссю, стала від половини XIV ст. ареною найінтенсивніших і найефективніших впливів та імпульсів, що надходили з Польщі», – розглого розвинув свою думку польський історик (Janeczek A. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego...* S. 9).

¹⁷ Кольорову вкладку-репродукцію «русського» фрагменту цієї карти див.: Книш Я. Від уділу до «найблагословеннішої столиці королівства». *Історія Львова: у 3-х т.* Львів, 2006. Т. 1: (1256–1772). С. 56–57.

[...] поляки віддавали Русь як свою, у посаг, надзвичайно радіючи з чужого добра»¹⁸. На його думку, під опікою «орла Лехії» роз'єднані руські землі змінили своє етнічне обличчя і водночас наново інтегрувалися, сталим одним адміністративним цілим: «Русь перейшла на право, ім'я і народ польський, розірвана раніше на Львівське, Галицьке, Перемишльське, Володимирське і Белзьке князівства. Вже звідтам, як провінція і вотчина королівства, розподілена на намісництва, префектури, території і округи». Водночас польська влада над руськими землями для Б. Зіморовича була історичною закономірністю, адже Володимир Великий для нього – завойовник чужих градів, який «у поляків переможно зброєю забрав Перемишль, Червень та інші менші містечка Мечислава»¹⁹. Загалом у зображенні Зіморовича, який був сполонізованим вірменином, галицькі землі були і батьківщиною поляків, невіддільною частиною Речі Посполитої, і особливою «землею різних народів», частиною колишніх руських володінь, а тому «не зовсім Польщею». Уявленням про подвійну – польсько-українську – Червону Русь керувався й Себастьян Кльонович у своїй «Роксоланії». Центром усієї Русі для нього був Львів. Русь же для поета асоціювалася передусім не з містами. Це простір безіменних сіл, лісів і гір, майже неосвоєний край вепрів, ведмедів, птахів і риби. Йому відповідав й образ місцевих жителів – руських селян. Для польського міщанина ці люди настільки ж незвичні, як і їхні звичаї²⁰. Але ж нова «руська» ідентичність мешканців пограниччя вже не вже була повністю руською у давньому розумінні того слова, яке вживали за княжої доби. «Русинами» тепер себе могли називати всі мешканці регіону, зокрема поляки й навіть німці, адже вони походили з Русі як регіону. Це породжувало проблему етнічної ідентифікації її мешканців. Одні з них трактували себе етнімічною Руссю; інші ж, хоч етнічно не були руського походження, географічно й навіть культурно ідентифікували себе з Руссю – краєм, у якому вирости. Натомість давні польсько-руські кордони в нових умовах ставали радше ментальними мітками, що до деякої міри допомагали пригадувати минуле й підкреслювали специфіку й культурну автономність Русі в межах Речі Посполитої.

Модерне пограниччя: реалії та уявлення XIX–XX ст. Важко однозначно відповісти на питання, чим було створення Галичини і Володимирії в межах Габсбурзької імперії 1772 року в ментально-ідеологічному вимірі. Однак на практиці це означало переділ кордонів і формування нових чи нових-старих територій та ідентичностей. Через двадцять років після інкорпорації нових земель Крістіан Енгель (Christian (von) Engel) розглядав нову австрійську провінцію як логічну трансформацію частини Давньої Речі Посполитої з «воєводствами Брацлав, Поділля, Київ, Волинь, Белз, Брест, Галицька земля, Холм, Сянок, Перемишль» на підставі існування давнього «князівства / королівства Галича й Володимира». Отож заснування нової провінції виглядало нібито реконструкцією цього давнього стану, спробою відновити в нових умовах значний за розмірами та населенням край²¹. Зрозуміло, що назва краю була напівсимволічною, оскільки до складу новоутвореної провінції колишня Володимирія / Волинь насправді не увійшла²². Короткий

¹⁸ Зіморович Б. Потрійний Львів /Leopolis Triplex / пер. з лат. Львів, 2002. 248 с.

¹⁹ Там само. С. 32.

²⁰ Кльонович С. Роксоланія / пер. з лат. М. Білика. Київ, 1987. С. 66.

²¹ Engel Ch. Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. Wien, 1792. Т. 1. S. 5–6.

²² У суті речі назва приєднаних володінь (Галичина й Володимирія) була прикладом семіотичної симуляції: реально до Австро-Угорської монархії увійшла тільки середньовічна

час (до 1773 року) у новій провінції Галичини й Володимирії ще виділяли аналоги давніх польських воєводств (Червоноруське, Белзьке, Сандомирське, Люблінське, Подільське). Водночас сюди були прилучені території колишнього Краківського герцогства, яке почали сприймати як нову Західну Галичину. Тепер до списку «галицьких» потрапили не лише колишні землі Русі, на зразок Кросна чи Сянока, але й Бохня, Вадовіце і, зрештою, сам Краків, що був «галицьким» спочатку з перервами (у 1815–1846 рр. функціонував як вільне місто), а від 1846 року став галицьким остаточно (аж до 1918 року). Звісно, у Давній Речі Посполитій торговий Львів був партнером торгового Кракова. Однак із погляду історичного престижу Кракова з Вавелем, Мар'яцьким костелом та Сукенницями його прилучення до новоствореної Галичини зі Львовом як столицею було радше кроком униз в адміністративній кар'єрі давнього польського міста.

Кордони та принципи поділу краю кілька разів мінялися. Період між 1775–1780 рр. був часом змінних кордонів: Австрія позбулася Радивилівського регіону (зокрема Радивилова, Почаєва, Верби), проте набула населені пункти з-над Серету і Збруча: Скалат, Збараж, Гримайлів, Товсте, Копичинці, Гусятин, Скалу, Борщів. Згодом, у 1796–1803 рр., існувала Нова Галичина (*Neu-Galizien, West-Galizien*), до якої разом із Краковом входили також колишні пограничні землі Люблінщини, Холмщини та Підляшшя (зокрема сам Люблін, Холм, Влодава, Седльце) та частина Варшавської землі, території, які 1809 року відійшли до Князівства Варшавського (існувало в 1807–1814 рр.). До складу Королівства Галичини й Володимирії певний час входила й Буковина, а це також змінювало обриси і сприймання краю. Тут був радше зворотний процес: буковинці поступово здобувалися на власну ідентифікацію, водночас культурний зв'язок між Галичиною (як донором) й Буковиною (акцептором) залишався постійним. Особливо важливим він став згодом для представників руського та українського руху, які виділяли, з одного боку, Галицьку та Буковинську Русь, а з іншого – Русь Угорську. У такий спосіб упродовж 1772 року частина територій та населених пунктів була приєднана до Галичини, частина – від'єднана від неї, а частина – входила до краю з перервами.

Обриси краю, його межі й кордони у візії мешканців та гостей краю так само мінялися. Висвітлюючи його історичну генезу, Франц Краттер (Franz Kratter)²³ наприкінці XVIII ст. акцентував на територіальній «різношерстості» нової австрійської провінції. Галичина, наголошував він, хоча виводиться від князівств Галича й Володимира, насправді спроектована на історично різні землі Мало-польщі (території Кракова, Сандомира й Любліна), частини Холмщини, Белзького воєводства, Червоної Русі з Галицькою землею і частини Поділля та Волині. Так сконструйована Галичина, пояснював Ф. Краттер читачам, межує з Холмщиною та Люблінщиною, королівством Польським та Буковиною, а також з Угорською короною. Її «обрамлює» кілька річок: Сян, Прут, Дністер, Буг, Дунаєць і Вислок. Для повного образу Ф. Краттер також подавав сучасну йому схему адміністративного поділу краю на шість округів, серед яких: Львівський / Львів (Бережани, Броди,

Галичина (насамперед Галицька та Перемишльська землі), натомість згадка про давню Волинь (Володимирію) була радше історичним фантомом, даниною традиції та виразом династичних претензій.

²³ Kratter F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Ein Beytrag zur Staa- tistik und Menschen- kenntnis. Leipzig, 1786. Band 1.

Жовква), Белзький (Сокаль, Замость, Томашів), Галицький / Галич (Заліщики, Тисмениця, Галич), Самбірський / Самбір (Дрогобич, Ясло, Перемишль) тощо²⁴. Він стверджував, що Галичина – первісно частина руської держави, яка згодом стала угорською (за адміністративним підпорядкуванням), потім – польською та зрештою – австро-угорською. Із погляду австрійського автора, галичанами є, окрім поляків римо-католиків, також екзотичні русини (або руснаки), що відрізняються від поляків мовою та греко-католицьким обрядом, вірмени й караїми (у такій послідовності). Це край польської шляхти, історію та характерні риси якої австрійський автор намагався викласти окремо, додаючи до цього анекдотичні історії²⁵. Загалом Галичина Франца Краттера поставала своєрідним, віддаленим від Відня краєм із незвичною, змішаною культурою та історією.

Галичина й Володимирія іншого автора першої половини XIX ст. – Евариста Анджея Куропатницького (Ewaryst Andrzej Kuropatnicki) – це два королівства, два князівства (освенцімське та заторське), 18 циркулів²⁶. У дещо іншому контексті Галичина з'явилася на сторінках книги Станіслава Плятера (Stanisław Plater) (1825). Цей автор також акцентував на неоднорідній, штучній конструкції краю. «Галичина (Gallicya), – стверджував він, – край двоякого походження, наслідок прилучення Малопольщі до Червоної Русі»²⁷. Галицький край у візії Плятера асоціювався з кількома основними ріками, які для галичан стали символічними («західними» Віслою, Дунайцем, Віслоком та «східними» Дністром, Прутом, Стриєм), горами – «Карпатами-Татрами», що спричинили доволі суворий клімат («морози деколи до 25 градусів Реомюра доходять», – твердив географ²⁸). Далі він відзначав зміни в назві та структурі новопризначеного краю: те, що від 1809 року Галичину і Лодомерію стали називати лише Галичиною, і те, що від 1777 року сюди додавали ще й Буковину. Це, слід наголосити, дещо ускладнювало загальну картину знань про територію, яку на той час окреслювали з півночі Краківським князівством і Королівством Польським, із півдня – Угорщиною, на сході – Волинською, Подільською та Молдавською губерніями і на заході – австрійською частиною Сілезії / Шльонська. За багатьма параметрами географічно-адміністративний образ Галичини був, на думку С. Плятера, непропорційним, із позитивними й негативними рисами: Західна Галичина, зокрема Мисленицький та Бохенський округи (обвід, циркул), були густозаселеними на противагу малолюдній Стрийщині у східній частині краю і ще менш заселеній у середині XIX ст. Буковині. Окрім цього, із дев'ятнадцяти циркулів, акцентував він, сім польських, натомість дванадцять – руських на чолі зі столицею краю Львовом (Львівський, Жовківський, Перемишльський, Бережанський, Самбірський, Стрийський, Тернопільський, Чернівецький тощо). Галицька людність у тексті також поставала національно мішаною (переважно русини «греко-уніати» (2 млн) і поляки римо-католики (1 млн 480 тис.) та юдеї (300 тис.)²⁹. Географові

²⁴ Kratter F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien... S. 131–144.

²⁵ Ibid. S. 154–188.

²⁶ Ibid. S. 6.

²⁷ Plater S. H. Jeografia wschodniej części Europy czyli Opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkanich: obejmujący Prussy, Xsięztwo Poznańskie, Szląsk Pruski, Gallicyą, Rzeczpospolitą Krakowską, Krolestwo Polskie, i Litwę. Wrocław, 1825. S. 79.

²⁸ Ibid. S. 80.

²⁹ Ibid. S. 83.

впадала у вічі також соціальна й національна неоднорідність розселення мешканців. Він писав, що на заході Галичини поляки є водночас селянами, міщанами та шляхтою, на сході краю – лише міщанами і шляхтою (відповідно, основну масу населення тут формують руські/ українські селяни).

Натомість книга Іполіта Ступніцького (Hipolit Stupnicki), також присвячена географії Галичини, подавала вже інакшу картину краю³⁰. Для нього Галичина – одна з найбільших провінцій Габсбурзької монархії, друга за величиною після Угорщини. Із погляду автора, давні назви територій, із яких була сформована провінція, вимагали розлогіх коментарів. Червона Русь / Руське воєводство виглядало для І. Ступніцького фактичним попередником Галичини, натомість давнє Поділля – тільки її частиною (Тернопільщина і Броди), як і Покуття (Коломийська округа) та Лодомерія (Сокаль та околиці). Наприкінці XIX ст. загальний образ провінції в чеській колективній пам'яті відображали, власне, спеціальні статті Оттової енциклопедії. У них (пером Франтішека Ржегоржа (František Řehoř)) подано й історію самого Галича – старої княжої столиці, що була предметом боїв між руськими князями, і нового містечка, цікавого своїми караїмами³¹. Після того чеський читач знаходив на сторінках енциклопедії детальний аналіз цілої провінції – «королівства й коронних земель на північно-східній частині передлитавської половини Австро-Угорської держави»³². Галицька історія (передусім середньовічна) у чеських текстах була історією руською, а сама Галичина – територією, яку Казимир Великий «відлучив від решти Русі».

Універсальна географія Європи французького географа Елізеє Реклю (Élisée Reclus)³³, матеріали до якої давали також місцеві автори, зображала Галичину (разом із Буковиною) невід'ємною частиною Австро-Угорщини, але також краєм із комбінованою ідентичністю – «австрійською Польщею та Рутенією»³⁴. Західна (польська) Галичина в його тексті виступала територією бідних селян, що хворіють на *Plica Polonica*, яку татари занесли на ці території у XIII ст., а особливо гуралів. Східна частина краю асоціювалася з територією «рутенців», серед яких виділено селян, жителів більших міст і ходачкову шляхту. Населення Галичини, вважав автор (Е. Реклю) чи автори-інформатори, усе ще вагається між польською та руською мовою, греко- та римо-католицизмом. Русини на сторінках цієї праці фігурували як (буквально) червоноросіяни, проте відносні, бо «говорять діалектом, що відрізняється від московського та [...] різняться від них [росіян] звичаями».

Згодом британка шотландського походження Мені Мюріел Дові (Ménie Muriel Dowie) на сторінках книги подорожей із характерною назвою «Дівчина в Карпатах»³⁵ також зображала Галичину дивною територією з нестабільною історією та політичною реальністю. Саме історична динамічність та поліетнічність здавалася авторці цікавою на тлі сучасної малозначущості та маргінальності австрійської провінції. Минуле краю вона уявляла калейдоскопом сенсаційних пригод. Скажімо, вона

³⁰ Stupnicki H. *Galicja pod względem topograficzno-geograficzno-historycznym*. 2 wyd. Lwów, 1869.

³¹ Halič. *Ottův slovník naučný*. Praha: J. Otto, 1893. T. 2. S. 771.

³² Ibid. 1896. T. 10. S. 771–788.

³³ Reclus E. *Europe. The Earth and its Inhabitants*. New York: D. Appleton and Company, 1883. Vol. 3: *Austria-Hungary, Germany, Belgium and the Netherlands*. 504 p.

³⁴ Ibid. P. 114–121.

³⁵ Dowie M. M. *A Girl in the Carpathians*. New York: Cassel Publishing Company, 1898. 301 p.

наголошувала, що вже саму його назву змінювали більш ніж десяток разів «впродовж останніх семи чи восьми століть». Твердила, що перед нею – «малопрактичні» землі, на які, однак, у різний час претендували Росія, Польща, Угорщина й Австрія і які називають своєю батьківщиною одночасно русини, поляки, євреї та гуцули (sic!).

Критичним супроти Галичини був русофіл Пилип Свистун. Він бачив у провінції колишню територію «русских», спольщену у вигляді Руського воєводства, яку ще раз трансформувала австрійська бюрократія. Описуючи історію прилучення колишніх земель польської корони до Австро-Угорщини, представник москвофільської історіографії майже відразу переробив (і політизував) твердження Енгеля: «Галичина є властиво руський («русский») край, і уряд Росії може досить легко вимагати його повернення на тій підставі, що тут володарювали потомки великих князів»³⁶. Водночас уся книга П. Свистуна була сповнена однією ідеєю: продемонструвати, що сучасна йому Галичина – це, власне, і є Прикарпатська / Червона Русь, «поставлена на сторожі південно-західних окраїн Русі»³⁷. Загалом в ідеологічній географії народо-вців / українофілів Галичина разом із Буковиною та Закарпаттям була частиною Під-австрійської Русі, а та своєю чергою – західною територією невозз'єднаної України. Натомість у географії москвофілів Галицька Русь була окраїною «Русі Під'яремної», що в ідеалі мала б знов поєднатися з «вільними» Малою, Великою та Білою Руссю у формі Російської імперії. Отже, тут також ішлося про пограниччя.

Зазначу, що для українців Галичини щонайменше від Весни народів 1848 року не раз виринали питання офіційного поділу Галичини на Східну (руську) й Західну (польську) частини. Із польського боку, натомість, були переконані, що Східна Галичина була споконвіку польською землею: «Дванадцять східних обводів Галичини, названих давніше Червенськом, Червоною Хробацією, Хорвацією [...], які пізніше назвали Червоною Руссю, первісно замешкувані слов'янськими племенами, за свідцтвами найдавніших і нових історіографів, були від непам'ятних часів, ще у X столітті, частиною польської держави»³⁸ – категорично заявляв один із польських авторів, повторюючи думку багатьох тогочасних інтелігентів. Натомість руські / українські географи у другій половині XIX ст. чітко стверджували існування іншої спільноти – етнографічної Руської землі чи – у пізнішій версії – України-Руси, західною частиною якої ставала якраз Галичина³⁹. Польська за формою й суттю автономія Галичини, здобута у 60-х рр. XIX ст., перекреслила плани поділу краю на українську й польську частини, про поєднання з Руссю Угорською та Буковинською також не могло йтися, тому що прагнення змінити стан справ у межах монархії так і не мали успіху. Прихована польсько-українська боротьба за невидимі кордони Галичини тривала й далі. Невипадково Францішек Буяк (Franciszek Bujał) переконував, що йдеться про найбільш густозаселений регіон Австро-Угорщини з етнічно строкатим населенням (польська більшість Західної Галичини та тлі різношерстя Східної: сім «гірських» руських / українських повітів, 17 змішаних русько-польських зі значною перевагою русинів і 22 – із вагомою

³⁶ Свистунъ Ф. Прикарпатская Русь подъ владеніемъ Австрии. Львовъ, 1895. Ч. 1. С. 26.

³⁷ Там само. Ч. 2. С. 738–741.

³⁸ Dąbcański A. Wyjaśnienie sprawy ruskiej. Lwow, 1885.

³⁹ Наприклад, див.: Доктор географії Григорій Величко / за ред. проф. О. Шаблія. Львів, 2012. С. 58–116.

польською меншістю та львівський обшар із чисельною перевагою поляків тощо)⁴⁰. До того ж, наголошуючи на суспільно-політичній та економічній вторинності галицьких русинів порівняно з поляками, польський професор побоювався, що через розвиток та зміцнення українського руху по обидва боки Збруча ситуація в Галичині може докорінно змінитися на користь українців («Галицької Русі») і поляки мусять зважати на ці сумні для них перспективи. Тому науковець закликав польську спільноту Східної Галичини використовувати «оборонну» тактику, щоби встановити чіткі межі розвитку руського руху на «спільній землі»⁴¹.

Доповненням, але й протилежністю Галичини виглядала поєднана з нею також культурно строката й погранична Буковина⁴². Наприклад, для галичанина Степана Смаль-Стоцького прообразом цієї землі була молдавська Русь як територія перехрещення культур. Однак учений указував, що на самому початку на ці території поширювалася «влада галицьких князів», потім болгар і лише в останню чергу – «волохів» чи слов'яно-волохів. Північна Буковина в його концепції поставала суто руською територією. Вона поступово опинилася під впливом молодого молдавського князівства, яке, однак, залишалося частково руським, пов'язаним із «Руссю-Україною», а до 1400-х рр. – із галицькою митрополією. Так під пером С. Смаль-Стоцького вимальовувався образ «Молдавської Русі» – землі культурної темноти, «вогня й меча», «густої мраки невіжества». На цьому тлі приєднання Буковини до Австрії виглядало порятунком, відтворенням не тільки розірваного руського простору, а й цивілізації, простору писемної культури загалом. Буковина поставала краєм «вікового сну», «безчуттєвній маси» якого слід було навчати «таки від самої азбуки»⁴³. Перешкодою для цієї культурно-цивілізаційної місії С. Смаль-Стоцький бачив конфесійний чинник. Буковина була деякий час поєднана з Галичиною, а водночас відірвана від неї вірою. Саме це, як наголошував учений, сприяло формуванню негативних шаблонів мислення серед місцевої людності. Натомість «цивілізування» в його візії означало водночас поширення позитивних галицьких впливів на відсталій регіон: «В зле зрозумілім православ'ю виділи буковинські Русини довгий час свою народність, свій добробут, і для того навіть ніби освічені Русини були (а почасти є ще і нині) скрайними сепаратистами культурними, хотіли би встановити якусь осібну Русь. Але чим більше ширить ся на Буковині освіта, тим ясніше почуває ся братня звязь із галицкою і прочою Русею»⁴⁴.

Це частково стосувалося ще одного культурного помежів'я – Закарпаття, чи т. зв. Угорської Русі з «Унгваром» / Ужгородом і «Мункачем» / Мукачевим як осередками культурного життя. Скажімо, Володимир Гнатюк, досліджуючи поширення духовних пісень на цих теренах, наголошував на тісному зв'язку регіону з Галичиною аж до початку XIX ст. Натомість XIX ст., на думку В. Гнатюка, навпаки, радикально погіршило ситуацію: Угорська Русь у його візії ставала поділеною на «мадяронський» і москвофільський табори територією угорської мови й культури (у місті) та землею єврейських корчм (на селі). У такому баченні

⁴⁰ Bujak F. *Galicya*. Lwów; Warszawa, 1908. Т. 1: Kraj. Ludność. Społeczeństwo. Rolnictwo. S. 71–72.

⁴¹ Ibid. S. 87, 94.

⁴² Смаль-Стоцький С. *Буковинська Русь. Культурно-історичний образок*. Чернівці, 1897. 295 с.

⁴³ Там само. С. 12.

⁴⁴ Там само. С. 14.

Закарпаття поставало майже повністю відірваним від Галичини, української книги й національної самосвідомості пограниччям народів та культур⁴⁵.

Кінець XIX – початок XX ст. вивів на поверхню суспільної думки концепт кордону / фронтиру як одного із ключових чинників світової історії. Це фіксувала й популярна двотомна львівська енциклопедія «Macierzy Polskiej» видання 1898 і 1905 рр. Вона чітко формулювала юридичне й політичне значення кордону / granicy: «Кордон / границя у правовому розумінні означає лінію, що оточує належну комусь частину земної поверхні. Порушення границі / кордону як порушення власності творить підставу для скарги про границю / кордон. Кордони / границі між двома державами можуть бути природними (ріки, гори, моря) або штучними, викресленими від пограничного кіпця (стовпа) до пограничного кіпця (стовпа). Порушення кордону, його перехід часто бувають приводом для міжнародних непорозумінь, наслідком яких часом є оголошення війни. Для оборони границь держави будують граничні фортеці, що мають на меті перешкодити вторгненню неприятеля й не дозволити йому на марш і на розгортання збройних сил. Пам'ятною є суперечка про кордон над Морським Оком між Галичиною та Угорщиною, названа суперечкою про Морське Око, розв'язану 1902 року міжнародним трибуналом у Граці»⁴⁶. (Дійсно, виграшна суперечка про Морське Око, а особливо участь у ній оборонця прав Галичини / Галіції Освальда Бальцера була особливим предметом гордощів галицьких поляків початку XX ст.)

Натомість один із промоторів думки про особливу важливість кордонів на європейському та світовому рівні лорд Джордж Натаніел Керзон (George Nathaniel Curzon) у відомій оксфордській лекції 1907 року не випадково ще чіткіше наголошував: «Більшість найважливіших війн сторіччя були війнами за Фронтири / Кордони (Frontiers Wars). Війни релігій, альянсів, заколотів, війни за розширення, війни династичних інтриг чи амбіцій – війни, у яких персональний елемент був домінуючим чинником, – поступаються фронтірним війнам (чи війнам за Фронтири / Кордони), [...] де інтереси чи амбіції однієї держави вступають в гостру й у непримирнену колізію з інтересами чи амбіціями іншої»⁴⁷. Як аргумент політик наводив низку недавніх конфліктів – від Франко-німецької кампанії до російсько-турецької війни. Велика війна 1914–1918 рр., у результаті якої, зрештою, до земель колишньої Галичини треба було застосовувати концепції Керзона, лише підтвердили його тези.

Ця війна почалася для краю, щоправда, як війна за східне пограниччя Австро-Угорської монархії (і водночас – за східні межі Галичини). Специфічні фронтірні регіони на кордоні Австрії й Росії були не лише сферою австрійсько-російського, а й польсько-українсько-єврейсько-російських економічних та культурних контактів, місцями зустрічі римо-католицизму, греко-католицизму, православ'я та юдаїзму, жвавої торгівлі (а водночас і контрабанди) і транскордонного спілкування на межі держав і політичних систем⁴⁸. Фронтірні релігійно-політичні проблеми починалися щонайменше від справи Гниличок 1882 року, коли під впливом різних чинників,

⁴⁵ Гнатюк В. Угроруські духовні вірші. ЗНТШ. Львів, 1902. Т. XLVI. С. 5–6.

⁴⁶ Encyklopedya zbiór wiadomości z wszystkich gałęzi wiedzy. Lwów: Nakładem Wydawnictwa Macierzy Polskiej, 1905. Т. I. S. 517–518.

⁴⁷ Curzon J. N. The Frontiers. Oxford, 1908. P. 5.

⁴⁸ Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті / пер. В. Кам'янець. Львів: Літопис, 2019. 444 с.

зокрема й аргументів священника й суспільного діяча русофільського спрямування Івана Наумовича ціле село (хоч і декларативно) прийняло православ'я, що (разом з іншими проросійськими кроками) вважали державною зрадою. Галицькі священники, зокрема Филимон Тарнавський, нарікали, що місцеві селяни більше оглядаються на російських батюшок, офіцерів і навіть вшановують російського царя, вважаючи його «добрим». Водночас можливість організувати проці галицьких руських селян за кордон, до Почаївського монастиря / лаври постійно спричиняла приховані чи явні (хоча й ситуативні) зміни релігійної ідентичності руських мешканців прикордоння. Зміна ідентичності, зокрема унійної традиції на православ'я, роздвоєність місцевого населення між Росією й Австрією була і політичною проблемою для австрійського уряду, і додатковим аргументом польських галицьких діячів на користь «нелояльності» руського руху в Галичині супроти цісаря й монархії.

Натомість у 1914–1915 рр. після наступу російських військ австрійсько-російський кордон несподівано змістився далеко на захід і Галичина тимчасово стала прикордонною / пограничною територією не Австро-Угорщини, а Російської імперії. Однак така ситуація не тривала довго. Під час світової війни кордони між Австрією й Росією ще змінювалися, зокрема 1916 року Галичину було знову поділено між ворожими сторонами: унаслідок т.зв. Брусилівського прориву російські війська взяли Броди, Монастириська, Галич і Станіслав. Але і це явище виявилось перехідним, і згодом край знову опинився під контролем Австро-Угорщини. Концепція нової зміни кордонів, проекти федералізації Австро-Угорської монархії, а головне – концепція «польськості» чи «руськості» Галичини як одного з імовірних суб'єктів можливої федерації стала ареною прихованої боротьби українських та польських політиків. Галицькі поляки завжди з надією дивилися на західні й північні кордони провінції в перспективі відновлення давньої Речі Посполитої в кордонах 1772 року, натомість місцеві галицькі українці бачили свої перспективи в подоланні східного (австрійсько-російського) кордону й у поєднанні з Великою Україною у складі сподіваної Австро-Угорської федерації народів. Однак цей проєкт не було здійснено.

Закінчення Великої війни й розпад Австро-Угорської монархії стали тепер війною за західний, українсько-польський політичний кордон. Ці процеси викликали утворення Західно-Української народної республіки. Підставою її виникнення була переконаність в українському характері Галичини і в тому, що саме вона стала П'ємонтою українських земель⁴⁹. Утворення ЗУНР ще раз переформувало уявлення про край. Тепер він входив до складу українського державно-політичного організму, що мав охоплювати півавстрійську Русь / Україну: Східну Галичину по Сян разом із Лемківщиною, а також Буковину (Чернівці, Сторожець, Серет) та українську частину Угорщини. Цю територію, яку окреслювала «Проклямація Української Народної Ради» від 19 жовтня 1918 року, було поділено на 40 повітів (Станіславів, Перемишль, Дрогобич, Самбір, Долина та ін.) зі столицею у Львові⁵⁰. Після

⁴⁹ Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918–1919. 2 вид. Нью-Йорк, 1966. С. 5.

⁵⁰ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів: Видавнича фірма «Олір», 1995. 368 с.; Макаручак С. Українська республіка галичан. Львів: Світ, 1997; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року). *Україна модерна* (Львів). 1999. Ч. 2–3. С. 132–193; Західно-українська народна республіка 1918–1923. Ілюстрована енциклопедія. Львів; Івано-Франківськ: Манускрипт, 2008.

22 січня 1919 року – проголошення Акту злуки – ЗУНР фактично перетворився на ЗОУНР (Західні області УНР)⁵¹, – отже, західне пограниччя Української держави.

Однак на той момент нове утворення вже опинилося перед поважною загрозою: поразки на українсько-польському фронті зменшували територію ЗУНР, роблячи її столицями поступово (після задекларованого офіційного, але втраченого Львова) Тернопіль, Станіславів, Бучач, Чортків, Заліщики, котрі, зрештою, теж були втрачені. У час боїв виникли й зовсім не передбачувані проєкти, наприклад русо-фільської Лемківської республіки на Заході Галичини, у якій українці певний час вбачали польську та чеську інтриги⁵². Її антиподом стала Східно-Лемківська/Команчанська/Вислоцька республіка, що були проукраїнською. При цьому упродовж воєнних дій розглядали різні варіанти нового українсько-польського поділу Східної Галичини: питанням суперечок був, зокрема, Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Однак згодом усі ці варіанти зникли. Зрештою, українську владу в Галичині було ліквідовано, а її місце зайняли адміністративні структури, які увійшли до складу відродженої Польщі із центром у Варшаві. Після негативного для українців наслідку українсько-польського протистояння 1918–1919 рр. термінологія та риторика обох сторін також змінилася.

У міжчасі (1920) унаслідок наступу більшовицьких військ на східних теренах колишньої Східної Галичини виникла Галицька Соціалістична Радянська Республіка, що охопила Сокальський, Терехівський, Чортківський, Бережанський, Бродівський, Бучацький, частково Радехівський повіти. Це знову ж таки було тимчасовим утворенням: Червона армія не захопила Львова, а після «дива над Віслою» була змушена відступати, зокрема й із галицьких земель. Однак після рішення Ради послів 1923 року Східна Галичина була інкорпорована до Польщі та офіційно стала польським пограниччям із СРСР / УРСР. Зрештою, у політичному дискурсі Польської держави тепер не існувало Східної Галичини чи Західної України. На рівні офіційної термінології живали тільки «східні воєводства Польщі»: Львівське, Станіславівське й Тернопільське. Рішення польського Сейму від 3 грудня 1920 року трансформувало колишню Східну Галичину, перекроївши її давні кордони, серед іншого й за рахунок прилучення територій із більшістю польського населення. Наприклад, Львівське воєводство охопило територію від Львова, Бібрки, Добромиля, Дрогобича, Яворова, Городка, Рудок, Самбора, Сокаля, Стрия, Жовкви, Мостиськ до Перемишля, Жешова, Ярослава, Ліська, Пшеворська, Кросна й Ланцута, Тарнобжега, Кольбушової й Цешанува. Станіславівське воєводство охоплювало не лише Станіславів, Богородчани, Городенку, Калуш, Коломию чи Косів, а й Стрий, Турку та Жидачів. Натомість Тернопільське – поширювалося на Тернопіль, Броди, Бережани, Борщів, Бучач, Гусятин, Зборів, Заліщики, Терехів, Підгайці тощо. Майже вся польська Західна Галичина ставала Краківським воєводством.

У ментальності сучасних поляків перемиг історіософський образ краю, складений із популярних міфологем. Неофіційними назвами регіону серед міжвоєнної польської громади стала «Червонська земля» – від згадок про літописний Червен; але передусім «Східна Малопольща» – від середньовічної Малопольщі,

⁵¹ Див.: Литвин М. Проєкт «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків: Фоліо, 2015.

⁵² Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни... С. 52.

«продовженої» тепер на схід⁵³. Їх конкурентами були менш визначені «креси»⁵⁴. Конструювання іміджу міжвоєнної Małopolski Wschodniej i Ziemi Czerweńskiej мало стати заміником образу Галичини як австрійської ідеологеми з «руськими» (українськими) історичними ремінісценціями. Тепер колишні галицькі території (Львівське, Тернопільське й Станіславівське воєводства) поставали частиною «східних земель» польської держави в комплексі з українськими й білоруськими теренами Полісся та Віленщиною (Новогрудським, Віленським, Поліським та Волинським воєводствами)⁵⁵. А їх гористу частину (зокрема Гуцульщину та Лемківщину) польські видання буквально напередодні війни приєднали до т. зв. «гірських земель Речі Посполитої»⁵⁶.

В українських середовищах 20–30 рр. ХХ ст. вагалися щодо того, як належить називати край: Західною Україною, Галичиною чи навіть галицько-волинськими землями. На останнє словосполучення накладалися дві тенденції. Перша – бажання підтримувати пам'ять про Галицько-Волинську державу, якою її описували тогочасні історичні дослідження. Друга – проєктування давньої ситуації на нову, у якій місце Буковини, що відійшла Румунії, зайняло нове культурне українсько-польське пограниччя – Волинь, яку долучили до Польщі (у такий спосіб парадоксально «реалізувався» австрійський проєкт Галичини й Володимирії). Ще з австрійських часів у Галичині сформувався специфічний образ «Володимирії», починаючи від «Галицької Волині», яку обмежували тогочасними Сокальським, Кам'янецьким (Кам'яно-Струмилівським), Равським, Жовківським, Брідським повітами та північною частиною Золочівщини.

Однак сприйняття приєднаних після Першої світової війни «не галицьких» Волині й Полісся, а також Холмщини серед галицьких українців та поляків залишалося неоднозначним. Справді, українці бачили в цих територіях відродженої Польщі символічне відновлення єдності українських середньовічних територій. Теоретично це означало також збільшення українського населення на теренах, які в польській візії були «східними кресами», «Східною Малопольщею», «Червонськими городами», але в тогочасній польській етнополітичній свідомості Полісся й Волинь мали бути чітко відокремленими від руської Галичини. Ці території входили до складу відмежованих від неї Волинського та Поліського воєводств. Тут, як наголошували офіційні чинники, були інші конфесійні та етнічні конфігурації, інша ментальність, зрештою, інші видання, спрямовані на регіональні проблеми «постросійських» територій. Національну ідентичність місцевих жителів також

⁵³ Hibel K. Od «Małopolski Wschodniej» do «Ukrainy Zachodniej». Geneza, rozwój oraz zakres funkcjonowania w języku polskim nazw geograficznych odnoszących się do «Galicji Wschodniej» w latach 1918–1939. *Slavia Orientalis* (Warszawa). 2012. Nr. 4. S. 475–510.

⁵⁴ Це поняття й слово були зароджені ще 1855 року в «Могорті» – лицарському рапсоді Винцентія Поля (Wincenty Pol), й означали східні терени давньої Речі Посполитої доби її розквіту, символізували її колишню могутність, виражали ностальгію за втраченим: «Ktoby to myślał, ktoby się spodziewał, że gdzieś za światem w bodziakach Czechryńskich, że gdzieś na kresach niegdyś Ukraińskich Taki świat dzielny i uroczy bywał?» – твердив В. Поль на сторінках указанного твору.

⁵⁵ Див.: Rocznik Ziem Wschodnich i kalendarz na rok 1937/ red. L. Grodzicki. Warszawa, 1936. 327 s.; Rocznik Ziem Wschodnich 1938/ red. E. Rühle. Warszawa, 1937. 263 s.; Rocznik Ziem Wschodnich 1939/ red. E. Rühle. Warszawa, 1938. 255 s.

⁵⁶ Rocznik Ziem Górskich / red. K. Pawlewski. Warszawa, 1939.

зображали мішаною, у кожному разі не українською або майже не українською. Звідси – ідея неофіційного «сокальського кордону», який відокремлював волинян та представників наддніпрянської української еміграції від галицьких політичних та культурних осередків⁵⁷.

Усе це підсилювало відмінності між галицькими й волинськими українцями і впливало на сприйняття одне одного. Однак така різниця – хоча й іншого плану – існувала й між польським населенням обох земель. Галичина – із погляду Волині – залишалася католицьким поставстрійським краєм, натомість Волинь – із погляду галичан – була православною постросійською землею, у якій слід знову розвивати національну й конфесійну свідомість місцевих українців та поляків. У суті речі в галицькій міжвоєнній рецепції вона поставала такою ж, як й інші землі Конгресового королівства, – знищеною царатом і культурно та цивілізаційно відсталою. Відповідно, сприйняття Галичини очима «поліщуків та волиняків» було також роздвоєним – між захопленням та недовірою. Те ж – до деякої міри – стосувалося жителів інших культурних і політичних погранич: Буковини, що тепер стала румунською, та Закарпаття, на яке політично претендували повоенна Чехословаччина та Угорщина. Отож видимі кордони погранич були настільки ж відчутними, як і невидимі.

Початок Другої світової війни 1 вересня 1939 року, а згодом події 17 вересня 1939 року, коли Червона армія перейшла Збруч і вступила на територію Польщі, спричинили не тільки розпад міжвоєнної Польщі, але й частковий поділ тих територій, які називали Галичиною, Східною Малопольщею або Червентською землею. Більшість Східної Галичини разом зі Львовом було приєднано до УРСР як Західна Україна (у частині текстів 1939 року фігурувала, щоправда, і «бувша (колишня) Західна Україна»), хоча цей термін охоплював ще Волинь, а згодом і Північну Буковину. На прилучених «радянських» галицьких територіях виокремили Львівську, Станіславську, Тернопільську та Дрогобицьку області. Тепер, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 року, Львів та Бібрський, Бродівський, Городецький, Жовківський, Золочівський, видозмінений Любачівський, Львівський, Перемишлянський, Рава-Руський, Радехівський, Сокальський, Яворівський повіти ставали Львівською областю. Станіслав та колишні Городенківський, Долинський, Калуський, Коломийський, Косівський, Надвірнянський, Рогатинський, Снятинський, Станіславський і Глумацький повіти формували тепер Станіславську область. До складу Дрогобицької області із самим Дрогобичем увійшли Дрогобицький, видозмінений Добромильський та Лісківський, Перемишльський, Жидачівський, Мостиський, Рудківський, Самбірський, Стрийський і Турківський повіти. Зрештою, Бережанський, Борщівський, Бучацький, Заліщицький, Збаразький, Зборівський, Кременецький, Копачинський, Підгаєцький, Скалатський, Тереховлянський, Чортківський. Тернопільський повіти разом із Тернополем / Тернополем утворили Тернопільську / Тернопільську область. Натомість колишні галицькі Перемишль, Сянок, Ярослав і довколишні території / повіти опинилися в німецькому генерал-губернаторстві. Тепер одна частина Галичини ставала пограниччям іншої частини Галичини. Кожна зі сторін

⁵⁷ Пор.: Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства. Львів; Рівне, 2016. 703 с.

репрезентувала «свою» частину поділеної Галичини краєм, визволенням від «не-ефективного польського панування». Відповідно, нові жителі мали українізувати й радянізувати полонізовані простори «давнього княжого краю» і його людей. 1941 року німецько-радянська війна принесла нові зміни в географічне та політичне сприйняття краю. Німецька влада застосувала до колишньої Галичини давню назву, щоправда, приєднавши до генерал-губернаторства й перетворивши на «Distrikt Galizien» (дистрикт Галичина), який межував на півдні з Угорщиною, а на сході – із райсхомісаріатом Україна. Місце радянських областей (Львівської, Станіславівської, Тернопільської та Дрогобицької) тепер зайняли структури, схожі на міжвоєнні польські громади та волості (Landgemeinde), а також *bezirk* / бецирки та округи / повіти, окружні повітові староства (Kreishauptmannschaft)⁵⁸ та «виділені міста», зокрема Львів як центр дистрикту⁵⁹. «Міська округа Львів (Lemberg)» стала головною в Галичині⁶⁰, однак столицею генерал-губернаторства був Краків (Kraukau); отже, ситуація зі столицями стала дзеркально-оберненою до тієї, що існувала перед 1918 роком. До того ж чимало назв повітових староств було подано в польській транскрипції (Kreishauptmannschaft Brzezany, Kreishauptmannschaft Czortkow, Kreishauptmannschaft Tarnopol). Це формувало образ Галичини як німецько-польської території, що межує з умовною «Україною».

Такий адміністративний поділ (зокрема «краківська» субординація краю) разом із транскрипцією місцевих назв викликали незадоволення галицьких українських політичних діячів. Вони бачили Галичину у складі іншої цілості – соборної України – і навіть намагалися поширити цю владу та ідею на території східних і центральних територій колишньої УРСР. Натомість поляки хоч і приховано, далі розглядали її у складі польських земель.

1944 року в регіон знову повернулася радянська влада. Це означало ліквідацію дистрикту Галичина й повернення західноукраїнських областей (Львівської, Тернопільської, Станіславівської (згодом – Івано-Франківської), Дрогобицької, яку потім розформували, районів і їх меж, які частково збігалися з тими, що існували в 1939–1941 рр.) Після остаточного розмежування українсько-польського кордону Перемишль, Ярослав, Сянок та землі довкола остаточно перейшли до складу повоєнної Польщі. Цей переділ спричинив розбіжності в середовищах політичних еліт з обох сторін, які брали участь у переговорах про демаркацію кордонів. Зокрема деякі представники Польщі на чолі із Владиславом Грабським (Władysław Grabski) 1944 року вимагали від СРСР встановити державний кордон на схід від Львова. Деякі польські комуністи ще перед тим вірили, що радянське керівництво готове поступитися територією на користь своїх союзників⁶¹. Натомість інші представники Польщі вважали цю позицію нереалістичною, такою, що загрожує польсько-радянським відносинам, та приймали пропозицію радянського уряду встановити кордон «за лінією Керзона». Радянські функціонери, зокрема Микита Хрущов, навпаки – зверталися до Сталіна із пропозицією провести кордони на захід від цієї лінії, долучивши Холмщину, а

⁵⁸ Нараховували від 13-ти до 11-ти таких округ (1943)

⁵⁹ Див., зокрема: Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944): Історико-політичний нарис. Ужгород: Гражда, 2001. 143 с.

⁶⁰ Паньківський К. Від держави до комітету. 2 вид. Нью-Йорк; Торонто, 1970. С. 81.

⁶¹ Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців в 1944–1947 рр. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 167.

також частину колишніх галицьких територій, зокрема Ярослав⁶². Однак Ялтинська конференція 1945 року остаточно узаконила новий кордон, беручи за основу, зокрема, приєднання Західної України до СРСР станом на 1939–1941 рр.

Такий розподіл територій, як знаємо, викликав незадоволення і серед галицьких українців, і серед галицьких поляків; частині тих та інших довелося покинути свої домівки в рамках репатріації. Поляки далі воліли бачити у складі власної держави Львів та колишню Східну Галичину, натомість українці скаржилися, що від них забирають ще галицькі Надсяння та Лемківщину. Певний період цей край сприймали як «Закерзоння» (представники українського збройного підпілля, які до кінця намагалися захистити українськість цих територій). Однак переселені із цих територій (їх вони уже вважали Польщею) українці поступово почали сприймати «своєю землею» нові місця проживання в Україні, зокрема на тій же колишній Східній Галичині⁶³. Натомість у візії нового польського уряду ці терени вже були польськими землями, які необхідно очистити від «банд УПА». Наслідком такої політики стала депортація місцевого українського населення – акція «Вісла» 1947 року. Згодом інкорпоровані в ПНР колишні галицькі землі в різний час входили до Жешівського (1946–1975), Перемишльського і Жешівського (1975–1998), Підкарпатського (від 1999) воєводств Польщі. Водночас радянська влада системно проводила репатріацію польського населення із західних областей України. Усе це докорінно змінило етнічне обличчя та межі краю й означало фактичний кінець Галичини як територіальної й демографічної цілості, сформованої в австрійський час. Наголошу, що у свідомості українців та поляків й далі панувало «роздвоєння» між старим міфом про Східну Галичину й новою реальністю, у якій опинилися колишні території австрійської провінції. По обидва боки кордону її сприймали тільки як історичну назву. Зрештою, так само історичною в радянському контексті здавалася навіть назва «Західна Україна». У повоєнний час офіційний дискурс надавав перевагу таким термінам, як «західні області УРСР (Радянської України)» у межах Південно-Західного економічного району УРСР, що охоплював Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську, Тернопільську, а також Рівненську, Чернівецьку, Житомирську, Волинську області. Загалом у радянський час формувався особливий образ Галичини: не так українсько-польського, як колишнього польсько-радянського пограниччя, яке ліквідував «Золотий вересень» 1939 року. Тему возз'єднання двох Україн і ламання кордонів підхопила також тогочасна художня література: «Та ленінська правда, як сонячний племін, / Без панської візи кордон перейшла, / І нас пригорнула у матернім лоні / Возз'єднана кривна Радянська земля. / Вже нас не розлучать ні ріки, ні кручі, / Дороги братерства між нами лягли, / А Збруч, і Дністер, і Черемош кипучий / Річками Возз'єднання ми нарекли», – стверджував Антон Шмигельський:

Натомість після проголошення української незалежності формування нового міфу Галичини в західноукраїнському середовищі пройшло складний шлях.

⁶² Wawryniuk A. Wschodnia granica Polski w latach 1944–1948 na przykładzie Południowo-Wschodniej Lubelszczyzny. URL: <http://zamosc.ap.gov.pl/wp-content/uploads/2013/11/007-046-Wawryniuk.pdf> (дата звернення: 04.05.2015).

⁶³ Боднар Г. «Там було добре і тут є непогано жити»: особливості історичної пам'яті українців, переселених із Польщі. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2. С. 20–36.

Одним із перших симптомів зацікавлення «галицькістю» прикордонних із Польщею територій стало заснування у лютому та вересні 1991 року Галицької асамблеї – об'єднання (у вигляді сесійних засідань) «демократичних» рад народних депутатів трьох областей Західної України (Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської). Центром цієї короткотермінової інтеграції став Львів як колишня галицька столиця, а головними постулатами – економічна та культурно-історична «сплавленість» трьох галицьких областей. Короткочасно був створений навіть Галицький економічний центр. Прикметно, що ініціатором виступав В'ячеслав Чорновіл, який постулював свою східноукраїнську та соборну ідентичність. Однак на рівні побутової ментальності жителів ці дискусії відображалися й відображаються мало. З одного боку, мешканці регіону переважно ідентифікують себе з Галичиною, називають себе галичанами, інколи також згадують про події австрійського та польського часу. З іншого – більшість із них ототожнює себе з Україною як єдиною державою, а не з українсько-польським надрегіоном Галичина, чи Galicja.

Водночас етнологи та діалектологи поділяють галицьке пограниччя ще на кілька регіонів: Бойківщину, Наддністрянщину, Надсяння, Гуцульщину, Лемківщину, Опілля, Поділля. Це передбачає нові пограниччя, межі, які не збігаються з адміністративними поділами⁶⁴. Наприклад, історично до південно-західного діалектного простору входять лемківський та надсянський говори, які територіально «розсіяні» по Україні та Польщі. У Польщі також опинилася частина Західної Бойківщини⁶⁵. Натомість, окрім бойківського, гуцульського та наддністрянського говору⁶⁶, частина колишньої Галичини охоплює території поширення південно-волинських (волинсько-подільських) говірок і є частиною волинського етнографічного й фольклорного простору. Водночас жителі цих територій – з огляду на історичну пам'ять – ідентифікують себе не з волинянами, а з галичанами.

Однак ще від кінця XIX ст. у польському та українському суспільному й науковому дискурсах триває суперечка щодо етнонаціональної належності представників регіональних етнічних субгруп, зокрема носіїв лемківського та гуцульського говору. Для українців лемки, гуцули, бойки – українці, натомість для деяких польських авторів вони є або перехідною між українцями й поляками етнічною групою, або нащадками стародавніх лехітів, що залишилися ще із часів Червенських градів (якими їх вважав Фердинанд Оссендовський (Ferdynand Ossendowski)), або

⁶⁴ Передусім ідеться про Гуцульщину (територію субетносу – гуцулів та їхнього говору), обмежену Верховинським, Косівським, частинно Надвірнянським районами Івано-Франківщини та півднем Чернівецької (Путильщина) області й Рахівським районом Закарпаття та обмежують ріками Лімницею, Тересвою, Берестянкою, Бистрицею й кордоном із Румунією. Водночас на карті Прикарпаття виділяють територію бойків – Бойківщину, поширену на Турківський, Сколівський, південь Стрийського, частину Дрогобицького, Старосамбірського районів Львівської області, захід Рожнятівського, Долинського районів Івано-Франківщини тощо.

⁶⁵ Див.: Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава, 1997; Рабій-Карпінська С. Бойківські говірки: зб. статей. Перемишль, 2011; Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Перемишль, 2007.

⁶⁶ Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів, 2008. При цьому загальний термін «Наддністрянщина» – як синонім Галичини на противагу Наддніпряниці – завжди вживали спорадично і вважали умовним (Хобзей Н. У просторах воєнного часу. Про першу світову війну в записках для «Атласу української мови». *Українська мова в Галичині: історичний вимір* / відп. ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей. Львів, 2011. С. 269–270.

окремим народом. Таке трактування стосується тих територій, де вони живуть, а також мешканців інших українсько-польських погранич (наприклад поліщуків)⁶⁷.

Саме тому на образ Галичини в сучасній Польщі українські дискусії впливають мало. До 1990 року міф Галичини та «східних кресів» був витіснений із польської суспільної свідомості. Він фігурував лише в наукових дослідженнях та в мемуарній літературі й часом переплітався то з образами Червоної Русі, то з уявленнями про Східну Малопольщу та боротьбу з українцями за Східну Галичину. Однак навіть після повторного «відкриття втрачених земель» для колективної підсвідомості поляків він залишився радше у сфері історичної пам'яті та наукових студій. На зламі 1990–2000 рр. у промоції тих територій, що колись входили до складу Галичини, простежували дві тенденції. Одним авторам ішлося про те, щоб подати власний край як перспективний майбутній євро регіон (Підкарпаття) без колишніх історичних пов'язань та підтекстів⁶⁸. Водночас під «Галичиною» (у формі «Galicja») у частині польського середовища почали розуміти радше польську Галичину, пов'язуючи її вже не зі Львовом, а із Краковом (і частково з іншими містами колишньої Галичини – Перемишлем, Жешовим). Це разом із поширенням відповідних атрибутів (наприклад, майок із галицьким гербом – галкою – та написом: «Я з Галіції») свідчить про намір розбудити чи сконструювати нову (польську) територіальну ідентичність (хай навіть віртуальну), заповнити вже «опустілий» для більшості поляків термін «Галичина», чи «Галіція», новим змістом, а в перспективі, можливо, репрезентувати край окремим привабливим для туристів євро регіоном. Це ж, зрештою, стосувалося й ідеї іншого пограниччя – умовної «Лодомерії», яку поодинокі автори відокремили від ідеї Галичини й також намагалися зобразити окремим перспективним євро регіоном із новою ідентичністю⁶⁹. В інших польських текстах Галичину як минуле пограничних земель згадують не в позитивному контексті. Наприклад, 1995 року історію Перемишльщини описували за схемою: Червенські городи – короткий період Галицького князівства – час процвітання Перемишльської землі в Короні Польській. Галичина із цієї схеми випадала, як щось чуже, як розрив в історії польської державності: «То австріяки надали цим землям назву Галичини, нав'язуючи так до давнього Галицького князівства, щоби вимазати з пам'яті людей Королівство Польське. І власне Галичина стала синонімом біді, культурної відсталості («зацофаності»), міграції за океан. Це – давно минулі часи»⁷⁰.

З іншого боку, Галичину в польському дискурсі стали зображати зниклим континентом, «кресовою Антлантидою», описуючи її водночас ностальгійно та іронічно. Інколи території галицького українсько-польського пограниччя (тобто українську й польську частини колишньої Галичини) стали зображати просто

⁶⁷ Michna E. *Łemkowie: Grupa etniczna czy naród?* Kraków, 1995; Udziela S. *Ziemia łemkowska przed półwieczem: zapiski i wspomnienia z lat 1888–1893*. Lwów, 1934; Ossendowski F. A. *Huculszczyzna: Gorgany i Czarnohora*. Wrocław, 1990; Ossendowski F. A. *Polesie*. Poznań: Wyd-wo Polskie R. Wegner, [1934]; Ossendowski F. A. *Karpaty i Podkarpacie*. Poznań: Wyd-wo Polskie R. Wegner, 1939; Ossendowski A. F. *W polskiej dżungli*. Łomianki, 2009.

⁶⁸ *Podkarpackie powiaty. The Podkarpackie Powiat. Panorama regionu. Panorama of the Region*. Rzeszów: Kolor, b.r.w.[1998]. 86 s.

⁶⁹ Piskozub A. *Lodomeria. Podzielony i zapomniany centralny region międzymorza bałtycko-czarnomorskiego*. URL: <http://geopolityka.net/lodomeria/> (дата звернення: 8.08.2019).

⁷⁰ Budzinski T. *Ziemia Przemyska*. Olszanica: Wyd-wo Bosz, 1995. S. 6 (Strony nienumerowane).

частиною кресового міфу, потрактованого як історична реальність⁷¹. У центрі його «ностальгійної географії» – Львів. Довкола нього було створено міфологічну ауру «міста орлят, завжди вірного Польщі». Водночас ця міфологема поширювалася й на решту колишніх галицьких містечок. Цьому, зокрема, сприяла творчість Анджея Хцюка (Andrzej Chciuk), у візії якого Галичина ставала Великим Королівством Балаку, де використовують особливе койне. Цей простір охоплював Львів, Дрогобич, Самбір, Стрий, Станіславів, Тернопіль, Куликів і ставав метафоричною «Місяцевою Землею» – фактично – «Землею на Місяці», близькою і водночас дуже далекою в географічному та історичному вимірах. Міфологія «кресів» здобула чимало прихильників серед польської еміграції. Зрештою, так зрозумілі «креси» роблять культурним пограниччям чи периферією значну частину сучасної України, що колись належала Речі Посполитій. Для деяких польських авторів креси слугують навіть певним історичним заміником екзотичних заморських колоній, яких вимагала, але так і не отримала довоєнна Польща у ХХ ст. (Частково це відобразила й назва книжки Ф. Оссендовського «З польських джунглів», що описувала довоєнне Полісся).

Водночас кресову Галичину інколи зображають землею спільної польсько-української чи польсько-українсько-єврейської історичної та культурної спадщини. Однак і в цьому дискурсі польсько-українське пограниччя виглядає забутою, часто понищеною й переінакшеною на український лад проєкцією колишньої Польщі, вмістилищем її колишніх цивілізаційних впливів⁷². Зрештою, інколи утопічну Галичину уявляють не просто фронтиром, краєм пограниччя, а простором взаємної згоди, гармонії між народами, яка, однак, залишилася в минулому. На цьому ґрунті, наголошував Збігнєв Фрас (Zbigniew Fras), зростав габсбурзький міф про край: «У суспільній свідомості пам'ять про Королівство Галичини й Володимирії, коронний край ц.-к. монархії залишилася значно довше, перероджуючись із часом в образ щораз більш ідеалістичної країни гармонії й щастя, країни мирного співжиття етнічних, релігійних і суспільних груп, із якою недосконала і ускладнена сучасність ледве чи могла рівнятися»⁷³. Цей міф розпався щонайменше на два різні міфи – польський та український, адже книга З. Фраса «Galicja», де фігурували ці рядки, не випадково вийшла в серії «A to Polska własnie»⁷⁴. Тому як пограниччя української та польської історії й культури Галичина виглядає сповненою антиномією. Пам'ять про неї, на думку сучасних дослідників, у чомусь навіть алогічна: «За іронією, ця пам'ять вміщає сцени погрому і багатоетнічності, Ягеллонський університет і Товариство імені Шевченка, Михайла Грушевського і Міхала Бобжинського»⁷⁵. Рівночасно пам'ять про спільне українське й польське життя в Галичині пов'язана й із фронтірними постатями цього краю. Деякі з них зберігали одну ідентичність (як Іван Франко чи Василь Стефаник). Інші ж – як Іван Вагилевич, Іван Наумович,

⁷¹ Kresy Wschodnie. Gospodarze i społeczne znaczenie polskich kresów / red. T. Głowiński. Wrocław, 2015. 376 s. (Seria: Wrocławskie Spotkania z Historią Gospodarczą, spotkanie X).

⁷² Galusek Ł., Jurecki M. Kresy na nowo odkryte: wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy. Kraków: Międzynarodowe centrum kultury, 2007. 268 s.; Kowalczyk J. Świątynie późnobarokowe na kresach: kościoły i klasztory w diecezjach na Rusi Koronnej. Warszawa, 2006. 510 s.

⁷³ Ibid. S. 277.

⁷⁴ Fras Z. Galicja. Wrocław, 2003. 298 s.

⁷⁵ Kaps K., Surman J. Postcolonial or Post-Colonial? Post(-)colonial Perspective on Habsburg Galicia. *Historyka. Studia metodologiczne*. Kraków, 2012. T. XLII. S. 9.

Яків Головацький або, наприклад, Ольга Дучимінська – пройшли звивистий шлях вагань між польською, руською (українською) і навіть великоруською (російською) ідентичністю. Дехто, як митрополит Андрей Шептицький / Роман-Марія-Олександр граф Шептицький, прагнули примирити польську та українську ідентичність, хоч і ставали на бік української ідентичності. Інші, також синтезуючи ідентичності (польську, українську і навіть єврейську – як Станіслав Вінценз (Stanisław Vincenz), польську і чеську – як Леопольд Стафф (Leopold Staff), польську і німецьку – Ян Лям (Jan Lam), польську і єврейську – як Бруно Шульц), репрезентували себе поляками. Зрештою, частина – як Стефан Грабинський (Stefan Grabiński) – намагалася уникати вибору між національностями, бути нейтральними, хоча й вибирала польську ідентичність. «Фронтирними особистостями» були і представники інших українсько-польських погранич, як, наприклад, виходець із Полісся, польський публіцист Ришард Капусцінський (Ryszard Kapuściński). Людиною українсько-польського пограниччя називають і лауреатку Нобелівської премії з літератури 2018 року Ольгу Токарчук (Olga Tokarczuk). Усі вони люди багатьох національних світів, які, проте, обрали лише один. Справді, у їхніх біографіях і в текстах можна побачити ті ж риси, які побачив Станіслав Уляш (Stanisław Ułasz) у літературі міжвоєнного двадцятиліття – від амбівалентності до цінності «малих батьківщин», мовне та культурне взаємопроникнення, діалог культур тощо⁷⁶. Можна також помітити протилежні тенденції: тяжіння до свого «великого національного цілого» (польського, українського, єврейського), прагнення ізолюватися від етнічних сусідів, зменшувати їхні впливи, щоб не асимілюватися, і навпаки – творити власну культуру (часто в паралельному до сусідського світі).

Сьогодні, у перших десятиліттях ХХІ ст., Галичину та її історію по різні боки кордону сприймають суперечливо. Розуміння того, чим є пограниччя Галичина, мінливе і в історико-географічному, і в художньо-літературному сенсі. Межі цього поняття то звужуються, то розширюються. Вони виразно різняться в рецепції вихідців із різних етнокультурних спільнот, які населяли чи населяють цей край. В історичній візії українців і поляків сучасна приграниччя Галичина поєднує різні за суттю історичні феномени: Галицьке та Володимирське князівство і Руське воєводство у складі Речі Посполитої, провінцію Галичини й Володимирії у складі Австрії, міжвоєнну Східну Малопольщу й сучасну Західну Україну. Край сприймають по-різному, залежно від того, із якого боку кордону на нього дивляться: для поляків він і далі є історичною Польщею, для українців – Україною. Те ж більшою чи меншою мірою стосується й інших західних та східних погранич сучасної України, зокрема Волині й Полісся, Буковини та Закарпаття (у польській, українській, румунській, угорській візії) або Луганщини, Донеччини чи Харківщини (в українському та російському дискурсах). Така вже, очевидно, історична доля багатьох фронтирів / пограничних територій: у літературній візії вони часто виглядають утопічними землями національної гармонії, перехрестям різних культурних світів і народів; натомість у політичній – часто спірними територіями, «несправедливо відібраними в законних власників».

⁷⁶ Ułasz S. Literatura Kresów – kresy literatury: fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1994. S. 51–53.

МОВНІ, ЕТНОГРАФІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ КРИТЕРІЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ПОГРАНИЧЧЯ*

Упродовж усього часу існування молода незалежна держава Україна перебуває у стані пошуків і формування своїх місця і значення на геополітичній карті світу. Таку невизначеність та часті «коливання» влади у виборі стратегічного курсу розвитку країни можна пояснити – серед іншого – відсутністю сформованого соціального запиту на чітку окресленість напряму руху, що своєю чергою зумовлене розмитістю і невиразністю пострадянського соціуму.

Мешканці Західної Європи з деякою пересторогою сприймають українців як народ, що заселяє значну територію на пограниччі « нової Європи ». До сьогодні новий європейський сусід, що задекларував своє бажання бути « вільним серед вільних » і « рівним серед рівних », залишається мало прогнозованим у перспективах свого розвитку. Однією із причин цього є недовершеність процесів релігійної, культурної та мовної ідентифікації українського суспільства в сучасний період стрімких політичних, державних та суспільних трансформацій.

Така ситуація залишає відкритим питання чіткого національного самоусвідомлення значної частини населення. Як зазначив академік НАН України Микола Жулинський, « ми досягли незалежності, утверджуємо її, але ми ще не витворили з “ величезної етнічної маси українського народу ” “ суцільний культурний організм ” – українську націю зі своєю системою цінностей і пріоритетів, з власною мовою, міфологією, свідомістю і символізмом », тобто « ми ще далекі від завершення процесу формування національної ідентичності »¹.

Невизначену національну, а часом й етнічну ідентичність, поєднану з політичною дезорієнтованістю та браком сформованої системи світоглядних цінностей, що маємо в багатьох регіонах України, час від часу використовують у політичних маніпуляціях чи провокаціях найрізноманітніші учасники політичних процесів. Предметом маніпуляцій здебільшого стають якраз мовні, релігійні та культурні відмінності або історико-культурні особливості різних регіонів країни, які, зрештою, не становлять жодної аномалії сучасного суспільного розвитку.

На думку київської дослідниці Наталії Яковенко, мешканці України « є спільнотою, яка поки що не дійшла порозуміння – і через розбіжність світоглядних орієнтирів, і через різниці у так званій “ історичній пам’яті ” »². На наш погляд, проблема полягає в тому, що сучасна ситуація просто задовольняє багатьох учасників суспільного життя. З одного боку, це вигідно посткомуністичним політичним елітам

* Фрагменти опубліковані у монографії: « Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності » / наук. ред.: С. Павлюк, Л. Мруз. Львів, 2017. 351 с.

¹ Жулинський М. Про національну ідентичність, або чим розростаються держави. *День* (Київ). 2009. 9 грудня. № 223. С. 6.

² Яковенко Н. Лікнеп для професора. *Дзеркало тижня* (Київ). 2009. 7–13 березня № 8.

держави, які усвідомлюють, що легше керувати й маніпулювати роз'єднаною, до кінця не сформованою і не усвідомленою спільнотою людей. З іншого – спостережимо інертність колоніальної психології посттоталітарного соціуму, у якому всіх інших звично вважають чужими, що часто викликає вороже їх сприйняття і пошуки винуватців сьгоднішніх негараздів.

Відсутність у європейських народів чітко окресленого образу «нового» сусіда та розмитість його етнічних характеристик не дають змоги з високим ступенем вірогідності передбачати специфіку міжетнічних чи міжрелігійних відносин не тільки всередині його країни, а й із сусідніми народами. До таких типowo українських особливостей належать, наприклад, існування до 2019 року у країні трьох православних церков, відмінності між якими є малозрозумілими навіть для самих українців і їхніх найближчих сусідів; посилення процесу «розукраїнювання України»³ у часи президентства Віктора Януковича тощо. Почуття невпевненості чи нерозуміння породжує підозру, що може перерости у страх, який викликає бажання дотримуватися безпечної дистанції у стосунках чи побудувати захисні бар'єри перед уявною небезпекoю.

Сьгодні етнічність часто визначають як етнічний рух і різновид суспільної діяльності⁴, що у сучасну добу шораз частіших етнічних конфліктів, швидшого обігу інформації, великих міграційних та інтенсивних туристичних рухів, взаємної залежності країн і регіонів, присвоєння традицій, що виникли в інших цивілізаційних колах, стає приводом для схематичної маніпуляції поняттями й фактами⁵. Дослідники одностайно погоджуються з тезою, що виробити стратегію і тактику внутрішньої та зовнішньої політики суверенної держави можна лише на основі методологічно обґрунтованого пізнання етнічної ідентичності суспільства. Дослідження місцевого населення сучасного українсько-польського пограниччя дасть змогу краще зрозуміти людей, які заселяють ці території, пізнати властиві самє їм характерні риси, стереотипи, упередження та процеси їх формування, а це, безперечно, має важливе значення для розбудови також міждержавних відносин.

Слід додати, що проблема етнічності, а також толерування культурного різноманіття, наявність регіонів зі складним багатокультурним характером є необхідною умовою суспільно-політичних трансформацій новітньої доби. Особливо вразливим місцем етнічність може стати внаслідок зростання зовнішньої загрози для безпеки громадян. У багатьох заздалегідь непередбачуваних ситуаціях у разі потреби робити світоглядний вибір етнічність і сприйняття або відкидання іншого / «іншості» є маркерами зрілості політичної нації.

На перебіг міжетнічних відносин значний вплив мають різноманітні прояви індивідуальної або / і групової ідентичності в контекстах щоденного життя, які репрезентують «національну ідентичність як динамічне, сумнівне, різноманітне, плинне явище»⁶. На пограниччях дуже часто проявляється т. зв. принагідна ідентичність, у деякому сенсі кон'юнктурна й контекстуальна, тому там часто бачимо, як змінюються окремі ідентичності, наприклад етнічна, проте зберігаються

³ Кісь Р. Як зупинити розукраїнювання України? Львів: ТзОВ «Видавнича фірма «Афіша»», 2012. 360 с.

⁴ Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość. Kraków, 1997. S. 31.

⁵ Posern-Zieliński A. Etniczność. Kategorie. Procesy etniczne. Poznań: PTPN, 2005. S. 8–9.

⁶ Edensor T. Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne. Kraków, 2004. S. 10.

інші – релігійна, мовна та ін. Часто може виявлятися зміна мовної чи конфесійної ідентичностей при сталості етнічної.

У таких випадках недостатньо підготовленому дослідникові дуже важко пояснювати належність локальної спільноти чи особи до конкретного етносу чи народу. Тому із часом наукові дослідження перетворюються на пошуки відповідних ідентичностей (часто таких, які підходять самому вченому), щоби підтвердити тезу про розширення етнічної території чи віднайти в народній культурі і щоденному житті риси, які дослідник вважає національними. Застосування таких підходів у дослідженні пограниччя найчастіше є спробою дослідника підтвердити уявлене минуле на підставі сучасного його відчитування чи розуміння⁷. Часто вчені можуть намагатися сформувати нові або, на їхнє переконання, повернені із забуття старі, призабуті ідентичності, прищеплюючи сучасні, недавно напрацьовані чи сформульовані погляди, взірці і стереотипи під впливом відповідної державної, політичної або партійної ідеології.

Одна із особливостей українсько-польського пограниччя полягає в тому, що на еволюцію етнічної ідентичності місцевого населення великий вплив мали не тільки часті зміни державної системи і як наслідок – суспільно-політичного устрою, а й виникнення чи зміна лінії кордону разом із примусовим переселенням людей або їх вимушеною добровільною міграцією⁸. Належність двох або кількох різних етнічних спільнот до одного державного організму часом призводила до сповідування схожих ціннісних орієнтирів чи світоглядних засад. У цьому випадкові на рівні місцевих громад часто природним чином утворювався досить збалансований, толерантний, добросусідський клімат у міжетнічних відносинах. Зрештою, формувалася характеристична і специфічна регіональна ідентичність.

Польові дослідження виразно засвідчили, що в міжвоєнний період у волинських і галицьких селах на побутовому рівні панувала міжетнічна злагода, у якій були зацікавлені практично усі мешканці. Звичайно, беручи до уваги державну дискримінаційну політику уряду Польщі щодо національних меншин, особливо українців, надмірна ідеалізація життя в тогочасній провінції є перебільшенням⁹.

Водночас відомі випадки відвертої ворожості, підозрливості, браку взаємної довіри, зумовлені зовнішніми чинниками. Наприклад, старші мешканці римокатолицького визнання (дехто з них походив із православних родин) у селі Збереже (Zbzeże) Влодавського повіту Любельського воєводства згадували, як у рамках пацифікації 1938 року влада найняла та оплатила робітників із сусідньої гуті, аби ті під охороною 50 поліціантів знищили в цьому селі православну церкву. У цій конкретній ситуації мешканці села, що належали до інших національностей і конфесій, не брали участі в такому впровадженні в життя рішень державної влади¹⁰.

⁷ Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозов. Київ: Критика, 2001. 270 с.

⁸ Чмелик Р. Вплив зміни типу українсько-польського пограниччя на трансформацію категорій свій/інший/чужий. *Народознавчі зошити* (Львів). 2012. Зош. 2. С. 191.

⁹ Виздрік В. Галицьке село: соціально-економічне життя та суспільно-політичні процеси (1919–1939). Львів, 2015. 392 с.

¹⁰ Експедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства (11.07. – 15.07.2012) і Шацькому та Любомильському районах Волинської області (11.08. – 15.08.2012). *Архів Інституту Народознавства* (далі – Архів ІН). Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 142.

Цілком можливо, що в інших місцевостях могла бути інша модель поведінки щодо своїх сусідів. Водночас необхідно пам'ятати, що в такій ситуації «одна з культур завжди займає панівну позицію»¹¹. Звичайно, кожний випадок треба розглядати крізь призму конкретних проявів, в окресленому періоді та в загальному контексті, оскільки можуть змінюватися домінуючий етнос і домінуюча позиція.

Найскладніші проблеми й загострене психологічне сприйняття спостерігаємо у функціонуванні етнічної меншини за кордоном в іншоетнічному середовищі, особливо в державі з іншим типом суспільно-політичних відносин. Скажімо, аналізуючи власні польові матеріали з дослідження українців у Польщі, зокрема й на Північному Підляшші, Роман Кирчів зазначає, що «вони (етнічні українці. – Р. Ч.) стали жертвою політичних комбінацій і дій, що поставили їх в становище виживання і потреби захищати свою етнічну ідентичність і екзистенційність»¹².

Проаналізована наукова література та джерела дають підстави стверджувати, що найбільш паритетними і водночас залежними від міждержавних відносин є стосунки між етнічними спільнотами по різні боки кордону. Щоправда, у момент створення нових державних кордонів і під час процесу моноетнізації пограничних регіонів міжетнічні конфлікти стають майже невідворотними і їх можуть прогнозувати національні еліти¹³.

Припинення існування II Речі Посполитої та розподіл її території внаслідок підписаного радянсько-німецького договору про кордон від 28 вересня 1939 року уможливили «включення західно-українських земель до складу радянської України»¹⁴. Цей акт значною мірою був переломним в українсько-польських міжетнічних відносинах у Східній Галичині та Волині, тобто на територіях, через які пройшов новий державний кордон. Він став каталізатором складних етнополітичних процесів, що призвели до створення (чи не вперше за тисячолітню історію сусідства) чіткого етнічного кордону.

Відомо, що конструювання етнічних кордонів дає змогу окреслити внутрішність цілої системи і позитивно оцінювати універсум власної культури. Інакше кажучи, етнічність існує в думках / свідомості членів етнічної групи, і саме вони починають окреслювати її кордони, конструюючи власну ідентичність¹⁵.

До деякої міри це твердження узгоджується із фронтірною теорією Фредеріка Джексона Тернера (Frederick Jackson Turner), що пересування фронтиру несе з собою «національну самосвідомість»¹⁶. Ще в XIX ст., аналізуючи значення кордонів для американської історії, він писав, що постійне переміщення меж осадництва

¹¹ Демський Д. Пограниччя як печворк. Рефлексії з Білорусі. *Народна творчість та етнографія*. 2007. № 1. С. 82.

¹² Кирчів Р. Польові нотатки і матеріали з етнокультурних перехресть. *Народознавчі зошити*. 2012. Зом. 2. С. 227–228.

¹³ Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40–50 років XX століття: етнополітичний аналіз. Київ: ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2009. С. 61.

¹⁴ Козловський І.С. Встановлення українсько-польського кордону. Львів: Каменяр, 1998. С. 11.

¹⁵ Smyrski L. Na początku był Kain – wizje ukraińskiej historii w kontekście teorii etniczności. Podole i Wołyń: szkice etnograficzne / pod red.: Ł. Smyrskiego, M. Zowczak. Warszawa: Wyd-wo DIG, 2003. S. 317.

¹⁶ Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії. *Україна модерна*. (Київ). 2011. Чис. 18: Пограниччя – окраїни – периферії. С. 41.

супроводжує поширення індивідуалізму, демократії, національної ідентичності¹⁷. В умовах українсько-польського пограниччя факт утворення державного кордону змусив чималу кількість людей зі мішаних або етнічно не визначених сімей (часто автодетермінація відбувалася на підставі релігійної належності, що було нормою щоденного життя) замислитися над своїм походженням і визначитися зі своєю національною належністю.

Польові дослідження в таких випадках спонукають до пошуків того відправного, ключового моменту у стосунках між українцями та поляками, який змінив щоденне, значною мірою безпечне співжиття в довоєнних селах вибухом ворожості та появою міжсусідських і, що парадоксально, внутрішньородинних сутичок зі зброєю в руках. Найчастіше в подібних ситуаціях провину за всі негаразди цілком покладали на третю сторону, зокрема на німців.

Показовими можуть бути спогади респондента 1930 р. н. зі змішаної родини (мама – українка, тато – поляк) зі села Телесниця Ошварова повіту Устрики Долішні Підкарпатського воєводства, що на півдні українсько-польського пограниччя. Наш співрозмовник, який декларував свою належність до римо-католицького визнання, згадував: «Но я вам скажу правду, же в дому, в хаті тато бив поляк, але ми не розмовляли. Мало ми розмовляли по-польську. Більшинство по-українську всьо говорили. Ту бив українець. Ту бив українець. Ту бив українець, а рахувалися всі добре. З тими дітьми я ходив до школи, з тими українцями. Не було так, жеби якогось неудобства було. Ну а потом вже як німці зайшли, то там ся стало... А юш та ненависть зайшла... за німців. То зараз зробили німці ту... Добра згода була з народом, з тим і з тим. А потому... німці підпустили більше нарід той український, бо наобіцяли зараз там то, же їм дадут Україну. Прийшли такі пшевудци – юш памнятаю добре, бо як тато не раз прийшов, то говорив: “Недобре ся шось діє, бо люди зі Львова поприїздили ту, роблят зібраня, таке собі ведлуг поляків”. Так шось то не раз прийшов вечером говорив, бо там сиділи, хлопи ся сходили, зачинали говорити в тім, шо ся робит, шо є»¹⁸.

Подібними є розмірковування нашої іншої співрозмовниці (православна, 1927 р. н.) зі села Воля Угруска Влодавського повіту Люблінського воєводства, яке розташоване над самим Бугом на півночі українсько-польського кордону. Респондентка згадує: «Католицькі свята – православних просять, православні свята – католицькіх просять. Свята православні – католицькі в поле не йшли, так само як католицькі свята – православний тоже в поля не йшов. Отак жилося. Єдне з другими женяться. О, женились православне з католиками. Помішане. І в нас для того є дужо тутай таких родин, которі є помішані попросту. І для того може й не виїхали, бо помішаний так-о є той народ, є оту на тим терені. І то дужо. Теї незгоди то наробив німець. То біла робота немца, бо он наставял полякув на православних. О, а пужней тих власне наставял на полякув»¹⁹.

¹⁷ Тернер Ф. Значення фронтиру в американській історії... С. 41.

¹⁸ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у повіті Устрики Долішні Підкарпатського воєводства. *Архів ІН. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 142–143.*

¹⁹ Експедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства (11.07. – 15.07.2012) і Шацькому та Любомильському районах Волинської області (11.08. – 15.08.2012). *Архів ІН. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 82–83.*

Більшість респондентів тепло згадувала стосунки між поляками та українцями у своїх локальних передвоєнних спільнотах. Ці спогади та відчуття позитивної атмосфери, стабільності у міжлюдських взаєминах збереглися до сьогодні в дещо ідеалізованій формі та є вагомим частиним міжпоколіннєвого переказу. У селі Пулемець Шацького району Волинської області місцевий чоловік (українець, громадянин Білорусі, 1962 р. н.) на питання «Чи Ви не боїтеся поляків?» відповів, що бояться лише ті, хто нічого не розуміє. Далі він, спеціально для свого сімнадцятирічного сина, повторив почутий від діда вислів про життя в міжвоєнній Польщі: «за Польщі ковбасою коней поганяли, ковбасою двері зав'язували»²⁰. У кількох словах передано символічно-ідилічну візію колишнього життя з високим рівнем добробуту, безтурботним життям, взаємодовірою.

Наведені два приклади розмірковувань місцевих мешканців Польщі зі складнішою ідентичністю (змішана родина або православне віросповідання, побутова українсько-польська двомовність і водночас дефінітивна декларація належності до польського народу) дають підстави висловити застереження щодо застосування спрощеного підходу до визначення їхньої етнічної належності чи навіть більше – щодо категоричних міркувань про їхню розмиті ідентичність або її кон'юнктуру трансформацію під впливом політичних чинників. Можна припустити, що у свідомості польських громадян пограниччя український зрив та піднесення національної свідомості в роки Другої світової війни не зафіксувався як результат активної діяльності багатьох політичних, громадських та релігійних українських організацій, а радше був зумовлений втручанням третіх сил, фактом виникнення кордону і новими викликами для розміреного способу життя.

Отже, початок Другої світової війни і нові кордони в Європі слугували своєрідним детонатором вибуху національної свідомості українців на території Західної України, що був скерований на реалізацію ідеї / мрії про незалежну Україну. Населення інших частин України через об'єктивні причини (територіальна належність до інших держав, тиск тоталітарного режиму та ін.) та віддалене, до деякої міри відсторонене усвідомлення нового державного кордону, а отже, справ, які їх не стосуються на щодень, практично не брало участі у цих процесах.

Українсько-польський конфлікт на пограниччі був справою Польщі та українців західної частини України, тобто колишніх польських громадян українського походження. На той час етнічну ідентичність у стосунках сприймали як головну базу суспільної організації, як джерело мотивації та «повністю автономну й фундаментальну засаду діяльності»²¹. Змобілізована етнічність – як відповідний вид суспільних зв'язків – і групова ідентифікація²² стали потужним джерелом націоналістичної діяльності для обох народів.

За твердженням польського професора Александра Посерн-Зелінського (Aleksander Posern-Zieliński), «критерії етнічної ідентифікації не є ані стійкими, ані усталеними»²³. Деякі з них є результатом зовнішнього / відстороненого спостереження, яке нібито є гарантією об'єктивного наукового аналізу. Його ж критерії – це

²⁰ Матеріали експедиції у Шацькому районі Волинської області. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 623. Арк. 105.

²¹ Fenton S. *Etniczność*. Warszawa: Wyd-wo Sic!, 2007. S. 207.

²² Babiński G. *Pogranicze polsko-ukraińskie...* Kraków, 1997. S. 28–30.

²³ Posern-Zieliński A. *Etniczność, kategorie, procesy etniczne*. Poznań, 2005. S. 81.

мова, релігія і культурна специфіка, а на польсько-українському пограниччі важливим характерним елементом існування окремої етнічності є ще й народна культура і фольклор. Саме вони повинні найвиразніше свідчити про спільність походження і допомагати окреслювати територію проживання конкретної етнічної спільноти.

Натомість етнологи можуть навести чимало прикладів, коли механічне оперування цими критеріями чи їх вибіркоче застосування може спричинити появу помилкових стереотипних конотацій на взірць «поляк-католик», «українець-православний» або викликати бажання розширити свою етнічну територію на підставі критеріїв поширення мови, релігії чи, наприклад, характерних елементів сакральної архітектури або взірців орнаментів народного мистецтва. У наш час прикладом цього є політизація питання щодо поширення меж т. зв. «руського мира», що ґрунтується на спекуляції такими важливими критеріями-етноідентифікаторами, як мова, релігія, спільне походження та історичне минуле.

Кілька останніх років українсько-російських відносин уже стали класичним прикладом використання словосполучення «істинно руский православний мир» як ключових аргументів у державній російській пропаганді для обґрунтування анексії частини території суверенної України. Тому в подібних ситуаціях нібито об'єктивні критерії доцільно використовувати лише як допоміжні, натомість вирішальною в етнічній ідентифікації мусить стати передовсім декларація самих людей, їхнє бажання належати до конкретної групи, а найкраще, якщо це також підтвердить відповідна спільнота²⁴.

Отже, етнічну ідентичність особи на пограниччі варто трактувати з огляду на те, до якої етнічної групи вона себе зараховує, із представниками якого етносу себе ідентифікує та ототожнює. Окрім цього, під час дослідження етнічних меншин обабіч кордону, оперуючи суб'єктивно-структурним аспектом етнічної ідентичності, необхідно брати до уваги ще й такі характерні для нього критерії, як емоційний зв'язок із батьківщиною та усвідомлення своєї відмінності від інших²⁵.

Специфіка пограниччя полягає в тому, що на цій території було досить багато змішаних сімей, які вдома послуговувалися двома мовами, шанували дві релігії і в яких майже не було відмінностей в культурі ведення побуту. Інформатор-поляк зі села Бистре повіту Устрики Долішні Підкарпатського воєводства, який народився 1932 року у Кристинополі (тепер м. Червоноград Львівської області, Україна) і чий батьки «в сорок четвертому році там на кресах були помордовані бандами УПА», так згадує довоєнне життя: «В ті роки не було зовсім різниці, що був українцем чи поляком був. Так женилися. Я одного діда мав українця, а другий був поляк»²⁶.

Водночас слід пам'ятати і про загальновідомі приклади релігійної толерантності – поваги до релігійних свят членів локальної спільноти з відмінною конфесійною належністю – як результату традиції сприймати норми життя інших християнських спільнот. У зібраних польових матеріалах респонденти згадували про звичай спільного святкування католиків і православних Святого Вечора і Різдва: «Колись, ще перед війною, як були наші свята Різдво, Святвечір, то запрошували когось з руських на

²⁴ Posern-Zieliński A. Etniczność, kategorie, procesy etniczne... S. 82–83.

²⁵ Krasowska H. Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie. Warszawa: Slawistyczny ośrodek wydawniczy, 2012. S. 249.

²⁶ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у повіті Устрики Долішні Підкарпатського воєводства. *Архів ІН. Ф.* 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 2–4.

цю вечерю. А через два тижні, як були вже їх свята, то вони поляків запрошували, ділилися з нами проскуркою»²⁷. Подібні факти зафіксовано в селі Воля Угурска Влодавського повіту Люблінського воєводства у Польщі, де мешканці села також намагалися не виконувати важкої роботи в полі чи біля дому під час свят у сусідів²⁸. Отже, факти спільного святкування поляків та українців релігійних католицьких і православних свят на пограниччі були явищем поширеним і звичайним²⁹.

Звичайно, наведені приклади не можуть свідчити про рівність усіх народів і конфесій у локальних спільнотах тогочасної держави, а дослідники мусять розуміти, що це тільки сума фрагментарних особистих спогадів, які свідчать про прояви поваги на особистому рівні. Пам'ятаймо і про те, що у схожих ситуаціях одна культура, найчастіше державна, завжди домінувала³⁰. Без сумніву, кожен випадок треба аналізувати в контексті конкретного часу і відповідних проявів, адже часто зміна політичної ситуації призводила і до зміни домінантного етносу.

Значно рідше засвідчено спогади про конфліктні ситуації на етнічному ґрунті у громаді, наприклад бійку між українськими і польськими хлопцями за дівчат і – як наслідок – взаємні кривди перед Великоднем в уже згадуваному селі Устиянова³¹. Один респондент згадує про те, як поляк-односелець не віддав доньку за українця, тому що не любив українців³². Інколи загострена ситуація розвивалася прогнозовано: якщо один учасник був українцем, а інший поляком, то згодом конфлікт міг поширюватися на молодіжні сільські групи і ситуація набирала етнічних або релігійних рис³³. Зрештою, такі випадки відомі й на позаконфесійному, і на позаетнічному ґрунті, коли в основі переростання особистого конфлікту у груповий – чинники професійної належності чи місця проживання.

Під час польових досліджень у сільських громадах не вдалося зафіксувати спогадів міжвоєнного періоду про випадки силового розв'язання міжетнічних українсько-польські конфліктів на політичному ґрунті. Щоправда, інформатори часом згадують, наприклад, що боялися співати «Ще не вмерла Україна» під час зібрань у місцевій «Просвіті», яка функціювала легально, хоча всі дієства там відбувалися винятково українською мовою³⁴.

Також інколи натрапляємо на спогади про непорозуміння соціального характеру, в основі яких були етнодиференційні критерії. Скажімо, старша мешканка Сянок розповідає: «Ви рахуйте, у нас у Сянках не було українських склепів. Бо поляки мали склеп і жиди мали склепи. І пекарня, пекарня у поляків біла і була в

²⁷ Dudek A. Obrzędy i zwyczaje doroczne gminy Wola Uhruska. *Gmina Wola Uhruska na tle Euroregionu Bug. Język i kultura, Wola Uhruska* / pod red. F. Czyżewski. Lublin, 2003. S. 140.

²⁸ Ibid. S. 140–141.

²⁹ Nowak J. Wigilia Bożego Narodzenia w obrzędach i wierzeniach ludowych na tomaszowskim pograniczu polsko-ukraińskim. *Biuletyn Ukrainoznawczy (Przemysł)*. 2001. № 7. S. 100.

³⁰ Демський Д. Пограниччя як печворк... С. 82.

³¹ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 165.

³² Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 36.

³³ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 153–154.

³⁴ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 44–45.

жидів. Но а в нашій хаті біла читальня і зробили магазин, крамницю. І то так, що цілий рік із Турки возили товар, кожний мусів своїми кіньми задаремно привезти... А розумієте, нам писали і жида писали, шо на нашій хаті запіє когут, розумієте, шо запалять. А тато пішов і застрахував хату, розумієте»³⁵.

Отже, індивідуальна пам'ять респондентів не зафіксувала прикладів силового вирішення непорозуміння на етнічному ґрунті або не втримує їх як важливий спогад та інструментально не використовує на відміну від яскравих і болючих образів із 40-х рр. ХХ ст. Можливо, можна говорити про «затирання» старих вражень та накладання «свіжих», які до того ж постійно модифіковувалися і кодифікувалися, тобто перебували у процесі актуалізації та підживлення негативних стереотипів під впливом державної пропаганди, інформацій із підручників чи засобів масової інформації.

Важливим моментом спогадів про українсько-польське протистояння на ґрунті етнічної належності в конкретній громаді є бажання наголосити, що кривду робили чужі, сторонні особи. Респондент старшого покоління з Телесниці Ошварової біля Устрик Долішніх стверджує: «Але так, жоби було ту напади якихсь наших з українців тих з села, жоби нападали на тих – не було такого, не було. Заходилися добре і женилися йдні з другими. Не було жадної різниці. І за німців українці поляків ймили. Як хотіли поляків, там в гміні, вони чули, же поляків будут вивозили або шо, ну то українці зараз полякови підповіли, жеби втівав, жеби ся ховав. Не било ту такого, не було». Його дружина (українка, 1930 р. н.) зі сусіднього села Телесниці Санної, доповнює: «То власне звідтам прийшло – от Львова, із-за Львова»³⁶.

Про подібну ситуацію довідуємося під час розмови з інформатором (українець, 1929 р. н.) у селі Борове Любомльського району Волинської області – про взаємне спалення польського та українських сіл у серпні 1943 року. На запитання, чи місцеві українці ходили палити польське село Острувка, респондент однозначно відповідає: «Острувку раніше спалили бандерівці... Наші не ходили на Острувку»³⁷. За його твердженням, поляки з Острувки, «которий остався вже живий, то вже палили з тим польським військом, спалили Перекурку, Сокіл, Полапи»³⁸. Зі села, у якому до війни жив наш інформатор, тільки один служив у німецькій поліції, а потім «був з бандерівцями». У подальшій розмові він починає сумніватися, чи то бандерівці палили: «А кажуть, шо той. Совети, переодягнуті в “бандери” були. Хто там пойме. Красна партизанка була. Таке було. Їдне друге вбивало, тай всьо. Ту поняття не було»³⁹.

Практично всі розмови з етнічними поляками засвідчують, що бандерівці переважно асоціюються в них з українцями, а українці – із бандерівцями. Зрештою, таке узагальнення притаманне й українському населенню: «А бандерами настоящими то були українці, то ті добрі»⁴⁰. Тут ми маємо явище ототожнення політичної чи

³⁵ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 36.

³⁶ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у повіті Устрики Долішні Підкарпатського воєводства. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 142–143.

³⁷ Експедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства (11.07. – 15.07.2012) і Шацькому та Любомльському районах Волинської області (11.08. – 15.08.2012). *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 327–328.

³⁸ Там само. Арк. 328.

³⁹ Там само. Арк. 33.

⁴⁰ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 77.

військової належності з етнічною, а також перенесенням часткових рис конкретної категорії на загальні поняття.

У цьому випадкові відразу хочемо застерегти, що наша мета – не встановити історичну правду, чим займаються історики двох країн, а лише дослідити і проілюструвати, як окремі сторінки спільної історії живуть і відображаються у пам'яті та у свідомості сучасного населення пограниччя і як вони впливають на формування його сучасної етнічної ідентичності⁴¹. Верифікація спогадів на відповідність правді та їх кореляція із правдою, яку двоє народів зараз пізнають, – це завдання інших суспільних і державних інституцій.

Подібні стереотипні підходи, які виникають через спрощене сприйняття і трактування причин, наслідків і ролі асиміляційних процесів у повоєнних державах соціалістичного табору, трапляються також стосовно категоричних суджень про етнічну належність особи чи групи за критеріями мови і релігії. Здебільшого вони виправдані, оскільки в більшості випадків греко-католики чи православні мали українське походження, а римо-католики – польське.

Однак були й винятки, наприклад, старший мешканець села Устиянова біля Устрик Долішніх, який декларує свою українську етнічну належність і польське громадянство, щонеділі відвідує римо-католицький костел. Удома родина білінгвістична, тобто із дружиною респондент розмовляє як польською, так і українською мовами. Члени української греко-католицької громади з докором та осудом дивляться на цю людину й на ситуацію загалом, оскільки зміна церкви на костел зумовлена ближчим розташуванням до його житла.

У цьому випадкові маємо справу з повною відсутністю будь-якого стороннього тиску, зокрема держави чи громади, на рішення належати до римо-католицької спільноти. Ставши римо-католиком із міркувань особистої зручності, респондент не перестав вважати себе українцем, незважаючи на оцінку його вчинку обома релігійними громадами. Напередодні війни, за твердженням іншого старшого мешканця цього ж села, ситуація була дуже подібною, але зворотно – малочисельні поляки ходили зазвичай до греко-католицької церкви через її близькість і через відсутність регулярного транспортного сполучення з Устриками Долішніми, де розташовувався найближчий римо-католицький костел. «У нас поляки і українці чи ж було одною церквою... Поляків було бардзо мало, чи ж в церкві»⁴². За твердженням респондентів, лише на великі свята поляки йшли до костелу в містечко Устрики Долішні.

Упродовж вісімдесяти років структура суспільства суттєво змінилася, проте ситуація із визнанням і сприйняттям іншого обряду тої самої віри до деякої міри була сталою. Професор Віденського університету Андреас Каппелер (Andreas Kappler) стверджує, що «населення прикордонних регіонів часто було поліетнічним та мультикультурним, *border peoples* нерідко розмовляли кількома мовами й мали складні, ситуативні та непостійні ідентифікації та гібридні взаємозалежні культури»⁴³.

⁴¹ Czmetyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką. *Na pograniczu «nowej Europy»* Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. M. Zowczak. Warszawa: DiG, 2010. S. 65–96.

⁴² Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у повіті Устрики Долішні Підкарпатського воєводства. *Arxiv IH*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 250.

⁴³ Каппелер А. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: *Пограниччя – окраїни – периферії*. С. 53.

Ілюстрацією цього можуть слугувати наступні свідчення наших респондентів. В інформатора зі села Верхнє Висоцьке Турківського району Львівської області дідусь й бабуся були поляками, батько в паспорті записаний поляком, а мати – українкою. На запитання про національність наш співрозмовник відповів: «Ну важко сказати, тому що я народився за України, але є якась частка...»⁴⁴. На наступне питання: «Ким себе почувають Ваші діти», знову чуємо ухильну відповідь: «Ви знаєте, я вам скажу так чесно, відкрито, зараз народ тягнеться там, де вигідніше»⁴⁵.

Яскравим прикладом також можуть бути розмірковування інформаторки українки старшого покоління зі села Мшанець Старосамбірського району Львівської області про етнічну приналежність Ісуса Христа в контексті релігійних відмінностей на пограниччі: «Та Ісус який польський, Ісус український – він раз родився і раз, розумієте, вмер. Ми є не переконані, котре воно святіше – чи наше, чи польське»⁴⁶. З огляду на це вона та її дорослі діти, які живуть зараз у містечку Турка Львівської області, на великі релігійні свята ходять також і до костелу. Спогади її дитинства зі села Устянова свідчать, що українські, польські та єврейські діти гралися разом і без проблем розумілися, усі вони були двомовними – вільно послуговувалися українською та польською мовами. У таких випадках маємо ситуацію, коли на пограничних територіях розмовна мова часто не виступає диференційною ознакою⁴⁷.

Національна політика міжвоєнної Польщі та впроваджувана тоталітарною радянською системою силова етнічна гомогенізація українсько-польського пограниччя під час та після встановлення державного кордону змушувала «таких *“in-between”* людей визначитися із належністю до однієї нації та мови, а напруга між різними етнічними групами зростала»⁴⁸. Інколи люди змінювали свою етнічну / релігійну належність, пристосовуючись до політичної, економічної чи воєнної ситуації. Респондент (українець, 1925 р. н.), зі села Комарники Турківського району Львівської області так розповідав про місцевих поляків: «Вони були українці, а потім за якийсь час як поляки почали писати – шляхта. Такі всякі, то вони ся пописали шляхта загорода. А після війни, коли вони вже виїжджали, вони мали право виїхати»⁴⁹.

За свідченнями співрозмовників, дуже часто такі українці зі зміненою етнічною ідентичністю (на польську) за власним бажанням з огляду на соціально-політичну ситуацію виїздили до Польщі зі страху перед перспективою колгоспного життя в Радянському Союзі або примусового виселення углиб радянської території. Схожі ситуації були і з польського боку, коли в мішаних сім'ях багато хто призначався до польського походження і залишався римо-католиками, щоби не бути переселеними на «повернені землі» (*«Ziemi Odzyskane»*) у рамках операції «Вісла».

⁴⁴ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 80.*

⁴⁵ Там само. Арк. 80.

⁴⁶ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі. *Архів ІН. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 621. Арк. 168–169.*

⁴⁷ Григорьева Р., Касперович Г. Идентичность и демографическая характеристика населения. *Белорусско-русское пограничье: этнологическое исследование* / отв. ред.: Р. А. Григорьева, М. Ю. Мартынова. Москва: Изд-во РУДН, 2005. С. 72.

⁴⁸ Каппелер А. «Поверх кордону»: концепція прикордоння... С. 53.

⁴⁹ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 77.*

Унаслідок етнічної гомогенізації польсько-радянського пограниччя молодше покоління по обидва його боки стало практично одномовним й перестало розуміти мову сусіда. Одна причина – відсутність щоденних контактів з іншою культурою та мовою, інші – мови і культури, яких навчали у школі, – російська, німецька, англійська. У школах Польщі на українсько-польському пограниччі школярі не вчили української мови, а у школах України не вчили польської. Така ситуація була зумовлена значною мірою й тим, що пограниччя було радянсько-польським.

Щоправда, від часу проголошення незалежності України зі зміною типу тепер уже українсько-польського пограниччя змінювалося і сприйняття людей, які проживають за кордоном, і ставлення до їхньої мови, релігії, побутової культури та інших елементів етнічної ідентифікації. Через декілька років після запровадження спрощеної процедури перетину українсько-польського кордону, особливо в період безвізового режиму для громадян обох держав, у результаті інтенсивних особистих контактів, найчастіше торгових, витворилася ситуація, коли мешканці пограниччя знову стали двомовними. Наша респондентка, українка середнього віку, яка вже багато років їздить на роботу до Польщі, розповіла: «Я говорила по-українському, поляки мене зрозуміли добре, вони ще ліпше говорять українською як я напевно»⁵⁰.

В іншій прикордонній місцевості, у селі Воля Утруска Володавського повіту Люблінського воєводства, старша пані однозначно декларувала своє православне віросповідання, розмовляла вільно і польською, і українською, яку сама не вважала українською, називаючи «свою» або «місцевою»: «То була гвара така, но місцева. О, так не казалось, же о по-українську. Я знаю, як з діда, прадіда в дому так ся говорило, так ся й говорило. А як ся йшло до школи, то в школі по-польську ся говорило»⁵¹. Так само однозначно вона ідентифікувала себе як польку в політичному та етнічному сенсах: «Я яко за польку вважаю себе, ну бо як то є польська земля. А як то було колись, то я не знаю, бо тут лежать мої діди на могилках, православні могилки»⁵².

Найважливішим джерелом визначення своєї політичної / етнічної належності (вищезгадана інформаторка не робила різниці між цими поняттями) вважала метрику з міжвоєнних часів: «Я ходила до тої школи тут, перед війною, і на шведцтві писало: обивательство польське, визнане православне. От так я і од дитини за такої ся маю»⁵³. На запитання про національність батьків – чи вони були українцями, чи поляками – респондентка відповіла: «Ну я не знаю за кого вони мали себе. Я не знаю за кого вони ся уважали»⁵⁴. Промовистою може бути її перша мимовільна заперечна реакція про польську ідентичність мами і українську належність тата. На запитання «Чи мама була полька» відповідь звучить: «Не, православна» – і відразу з уточненням: «То значи полька визнання православного». На наступне запитання

⁵⁰ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 53.

⁵¹ Експедиція у Володавському повіті Люблінського воєводства (11.07. – 15.07.2012) і Шацькому та Любомильському районах Волинської області (11.08. – 15.08.2012). *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 89.

⁵² Там само. Арк. 70.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

«Чи тато вважався за українця» відповідь також заперечлива: «Не, рачей за поляка, а визнання православне»⁵⁵.

Цікавим прикладом невідповідності стереотипам, що українці повинні ходити до церкви, а поляки до костелу, було зізнання іншого респондента-українця, уродженця села Хмель (Chmiel) недалеко від Устрик Долішніх, який разом із батьками був переселений до Ельблонзького воєводства та за деякий час повернувся з ними до рідних країв. Чоловік середнього віку розповів, що першою його мовою вдома була українська і він себе завжди вважав українцем, хоча був охрещений у римо-католицькому обряді і до 22 року життя ходив до костелу. Навіть більше – вісім років він там прислужував під час Служби Божої як псаломник⁵⁶. Вони із дружиною-українкою, народженою в Ельблонзькому воєводстві (познайомилися в Сопоті на Фестивалі української пісні), і батьками переселилися у село Жлобек повіту Устрики Долішні (повернулися в регіон, звідки їхніх батьків було виселено) і зараз там мешкають зі своїми чотирма дітьми.

Дружина респондента досі вважає Ельблонг і його околиці своєю «малою Батьківщиною», що виражається в ностальгії за цими землями. Старші діти краще володіють українською мовою, оскільки вчать в українському ліцеї в Перемишлі. Інформаторка визнає, що колись більше говорилося українською вдома, хоча в ті часи вони мусили приховувати свою етнічну належність. Тепер молодші діти переважно говорять польською, тому що, як пояснює мама, більше часу перебувають у товаристві польських дітей. Ця ситуація спричинена тим, що в місцевій школі не можуть набрати навіть чотирьох дітей одного року навчання для запровадження української мови⁵⁷. Усією родиною зазвичай вони ходять до місцевого сільського костелу. Щоправда, коли випадає нагода поїхати до Устрик Долішніх, то йдуть і до греко-католицької церкви. Отже, ця сім'я, українська з походження і польська за громадянською належністю, є у суті речі католиками-біригуалістами та білінгвами.

Результати польових досліджень на прикордонні вказують на сучасну тенденцію послаблення національної ідентифікації українців у Польщі. Очевидно, маємо справу з активізацією етнічної свідомості українців як виявом спротиву в умовах переслідування і з використанням рідної мови та греко-католицького чи православного обрядів як інструмента збереження власної ідентичності в іншомовному середовищі наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. На той час важливим стимулом також була їхня активна підтримка усіма можливими засобами процесів національно-культурного відродження українців у Польщі в період трансформації суспільства.

В останні роки у зв'язку зі зміною суспільно-політичної і геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі, а особливо в Польщі та в Україні, почала поволи змінюватися й ідентичність населення. За твердженням українського професора Романа Кирчів, молоде покоління українців у Польщі в нових умовах позбавлене обов'язку дотримуватися давніх вірувань, звичаїв, ритуалів, які нав'язують

⁵⁵ Експедиція у Влодавському повіті Люблінського воєводства (11.07. – 15.07.2012) і Шацькому та Любомильському районах Волинської області (11.08. – 15.08.2012). *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 664. Арк. 69–70.

⁵⁶ Матеріали експедиції на українсько-польському пограниччі у повіті Устрики Долішні Підкарпатського воєводства. *Архів ІН*. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 622. Арк. 230.

⁵⁷ Там само. Арк. 240.

до культури дідів і прадідів⁵⁸. Сучасний стан деякого послаблення національної активності в українських середовищах зумовлений як зміною пріоритетів особистого та громадського життя в напрямі підвищення стандартів життя родини, так і певним розчаруванням, пов'язаним із невиправданими надіями на активнішу підтримку від незалежної етнічної батьківщини.

Як уже зазначено, релігійна належність завжди була важливим ідентифікаційним елементом етнічності на пограниччі. Більшість поляків по обидва боки кордону визнають себе вірянами римо-католицької церкви. Дещо складніша ситуація з українцями, оскільки на території Польщі вони належать до православних, греко-католицьких і римо-католицьких громад.

В Україні більшість українців на території українсько-польського пограниччя належить до Української греко-католицької церкви та до трьох православних – Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви і Української православної церкви, яка є невід'ємною складовою Російської православної церкви з осідком у Москві. Також невелика кількість українців цих теренів є вірянами римо-католицького та протестантських віровизнань. Частина місцевого населення в Україні на території Львівської області вважає, що саму лише належність вірян до церкви Московського патріархату можна вважати свідченням недостатньо сформованої національної свідомості. Натомість Греко-католицьку церкву більшість ототожнює із глибоко національною інституцією. Виникнення такого кшталту нових стереотипів і категоричних суджень із відповідною класифікацією етнічності насправді обумовлено цілим комплексом причин, які потребують спеціального антропологічного дослідження у порозумінні з релігієзнавцями.

Особливість ситуації полягає в тому, що, належачи здебільшого до Московського патріархату, мешканці і священники у Волинській області чи в поодиноких селах Львівської області однозначно вважають себе українцями. Наприклад, у селі Грозьова Старосамбірського району Львівської області церкву побудовано 1785 року як українську греко-католицьку. На її подвір'ї стоїть хрест тверезості, встановлений 1898 року, і насипана могила, у якій поховані 26 вояків УПА. Сорокарічний секретар сільської ради розповідає, що після легалізації Української греко-католицької церкви парох села відмовився переходити з Московського патріархату і задекларував, що він залишить село, якщо люди його не захочуть. Оскільки в оцінці людей він був дуже добрий священник, то залишився на парафії, а громада продовжує перебувати під юрисдикцією Москви. Інший респондент зі села Грозьова переконаний, що «православ'є – то українське». На підтвердження він переповідає почуту від свого батька історію про те, як ще напередодні війни в церкві двоє хлопців заспівали українську пісню, а можливо, навіть це була «Ще не вмерла...» і потрапили до Берези Картузької, оскільки греко-католицький священник їх видав польській поліції. Нам не вдалося встановити, чи ця подія реально відбулася саме в такій інтерпретації, чи це вже результат типового для цих територій ідеологічного протистояння католицизму і православ'я. Незаперечним залишається факт, що вона реально живе в історичній пам'яті сучасної місцевої еліти і передається як важливий диференційний елемент етнічного, зокрема

⁵⁸ Кирчів Р. Польові нотатки.... С. 229.

релігійного, самоусвідомлення. Часто воно ґрунтується на одному з багатьох стереотипних уявлень, яке сформувала пропагандистська машина Російської православної церкви в період існування Союзу Радянських Соціалістичних Республік, що «правдиві» українці повинні бути православними, а греко-католики – це поляки, тобто їх позиціонували як «інославних». Основна мета творення і поширення подібних міфів – протиставлення одне одним і тотальний контроль над релігійною ідентичністю православних – як «істинних християн».

Схожою була ситуація на півночі Львівської області, зокрема в місті Угнів та в селі Карів Сокальського району, які до 1951 року перебували в державних кордонах Польщі. Угнівську церкву Різдва Пресвятої Богородиці збудовано 1870 року як українську греко-католицьку, у Радянській Україні вона перейшла під юрисдикцію Московського патріархату. Після виходу Української греко-католицької церкви з підпілля частина мешканців організувала парафію і вимагала повернення церкви. На це парох відповів, що не має наміру переходити до УГКЦ. Більшість вірян його підтримала, мотивуючи це добротою, побожністю, розумом настоятеля. Під час спроб греко-католиків перейняти церкву отець погрожував, що стрибне з даху храму, якщо будь-який греко-католик зайде всередину. Ситуацію вирішили почерговим відправленням богослужінь православної та греко-католицької громади⁵⁹. Однак вираз «грек» або «греки» серед частини місцевого населення має негативну конотацію до сьогодні. Цей приклад яскраво засвідчує всю складність впливу різноманітних політичних процесів та державних механізмів на формування локальної та національної свідомості.

Окрім власної етнічної ідентифікації, не менш важливим є те, як сприймають людину чи спільноту інші етнічні групи. Більшість сучасного населення пограниччя, яке має українське походження, визнає себе українцями. Хоча загальновідомий факт, що до Другої світової війни сусідні етнічні спільноти, зокрема поляки і євреї, українців називали русинами. Сьогодні тільки представники старшого покоління поляків та українців пам'ятають про це, та, зрештою, ця назва «русин» радше належить до історичної пам'яті, аніж до живої традиції: «Жид казав на українця жо ти є русин, во. А він був жид то жид, всьо. А ви знаєте, в мене ше є польське свідectво, як я ходила до школи. Но але там пише, шо визнанє греко-католицке, українка»⁶⁰. Показово, що етнонім «українка» респондентка використовує, ідентифікуючи себе не тільки сьогодні, а й у минулому. Отже, у її індивідуальному сприйнятті відсутній внутрішній комунікативний процес трансформації або заміни одного терміна іншим на окреслення того самого поняття, що можемо спостерігати у представників інших етнічних спільнот, наприклад поляків.

Старше покоління поляків, згадуючи міжвоєнні часи, часто вживає «русини» щодо українців, а на окреслення сучасного населення за східним кордоном – «руски». Натомість середнє та молодше покоління поляків однозначно оперує терміном «українці». Поляки ж в Україні використовують лише етнонім «українці». Українці по обидва боки кордону послуговуються лише визначенням «поляки».

⁵⁹ Сняданко Н. Чоботи на одну ногу. *Український тиждень*. 2011. URL: <http://tyzhden.ua/Society/17371> (дата звернення: 30.11.2017).

⁶⁰ Матеріали експедиції на українсько-польське пограниччя у Турківський і Старосамбірський райони Львівської області. *Архів ІН. Ф.* 1. Оп. 2. Спр. 584. Арк. 70.

Наведені приклади демонструють тенденції і динаміку розвитку етнокультурних процесів на пограниччі, де етнічний поділ усе-таки здебільшого ґрунтується на релігійних і мовних відмінностях. Однак останнім часом із польської сторони пограниччя відчутні потужні асиміляційні процеси в українському середовищі. Молоде покоління не виявляє схильності до системної трансмісії традиційно-побутової культури, вважаючи, що «дотримуватися того всього і знати його сенсу тепер немає можливості і потреби»⁶¹.

Причин для посилення таких тенденцій може бути багато – від технічного прогресу і змін у сприйнятті молодими сучасного світу до наслідків асиміляторського тиску з боку держави і титульної нації або відсутності належного почуття патріотизму у їхніх батьків. Для найкращого розуміння ситуації також варто було б здійснити порівняльні обстеження ровесників-поляків у Польщі. Загалом комплексне дослідження сучасних етнокультурних процесів в українському середовищі у Польщі дало б змогу максимально об'єктивно діагностувати ситуацію і запропонувати ефективні механізми запобігання акультурації чи асиміляції.

Водночас практично протилежні явища спостерігаємо з українського боку у польському середовищі, вони мають значний резонанс та вплив на українське населення пограниччя. Державна політика Польщі щодо впровадження «карти поляка» та підписана умова про малий прикордонний рух стимулюють частину мешканців прикордонних територій до глибшого пошуку польського коріння та вивчення польської мови.

Припускаємо, що частина таких людей перед війною могла себе ідентифікувати поляками, а в часи Радянського Союзу та незалежної України їм безпечніше й комфортніше було не вирізнятися з етнічної більшості місцевої української спільноти. Це було досить легко зробити на пограниччі, де перед війною співіснували різні культури і часто укладали змішані шлюби. «Карта поляка» в цьому випадкові могла підштовхнути їх пригадати собі свою давню етнічну належність. Дехто з них міг мати також подвійну етнічну ідентичність і зараз, деякий час «побувши українцем», вважає, що корисніше бути поляком.

Цілком можливо, що етнічні українці також шукають різних шляхів, щоб отримати «карту поляка». Її власникам в майбутньому легше буде знайти кращу роботу за так близьким кордоном у країні з вищими показниками добробуту. Відповідний документ етнічної належності до польського суспільства допомагає молодим людям з України на пільгових умовах здобути освіту в Польщі із перспективою працевлаштуватися у країнах Європи. Можна припустити, що в цьому випадкові маємо справу із принагідною етнічною ідентичністю, яка в певному сенсі є кон'юнктурною і контекстуальною.

Таке явище досить часто виявляється в багатьох країнах, проте це не означає автоматичної втрати чи зміни культурної ідентичності. Навіть виїзд до Польщі не мусить призвести автоматично до колонізації. Дуже часто спостерігаємо ситуацію, коли нове середовище, у даному випадкові польське, не приймає «новонавернених». У таких випадках вихідці зі східних сусідніх країн віддають перевагу контактам із людьми, які мають подібний статус. Функціонування в середовищі собі подібних – своєю чергою – сприяє збереженню культури, із якої прагнули вийти.

⁶¹ Кирчів Р. Польові нотатки... С. 229.

Якщо йдеться про державний вплив на формування етнічності населення пограниччя, то спостерігаємо безпосередню залежність стану етнічної активності на периферії, до якої завжди належали прикордонні території⁶², від підтримки метрополії / центру. Важливе значення для розвитку етнічної ідентичності осіб і спільнот пограниччя має загальна політична і соціально-економічна ситуація в сусідніх державах.

⁶² Зарицький Т. Парадигма прикордоння і центрo-периферійні підходи. *Україна модерна*. 2011. Чис. 18: Пограниччя – окраїни – периферії. С. 80.

ГОВІРКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ОБАБІЧ КОРДОНУ

Пограниччя – особлива територія не тільки з огляду на історії суміжних держав, а й у контексті мовному, радше діалектному, важливого щодо формування та функціонування говорів, поширених на цій території. Терени пограниччя (порубіжжя, суміжжя) особливо важливі для дослідників діалектів, адже через історичні передумови українські говори зазнали значних випробувань – від асиміляції до спроби повного знищення.

Українсько-польське порубіжжя неодноразово було об'єктом дослідження українських і польських діалектологів на різних історичних етапах (Іван Зілинський, Михайло Лесів, Фелікс Чижевський, Григорій Аркушин, Стефан Вархол, Любов Фроляк та ін.). Проблемам, які ставить перед мовознавцями мовне порубіжжя, присвячено збірники наукових праць¹, які репрезентують різні аспекти цієї проблеми, пов'язані передусім з окреслення меж говорів, зі специфікою розвитку різних мовних рівнів у зонах мовно-діалектного суміжжя.

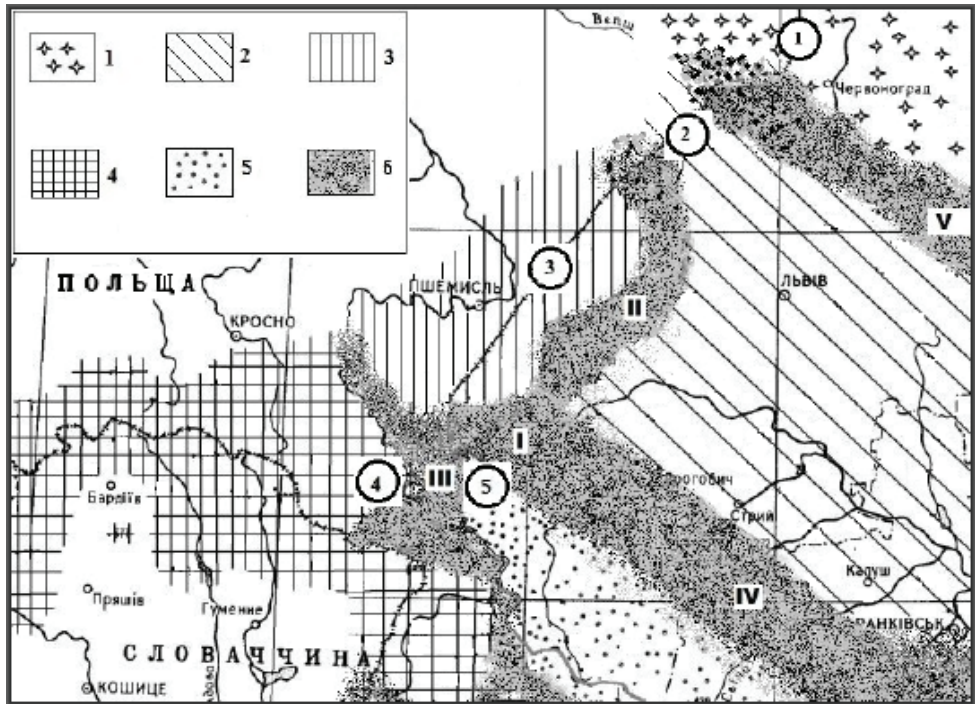
Обабіч українсько-польського кордону функціують говори південно-західного (волинський (волинсько-холмський), наддністрянський, надсянський, лемківський, бойківський; див. карту 1) та північного (поліський, підляський) наріч української мови, які різною мірою «вклинюються» на терени сучасної Польщі (див. інтерактивну «мапу міст і сіл Закерзоння»²).

У дослідженні зосередимо увагу на говорах **південно-західного наріччя**. Проблеми формування цих говорів, окреслення території поширення та діалектного членування є одними з найбільш дискусійних³, зважаючи на історичні передумови

¹ *Ukraińskie i polskie gwary pogranicza / pod ped. F. Czyżewski, H. Arkuszyn. Lublin; Łuck, 2001; Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie / pod kier. J. Riegera. Warszawa: WN «Semper», 2002; Rozprawy Slawistyczne: Z dialektologii słowiańskiej / red. F. Czyżewski. Lublin, 2002; Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2010; Rembiszewska D. K., Siatkowski J. Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe. Warszawa, 2018 та ін.; див. також: Rieger J. O badaniach ukraińskiej leksyki gwarowej na terenie Polski. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 11–16; Фроляк Л. Проблеми і перспективи дослідження мовного порубіжжя у баченні польських і українських діалектологів. Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 537–544.**

² Мапа міст і сіл Закерзоння. URL: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1KFfRzzNLrnokBaVz9_b8mQMRoQc&hl=en_US&ll=49.51633614315599%2C22.95013881118848&z=8 (дата звернення: 21.10. 2019).

³ Зілинський І. Проба упорядкування українських говорів. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1913–1914. Т. 117–118. С. 333–375; Зілинський І. Карта українських говорів з поясненнями. *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 1933. Т. 14: Серія філологічна. Кн. 3. 20 с.; Зілинський І. Взаємовідносини між українською та польською мовою. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1937. Т. 155: Праці Філологічної секції /

Карта 1. «Південно-західні говори української мови українсько-польського порубіжжя» (Т. Ястремська)

щодо розмежування давніх феодальних і державно-адміністративних утворень упродовж історичного розвитку Західної України. Федот Жилко зазначив, що «межі ареальних одиниць південно-західної території української мови збігаються як з давнішими, так і з пізнішими феодальними і державно-адміністративними границями»⁴, адже, як вважав Іван Панькевич, «говіркові границі є вислідком різних етнографічних, господарських, соціальних, історичних і психологічних процесів»⁵.

На українсько-польському пограниччі функціують говори, які репрезентують три групи південно-західного наріччя:

за ред. В. Сімовича. С. 173–216; Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). Київ, 1923. 145 с. (+ карта); Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Групування юго-западних українських говорів (по матеріалам «Карпатського діалектологічного атласа»). *Матеріали та дослідження по Общеславянському лінгвістическому атласу*. Москва: Наука, 1968. С. 97–117; Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів української мови (у світлі даних лінгвістичної географії). *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1970. С. 5; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. С. 208–213; Лесів М. Українські говірки в ПНР. *Літопис Бойківщини*. Канада, 1993. Ч. 1/53 (64). С. 51–60; Лесів М. Українські говірки у Польщі. Варшава, 1997. 496 с.; Ястремська Т. Межі діалектного простору: південно-західне наріччя. У *координатах мови: зб. наук. праць на пошану Професора Лідії Коць-Григорчук*. Львів, 2016. С. 108–126 та ін.

⁴ Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 6.

⁵ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Прага, 1938. Ч. 1. С. 88.

- 1) галицько-буковинську, до якої, зокрема, належить наддністрянський, надсянський говори;
- 2) карпатську представляють бойківський та лемківський говори;
- 3) волинсько-подільську, до якої входить волинський говір.

Кожний із говорів має свою історію, локальні особливості на різних мовних рівнях, лексикографічну інтерпретацію, своїх дослідників. Проаналізувавши дескриптивні, лексикографічні та лінгвогеографічні дослідження, у розвідці ми подали коротку інформацію про територію поширення говірок, стан та історію дослідження (I), а також зробили спробу провести їх діалектне членування (II).

I. ГОВОРИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО НАРІЧЧЯ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

1. Волинський говір

Старожитній говір волинсько-подільської групи південно-західного наріччя поширений у південних районах Волинської, Рівненської, Житомирської обл. та на півночі Львівської, Тернопільської, Хмельницької і Вінницької обл.⁶

Територія поширення говору не збігається ані зі сучасною Волинською обл., ані з територією колишньої історичної Волині (окрім волинських, на теренах області поширені середньополіські та західнополіські говірки). Часто дослідники говорять про неоднорідність говору⁷, що підтверджує поділ його на чотири групи: західноволинські і східноволинські говірки (межу окреслюють приблизно по течії р. Стир), а також північноволинські і південноволинські говірки (орієнтовно по лінії Горохів – Шепетівка – Бердичів)⁸. На території функціонування південноволинського говору Гаврило Шило виділив середньонадбужанський (західні райони Волині над р. Буг), південноволинський (східна частина південної Волині та південних районів Рівненщини) говори та перехідні говірки⁹. Ідею виокремлення середньонадбужанського (західноволинського) говору на підставі аналізу фонетичних та морфологічних діалектних рис підтримала й Людмила Дика¹⁰.

Юрій Шевельов зазначив, що з історичного погляду ці говірки не можна трактувати як «самостійну одиницю», це радше «передатна ланка в поширенні

⁶ Воронич Г. В. Волинський говір. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 82–83; Дика Л. Волинський, західноволинський чи середньонадбужанський говір. *Матеріум* (Київ). 2016. Вип. 62. Мовознавчі студії. С. 28–32, а також: Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. Київ, 1955. С. 129–131; Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. 2-е вид., змін. і доповн. Київ, 1966. С. 190; Шило Г. Проблема розмежування наддністрянських і західнополіських говорів. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 37–38; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 214–216; Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ: Наукова думка, 1990. С. 60–65; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 239–278.

⁷ Дика Л. Волинський, західноволинський чи середньонадбужанський говір. С. 28; Сірук О. Фонетичні особливості говірки села Угів: до проблеми визначення міждіалектних меж. *Українське мовознавство: міжвід. наук. зб.* Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Вип. 44/1. С. 279.

⁸ Воронич Г. В. Волинський говір. С. 82; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 212–216; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 64–65; пор. також: Жилко Ф. Говори української мови. Київ, 1958. С. 113.

⁹ Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957. С. 173.

¹⁰ Дика Л. Волинський, західноволинський чи середньонадбужанський говір. С. 31.

інновацій з південного заходу (наддністрянські говірки) на схід і навпаки» чи «місток між північно-західними та південно-східними теренами»¹¹. Дослідник також висловив сумнів щодо належності волинського говору до південно-західного наріччя, мотивуючи це тим, що їх «відносять до південно-західного наріччя тільки тому, що ці говірки не є ні північні, ні південно-східні»¹².

У контексті волинських говірок доречно згадати і про суміжні говірки, які продовжують ареал їх поширення на захід, тобто на територію сучасної Польщі, – холмські (носіїв говору було примусово депортовано в часи Першої і Другої світових воєн). М. Лесів виокремлює групу волинсько-холмських говірок¹³, вважаючи, що вони належать до тієї ж системної групи, що й українські говірки на Волині на схід від Бугу¹⁴, а Ф. Жилко розглядає їх у межах волинських, окреслюючи їх межі: «західна межа – це межа холмських говірок з польською мовою»¹⁵. Діалектологи неоднозначні щодо місця холмських говірок у системі говорів української мови: здебільшого холмські говірки зараховують до південно-західного наріччя як продовження ареалу поширення західноволинських говірок¹⁶, хоча перехідні говірки мають риси говорів північного наріччя¹⁷. Холмські говірки простягаються на північ, сполучаючись із підляським говором – «найбільш західна частина північно-українського діалекту, що знаходиться сьогодні в границях Речіпосполитої Польщі від ріки Нарви на півночі (Білостоцьке воєвідство) через Білопідляське воєвідство аж до північних окраїн нинішнього Холмського воєвідства до лінії дещо на південь від Володави та Парчева, де підляські говірки переходять у холмські, себто перехідні до південно-західних, та волинські»¹⁸.

Назву *волинський* мотивує територія поширення говору – Волинь. *Волинь* як назву міста літопис фіксує від 1018 р. («Ярослав [...] прийшов до <города> Волині, і стали <війська> обаполи ріки Бугу»), а як назву краю – від 1077 («Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир»)¹⁹. Із топонімом пов'язана і згадана вперше в «Повісті минулих літ» назва племені *волиняни*²⁰. Михайло Грушевський зазначив, що «Назву Волинян Повість наводить як сучасну, значить вона була розповсюджена в другий половині XI в. Дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю: Волинь [...] В подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було

¹¹ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. Харків: Акта, 2002. С. 967–968.

¹² Там само. С. 971.

¹³ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 239, 242.

¹⁴ Там само. С. 239.

¹⁵ Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 190.

¹⁶ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 242; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 173; Митнік І. Говір мешканців Холмщини. Ч. 1: Словник весільної лексики. *Тенденції розвитку української лексики та граматики* / за ред. І. Кононенко, І. Митнік, С. Романюк. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. II. С. 146; Осташ Н. Л. Про деякі фонетичні явища в холмських говірках. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки*. Луцьк, 2013. № 1 (250). С. 85 та ін.

¹⁷ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 239.

¹⁸ Там само. С. 279.

¹⁹ Літопис руський / пер. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. С. 82, 121.

²⁰ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. С. 60.

політичним центром краю, але в давніших часах, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь стратив своє значінне»²¹.

Щодо походження назви *Волинь* існує кілька версій, серед яких найпопулярніші такі²²: припущення польського історика та дипломата XV ст. Яна Длугоша підтримав М. Грушевський, зазначивши: «Значінне її добре відгадав Длугош (а може знайшов се об'ясненне в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах). Волинська земля, каже він, прозвалась, від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг»²³;

Костянтин Тищенко (за Олексієм Шахматовим) топонім *Волинь* вважає похідним від кельтського етноніма *вольки* (через герман. **walhōz*)²⁴;

Святослав Вербич заперечує попередню гіпотезу, зазначаючи, що «автор чомусь знехтував детальною історією питання про етимологію топоніма *Волинь*, над якою працювали не лише О. Шахматов, а й Г. А. Хабургаєв, В. П. Нерознак, Р. Мароєвич, Л. В. Куркіна, О. М. Трубочов, який, до речі, схилився до праслов'янської етимології *Волині*»²⁵;

Олег Трубочов пов'язував назву із дієслівним коренем слов. **velēti* 'воліти' (*Волинь* – 'підвладна земля') із покликанням на псл. **volstь* 'влада', від якого також походить, наприклад, давньоруське *волость*²⁶.

М. Лесів зазначив, що, називаючи «говірки волинськими, маємо на увазі факт, що вони належать до цієї самої системної групи, що українські говірки на Волині на схід від Бугу. Назва ж *холмські* має в своїй основі найстарше місто цієї території Холм»²⁷, яке заснував у XIII ст. король Данило Романович (тепер територія Польщі)²⁸. Місто розташоване на Холмській височині, що й пояснює утворення назви від *холм* 'пагорб' (із псл. **xьlmtь*)²⁹.

Межуючи на півдні з наддністрянськими, південноволинські говірки зберігають чимало рис цього говору, натомість для північноволинських характерні риси, спільні із західнополіськими та середньополіськими говірками північного наріччя³⁰. На підставі аналізу фонетичної системи говорів Олекса Горбач зробив висновки про вплив південноволинських говірок на наддністрянські, а не навпаки,

²¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / гол. редкол. П. С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1: До початку XI віка. С. 7.

²² Детально див.: Шульгач В. П. Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. Київ: Кий, 2001. С. 181–189.

²³ Грушевський М. Історія України-Руси. С. 7.

²⁴ Цит. за: Вербич С. Наукове й ненаукове в етимології онімної лексики. *Вісник НАН України*. 2010. № 2. С. 50–68 [рец. на кн.: Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. Київ, 2006. 416 с. (64 карти, 77 іл.); Тищенко К. Арабський пласт топонімії України VII–XIII ст. (Текст доповіді на Міжнародній науковій конференції «Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки», УКМА, 29.05.2008). Київ, 2008. 64 с. та ін.].

²⁵ Там само. С. 59–60; див. також: Трубочов О. Н. Етногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. 2-е изд. Москва: Наука, 2003. С. 429–430.

²⁶ Там само.

²⁷ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 242.

²⁸ Александрович В. С. Холм. *Енциклопедія історії України* / гол. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 (Т–Я). С. 402.

²⁹ Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 2012. Т. VI. С. 195.

³⁰ Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 173–176; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 64; Воронич Г. В. Волинський говір. С. 83.

адже здебільшого дослідники відзначають сильний вплив наддністрянських говірок на суміжні³¹.

Волинський говір представлений у різночасових студіях діалектологів та ономастів³²; проаналізовано його в контексті ширших ареалів – говорів Тернопільщини³³, південно-західних говорів³⁴, а також у системі говорів української мови³⁵. Мовну картину Волинського Полісся детально представив у своїх працях Г. Аркушин³⁶; лексичні матеріали репрезентують передусім південно- й західно-волинські говірки³⁷.

Різні аспекти дослідження холмських говірок містять праці українських і польських діалектологів³⁸. Словник діалектної лексики переселенців із села Березна

³¹ Горбач О. Наддністрянські говірки. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1966. Т. 5. С. 1675.

³² Каминский В. Краткое описание говора села Косарева Дубенского уезда Волинской губернии. *Русский филологический вестник*. Варшава, 1904. Т. 51. С. 255–278; Гаєвський С. Говірка с. Михринець Староконстантинівського повіту Волинської губернії. *Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука*. Київ, 1915. С. 123–149; Гладкий П. Говірка села Нехворощі Андрушівського району. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1929. Кн. II; Перетятко М. Л. До характеристики південноволинських говорів (синтаксис простого речення). *Наукові записки Дрогобицького педагогічного інституту*. Дрогобич, 1957. Вип. 3; Козачук А. А. Сельськогосподарська лексика говорів Волині: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.661. Київ, 1971. 19 с.; Залеський А. Структура і ареальна диференціація говорів Волині. *Минуле і сучасне Волині*: тези доповідей та повідомлень II Волинської конференції. Луцьк, 1988. Ч. II. С. 190–193; Сірук О. Фонетичні особливості говірки села... С. 276–281; Дика Л. Волинський, західноволинський чи середньонадбужанський говір. С. 28–32; Шульгач В. П. Ойконімія Волині: етимологічний словник-довідник. Київ, 200. 189 с.; Данилюк О. К. Словник народних географічних термінів Волині / відп. ред. І. М. Желзняк. Луцьк: Надстир'я, 1997. 108 с.

³³ Dejna K. Gwary ukraińskie Tamopolszczyzny. Wrocław, 1957. S. 137–154.

³⁴ Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 167–169, 173–176; Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів української мови. Київ: Наукова думка, 1973.

³⁵ Жилко Ф. Нариси з діалектології... 316 с.; Жилко Ф. Говори української мови. 171 с.; Бебезенко С. П. Українська діалектологія. 247 с.; Матвіяс І. Г. Українська мова... 169 с.

³⁶ Аркушин Г. Голоси з Волинського Полісся. Луцьк: РВВ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 539 с.; Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся: монографія. Луцьк, 2014. 236 с.

³⁷ Горбач О. Південноволинська говірка й діалектний словник села Стафупа, кол. повіту Здовбунів. Мюнхен, 1973; Кірілкова Н. В. Матеріали до фразеологічного словника південноволинських говірок. Рівне; Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. 128 с.; Кірілкова Н. В. Словник волинських фразеологізмів. Рівне; Острог, 2013. 192 с.; Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок. *Українська діалектна лексика*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 62–267.

³⁸ Шимановський В. Звуковыя и формальныя особенности народных говоров Холмской Руси. Обзоръ, съ приложениемъ образцовъ народныхъ говоровъ. Варшава, 1897. 106 с.; Kuraszkiwicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa, 1963. 168 s.; Kuraszkiwicz W. Dialektologia. Przegląd gwar województwa lubelskiego. *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*. Lublin, 1932. T. 1; Jarczak D. Niektóre osobliwości przemieszczonej gwary ukraińskiej w powiecie Stargardzkim województwa szczecińskiego. *Zeszyty naukowe*. Szczecin, 1972. Nr 6. Prace Wydziału Humanistycznego. Nr 3, cz. 1. Szczecin, 1972. S. 41–54; Аркушин Г. Деякі діалектизми в мові переселенців з Холмщини. *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce* / pod. red. F. Czyżewskiego, M. Lesiowa. Lublin, 1997. S. 33–38; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 239–278; Лісна Л. Холмські і перемиські діалектизми у мовленні переселенців. *Ukraińskie i polskie gwary pogranicza* / pod. red. F. Czyżewski, H. Arkuszyn. Lublin; Łuck, 2001. С. 91–93; Осташ Н. Л. Із спостережень над фонетичними особливостями говірки села Березна на Холмщині. *Філологічний вісник*

Холмського повіту Люблінського воєводства уклала Надія Осташ³⁹, Ф. Чижевський і С. Вархол упорядкували збірник діалектних текстів⁴⁰. Лінгвогеографічну диференціацію польських та українських говірок околиць Влодави репрезентував Ф. Чижевський⁴¹.

Особливо важливою є активізація уваги до етнічних українських земель поза межами України, на українсько-польському пограниччі, носіїв яких було примусово депортовано. «Моя ти Холмщино розп'ята» – слова митрополита Іларіона (Івана Огієнка), який у найважчі часи (1940–1944) був архієпископом, а згодом митрополитом Холмсько-Підляської єпархії⁴², підтримував та укріплював у вірі українців. Проте історія Холмщини – дуже трагічна сторінка історії українського народу. Як слушно зазначив М. Лесів, «українські говірки, виселені разом з їх носіями на західні й північні землі Речі Посполитої, – це ще одна тема досліджень, вельми цікавих і одночасно копітких та й дуже потрібних»⁴³.

2. Надністрянський говір

Центральний говірковий масив наріччя поширений у верхів'ї Дністра – у центрально-східній частині Львівської, на півночі Івано-Франківської та в Тернопільській обл. (на захід від р. Збруч), а також на території Польщі (північно-західна частина Перемишльського та Замостського воєводств)⁴⁴. На північному заході від

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: зб. наук. праць / гол. ред. Г. І. Мартинова. Умань: Візаві, 2013. Вип. 4. С. 89–101; Осташ Н. Л. Із спостережень над деякими морфологічними особливостями холмських говірок. *Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*: зб. наук. праць / відп. ред. Г. І. Мартинова. Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. Вип. 5. С. 44–50; Czyżewski F. O przynależności dialektalnej włodawskich gwar ukraińskich – problemy metodologiczne. *Український глотогенез: матеріали Міжнародної наукової конференції* / відп. ред. В. М. Мойсієнко. Житомир: «Полісся», 2015. С. 179–198; Czyżewski F., Sajewicz M. Słownictwo ludowe ukraińskiej gwary wsi Ochoża koło Chełma. *Rozprawy slawistyczne*. 12: Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce. Lublin, 1997. S. 45–86; Pastusiak K. Z lekcji czasownika w gwarach ukraińskich koło Włodawy i Chełma. *Z dialektologii słowiańskiej* / pod. red. F. Czyżewskiego. Lublin, 2002. S. 83–90; Митнік І. Говір мешканців Холмщини... С. 146–161 та ін.; див. також: Czyżewski F., Łesiów M. Bibliografia prac dotyczących gwar ukraińskich na terenie Polskie (w granicach od 1945). *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce* / pod. red. F. Czyżewskiego, M. Łesiowa. Lublin, 1997. S. 271–298.

³⁹ Осташ Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2004. С. 355–378.

⁴⁰ Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. Lublin, 1986. 274 s. *Rozprawy slawistyczne*. 2. URL: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=461&from=pubindex&dirds=16&lp=17> (дата звернення: 23.10.2019).

⁴¹ Czyżewski F., Warchoń S. Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny. *Rozprawy slawistyczne*. 9. Lublin, 1998. 496 s.

⁴² Детально див.: Тимошик М. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. URL: <http://national.org.ua/library/ohijenko.html> (дата звернення: 20.10.2019); Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1. Дослідження. 880 с.

⁴³ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 263.

⁴⁴ Зілинський І. Карта українських говорів... С. 7; Жилко Ф. Нариси з діалектології... С. 109–120; Жилко Ф. Говори української мови. С. 72; Горбач О. Надністрянські говірки. С. 1675; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. 247 с. С. 219–220; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 74,

Львова і далі вузькою смугою на території сучасної Польщі до р. Річиця, за Іваном Верхратським («Говір Батюків»)⁴⁵, дослідники (Олекса Горбач, Кость Кисілевський, Ярослав Рудницький, Михайло Лесів⁴⁶) виділяють групу т.зв. «батюцьких» говірок, перехідних до надсянських і південноволинських.

Щодо виникнення наддністрянських говірок існують деякі суперечності: О. Горбач пов'язував їх появу з поширенням «покутсько-буковинських та надсянських фонетичних процесів на західний масив подільських говірок (14–16 вв.)»⁴⁷, натомість Ю. Шевельов припускав, що «існування цієї діалектної одиниці простежується від XIII ст.», у ранньосередньоукраїнську добу, а це початок XV – середина XVI ст., терени Наддністрянщини «відіграли ключову роль у ширенні інновацій на північ (у надсянські говірки) та на південь (у буковинсько-покутські) у межах підпольської (та підмолдавської) України»⁴⁸.

У мовознавчій літературі фіксуємо також термін *опільський говір*, який запровадив І. Верхратський: «говор опільський (ополянський, полянський)»⁴⁹. Згодом І. Зілинський, укладаючи «Карту українських говорів», використав цей термін (паралельно з *наддністрянський*), який підтримали, зокрема, Я. Рудницький, Кароль Дейна (Karol Dejna), Ф. Жилко, О. Горбач, Зіновій Бичко⁵⁰. К. Дейна зазначив, що між верхнім Бугом і Дністром є центр говірки, яку можемо назвати *опільською*, адже наддністрянський говір охоплює надто широку територію⁵¹, а Владислав Курашкевич (W. Kuraszkiewicz) запропонував також термін «галицький» говір («gwary opolskie, zwane galicyjskimi lub naddniestrzańskimi») ⁵².

Назви говорів Галичини за способами мотивації формують дві групи: до першої належать назви, мотивовані територією їх поширення (Наддністрянщина (Опілля), Надсяння, Покуття, Волинь), до другої – а це гуцульські, бойківські, лемківські говірки – назвами носіїв говору: «зазвичай це слова на позначення сусідів»; цю закономірність Ю. Шевельов назвав особливістю говірок, що свідчить про «відносну ізольованість і стабільність, характерні для постання й існування цих говірок», а також про те, що вони не є «штучними науковими окресленнями»⁵³.

80; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 223–226; Гриценко П. Ю. Наддністрянський говір. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 356.

⁴⁵ Верхратський І. Говір батюків. *Збірник філологічної секції НТШ*. Львів, 1912. Т. XV. 306 с.

⁴⁶ Горбач О. Говірка Комарна й Комарнянщини. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 157; Кисілевський К. Мовні особливості наддністрянського гнізда. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Нью-Йорк; Париж, 1962. Т. 169. С. 284; Рудницький Я. Українська мова та її говори (з двома мапами в тексті). Львів: Накладом вид-ва «Рідної школи», 1937. С. 30; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 156.

⁴⁷ Горбач О. Наддністрянські говірки. С. 1675.

⁴⁸ Шевельов Ю. Історична фонологія... С. 969.

⁴⁹ Верхратський І. Говір батюків. С. 1.

⁵⁰ Зілинський І. Карта українських говорів... 20 с.; Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Ч. 6. Рік V. С. 9–14; Dejna K. Gwary ukraińskie Tamopolszczyzny... S. 137; Жилко Ф. Говори української мови. С. 72; Горбач О. Наддністрянські говірки. С. 1675–1676; Бичко З. Діалектна лексика Опілля. Львів, 1997.

⁵¹ Dejna K. Gwary ukraińskie Tamopolszczyzny... S. 142.

⁵² Kuraszkiewicz W. Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych. Warszawa, 1963. S. 67.

⁵³ Шевельов Ю. Історична фонологія... С. 53.

Термін *наддністрянський* номінує територію над р. Дністер, як і *надсянський* – над р. Сян. Назву *опільський* утворено від назви території – Опілля.

До речі, термін *Наддністрянщина* в «Енциклопедії Українознавства» названо умовним, його «вживали інколи до 1917 року для визначення Галичини, у противагу до Наддніпряни»⁵⁴, натомість Опілля позначає вужчу територію – «західна частина Подільської височини»⁵⁵ чи «західна частина галицького Поділля»⁵⁶. Про Опілля як про «безлісу країну», розташовану на північ від Покуття, згадував Яків Головацький, який вважав назву *Опілля* давньою і пов'язував її зі словами *поле, поля*, які засвідчені в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах⁵⁷. Я. Головацький також зазначив, що в час його науково-пошукової праці мешканців цих теренів називали «ополяни», «поляни»⁵⁸.

Наддністрянський діалект визначають як такий, що найбільше впливає на говори південно-західного наріччя, адже його ізоглоси мають тенденцію поширюватися на територію суміжних діалектів⁵⁹.

Синтезований аналіз південно-західних говорів української мови на північ від Дністра подано в монографії Г. Шила (історія дослідження, класифікація та опис фонетичної та морфологічної систем, діалектні тексти, словник)⁶⁰. Автор також порівняв наддністрянські говірки з південноволинськими, лемківськими, бойківськими, гуцульськими⁶¹.

Упродовж 1935–1939 рр. К. Дейна обстежив 170 населених пунктів Тернопільської обл., ґрунтовно дослідив фонетичні, морфологічні та лексичні особливості діалектних груп на цих теренах, проаналізував міждіалектні впливи, а також картографував діалектні явища, подавши їх на восьми синтетичних мапах⁶². Хоч у зв'язку з історичними передумовами Атлас говорів Тернопільщини не вийшов друком, К. Дейна опублікував карти, які репрезентують фонетичні та лексичні явища говірок Заліщицького району Тернопільської обл.⁶³

⁵⁴ Наддністрянщина. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1966. Т. 5. С. 1676.

⁵⁵ Опілля. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1966. Т. 5. С. 1857.

⁵⁶ Ополяни. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1966. Т. 5. С. 1859.

⁵⁷ Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким. Москва, 1878. Ч. I: Думы и думки. С. 683–684.

⁵⁸ Там само; цит. за: Глушко М. Етнографічне районування української Галичини (за матеріалами наукових досліджень XIX – початку XXI ст.). *Галичина: Етнічна історія* / відп. ред. С. Макачук. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. С. 53.

⁵⁹ Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 7.

⁶⁰ Шило Г. Ф. Південно-західні говори... 254 с.

⁶¹ Там само. С. 173–182, 197–202.

⁶² Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny... 164 s.

⁶³ Dejna K. Leksykalne zróżnicowanie gwar w Zaleszczyckiem. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*. 1957. Т. 5. С. 77–129; детально про це див.: Rieger J. Polskie atlasy gwar ukraińskich. *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2006. С. 12, 15, 17–18.

Однак здебільшого об'єктом дослідження вчених ставали частини цього говору, властиво, мовлення мешканців деяких районів чи населених пунктів Львівської та Тернопільської обл.⁶⁴

Хронологічно одним із перших діалектних словників дослідники називають «Матеріали для словаря малорусского наречия» Я. Головацького⁶⁵, «скромно» названі «матеріалами», хоч за обсягом (збережено тільки фрагмент словника – літери А–З – обсягом 260 сторінок) і наповненням – унікальний діалектний матеріал, джерелами якого слугували власні записи Я. Головацького, фольклорні друковані та рукописні матеріали, які свідчать про те, що автор зберіг для наступних поколінь бодай частинку важливої інформації «про лексико-семантичну систему південно-західного українського наріччя середини ХІХ ст.»⁶⁶.

Я. Головацький свідомо обмежував ареал словника південно-західними українськими говорами і мав за мету укласти регіональний діалектний словник тогочасних говорів Галичини, Буковини та Закарпаття. Досить багато представлених у словнику говірки, поширені на території сучасної Наддністрянщини та суміжних теренів (*Бережанській, Жолковській, Золочевській, Коломийській, Львовській, Перемишльській, Самборській, Станиславській, Стрийській, Сяноцькій, Тернопільській округъ вь Галициі*⁶⁷), властиво, автор виокремлює й область – «Наддністровская область, округи Бережанській, Чортковській, Коломийській, Станиславській и Стрийській вь Галициі», а також виділяє мовлення деяких етнографічних груп, серед яких, зокрема: «Бойки, жители нижняго погоря Карпатскаго вь Стрийскомъ округъ вь Галициі» та «Лемки, жители гирскихъ странъ округовъ Сяноцкаго и Ясълскаго в Галициі»⁶⁸.

Із-поміж джерел, які репрезентують стан західноукраїнських говорів 30-их рр. ХХ ст. і фіксують лексичні особливості говорів, – матеріали до «Мовного атласу Галичини (МАГ)»⁶⁹. Ініціатором та упорядником проспекту Атласу був проф. І. Зілинський. Упродовж 1935–1939 рр. учні професора, серед яких Дмитро Бандрівський, Софія Рабій, Марія Пшеп'юрська-Овчаренко, О. Яворська, за питальниками фіксували діалектні особливості в населених пунктах Північної Лемківщини, Надсяння, Бойківщини, Волині, Гуцульщини, Поділля, а також Підляшшя та Холмщини⁷⁰. У проспекті І. Зілинський припускав, що «опрацювання

⁶⁴ Див.: Janów J. Gwara małoruska Moszkowicz i Siwki Naddniestrzańskie. Lwów, 1926; Приступа П. Говірки Брюховицького району Львівської області. Київ, 1957. 134 с.; Бандрівський Д. Говірки Підбузького району Львівської області. Київ, 1960. 104 с.; Кисілевський К. Мовні особливості... С. 283–297; Горбач О. Наддністрянські говірки. С. 1675–1676; Омецінський О. Мова Тернопільщини. *Шляхами Золотого Поділля*. Філадельфія, 1970. Т. 2; Калнын Л. Э. Вокализм одного надднестрянского говора. *Материалы и исследование по Общеславянскому лингвистическому атласу*. Москва: Наука, 1968. С. 211–228 та ін.

⁶⁵ Дзензелівський Й. О. Мовознавство – першоджерела. Словник української мови Я. Ф. Головацького. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1982. Т. 10. С. 339.

⁶⁶ Там само. С. 330.

⁶⁷ Там само. С. 331–332.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ *Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ / opracow. M. Karaś. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków; Warszawa, 1975. Т. CCCLXXVI. 244 s.

⁷⁰ Дзензелівський Й. Проспект «Мовного атласу Галичини» проф. І. Зілинського. *Дзензелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство*. Львів, 1996. С. 436–462.

території Галичини має стати першою стадією для охоплення цілого українського мовного простору»⁷¹.

Лексичний матеріал із цього регіону фіксує «Наддністрянський регіональний словник» Г. Шила (щоправда, мережу населених пунктів окреслено надто широко, вона охоплює також деякі надсянські, південноволинські, покутські, бойківські говірки)⁷², а також короткий словник З. Бичка⁷³.

Проект словника однієї говірки реалізували О. Горбач (с. Романів Львівської обл., Комарнянщина, Теревобельщина⁷⁴), Роман та Любов Осташі (с. Стриганці Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.)⁷⁵. Лексичне багатство з наддністрянсько-бойківського суміжжя демонструють «Матеріали до діалектного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області» Д. Бандрівського⁷⁶ та «Слова з Болехова»⁷⁷ Юрія Гнатишака (співавтори-лексикографи: Наталя Хобзей, Оксана

⁷¹ Дзєндзелівський Й. Проспект «Мовного атласу Галичини» проф. І. Зілинського. *Дзєндзелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство*. Львів, 1996. С. 441.

⁷² Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / відп. ред. Л. Полюга, Н. Хобзей. Львів; Нью-Йорк, 2008. 288 с.

⁷³ Бичко З. М. Наддністрянські говірки: Короткий словник. Тернопіль, 2005. 80 с.

⁷⁴ Горбач О. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 56–156; Горбач О. Говірка Комарна... С. 157–171; Горбач О. Говірки Теревобельщини. Словник діалектної лексики Теревобельщини. *Горбач О. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. Т. V: Діалектологія. С. 173–255.

⁷⁵ Осташ Р., Осташ Л. Словник говірки села Стриганці Тисменицького району Івано-Франківської області [А–В]. *Діалектологічні студії. 9: Запозичення та інтерференція* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2010. С. 347–410; Осташ Л., Осташ Р. Лексика села Стриганці як об'єкт лексикографічного опрацювання. Г. 1 (ГА – ГЛЯ-ГЛЯ). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Чернівці, 2012. Вип. 648–649: Слов'янська філологія. С. 279–287; Г. 2 (ГНАТ – ГОРІШНИЦІ). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2012. Вип. 57. С. 291–301; Г. 3 (ГОРЛИЧКО – ГРИМОТІТИ). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)*. Вінниця, 2012. Вип. 16. С. 307–312; Г. 4 (ГРИНИХА – ГУЩЬІК). *Українське мовознавство*. Київ, 2012. Вип. 42/1. С. 316–321; Г. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. Ужгород, 2011. Вип. 24. С. 150–155; Д. 1 (ДАВАТИ – ДВІЙНИЙ). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Філологічні науки*. Луцьк, 2013. № 1 (250). С. 79–84; Д. 2 (ДВІЙОЧНИК – ДОДУМУВАТИСІ). *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2 / pod red. I. Mytnik, Warszawa, 2014. S. 121–138; Д. 3 (ДОЖИВАТИ – ДЮХУВАТИ). *Тенденції розвитку української лексики та граматики* / за ред. І. Кононенко, І. Митнік. С. Романюк. Варшава; Івано-Франківськ, 2015. Ч. II. С. 162–187; Ж. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ, 2011. № 3 (24). Ч. 1. С. 101–108; Ж. 2 (ЗААНТЕБЕЛЮВАТИ – ЗАВУЗКІЙ). *Філологічний часопис*. Умань, 2017. Вип. 2 (10). С. 173–182; Ж. 3 (ЗАГА – ЗАЇХАТИ). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2018. Вип. 68. С. 184–198; Ж. 6 (ЗАПАС – ЗАПХАТИСІ). *Філологічний часопис: наук. журнал / гол. ред. О. Зелінська*. Умань: ВПЦ «Візаві», 2019. Вип. 1 (13). С. 89–95; І. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2 / pod red. I. Mytnik, Warszawa, 2018. S. 249–262; К. 1 (КАБАК – КАПЕЛЮХ). *Філологічний часопис*. Умань, 2015. Вип. 1. С. 87–94; К. 2 (КАПІТАНКА – КНЯЖНА). *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 5 / pod red. I. Mytnik, Warszawa, 2017. S. 101–111; К. 4 (КОРОТКИЙ – КРІЧЬІТИ). *Філологічний часопис*. Умань, 2016. Вип. 2 (8). С. 68–79; К. 5 (КРОВ – КБІЯХ). *Лінгвостилістичні студії*. Луцьк, 2016. Вип. 5. С. 142–154.

⁷⁶ Бандрівський Д. Г. Матеріали до діалектного словника Бориславського і суміжних районів Львівської області. *Дослідження і матеріали з української мови* / відп. ред. І. П. Крип'якевич. Київ, 1961. Т. 4. С. 3–14.

⁷⁷ Гнатишак Ю., Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т. Слова з Болехова. Львів, 2017. 636 с.

Сімович, Тетяна Ястремська). Мова міста Львова описана у словнику «Лексикон львівський: поважно і на жарт»⁷⁸.

Діалектну диференціацію української мови 50–70-х рр. ХХ ст. відображає фундаментальний загальнонаціональний «Атлас української мови» у трьох томах, які фіксують риси українських говорів на різних мовних рівнях. Зокрема другий том Атласу містить діалектні риси південно-західних говорів – «Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі»⁷⁹. Матеріали Атласу виявляють поділ говорів на північну і південну частини (приблизно по р. Дністер), а також на західну і східну (по лінії: р. Свіч – м. Золочів) за незначною кількістю ізоглос⁸⁰.

Мережа «Atlasu gwar bojkowskich»⁸¹ Януша Рієра (Janusz Rieger) охоплює деякі перехідні бойківсько-наддністрянські та надсянсько-наддністрянські говірки.

Окрім словників та атласів, неочініним джерелом збереження говірок та фіксації говіркових особливостей є діалектні тексти. Говори різною мірою репрезентують збірники діалектних текстів⁸², тексти є важливим сегментом дескриптивних студій⁸³, а також основним об'єктом мовознавчого аналізу, зокрема у студіях Ірини Романини, яка здійснила текстологічний аналіз текстів, об'єднаних спільною темою «чудо»⁸⁴, власне на матеріалі наддністрянських говірок.

Наддністрянський говір, за словами О. Горбача, «мовне запліччя львівського культурного осередку» – у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. став

⁷⁸ Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів, 2009. 672 с.; 2-ге вид. Львів, 2012. 852 с.; 3-тє вид. Львів, 2015. 896 с.; 4-тє вид., змін. і доп. Львів: Вид-во Старого Лева, 2019. 896 с.

⁷⁹ Атлас української мови: у 3 т. Київ: Наукова думка, 1988. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 520 с.

⁸⁰ Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 78–79.

⁸¹ Rieger J. Atlas gwar bojkowskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-wo PAN, 1981–1986. Т. 1–7.

⁸² Говори української мови: зб. текстів / за ред. Т. В. Назарової. Київ: Наукова думка, 1977. 592 с.; Говірки південно-західного наріччя української мови: зб. текстів / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2000. 155 с.; Українські говірки південно-західного наріччя: тексти / упоряд. Н. М. Глібчук. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 238 с. та ін.

⁸³ Верхратський І. Говір батюків. С. 87–250; Рудницький Я. Українська мова... С. 24–47; Приступа П. Говірки Брюховицького району... С. 114–133; Жилко Ф. Нариси з діалектології... С. 238–243; Шило Г. Південно-західні говори... С. 207–227; Бандрівський Д. Говірки Підбузького району... С. 98–102 та ін.; пор. також на матеріалі лемківських, бойківських, надсянських говірок: Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії і їх говори. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Львів, 1900. Т. 35–36, кн. III–IV. С. 1–70; Панькевич І. Українські говори... С. 407–746; Розповіді з Підкарпаття: Українські говірки Східної Словаччини / уклад. О. Лешка, Р. Шішкова, М. Мушинка. Нью-Йорк; Прага; Київ, 1998. 323 с; Bronikowska R. Dawne słownictwo zachodniołemkowskiej...; Lewicka U. Słownictwo wsi Terka... С. 177–180; Пшепорська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння / за ред. М. Лесева. Перемишль, 2007. С. 152–183 та ін.

⁸⁴ Романина І. Структурно-семантичні особливості діалектних текстів про чуда в наддністрянському говорі: дис... канд. філол. наук: 10.02.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 326 с.; Романина І. Лексико-семантичний простір діалектних текстів із Наддністрянщини: номінація духовної культури. *Діалектологічні студії. II: Слово – словник – корпус* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. С. 263–272.

основою галицького (південно-західного) варіанту української літературної мови⁸⁵, що, очевидно, і сприяло його впливовості на суміжні говори⁸⁶.

3. Надсянський говір

Говір зі «сумною історією», пов'язаною з акцією «Вісла», і зі складною долею. Поневірянь зазнали не тільки мешканці Надсяння, а й самі говірки, які ледь не занепали в перипетіях історії.

В Україні говірки досить компактно зосереджені в західній частині Старосамбірського, Мостиського та Яворівського районів Львівської обл.⁸⁷, хоча визначення меж говору є дискусійним⁸⁸. На території Польщі говірки займають вузьку північну окраїну Короснянського воєводства, Перемишльське воєводство, південно-західну частину Замостського та невелику частину Тарноберезького воєводств⁸⁹; досить скупу інформацію про надсянський говір, терени його поширення та діалектні риси подають систематизовані праці з української діалектології радянського періоду⁹⁰, коли проблемами діалектології (зокрема функціонування говорів, особливо таких, як надсянський чи лемківський) вважали політичними, а навіть небезпечними для дослідження.

Цікавим і дискусійним водночас є питання розмежування наддністрянських, надсянських і лемківських говірок. На підставі спільних рис Ю. Шевельов виявив, що «надсянські говірки можна розглядати як переходові від наддністрянських до лемківських, а отже, й до карпатської групи говірок». Дослідник також додав, що «спорідненість тут має неоднакову природу: якщо між надсянськими та наддністрянськими говірками існують стосунки сестринства, то лемківські говірки відносно надсянських є радше дочірні»⁹¹. А в першому виданні «Нарисів з діалектології» Ф. Жилко розглянув надсянські говірки в системі наддністрян-

⁸⁵ Горбач О. Наддністрянські говірки. С. 1676; див. також: Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк, 1996. С. 27; Гриценко П. Ю. Наддністрянський говір. С. 357.

⁸⁶ Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 7–8.

⁸⁷ Пшепорська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 91; Жилко Ф. Говори української мови. С. 85–86; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 203–204; Бевзенко С. П. Українська діалектологія... С. 223; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 87–88; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 151; Лесів М. Дослідження лемківських говірок від середини ХІХ до кінця ХХ ст. *Зілинський І. Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави)* / за ред. М. Лесева. Горлиці, 2008. С. 15; Гриценко П. Ю. Надсянський говір. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Видво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 357; Хомчак Л. Надсянські говірки. Історія дослідження. Межі говору. *Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут (етнолінгвістичні скарби)*. Львів, 2017. С. 50–59.

⁸⁸ Різник В. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2017. 370 с.

⁸⁹ Пшепорська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 91–92, 212 («Мапа надсянського говору»); Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 151; Лесів М. Дослідження лемківських говірок... С. 15–16; Хомчак Л. До функціонування надсянських говірок в умовах білінгвізму. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць*. Ужгород, 2008. С. 206.

⁹⁰ Жилко Ф. Нариси з діалектології... 316 с.; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. 315 с.; Жилко Ф. Говори української мови. 171 с.; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. 247 с.; Матвіяс І. Г. Українська мова... 169 с.

⁹¹ Шевельов Ю. Історична фонологія... С. 970–971.

ських, зазначивши, що «ця група належить до наддністрянських говорів»⁹², проте в наступних – виділив їх як окрему групу⁹³.

Щодо назви говору, то першу назву *долівський* запропонував свого часу І. Верхратський, який уперше намагався виокремити цю діалектну групу як самостійну одиницю, мотивуючи це тим, що саме так називали лемки («західно-галицькі руські гірняки») мешканців околиць Перемишля та Ярослава⁹⁴. Однак М. Пшеп'юрська-Овчаренко зазначила, що ця назва не цілком відповідає «географічному виглядові терену. На південь і захід від Перемишля починаються вже підгірські околиці [...], отже, ні до чого тут назва «Долів»⁹⁵.

До наукового обігу назву *надсянський* запровадив Всеволод Ганцов (щоправда, не зазначив меж поширення говору та діалектних особливостей)⁹⁶; закріпилася вона після опублікування 1933 року «Карти українських говорів» І. Зілинського та праці М. Пшеп'юрської-Овчаренко «Надсянський говір» 1938 року як така, що найточніше відповідає розселенню носіїв цього говору, «ядро» якого «лежить над рікою Сяном»⁹⁷.

Визначаючи межі говору в 70-х рр. ХХ ст., О. Горбач окреслив територію його поширення в минулому часі: «надсянські говірки (або долівські) тяглися вузькою смугою уздовж Сяну від горішнього Сяну на півдні до зустрічі з діалектами польської мови на півночі та заході»⁹⁸, адже носії говору були позбавлені своєї території, були примусово розселені, розпорошені в результаті акції «Вісла».

О. Горбач зазначив, що «як і частина лемківських говірок, надсянські говірки становили ймовірно передісторичний переходовий діалект до польської мови, західна частина якого (між р. Вислоком і Сяном) впродовж 14–19 вв. спольщилася»⁹⁹. Депортація українців спричинила насамперед утрату цілісного етномовного континууму, унаслідок чого розпорошені надсянські говірки швидко асимілювалися, а згодом і нівелювалися¹⁰⁰.

Першим дослідником надсянського говору справедливо називають І. Верхратського, який, за словами М. Пшеп'юрської-Овчаренко, «своєю працею *Про говір долівський* [...] добув йому право горожанства в українській діалектології. Він перший старався означити його як самостійну одиницю»¹⁰¹.

⁹² Жилко Ф. Нариси з діалектології... С. 116.

⁹³ Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 203.

⁹⁴ Верхратський І. Про говір долівський. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1900. Т. 35–36, кн. 3–4. С. 1.

⁹⁵ Пшеп'юрська М. Надсянський говір. *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 1938. Т. XLIV: Серія філологічна. Кн. 7. 88 с.; Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 17.

⁹⁶ Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). Київ, 1923. 145 с. + карта; пор.: Лесів М. Дослідження лемківських говірок... С. 16; Хомчак Л. З історії дослідження надсянських говірок. *Діалектологічні студії. 7: Традиції та модерн* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2008. С. 173.

⁹⁷ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 17.

⁹⁸ Горбач О. Надсянські говірки. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1966. Т. 5. С. 1677; див. також: Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 18–23; Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 251–255, 257 (карта «Пограниччя надсянського говору»).

⁹⁹ Горбач О. Надсянські говірки... С. 1677.

¹⁰⁰ Хомчак Л. До функціонування надсянських говірок... С. 206.

¹⁰¹ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 91; Верхратський І. Про говір долівський... С. 1–127.

«Надсянський говір відчинив мені вікно у науковий світ» – слова учениці І. Зілінського – М. Пшеп'юрської-Овчаренко, чії праці відкрили надсянський говір для багатьох мовознавців-діалектологів¹⁰². Самостійно обстеживши більшу частину ареалу поширення говору, дослідниця окреслила межі його функціонування, «підставові прикмети», описала фонетичну та морфологічну системи. Цінним джерелом для подальших досліджень, зокрема для вияву динаміки діалектних явищ, є також діалектні тексти та «Слівник», який є частиною її праці «Надсянський говір».

У 30-ті рр. ХХ ст. деякі населені пункти з території поширення надсянських говірок та їх пограниччя досліджував Стефан Грабець, зібрані матеріали опрацював Я. Рігер¹⁰³. У 70-их рр. ХХ ст. Я. Рігер та його колеги для підготовки матеріалів «Atlasu gwar bojkowski» обстежили надсянські населені пункти, суміжні з бойківськими¹⁰⁴. Професор Я. Рігер значну увагу зосередив на вивченні українських говірок у Польщі¹⁰⁵, а 2017 року опублікував «Атлас українських надсянських говірок»¹⁰⁶. Як зазначила Леся Хомчак, «професор Рігер опрацював, систематизував та оприлюднив науковій громадськості матеріали, які одноосібно зібрав видатний діалектолог Стефан Грабець у 1938–1939 рр. ще до виселення носіїв надсянських говірок. Картографовані в Атласі матеріали репрезентують особливості автентичних надсянських говірок, які ще не зазнали трансформації під впливом позамовних чинників»¹⁰⁷.

Надсянський говір у контексті українських говірок у Польщі представив М. Лесів¹⁰⁸, який значною мірою причинився до перевидання праць М. Пшеп'юрської-Овчаренко, а також І. Зілінського та С. Рабій-Карпинської¹⁰⁹.

Аналізуючи українські говори «на північ від Дністра», кілька надсянських говірок описав Г. Шило¹¹⁰. Ярослав Пура виділив на крайньому сході Львівської обл. (у той час – Дрогобицької) смугу надсянських говірок і окреслив їх основні діалектні особливості¹¹¹.

¹⁰² Пшеп'юрська М. Надсянський говір... 88 с.; Пшеп'юрська-Овчаренко М. На пограниччя надсянського говору. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Нью-Йорк; Париж, 1954. Т. 162. Збірник філологічної секції: Т. 25. С. 53–95; Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. 299 с.

¹⁰³ Rieger J. O badaniach ukraińskiej... S. 11–16.

¹⁰⁴ Rieger J. Atlas gwar bojkowski...; детально див.: Лесів М. Надсянські говірки в дослідженнях ХХ ст. *Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння* / за ред. М. Лесева. Перемишль, 2007. С. 15–82.

¹⁰⁵ Rieger J. O badaniach ukraińskiej... S. 11–16; Rieger J. Ze słownictwa gwar nadszańskich (na podstawie zapisów Stefana Hrabca). *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 323–334; Rieger J. Uwagi o języku ukraińskim w Polsce. *Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослава Закревської* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 329–339 та ін.

¹⁰⁶ Rieger J. Atlas ukraińskich gwar nadszańskich, opracowany na podstawie zapisów terenowych Stefana Hrabca: w 2 t. Warszawa, 2017.

¹⁰⁷ Хомчак Л. Атлас українських надсянських говірок Януша А. Рігера як пам'ятник втраченим говіркам. *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. С. 356–362.

¹⁰⁸ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 151–222; Лесів М. Дослідження лемківських говірок...

¹⁰⁹ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. 299 с.; Зілінський І. Праці про говірки Лемківщини (від Попраду до Ослави) / за ред. М. Лесева. Горлиці, 2008. 255 с.; Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки: зб. статей / за ред. М. Лесева. Перемишль, 2011. 189 с.

¹¹⁰ Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 184–185.

¹¹¹ Пура Я. Говори Західної Дрогобищини. Львів, 1958. С. 15, 47.

Серед науковців молодшої генерації – Л. Хомчак та Віра Шелемех (Різнюк)¹¹², чий дослідження дали змогу уточнити межі, зокрема надсянсько-наддністрянсько-бойківського порубіжжя.

Важливим здобутком українських діалектологів та етнографів – Михайла Глушка та Л. Хомчак – стали етнолінгвістичні матеріали «Надсяння: традиційна культура і побут»¹¹³, які містять записи живого мовлення 2004–2010 рр. у Мос-тиському, Старосамбірському, Самбірському та Яворівському районах, а також від переселенців. У вступних статтях подано детальне дослідження Надсяння як етнографічного району – визначення його меж, особливостей традиційної культури та побуту, а також особливості діалектного мовлення надсянців.

Щодо створення лексикографічних праць надсянського говору можна виділити два періоди: перший пов’язаний з іменами І. Верхратського та М. Пшеп’юрської-Овчаренко, чий праці містили невеликі словнички¹¹⁴; другий період представляють сучасні дослідження, зокрема словничок села Старий Люблінєць коло Чесанова, який уклала А. Кудрик (Adriana Kudryk)¹¹⁵, і тематичний словник родинної лексики Л. Хомчак¹¹⁶. Словник надсянської говірки містечка Олешичі на Любачівщині, який описує лексику наддністрянців доімпортаційного періоду (до середини 40-х рр. ХХ ст.), зібрав і уклав Нестор Козій¹¹⁷.

Записи з одинадцяти населених пунктів Надсяння містять «Матеріали до Мовного атласу Галичини». Важливо, що І. Зілинський, укладаючи матеріали, не оминав увагою історичних передумов збору матеріалу на території Надсяння та Лемківщини¹¹⁸.

«Атлас надсянського говору» Мирона Онишкевича, автор якого мав за мету «представити мовні явища говорів Надсяння у системі української мови, дати аналіз

¹¹² Хомчак Л. З історії дослідження... С. 171–182; Хомчак Л. До функціонування надсянських говірок... С. 206–210; Хомчак Л. Матеріали до етнолінгвістичного словника родинної обрядовості Надсяння: родинний обряд. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2009. С. 199–237; Хомчак Л. Надсянські говірки. Історія дослідження...; Шелемех В. Назви обрядових страв у надсянських говірках Яворівщини. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2009. С. 95–102; Шелемех В. Лексико-семантична група назв посуду для приготування їжі в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя. *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2010. № 1 (19). С. 120–127; Шелемех В. Назви хліба та його частин у говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя (в контексті південно-західного та північного наріччя). *Волинь – Житомирищина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. № 22 (II). С. 296–301; Різнюк В. Назви їжі та кухонного начиння... 370 с.

¹¹³ Глушко М., Хомчак Л. Надсяння: традиційна культура і побут / відп. ред. Н. Хобзей. Львів, 2017.

¹¹⁴ Верхратський І. Про говір долівський... С. 94–127; Пшеп’юрська М. Надсянський говір... С. 70–85; Пшеп’юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 184–210.

¹¹⁵ Kudryk A. Słowniczek wsi Lublinieć Stary koło Cieszanowa. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Lemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 335–366.

¹¹⁶ Хомчак Л. Матеріали до етнолінгвістичного словника... С. 199–237.

¹¹⁷ Козій Н. Говірка містечка Олешичі на Любачівщині. *Діалектологічні студії. 7: Традиції та модерн* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2008. С. 208–224.

¹¹⁸ *Studia nad dialektologią...* С. 5–6.

лексики»¹¹⁹, готують до друку діалектологи відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту української мови НАН України.

Надсянський говір 1939 року і початку XXI ст. – це різні діалектні системи. Додепортаційний період позначений сильним впливом польської мови, яка до того ж була офіційною; після «трансферу» цілісною залишилася східна частина говору, західну ж можемо лише реконструювати на підставі мовлення переселенців, польський вплив виявляємо здебільшого на території Польщі, при цьому часто польські говірки витісняють надсянські. Останнім часом з'явилася тенденція до звуження території функціонування надсянських говірок під впливом наддністрянського говору й української літературної мови¹²⁰.

Сучасні дослідження переконають, що говір зберігся як український, однак передбачення не надто втішні. Діалектологи зазначають, що досліджувати говірки Надсяння стає дедалі важче, адже основна частина історичної території опинилася у складі Польщі в результаті акції «Вісла», де говірки здебільшого не функціонують компактно, а в Україні, на крайньому заході Львівської обл., носіями говору є переважно представники старшого покоління. Отже, на сучасному етапі фіксуємо два різновиди надсянського говору – переселенські говірки, підпорядковані сильним змінам під впливом інших мовних систем, та говірки, поширені на етнічній території¹²¹.

4. Лемківський говір

Ще один говір із трагічною долею, носії якого стали жертвами сумнозвісної акції «Вісла»... Говір без території, розсіяний між іншими говорами і навіть мовами...

Архаїчний говір карпатської групи південно-західного наріччя, інша назва – західнокарпатський. В Україні досить компактно поширений у західних районах Закарпатської обл. (Перечинський та Великоберезнянський райони), а також розпорошено, як свідчать опрацьовані джерела¹²², у деяких населених пунктах Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської обл.¹²³ Незначну кількість лемківських родин переселено в Рівненську, Вінницьку, Полтавську, Кіровоградську, Миколаївську, Херсонську, Одеську, Донецьку, Луганську обл.¹²⁴ У Польщі лемки проживають

¹¹⁹ Онішкевич М. Атлас говорів Надсяння. *Праці XIII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1970. С. 172; див. також: Гриценко П. Ю. Надсянський говір. С. 357.

¹²⁰ Детально див.: Хомчак Л. До функціонування надсянських говірок... С. 206–207.

¹²¹ Хомчак Л. З історії дослідження... С. 180; Хомчак Л. До функціонування надсянських говірок... С. 207.

¹²² Лемківський календар на 2011 рік: Альманах. Львів: Сполом, 2011. С. 255–257; Гнатюк М. Лексичні особливості північнолемківських говірок переселенців. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. Львів, 2004. Вип. 34, ч. II. С. 147; Бандрівський Д. Г. Деякі особливості говірки лемківських переселенців у с. Липівці на Дрогобиччині. *Діалектологічний бюлетень*. Київ, 1961. Вип. VIII. С. 94–99; див. також: Мапа міст і сіл Закарпаття...

¹²³ Детально див.: Ястремська Т. Діалектний простір Галичини: говірки української мови. *Українська мова в Галичині: історичний вимір*. Львів, 2011.. С. 77.

¹²⁴ Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 101; Ткачик М. Краєни – Лемки з Полтавщини. URL: <http://www.lemko.org/lemko2/nenka/tkaczuk.html> (дата звернення: 20.10.2019); Східнословобожанські українські говірки: Нотатки до мовного портрета переселенців з Лемківщини / за ред. К. Д. Глуховцевої. Луганськ, 2006. 110 с.

у Підкарпатському (Сяноцький, Лиський, Короснянський, Ясельський повіти) та Малопольському воєводствах (Горлицький, Новосанчський повіти) Польщі, у Східній Словаччині¹²⁵. У центральній та північно-східній частинах Балканського півострова українська діаспора представлена бачванськими русинами, або русинами Бачки та Сриму, нащадками переселенців із північно-східної Пряшівщини і Закарпаття, які проживають тут від середини XVIII ст., та громадою, яку заклали наприкінці XIX ст. емігранти з Галичини¹²⁶.

Щодо походження слова *лемки* існує кілька припущень, зокрема:

Павел Шафарик виводив від назви сарматського племені;

Іван Вагилевич – від *лемза* ‘легкодух, вітрогон’ або *лемзати* ‘бігти, лізти’;

І. Панькевич, М. Лесів, Ф. Жилко, Степан Шах, Юрій Тарнович та ін. – від прислівника словацького походження *лем* ‘лише, тільки’, який часто вживають носії говору (найбільш імовірна гіпотеза);

Михайло Худаш – від особової назви *Лемко*, утвореної від кореня *-лем-* та зменшувального суфікса *-к-(о)*¹²⁷.

За словами С. Шаха, «назва “Лемки”, “Лемківщина” не є ані первісною, ані історично ніяким документом оправданою, ані мешканцями цієї території між Сяном а Дунцем л ю б л е н о ю ! Є це накинена їм поляками і власними інтелігентами назва від уживаного ними слова “лем” замість “лиш” – на взір словацького “len”»¹²⁸.

Подібні міркування висловив і Ю. Тарнович: «Про походження Лемків наука дотепер не могла багато сказати. Самі мешканці гір звуть себе не тільки Лемками, а також донедавна звали себе Руснаками, руськими людьми, тепер уже й Українцями. Назва Лемко є чисто українська. Лемко або Лемчак – ця назва пішла від слова на Лемківщині загальноживаного «лем», а подекуди звучить «лен», або «нем», це значить ‘їно’, ‘щойно’, ‘тільки (лише, лишень)’. З початку, мабуть, ця назва була призовкою, що, правдоподібно, вперше вийшла від сусідніх бойків. Оба ті «племена» взаємно передразнювалися. Бойки називали своїх сусідів «лемками» від *лем*, а лемки знов «бойками» від частини *бойє*. [...] З часом ті назви затратили призивне значіння та тепер не мають найменшого відтінку погорди ані легковаження»¹²⁹.

¹²⁵ Жилко Ф. Нариси з діалектології... С. 133, 152–155; Горбач О. Лемківські говірки. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1962. Т. 4. С. 1281–1282; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 9–22; Лесів М. Дослідження лемківських говірок... С. 25–26; Бевзенко С. П. Українська діалектологія... С. 228–230; Матвіяк І. Г. Українська мова... С. 101; Гриценко П. Ю. Лемківський говір. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 357–359; Шевельов Ю. Історична фонологія... С. 971.

¹²⁶ Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії... С. 1–70; Белей Л. Українці та українська мова на Балканах (Сербія, Хорватія, Боснія і Герцеговина). *Дивослово* (Київ). 2008. № 8. С. 42; Кушко Н. Літературні стандарти русинської мови: історичний контекст і сучасна ситуація. *Jazyková kultúra a jazyková norma v rusínskom jazyku* / zost. A. Plišková. Prešov, 2007. S. 48–50.

¹²⁷ Детально див.: Wagilewicz J. Lemki – mieszkańcy zachodniego wzgórza Karpat. Lwów, 1841; Панькевич І. Українські говори... С. 87; Жилко Ф. Говори української мови. С. 133; Матвіяк І. Г. Українська мова... С. 102; Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: у 2 т. Львів, 1999. Т. 1: Матеріальна культура. С. 42–46; Лесів М. Дослідження лемківських говірок... С. 21.

¹²⁸ Шах С. Між Сяном і Дунайцем. Спомин. Мюнхен: Християнський голос, 1960. Ч. 1. С. 13–14.

¹²⁹ Тарнович Ю. Історія Лемківщини. Львів, 1936. URL: <http://elib.nlu.org.ua/view.html?id=9548> (дата звернення: 20.10.2019).

Не викликає сумнівів, що лемківський говір належить до говорів української мови. Однак існують відмінності між мовним фактом і етнічним, державним, національним почуттям. За словами Я. Рігера, «довший час лемки вважали себе *русинами* і так самі себе називали. Тільки згодом частина з них почала себе ототожнювати з українським народом»¹³⁰. Тільки від кінця XIX ст. назву *лемки* частково прийняли самі лемки, хоча на Пряшівщині та в українських поселеннях колишньої Югославії дотепер домінує назва *русини*, як і в мовознавчих колах тривають дискусії щодо існування т. зв. русинської мови¹³¹. Зокрема про існування чотирьох варіантів русинської мови йдеться в розвідці Н. Кушко: «лемко-русинський в Польщі, варіант русинів Словаччини на Пряшівщині, закарпатський, чи підкарпатський, в Україні та воєводинський, чи бачвансько-сримський (що існує уже протягом століття), у Сербії та Хорватії»¹³². При цьому дискусійним є визначення їхнього місця в системі слов'янських мов і говорів: «(1) українська точка зору описує їх як діалекти української мови; (2) словацька точка зору вважає русинські діалекти Східної Словаччини та Воєводини частиною словацької мови; (3) карпаторусинський погляд вважає східнослов'янські діалекти регіону окремою, четвертою східнослов'янською мовою. Деякі науковці вважали русинські діалекти частиною русинської мови»¹³³.

На запитання «Де живуть лемки?» двісті, триста, п'ятсот років тому було б дуже легко відповісти: «лемки живуть у Карпатах, по обох схилах Східних Бескидів»¹³⁴, між річками Сяном і Попрадом, на захід від річки Уж. Сьогодні на землях Лемківщини проживає лише частина лемків. Перша добре відома нам еміграція – це виїзд лемків у середині XVIII ст. до місцевості Бачка (Воєводина). З вісімдесятих років XIX ст. лемки масово виїжджають на заробітки у США, Канаду, країни Латинської Америки. Але ці міграційні рухи [...] не змінили самої Лемківщини. Лише в середині XX ст. лемкам було завдано нищівного удару, після якого Лемківщина повністю вже не відновилася. Лемків з території Польщі (біля 200 тисяч) було насильно депортовано у Радянську Україну у 1944–1947 роках. Тих 140 тисяч, що залишились, у 1947 р. було депортовано і розсіяно по дві родини на село по півночі та заході Польщі... На території Чехословаччини після II Світової війни асиміляція лемків здійснювалась м'якшими, але не менш підступними методами: тихо, поступово, але невпинно»¹³⁵. Сьогодні незначна частина лемків мешкає «на південному сході Польщі, більше – на північному сході Словаччини, в Україні – на Закарпатті. Окрім

¹³⁰Rieger J. *Lemkowie i ich język. Słownictwo i nazewnictwo Lemkowskie*. Warszawa, 1995. S. 10.

¹³¹Кубійович В. Лемки. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1962. Т. 4. С. 1275; Кубійович В. Русини. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1970. Т. 6. С. 2153; пор.: Чучка П. Русинська мова. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 526–527; Белей Л. Русинська мова в Югославії та Хорватії. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 527; Белей Л. Українці та українська мова...; Кушко Н. Літературні стандарти русинської... С. 32.

¹³²Кушко Н. Літературні стандарти русинської... С. 32.

¹³³Там само.

¹³⁴Див. також: Кубійович В. Лемки... С. 1275, де дослідник зазначив, що до 1947 року лемки мешкали водночас і по обох боках «державних кордонів (до 1772 року – польсько-угорського, з 1919 – польсько-чехо-словацького)».

¹³⁵Арно Р. Які вони, лемки? URL: <http://blog.i.ua/community/3631/570097/> (дата звернення: 23.10.2019).

того, поза Лемківщиною: по всій Україні від Львова до Донецька, на північному заході Польщі, розсіяні по країнах західної Європи, по обох Америках»¹³⁶.

Окреслюючи межі поширення говору, дослідники говорять передусім про наявність перехідних смуг у зонах контактів лемківського говору:

– із бойківським на сході; при цьому Ф. Жилко зазначив, що свідчення лінгвістичної географії підтверджують припущення І. Панькевича про те, що основа лемківського діалекту є бойківська¹³⁷; пор.: «територія від Попраду до Тересви, себто лемківська та бойківська (як і по північній стороні), ближчі одна одній із багатьох поглядів, ніж бойківська й гуцульська область»¹³⁸;

– на північному сході з надсянським (біля Сянока) (Ю. Шевельов, зокрема, вважав цілком імовірним припущення, що «лемківські говірки завдячують своє постання носіям надсянських говірок, що переселилися далі на захід»; фонологічні явища свідчать про те, що говір був сформований не пізніше, ніж у XIII ст., упродовж XIV–XV ст. говірки розвивалися самостійно, незалежно від інших говорів південно-західного наріччя; також імовірно, що «лемківські говірки, відокремившись від надсянських, почали контактувати з карпатськими (і що міг відбуватися також приплив мовців із тих теренів)»¹³⁹);

– на південному сході із середньокарпатським [у цьому контексті, очевидно, автор мав на увазі закарпатські говірки, які й межують на південному сході з лемківськими; термін *середньокарпатські* також використав І. Зілинський на позначення «перехідних і змішаних говірок» (уточнення Б. Кобилянського), «поширених на Південному Прикарпатті між річками Цірокою і Тересвою, що мають спільні риси з бойківськими та лемківськими говірками»¹⁴⁰. – Т. Я.];

– на заході з діалектами польської мови¹⁴¹.

На території Польщі між містами Стрижів і Коросно поширений варіант лемківського говору – острівна говірка т. зв. «замішанців»¹⁴².

¹³⁶ Арно Р. Які вони, лемки...; див. також: Кубійович В. Лемки... С. 1275; Rieger J. Łemkowie i ich język... S. 11.

¹³⁷ Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 13.

¹³⁸ Панькевич І. Відношення південно-карпатських говорів української мови до всіх інших українських говорів, і передовсім до північно-карпатських. *Записки товариства імені Шевченка*. Львів, 1937. Т. CLV: Праці Філологічної секції / за ред. В. Сімовича. С. 180.

¹³⁹ Шевельов Ю. Історична фонологія... С. 971–973.

¹⁴⁰ Зілинський І. Проба упорядкування... С. 333; Кобилянський Б. В. Діалект і літературна мова. (Східнокарпатський і покутський діалекти, їх походження і відношення до української літературної мови). Київ, 1960. С. 133.

¹⁴¹ Кубійович В. Лемки... С. 1275; пор. також: Wagilewicz J. Łemki... (граничними з польськими називає села Явірки, Шляхтова, Біла Вода, Чорна Вода); Княжицький А. З бойківсько-лемківського пограниччя. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934. Ч. III. Рік IV. С. 1–11; Зілинський І. Питання про бойківсько-лемківську границю. *Lud Słowiański*. Kraków, 1938. Т. IV, z. 1. С. A75–A101; Зілинський І. Праці про говірки... С. 81–89 (також вміщено «Діалектологічну карту Лемківщини й сумежних говорів»); Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя в Чехословаччині. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1938. Ч. 10. Рік VIII. С. 87–92; Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 13; Rieger J. Określenia zon w gwarach łemkowskich i pogranicza łemkowsko-bojkowskiego. *Slawistyczne studia językoznawcze*. Wrocław, 1987. S. 299–307 (+ mapa); Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1958–1993. Ч. I, к. 6. Ч. II, к. 17, 25, 29.

¹⁴² Кубійович В. Лемки... С. 1275; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 20–22; Лесів М. Дослідження лемківських говірок... С. 24–25; Гриценко П. Ю. Лемківський говір. С. 287.

Лемківські говірки здавна функціювали в умовах постійних контактів із говорами західнослов'янських мов – «положення на західному краї української території клином поміж польськими і словацькими говірками вплинуло на витворення різних особливостей, відсутніх в інших українських говірках»¹⁴³, при цьому, якщо на півночі наявна «мішана українсько-польська смуга» (зокрема на північній Сяноччині), то «південна межа з словаками має багато етнографічних півостровів і островів; словаки втискаються глибоко на північ широкими долинами Ториси, Топлі, Ондави й інший приток Тиси»¹⁴⁴.

Відповідно до території поширення та впливу польської чи словацької мови мовознавці виділяють дві групи лемківських говірок – північні, або галицькі (на Закарпатті та в Польщі), і південні (у Східній Словаччині)¹⁴⁵. О. Горбач доцільним вважав тричленний поділ лемківських говірок на: «західні (над р. Попрад), середні (на захід від Дуклі – Нижнього Свидника – Гиральтовців) та східні говірки»¹⁴⁶. За матеріалами «Атласу української мови», лемківський говір поділяється на східну і західну частини, «межа між якими проходить на схід від лінії Пряшів – Бардіїв – Дукля»¹⁴⁷.

Історію досліджень лемківських говірок розділяють 1945–1947 рр. – роки примусових переселень. Дослідники здебільшого аналізували систему говору до періоду депортації. Різні аспекти вивчення лемківських говірок представлено у працях І. Верхратського, Здіслава Штібера, Йосипа Шемля, І. Зілинського, І. Панькевича¹⁴⁸ та ін. І. Панькевич, зокрема, у праці про лемківсько-бойківську межу в Чехословаччині зауважив, що «є неспірним, що колись лемківські говори творили одну цілість з бойківськими, а ці спільноти і тепер дуже яскраві»¹⁴⁹. Зміни та розвиток системи говору в Польщі, спричинені новими умовами функціонування, а також проблеми мовних впливів та інтерференції репрезентують збірники наукових праць за редакцією Я. Рігера, М. Лесева¹⁵⁰. Динаміку лемківських переселенських говірок на території України фіксують праці Д. Бандрівського, Мирослави Гнатюк, Катерини Глуховцевої¹⁵¹ та ін. Мовознавчі дослідження говору дають відповіді на чимало

¹⁴³ Горбач О. Лемківські говірки... С. 1281.

¹⁴⁴ Кубійович В. Лемки... С. 1275.

¹⁴⁵ Жилко Ф. Говори української мови. С. 118, 133; Rieger J. Wyrazy łemkowskie i ich zasięgi. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*. Warszawa, 1981. Т. 20. S. 217–230; Rieger J. Łemkowie i ich język... S. 10–11; Гнатюк М. Сучасний стан говірки переселених лемків. *Vivat Academia*: матеріали І Всеукраїнської наукової конференції молодих учених-філологів. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 183–185; Гнатюк М. Лексичні особливості північнолемківських говірок переселенців. *Вісник Львівського університету: Серія філологічна*. Львів, 2004. Вип. 34, ч. II. С. 147–153.

¹⁴⁶ Горбач О. Лемківські говірки... С. 1281.

¹⁴⁷ Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 104.

¹⁴⁸ Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902. 488 с.; Stieber Z. Dialekt Łemków: Fonetyka i fonologia. Wrocław, 1982. 113 s.; Szemlej J. Z badań nad gwarą łemkowską. *Lud Słowiański*. Kraków, 1934 Т. III, з. 2. С. А161–А178; Зілинський І. Границі бойківського говору (З картою). *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1938. Ч. 10. Рік VIII. С. 75–87; Зілинський І. Праці про говірки... 255 с.; Панькевич І. Українські говори...; Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя ... С. 87–92.

¹⁴⁹ Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя... С. 87.

¹⁵⁰ Rieger J. O badaniach ukraińskiej... S. 11–16; Rieger J. Ze słownictwa gwar... S. 323–334; Лесів М. Українські говірки у Польщі... 496 с.; Лесів М. Дослідження лемківських говірок...

¹⁵¹ Бандрівський Д. Г. Деякі особливості говірки...; Східнословобожанські українські говірки...

запитань, пов'язаних із дослідженням різних рівнів мови (зокрема фонетика, морфологія та словотвір)¹⁵². Лексика та фразеологія говору досить повно представлена в українській, польській та словацькій лексикографії (зокрема й у перекладній)¹⁵³, деякі словники наводять лексичний матеріал лемківсько-бойківського порубіжжя¹⁵⁴.

Теоретичні напрацювання мовознавців – дослідників лемківського говору – часто виходили за межі суто дескриптивних студій, вони «виливалися» в лінгвіс-

¹⁵² Гнатюк М. Дорсально-палатальний вияв фонем /ʒ/, /ʃ/, /ʧ/ у північнолемківських переселенських говірках. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2017. Вип. 64, ч. II. С. 215–221; Панцьо С. Префіксальне та префіксально-суфіксальне творення іменників у лемківському діалекті. *Волинь – Житомирщина: історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. № 6. С. 91–99; Панцьо С. Відіменниковий словотвір відносних прикметників у лемківських говорах (суфіксальна деривація). *Українська історична та діалектна лексика*. Львів, 2007. Вип. 5. С. 492–502; Панцьо С. Антропонімія Лемківщини. Тернопіль: Вид-во «Тернопіль», 1995. 132 с.; Вархол Н. Рослини в народних повір'ях русинів-українців Пряшівщини. Пряшів; Едмонт: Вид-во «ЕХСО s.r.o.», 2002. С. 111–144.

¹⁵³ Бугера І. Лемківський словничок: Доповнення до словничка М. Приймака. *Рідна мова*. Варшава, 1938. Ч. 3. С. 139–143; Горбач О. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина). Мюнхен, 1973. 103 с.; Бігуняк А., Гойсак О. Лемківський словничок. Тернопіль, 1997. 46 с.; Бігуняк А., Гойсак О. Лемківський словничок. URL: <http://www.lemko.org/lemko2/slovyk.html> (дата звернення: 23.10.2019); Горошак Я. Перший лемківсько-польський словник. Легніца, 1993. 256 с.; Горошак Я. Словник лемківсько-польській – польсько-лемківській. Warszawa: Rutenika, 2004. 404 с.; Пиртей П. Словник лемківської говірки: Матеріали до словника. Івано-Франківськ, 1986. 460 с.; Пиртей П. Короткий словник лемківських говірок / упоряд. Є. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.; Дуда І. Лемківський словник. Тернопіль: Астон, 2009. 376 с.; Турчин Є. Д. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 384 с.; Панцьо С., Лісняк Н. Словник прикметникового лексикону лемківських говірок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2015. 232 с.; Панцьо С. Є. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль, 1997. Ч. 1. 56 с.; Панцьо С. Є. Матеріали до словника лемківських говірок (дієслівна лексика). Тернопіль: Джура, 2009. 108 с.; Вархол Н., Івченко А. Фразеологічний словник лемківських говірок Східної Словаччини. Братіслава: Словацьке педагогічне вид-во; Пряшів: Відділ української літератури, 1990. 160 с.; Ступінська Г. Ф., Битківська В. Я. Фразеологічний словник лемківських говірок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 472 с.; Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo Łemkowskie. Warszawa: Wyd-wo naukowe «Semper», 1995. 256 s.; Bronikowska R. Dawne słownictwo zachodniołemkowskiej gwary Szczawnika koło Krynicy. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 17–64; Onyszkanycz-Kowalska M. Słowniczek gwary łemkowskiej Jawornika i Rzepedzi. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 181–207; Leška O. Govor sela Ublja Vostočnoj Slovákii. Praha: KCJ ČSAV, 1973. 394 s.; Hnát A. Krátky rusínsky slovník. Trebišov, 2003. 132 s.; Šišková R. Areálová studie slovní zásoby rusínských nářečí východního Slovenska. Diferenční slovník. Praha: Euroslavica, 2009. 200 s.; пор. також: Гнатюк М. Лексикографічне опрацювання лемківського говору. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць*. Ужгород, 2005. Вип. 8: Збірник пам'яті професора Василя Добоша. С. 47–52.

¹⁵⁴ Domoradz K. Słownictwo wsi Żernica na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 65–106; Lewicka U. Słownictwo wsi Terka na pograniczu łemkowsko-bojkowskim. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 107–180; Rudolf-Ziółkowska E. Dawne słownictwo pogranicza bojkowo-łemkowskiego. *Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: Łemkowszczyzna i gwary nadszańskie* / pod kier. J. Riegera. Warszawa, 2002. S. 209–322.

тичні атласи та словники. Лексичну, фонетичну, акцентуаційну та морфологічну системи лемківського говору, «яка складалася впродовж багатьох років компактного проживання лемків і безпосереднього розвитку лемківського діалекту»¹⁵⁵, відображає «Atlas językowyj Dawnej Łemkowszczyzny» З. Штібера¹⁵⁶. Атлас опубліковано впродовж 1956–1964 рр., уже після переселення, однак «автор у передмові підкреслив історичний («zabytkowy») характер Атласу, який описував діалектну систему, якої сьогодні вже не існує»¹⁵⁷.

Інформацію з бойківсько-лемківського пограниччя демонструє «Atlas gwar bojkowski» Я. Рігера¹⁵⁸. Результатом більш ніж 10-річних експедиційних досліджень у 270 населених пунктах Східної Словаччини став атлас Василя Латти, матеріали якого репрезентують мовлення південних лемків у 50–60 рр. XX ст.¹⁵⁹. Продовжила справу вченого Зузана Ганудель, яка опублікувала тритомний «Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини» («Назви страв, посуду і кухонного начиння» (т. 1), «Ткацька лексика» (т. 1), «Назви будівництва і транспорту» (т. 3)) та монографію¹⁶⁰.

Попри складну історичну долю, розпорошеність, існування в межах чужих країн, лемки як етнічна одиниця «становлять собою окрему одиницю; їхня говірка, духовна і матеріальна культура має, з одного боку, своєрідні архаїчні, деінде втрачені особливості, з другого – виявляє вплив словацько-польського оточення, зокрема на мову [...]. Лемки більш, ніж інші групи, прив'язані до своїх гір, традиційних форм життя і церкви та відпорні на зовнішні впливи; це зберегло їх перед денационалізацією і витворило притаманний їм консерватизм. Порівняно з іншими групами лемки виявляють більшу племінну солідарність»¹⁶¹.

Відомі принаймні три причини своєрідності лемків як етносу. «Перша – г е о – г р а ф і ч н а : Лемківщина знаходиться на околиці українського материка. Друга – і с т о р и ч н а . Територія Лемківщини ніколи повністю не належала ані до Київської Русі, ані до Галицько-Волинського князівства, зрештою, і сьогодні в межах сучасної Української держави є лиш окрайчик Лемківщини (захід Закарпатської обл.). Третя причина – і д е о л о г і ч н а . Радянська ідеологія спрямовувала до тотальної асиміляції і народи, й етногрупи. “Гомо сов’єтікус” не мав занадто цікавитись національними питаннями. А “лемківське питання” тоді взагалі ніколи широко не висвітлювалось, бо мало свої “темні сторінки”...”¹⁶².

¹⁵⁵ Алексеева М. Значення Атласу Здіслава Штібера для вивчення полонізмів у лемківських говірках. *Діалектологічні студії. б: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2006. С. 165–170.

¹⁵⁶ Stieber Z. Atlas językowyj dawnej Łemkowszczyzny. Łódź, 1958–1964. Z. I–VIII; див. також: Rieger J. Polskie atlasy gwar ukraińskich. С. 12.

¹⁵⁷ Алексеева М. Значення Атласу... С. 166.

¹⁵⁸ Rieger J. Atlas gwar bojkowski...

¹⁵⁹ Латта В. Атлас українських говорів Східної Словаччини. Пряшів, 1991. 552 с.

¹⁶⁰ Ганудель З. Лінгвістичний атлас українських говорів Східної Словаччини. Пряшів, 1981–2001. Т. 1: Назви страв, посуду і кухонного начиння; Т. 2: Ткацька лексика; Т. 3: Назви будівництва і транспорту; Ганудель З. Народні страви і напої: Лексика українських говорів Східної Словаччини. Пряшів, 1987. 211 с.

¹⁶¹ Кубійович В. Лемки... С. 1278–1279.

¹⁶² Арно Р. Які вони, лемки...

5. Бойківський говір

Один із найбільш архаїчних карпатських говорів південно-західного наріччя не тільки тому, що «карпатські говори як гірські (високо гірські) говори зачисляються до групи архаїчних говорів, що заховали часто, ще в переходових стадіях старі (праслов'янські) процеси мовних явищ»¹⁶³, а й «через своє центральне положення найчистіших українських говорів. Він побіч архаїзмів виказує спільні мовні явища з наддніпрянськими говорами, що стали основою української літературної мови»¹⁶⁴. Охоплює територію північних схилів Карпат, гірських районів Львівської та Івано-Франківської обл., суміжні райони Закарпатської обл. (Міжгірський та Воловецький райони); є також незначні його вкраплення на території Польщі, на схід від р. Ослава до р. Стрв'яж, де починається смуга перехідних лемківсько-бойківських говірок¹⁶⁵.

Відома й інша назва говору (рідковживана) – *північнокарпатський* – як один із говорів карпатської групи поряд із закарпатським (= південнокарпатський), лемківським (= західнокарпатський), а також із гуцульським (= східнокарпатський)¹⁶⁶, який належить до галицько-буковинської групи південно-західного наріччя української мови, хоч умовно дослідники зараховують його до карпатської групи говорів поряд із лемківськими та закарпатськими.

Назву *бойківський* утворено від етноніма *бойко*, що має кілька цікавих етимологій¹⁶⁷:

¹⁶³ Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 78.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Детально див.: Зілинський І. Границі бойківського говору... С. 75–87; Горбач О. Бойківська говірка. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1955. Т. 1. С. 150–151; Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 78–79; Жилко Ф. Нариси з діалектології... С. 132 (у цій праці Ф. Жилко виділив групу «бойківських або бойківсько-середньозакарпатських», об'єднавши сучасні бойківські і середньозакарпатські говірки, однак уже в наступній – «Говори української мови» (1958 р.) – розділив їх: «дослідники визначають три групи говірок: 1) бойківські, 2) закарпатські, 3) лемківські; такий поділ актуальний дотепер); Жилко Ф. Говори української мови. С. 118; Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 10; Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми Бойківщини. *Український діалектологічний збірник*. Київ, 1997. Кн. 3. С. 119–121; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 83; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 226–227; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 91; Воронич Г. В. Бойківський говір. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. С. 51–52; Хібеба Н., Хобзей Н. Бойківський говір, північнокарпатський (північнопідкарпатський говір). *Енциклопедія Наукового товариства ім. Шевченка*. URL: http://encyclopedia.com.ua/search_articles.php?id=368 (дата звернення: 25.10.2019).

¹⁶⁶ Див. про це: Ястремська Т. Діалектний простір Галичини... С. 63, 70, 77; див. також: Хібеба Н., Хобзей Н. Бойківський говір...

¹⁶⁷ Детально див.: Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину. *Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ, 1982. Т. 36. С. 68; Франко І. Я. Звідки взялася назва «бойки». *Життя і слово* (Львів). 1895. Т. 3. № 1. С. 146–149; Скорик М. Про назву «Бойки». *Літопис Бойківщини* (Самбір). 1931 Ч. I. Рік II. С. 6–23; Зілинський І. Границі бойківського говору... С. 5–77; Рабій-Карпинська С. Бойки. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1955. Т. 1. С. 149; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 84; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 95; Глушко М. Етнографічне районування... С. 47–48; Іваночко К. До історії дослідження ареалу бойківських говірок та етимології етноніма бойки. *Рідне слово в етнокультурному вимірі* / гол. ред. М. Федурко. Дрогобич: Посвіт, 2012. С. 124–127.

- одна з перших гіпотез датована 20–30-и рр. XIX ст. – від рум. *boi* (мн. *boi*) ‘віл’ слово *бойко* («лінивий віл») виводив Лукаш Голембйовський¹⁶⁸;
- П. Шафарик припускав, що слово походить від назви племені й землі, яку згадував візантійський цісар Константин Порфірогенет у X ст., – «про місце Бойки, положене за Туркією (себто Угорщиною)»¹⁶⁹; цю гіпотезу, до речі, прийняли І. Вагилевич, Омелян Партицький та Іван Франко;
- найбільш вірогідною є думка про утворення від частки *бой*, *боє* (*бо+є*) ‘так’; першим на дуже часте вживання цієї частки звернув увагу І. Вагилевич 1894 року. Відтак І. Зілинський зазначив, що «І. Франко й подібно А. Княжицький запевняють, що слово «бойє» займає на території Бойківщини розмірно невелику й дуже неоднорідну полосу»¹⁷⁰: «частинці сеї уживають в значній часті Підгір’я (пов<іту> Самбірського, Дрогобицького, Стрийського), а не уживають в значній часті властивої Бойківщини. Нема її в східно-полудневій Бойківщині, суміжній з гуцулами... Так само не чув я його в пов<іті> Турецьким і на пограниччі Лиського»¹⁷¹. С. Рабій-Карпинська доповнила: «Подекуди бойки цураються своєї назви, вважаючи її за образливу, і називають себе верховинцями. На Закарпатті назва *бойки* мало поширена»¹⁷².

Проблема визначення меж бойківського говору досі не втрачає актуальності. Щодо окреслення обширу бойківського говору та його меж віддавна панувала «велика розбіжність, бо майже кожний дослідник визначає їх в інший спосіб»¹⁷³. Зокрема на карті «Межі Бойківщини» І. Зілинський подав, як визначали границі цього регіону І. Панькевич (закарпатська межа), Антін Княжицький, С. Рабій (галицька і закарпатська), Я. Рудницький (північна), Ян Фальковський, З. Штібер, І. Зілинський (лемківсько-бойківська)¹⁷⁴.

¹⁶⁸ Gołębiowski Ł. Lud polski, jego zwyczaje, zabobony. Warszawa, 1830. S. 112; цит. за: Глушко М. Етнографічне районування... С. 47.

¹⁶⁹ Рабій-Карпинська С. Бойки... С. 149.

¹⁷⁰ Зілинський І. Границі бойківського говору... С. 77.

¹⁷¹ Франко І. Я. Звідки взялася назва... С. 148; див. також: Ціхоцький І. Діалектологічна компетенція Івана Франка (теоретична рецепція і артистична інтерпретація). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2009. Вип. 46, ч. 2. С. 208.

¹⁷² Рабій-Карпинська С. Бойки... С. 149.

¹⁷³ Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя... С. 87.

¹⁷⁴ Зілинський І. Границі бойківського говору... (карта); див. також: Княжицький А. Межі Бойківщини. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1931. Ч. I. Рік II. С. 24–37; Rabcjówna (Rabciej) S. Dialekt Wojków. *Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU*. 1932. Т. 37. № 6; Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 78–79; Зілинський І. Питання про бойківсько-лемківську... С. А75–А101; Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 9–14; Рудницький Я. З фонетики бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Ч. 7. Рік VI. С. 6; Рудницький Я. Важливіші ізофони...; Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя. С. 87–92; Горбач О. Бойківська говірка... С. 150; Жилко Ф. Нариси з діалектології... С. 140; Жилко Ф. Говори української мови. С. 72; Жилко Ф. Походження південно-західних діалектів... С. 10–11; Бандрівський Д. Фонетичні особливості говірок Дрогобицького району Львівської області. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1960. Т. III. С. 15; Rieger J. Określenia zon w gwaraach... S. 299–307; Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми... С. 119–120; Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектологічного простору. Нью-Йорк; Львів, 2002. С. 102–105; Хібеба Н. До питання про північну межу бойківських говірок: говірка села Росохи Старосамбірського району Львівської області. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів, 2012. Вип. 57. С. 311–321.

Цікаві спостереження на підставі дослідження говірки с. Стара Ропа Старо-самбірського району зробив Я. Рудницький, який виявив, що це мішано-перехідна говірка від бойківської до наддністрянської, в основі говірки – бойківські мовні ознаки, «що їх випирає наддністрянський говір». Дослідник підсумував, що «північна межа чистого бойківського говору мусить пробігати на південь від Старої Ропи»¹⁷⁵.

Суперечки тривають і щодо виділення бойківського говору як цілості. У контексті мовознавчих студій говір бойків згадав І. Зілинський у розвідці «Проба упорядкування українських говорів», зазначивши, що південно-західна група «в Австро-Угорщині займає майже цілу полосу Карпат, т.зн. майже всі українські говори по угорському боці; в Галичині: говори лемків, замішанців, бойків, частково гуцулів і долівський (в долині Сяну)»¹⁷⁶.

Після експедиції на Бойківщину у вересні 1904 року І. Франко помітив, що бойки «на всій своїй території, порізаних багатьма крутими пасмами гір, не становлять однорідної маси, а навпаки, крім багатьох спільних рис, відкривають уважному етнографові більш-менш стільки відмінностей, скільки на цій території є річкових русел»¹⁷⁷. Справді, територія поширення бойківських говірок має свою специфіку – це високогірні райони Карпат, тому й говірка його носіїв своєрідна.

Лідія Коць-Григорчук, однак, зазначає, що «якими б переконливими не були б теоретичні міркування про специфіку бойківського говору чи його навіть дуже глибокі практичні дослідження, все ж поки що мусять мовознавці, використовуючи висновки тих досліджень у своїх узагальнювальних працях про бойківський говір, постійно наголошувати на тому, що виявлене явище властиве не всій діалектній території Бойківщини, а це, закономірно, може породити припущення, що Бойківщина як цілість існує тільки в дослідженнях етнографів»¹⁷⁸. Далі дослідниця підсумовує, що «до діалектної Бойківщини не можна застосовувати критеріїв, за допомогою яких прийнято визначати говори: не має вона ні виразних діалектних меж, ні потрібної для такого визначення внутрішньої організації (ядро, периферія). Усе ж сприймається як цілість завдяки передусім дії доосередніх сил, існування яких зумовлене генетичною пам'яттю про минулу єдність і велич краю, на чому ґрунтується самоусвідомлення бойків»¹⁷⁹.

Проте більшість дослідників відзначає ц і л і с т ь говору, кваліфікуючи його як самостійну одиницю діалектного членування, зокрема Ю. Шевельов виділив бойківський діалект як основний у карпатській групі, зазначивши, що він має «таке саме становище, як наддністрянський діалект серед групи говірок на північ від Карпат: він є центральним діалектом і його історичне існування в головній частині нинішньої бойківської території не підлягає жодним сумнівам»¹⁸⁰.

¹⁷⁵ Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 13–14; див. також: Рудницький Я. Важливіші ізофони на півночі центральної Бойківщини. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1938. Ч. 10. Рік VIII. С. 98.

¹⁷⁶ Зілинський І. Проба упорядкування... С. 335.

¹⁷⁷ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину. *Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т.* Київ, 1982. Т. 36. С. 74; див. також: Ціхоцький І. Діалектологічна компетенція... С. 207–208.

¹⁷⁸ Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження... С. 105.

¹⁷⁹ Там само. С. 113.

¹⁸⁰ Шевельов Ю. Історична фонологія... С. 973; див. також: Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 78–79; Жилко Ф. Говори української мови. С. 125–128; Онишкевич М. Особливості бойківського діалекту. *40-ва наукова конференція, присвячена підсумкам науково-дослідної*

Я. Рудницький назвав дві причини «такої різnorodности поглядів на мовні межі Бойківщини. Одна – це брак монографічних праць із проміжних діалектичних територій, тобто брак опрацювання щодо мови поодиноким межівних місцевин [...]. За другу головну причину [...] треба уважати те, що досьогочасні монографічні спроби в тому напрямі [...] не кладуть більшої ваги на існування перехідних чи мішаних діалектичних полос»¹⁸¹.

У низці праць Лларіона Свенціцького, Я. Рудницького, Я. Пури, Д. Бандрівського, Наталії Глібчук, Наталії Хібеби¹⁸², подано системний опис окремих говірок; різноаспектну характеристику говору узагальнено у працях Михайла Онишкевича, Л. Коць-Григорчук¹⁸³. А. Княжицький в описі говірки с. Стефкова Ліського повіту з бойківсько-лемківського порубіжжя зазначив, що досліджуваний терен належить «до бойківської діалектичної території», однак «процес асиміляції до недалекого бойківського діалекту ту такий швидкий, що після якого десятка літ, при незмінених обставинах, можна буде говорити сміло про східні окраїни Лемківщини»¹⁸⁴; дослідник виділив також два «виразні й доволі різко розділені мовні типи: старше покоління, головнo жіноцтво, говорить ще виразно окресленим бойківським говором, – молоде покоління вносить в говірку села щораз то більше лемківських приznak»¹⁸⁵.

На підставі диференційних діалектних рис дослідники виокремлюють у межах говору групи говірок. Зокрема І. Матвіяс поділяє говір на східно- та західно-бойківський (за матеріалами «Атласу української мови» розмежування проходить через м. Сколе)¹⁸⁶, а Л. Коць-Григорчук – на чотири: «західну, східну, центральну та верховинську, а на ті групи налягають ще ареали діалектних особливостей Наддністрянщини, Закарпаття й Надсянщини»¹⁸⁷.

Лінгвогеографічну працю «Atlas gwar bojkowskich», основою якої стали записи 1937–1939 рр. С. Грабця під керівництвом З. Штібера, підготував до друку Я. Рігер¹⁸⁸.

роботи університету за 1965 рік: Тези доповідей: Філологія. Журналістика. Львів, 1966. С. 37–38; Клепикова Г. П., Попова Т. В., Усачева В. В. Групировка юго-западных украинских говоров... С. 103 та ін.

¹⁸¹ Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 10.

¹⁸² Свенціцький І. С. Бойківський говір села Бітля. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* Львів, 1913. Т. 114, кн. 2. С. 117–153; Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 9–14; Пура Я. Говори Західної Дрогобиччини...; Бандрівський Д. Фонетичні особливості говірок...; Глібчук Н. Інтерферентні явища фонетичного та граматичного рівнів у говірці села Волосянка Сколівського району Львівської обл. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя /* відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2009. С. 149–158; Хібеба Н. До питання про північну межу бойківських говірок: говірка села Росохи Старо-самбірського району Львівської області. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна.* Львів, 2012. Вип. 57. С. 311–321.

¹⁸³ Онишкевич М. Особливості бойківського діалекту... С. 37–38; Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми Бойківщини... С. 119–121; Хібеба Н., Хобзей Н. Бойківський говір...; Радевич-Винницький Я. К. Бойківський говір. *Енциклопедія сучасної України.* URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36048 (дата звернення: 14.07.2019).

¹⁸⁴ Княжицький А. З бойківсько-лемківського... С. 1.

¹⁸⁵ Там само. С. 2.

¹⁸⁶ Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 93–94.

¹⁸⁷ Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження... С. 109.

¹⁸⁸ Rieger J. Atlas gwar bojkowskich...; детально див.: Rieger J. *Polskie atlasy gwar ukraińskich.* С. 22–24.

Початки лексикографічного опрацювання бойківських говірок сягають середини XIX ст., коли дослідники записували етнографічний та фольклорний матеріал¹⁸⁹. Вони пов'язані з іменами І. Вагилевича («Бойки – русько-слов'янський люд у Галичині»¹⁹⁰), Ісидора Пасічинського («Малий словарець бойківсько-руських слів, уживаних в щоденній бесіді»¹⁹¹), І. Верхратського («Знадоби до словаря южноруського»¹⁹²), о. Йосифа Гоцького («Бойковский словарец»¹⁹³). Згодом на підставі цих праць о. Юрій Кміт почав укладати «Словник бойківського говору»¹⁹⁴, який так і не завершив; частини Словника опубліковано в «Літописі Бойківщини». У другій половині XX ст. лексика бойківських говірок стала об'єктом зацікавлення М. Онишкевича, підставою його докторської праці слугував «Словник бойківських говірок»¹⁹⁵, який, на жаль, вийшов друком тільки після смерті автора. Словник став першою працею з діалектної лексикографії Бойківщини, створеною на наукових засадах.

Як відзначила Н. Хібеба, «лексикографічну прогалину в опрацюванні бойківських говірок із часу фундаментальної публікації Словника М. Онишкевича заповнює нова діалектологічна праця – «Словник говірок центральної Бойківщини» Миколи Матієва (2013)¹⁹⁶, [...] адже після праці М. Онишкевича впродовж 20 років діалектна лексикографія Бойківщини була представлена дуже скупо»¹⁹⁷.

Із-поміж лексикографічних здобутків – словники однієї говірки: с. Грабовець Стрийського району Львівської обл. З. Бичка¹⁹⁸, с. Росохи Старосамбірського району Львівської обл. Н. Хібеби¹⁹⁹ та с. Торунь Міжгірського району Закарпатської обл. Сергея Николаєва (Сергей Николаев) та Марфи Толстої (Марфа Толстая)²⁰⁰.

Бойківські говірки до сьогодні зберігають значну кількість давніх рис на всіх мовних рівнях. Особливості бойківських говірок репрезентують численні

¹⁸⁹ Детально див.: Хібеба Н. [Рецензія]: Говірки, збережені в часі: Словник Миколи Матієва. *Діалектологічні студії. 10: Традиції і новаторство* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2015. С. 552–553. Рец. на кн.: Матієв М. Словник говірок Центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.

¹⁹⁰ Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині. *Жовтень* (Львів). 1978. № 12. С. 117–130.

¹⁹¹ Пасічинський С. Малий словарець бойківсько-руських слів, уживаних в щоденній бесіді. *Учитель* (Львів). 1877. Ч. 33–37.

¹⁹² Верхратский І. Знадоби до словаря южноруського. Львів: Печатня Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом Ф. Сарницького, 1877. 88 с.

¹⁹³ Гоцкий И. А. Бойковский словарец (слова, употребляемые бойками в селе Ясене в ближайшей окрестности села Перегинска в Стрийских горах). *Временник Ставропигийского Института* / под ред. М.М.К. [М. М. Клемертович]. Львов: Тип. Ставропиг. ин-та, 1895–1903.

¹⁹⁴ Словник бойківського говору / уклад. о. Ю. Кміт. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1934–1939. Ч. III–XI.

¹⁹⁵ Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.

¹⁹⁶ Матієв М. Словник говірок Центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.

¹⁹⁷ Хібеба Н. Говірки, збережені в часі... С. 553.

¹⁹⁸ Бичко З. М. Словник діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської обл. *Матеріали до вивчення курсу «Українська діалектологія»*. Львів, 1992. 27 с.

¹⁹⁹ Хібеба Н. Матеріали до словника говірки села Росохи Старосамбірського району Львівської області. *Лінгвістика: зб. наук. праць / за заг. ред. проф. К. Д. Глуховцевої*. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 2019. № 2 (41). С. 83–103.

²⁰⁰ Николаев С. Л., Толстая М. Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора (с грамматическим очерком и образцами текстов). Москва, 2001. 232 с.

дослідження з фонетики та фонології²⁰¹, акцентуації²⁰², морфології²⁰³, словотвору²⁰⁴, лексики та фразеології²⁰⁵, синтаксису²⁰⁶, які своєю чергою демонструють системність і цілісність говору.

II. ДІАЛЕКТНІ МЕЖИ

Дотепер однією з найбільш важливих та актуальних у діалектології є проблема визначення меж говорів. Діалектне членування говорів південно-західного наріччя неодноразово було об'єктом зацікавлення дослідників²⁰⁷, чії праці засвідчують його складність, неоднозначність та дискусійність.

²⁰¹ Rabciejówna (Rabciej) S. Dialekt Wojków...; Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 60–69, 80–88; Черняк В. С. Характеристика системи голосних фонем бойківського говору. *Питання українського мовознавства*. Львів, 1960. Кн. 4. С. 150–167; Залеський А. Вокалізм південно-західних говорів... 156 с.; Залеський А. М. Фонологічна система бойківської говірки. *Структура українських говорів*. Київ, 1982. С. 69–84.

²⁰² Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 88–89; Кобиричка Г. Акцентуація непохідних іменників жіночого роду говірки с. Бітля Турківського району Львівської обл. (динаміка історичних змін). *Діалектологічні студії. 1: Мова в часі і просторі* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 222–237; Николаев С. Л., Толстая М. Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора...

²⁰³ Rabciejówna (Rabciej) S. Dialekt Wojków...; Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 70–77, 89–94, 98–103; Ощипко І. Система словозміни у бойківському говорі. *Праці XII Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 170–180; Закревська Я. В. Система особових форм дієслова в західних говорах української мови (Теперішній час). *Українська лінгвістична географія*. Київ, 1966. С. 132–139; Зубрицька М., Яким М. З діалектології Бойківщини: іменникова словозміна, іменникова фразеологія. Дрогобич: Коло, 2002. 148 с.

²⁰⁴ Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Наукова думка, 1976. 163 с.; Захарків О. Из спостережень над семантикою і структурою негативних віддіслівних назв предметів у бойківському говорі. *XIV Республіканська діалектологічна нарада*. Київ: Наукова думка, 1977. С. 78–79.

²⁰⁵ Демський М. Т. Деякі особливості бойківської фразеології. *Структура українських говорів*. Київ: Наукова думка, 1982. С. 176–182; Яким М. Фраземна номінація в бойківських говірках (матеріали до ідеографічного словника). *Лінгвістика: зб. наук. праць*. Луганськ: Альма-матер, 2003. Вип. 1. С. 142–148; Хібеба Н. Весільна лексика бойківського говору: матеріали до словника. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2005. С. 299–308; Хібеба Н. Номінація довесільних етапів у бойківських говірках. *Діалектологічні студії. 8: Говори південно-західного наріччя* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2009. С. 14–35; Хібеба Н. Бойківське весілля в текстах: обряд і слово. Львів, 2019 [у друці]; Чаган О. Будівельна лексика в лексикографічних працях із Бойківщини. *Діалектологічні студії. 11: Слово – словник – корпус* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2018. С. 198–205.

²⁰⁶ Пура Я. Деякі особливості синтаксису говорів Західної Дрогобиччини. *Питання українського мовознавства*. Львів: Вид-во Львівського університету, 1960. Т. 4. С. 168–174.

²⁰⁷ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 208–209; Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови. *Мовознавство* (Київ). 1990. № 4. С. 24–27; Княжицький А. З бойківсько-лемківського пограниччя. С. 1–11; Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми... С. 119–121; Коць-Григорчук Л. Еволюція українського мовлення в діалектному просторі. *Українська мова* (Київ). 2011. № 3. С. 44–45; Назарова Т. В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології (формування деяких українських поліських зон). *XIII Республіканська діалектологічна нарада*. Київ: Наукова думка, 1969. С. 26–29; Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 9–10; Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 167–206; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny... S. 137–141 та ін.

Сприяють вирішенню проблеми лінгвістичні атласи, створюючи «передумови усталення в славістиці *просторового* осмислення мови»²⁰⁸.

Зазначмо, що окреслення меж говорів у наукових розвідках часто залишалося на рівні 50–70-х рр. ХХ ст. і пов'язане передусім з укладанням фундаментального «Атласу української мови»²⁰⁹, карти якого «дають багаті відомості не лише про «вершини діалектних айсбергів», тобто про комплекси явищ, які вважаються суттю діалектів, але й про спеціально не досліджувані досі зони змішаності та перехідності»²¹⁰. Межі перехідних говорів, які виокремлено на підставі сучасних досліджень діалектного простору, часто різняться від тих, які представлено у працях, виданих до середини 90-х рр. ХХ ст., що зумовлене не тільки динамікою говорів, специфікою їх функціонування, а й ідеологічними чинниками (зокрема щодо лемківського й надсянського говорів).

Усвідомлюючи, що чітко окреслити межі говорів просто неможливо, ми зробили спробу узагальнити припущення діалектологів щодо виділення меж говорів (на підставі польових досліджень та опрацьованих джерел) та представити на карті (див. карту 1) умовні межі, а радше смуги перехідності говорів південно-західного наріччя української мови, щоб унаочнити й активувати цю проблему.

Карти, укладені впродовж останніх 60-ти рр., не тільки виявляють зміни географії говірок, меж їх поширення, а й відображають історію діалектологічних припущень, класифікацій²¹¹. Через ідеологічні причини деякі карти не повністю або взагалі не фіксують українських говірок поза межами України. Найповніше вони представлені на «Карті зах<ідно->українських говорів», яку за І. Зілинським подав Я. Рудницький²¹² (1937 р., див. карту 2), та на «Карті українських говорів» (за І. Зілинським та Ф. Жилком), яку опублікував О. Горбач в «Енциклопедії Українознавства»²¹³ (1957 р., див. карту 3); натомість Ф. Жилко в першому виданні «Нарисів з діалектології»²¹⁴ обмежив територію поширення лемківських говірок тільки Східною Словаччиною (1955 р.; див. карту 4), додавши коментар: «лемківські говори знаходяться по південних схилах Карпат від р. Попрад до р. Лабірець. Всі говори знаходяться на території Східної Словаччини [виділення мос. – Т. Я.]»²¹⁵. Таку ж інформацію подає «Карта говорів української мови» у фундаментальному «Атласі української мови»²¹⁶ (1988 р.; див. карту 5 – лемківський говір позначено за допомогою знака X). Г. Шило не залучив до мережі картографованих населених пунктів тих, які опинилися поза межами України

²⁰⁸Гриценко П. Простір і час у лінгвістичній географії. *Проблеми сучасної ареалогії* / відп. ред. П. Ю. Гриценко. Київ: Наукова думка, 1994. С. 102.

²⁰⁹Атлас української мови... (карта); пор.: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 18–20.

²¹⁰Коць-Григорчук Л. Еволюція українського мовлення... С. 44.

²¹¹Жилко Ф. Говори української мови. (карта); Зілинський І. Границі бойківського говору... (карта); Шило Г. Ф. Південно-західні говори... (карта); пор.: Ястремська Т. Діалектний простір Галичини... С. 63, 72–74, 76, 82–83 (карти).

²¹²Рудницький Я. Українська мова... С. 84.

²¹³Горбач О. Діалект. *Енциклопедія Українознавства* / гол. ред. В. Кубійович. Париж; Нью-Йорк: Вид-во «Молоде життя», 1957. Т. 2. С. 525.

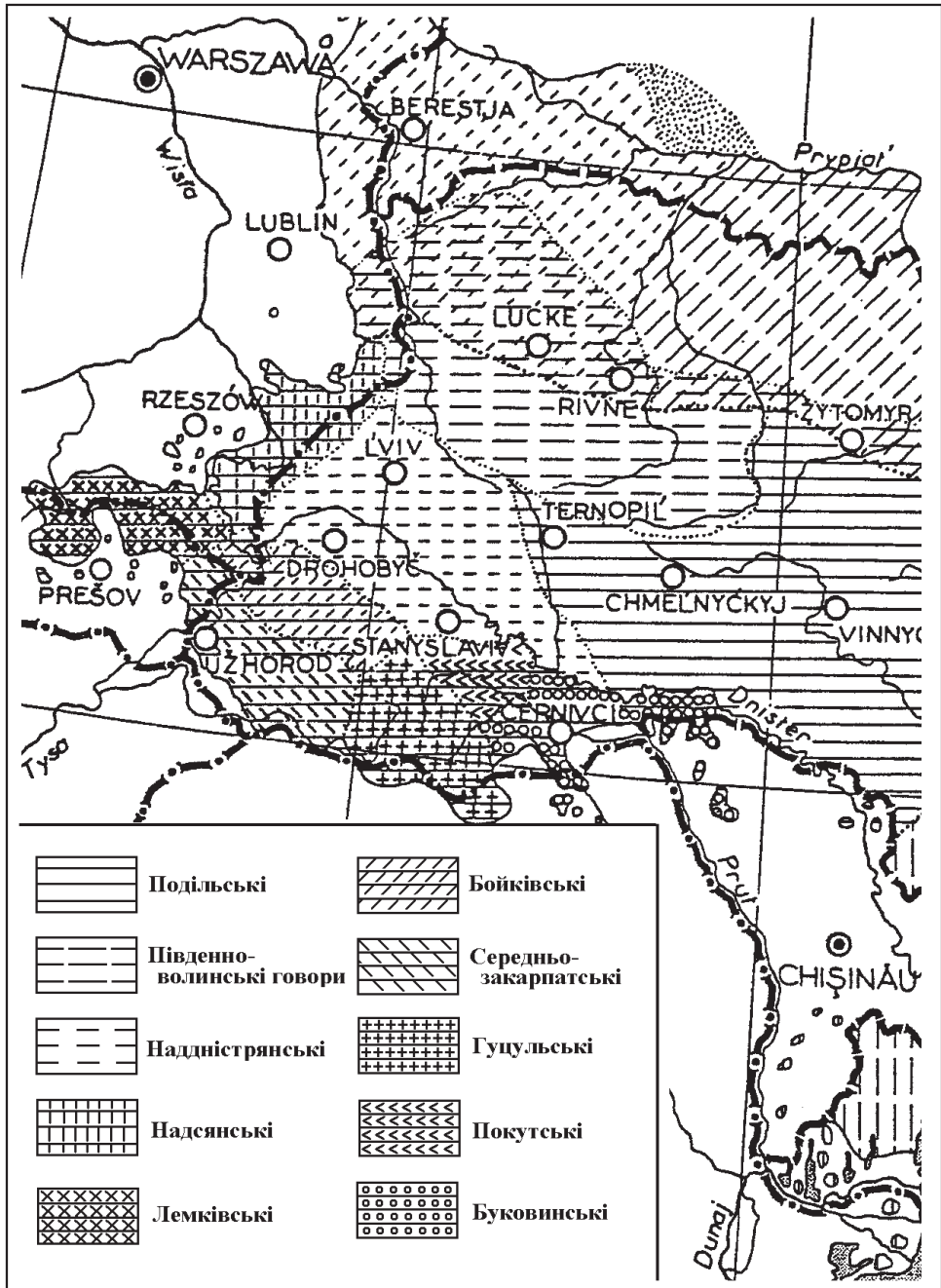
²¹⁴Жилко Ф. Говори української мови. С. 310.

²¹⁵Там само. С. 133, 152; пор.: Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 101 (за яким говір «знаходиться в основному на території Чехословаччини»).

²¹⁶Атлас української мови... К. IV.

Карта 2. «Карта західноукраїнських говорів» (Я. Рудницький – за І. Зілинським)

Карта 3. Фрагмент «Карти українських говорів»
(О. Горбач – за І. Зілинським та Ф. Жилком)

Карта 5. Фрагмент «Карти говорів української мови»
(«Атлас української мови», т. 2)

Л. Хомчак, В. Різник, Т. Ястремської та ін. із різних теренів Західної України зроблено спробу укласти карту говорів Галичини²¹⁸, карту меж говорів південно-західного наріччя²¹⁹ і карту південно-західних говорів української мови українсько-польського порубіжжя (2011–2019 рр.; див. карту 1).

1. Лінії чи смуги перехідності? Виділяючи межі говорів, дослідники зійшлися на думці про те, що різкого переходу між говорами немає, переважно наявні різної ширини смуги (чи зони) перехідних говорів, підтверджуючи неможливість провести чітку лінію між суміжними говорами чи мовами²²⁰, адже діалектна межа, як зазначає Ганна Мартинова, «є не лінією, а перехідною смугою, ширина якої може доходити до кількох десятків кілометрів»²²¹.

У 30-х рр. ХХ ст. І. Зілинський зауважив, що «ані діалектичних груп, ані поодиноких говорів (які є вже деяким узагальненням-абстракцією) не можна уявити собі

²¹⁸ Ястремська Т. Діалектний простір Галичини... С. 83.

²¹⁹ Ястремська Т. Межі діалектного простору... С. 126.

²²⁰ Зілинський І. Границі бойківського говору... С. 77–87; див.: Зілинський І. Питання про бойківсько-лемківську... С. 75; Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя... С. 10; Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 206; Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny... S. 137–141; Ястремська Т. Діалектний простір Галичини... С. 86.

²²¹ Мартинова Г. До визначення подільсько-середньонадніпрянської діалектної межі. *Український діалектологічний збірник*. Київ: Довіра, 1997. Кн. 3. С. 145.

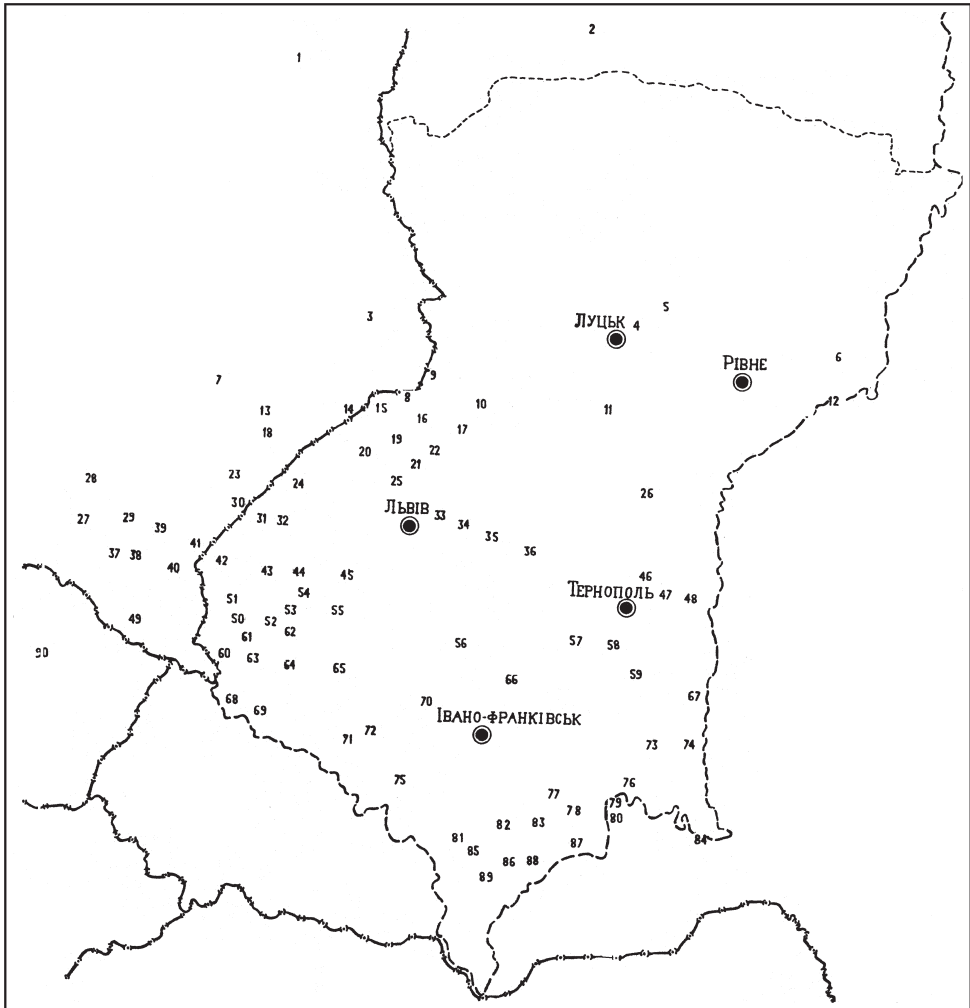

Карта 6. «Карта південно-західних говорів УРСР на північ від Дністра»
(Г. Шило)

як цілком замкнені в собі географічні цілості, наче провінції мови, тому й на карті непорядно [...] відмежовувати їх одиничними лініями»²²². Межі говору вчений пропонував визначати за допомогою ізолій поширення діалектних рис, «місця на карті, вільні від ліній (т.зв. ізогльосів або ізофонів), вказуватимуть околиці більше одноцільні щодо мови, а смуги, що їх перетинає цілий жмут рівнобіжних ліній (ізофонів), представляють приблизно границі поодиноких говорів або й цілих діалектичних груп»²²³.

²²²Зілінський І. Границі бойківського говору... С. 78.

²²³Там само. С. 78–79.

Карта 7. Бланківка карти «Мовного атласу Галичини» (І. Зілинський)

М. Пшеп'юрська-Овчаренко, досліджуючи «пограниччя» надсянського говору, вживаючи вислів «приблизна границя», доречно зазначила, що «означити докладні межі якомусь говорові» неможливо²²⁴.

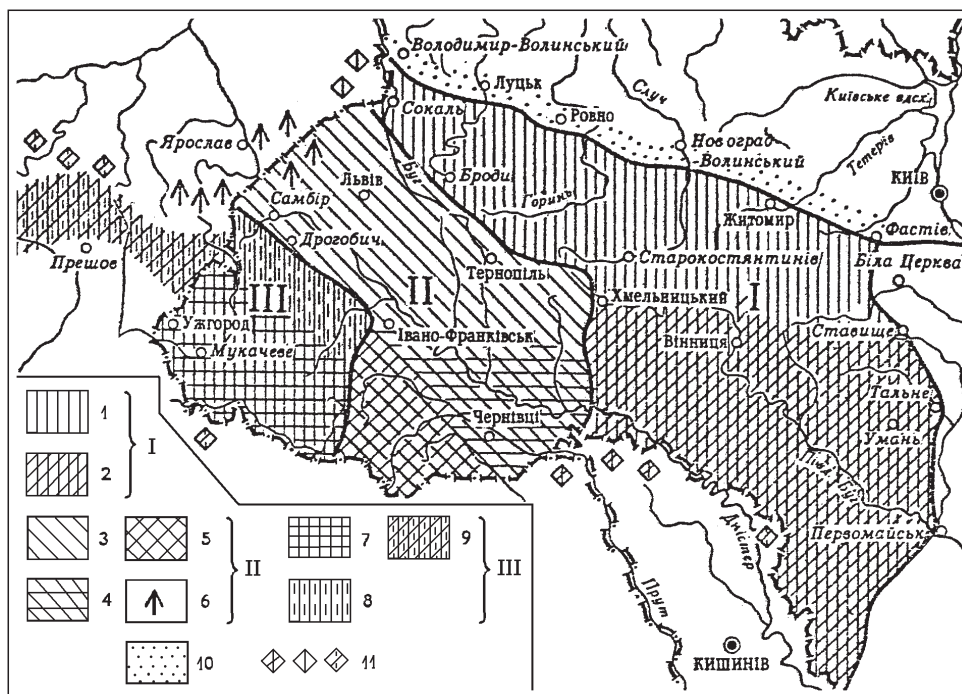
Картографувати перехідні зони запропонував Г. Шило²²⁵, проте, на жаль, цієї ідеї не підтримано; в «Атласі української мови» позначено тільки «говірки з деякими рисами суміжних н а р і ч (виділення мос. – Т. Я.)»²²⁶, проте смуги перехідних і мішаних говірок залишалися переважно поза увагою укладачів карт²²⁷.

²²⁴ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 214.

²²⁵ Шило Г. Південно-західні говори... (карта).

²²⁶ Атлас української мови... К. IV.

²²⁷ Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження... С. 11; Коць-Григорчук Л. Рельєф українського мовного простору (континуальні студії). Львів: Літопис, 2013. С. 78.

Карта 8. «Карта говорів південно-західного наріччя української мови»
(С. Бевзенко)

2. Діалектний поділ (навіть умовний) – дискусійний і складний процес, незважаючи на те, що чимало науковців порушувало цю проблему, проте щодо результатів дослідження діалектного простору помітні розбіжності «у визначеннях тих самих діалектних явищ, навіть однаково локалізованих, і меж говорів»²²⁸.

Проблема діалектного членування потребує деяких пояснень та коментарів, зокрема щодо окреслення меж бойківського говору, адже «майже кожний дослідник визначає їх в інший спосіб»²²⁹. Суперечки тривають і щодо виділення бойківського говору як цілості²³⁰.

Говори південно-західного наріччя й умовні межі, смуги (зони) перехідності в місцях скупчення двох або трьох говорів, представлено на карті 1 (див. карту 1: арабськими цифрами позначено говірки: 1 – волинські (волинсько-холмські), 2 – наддністрянські, 3 – надсянські, 4 – лемківські, 5 – бойківські, 6 – зони перехідних говірок). Водночас виокремлено 5 зон перехідності, які позначено римськими цифрами, дві з яких (I, III) охоплюють територію трьох говорів.

Перша з аналізованих зон діалектних вібрацій – надсянсько-наддністрянсько-бойківська (I) – одна з найбільш невиразних і дискусійних. Три говори «сходяться»

²²⁸ Коць-Григорчук Л. Рельєф українського мовного... С. 63–64.

²²⁹ Панькевич І. Українські говори... С. 26.

²³⁰ Детально див.: Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження... С. 105; Ястремська Т. Діалектний простір Галичини... С. 71–75.

на території західних околиць Львівської обл., зокрема в південній частині Старосамбірського р-ну Львівської обл. умовною лінією Лопушниця – Велика Сушиця – Велика Лінина (за сучасними дослідженнями Н. Хібеби, Л. Хомчак, В. Шелемех²³¹). Експедиційні записи в селі Росохи Старосамбірського р-ну (приблизно 10 км від Лопушниці і 20 км від Добромиля) у липні 2010 року підтвердили наявність у мовленні носіїв говору рис бойківського, наддністрянського та надсянського говорів із домінуванням перших, а також наявність значної зони перехідних говорів²³². Бойківсько-надсянська межа проходить по лінії: Кіньське Підкарпатського воєводства Польщі – Лімна Львівська обл. – Грязева [очевидно, Грозьово. – Т. Я.], на північ від Добромиля – на захід від Судової Вишні²³³.

Надсянсько-наддністрянська (II) перехідна смуга продовжується у Старосамбірському р-ні, відсікаючи його південно-східну частину, у південно-західній частині Самбірського р-ну, захоплює південний схід Мостиського р-ну і далі простягається у Яворівському р-ні²³⁴. Ареал поширення говірок продовжується за межами України – «частково на території Польщі, а саме: у північній частині Любачівського повіту та південному крайці Томашівського»²³⁵. І. Матвіяс припускає, що смуга проходить ближче до українсько-польського кордону: «по кордону з Польщею, а далі на південь приблизно по лінії Немирів – Яворів – Мостиська – Добромиль [Львівської обл. – Т. Я.]»²³⁶. Сучасні межі говорів надсянсько-наддністрянського суміжжя на прикладі назв їжі та посуду обстежила В. Різник²³⁷.

Окреслюючи межі поширення лемківського говору, дослідники виділяють перехідні смуги в зонах контактів із бойківським говором на сході, із надсянським (уздовж р. Сян) на північному сході та із закарпатським на південному сході; на заході говірки межують із діалектами польської мови²³⁸.

У надсянсько-лемківсько-бойківській (III) зоні контактування наявність «смуги змішаних і перехідних говірок, на території яких стрічаються із собою елементи цих сусідніх говорів» підтвердила ще М. Пшеп'юрська-Овчаренко²³⁹. І. Панькевич зазначив, що «граничі їх (бойківських говірок – Т. Я.) щодо лемківських говорів супроти багатьох спільних рис із ними не такі гострі, як поміж гуцульськими

²³¹ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 214, 254, 257; Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 56, 78; Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 12–14; Хібеба Н. До питання про північну межу... С. 311–312; Хомчак Л. З історії дослідження... С. 55.

²³² Хібеба Н. До питання про північну межу... С. 319; Ястремська Т. Діалектний простір Галичини... С. 88–89.

²³³ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 223; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 204; Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору... С. 4 (карта 1).

²³⁴ Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 223; Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 24; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 203–204; Кисілевський К. Мовні особливості... С. 286.

²³⁵ Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 20.

²³⁶ Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 74; пор.: Атлас української мови... К. 395.

²³⁷ Шелемех В. Лексико-семантична група... С. 120–127; Різник В. Назви їжі та кухонного начиння... 370 с.

²³⁸ Княжицький А. З бойківсько-лемківського пограниччя. С. 1–11; Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 19; Панькевич І. Лемківсько-бойківська границя... С. 87–92; Rieger J. Określenia zón w gwarach... S. 299–307; пор.: Дзензелівський Й. О. Лінгвістичний атлас... Т. I. К 6; Т. II. К. 17, 25, 29 та ін.

²³⁹ Пшеп'юрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 214.

говорами»²⁴⁰, при цьому дослідник окреслив лемківсько-бойківську межу р. Лаборець [Словаччина – Т. Я.], а перехідними вважав «говори межі Лабірцем і Цірокою [р. Ціроха в Словаччині, приблизно 20 км на схід від р. Лаборець – Т. Я.], що мають лемківські прикмети й бойківські»²⁴¹.

Ф. Жилко зауважив, що на картах II тому «Атласу української мови» ареали лемківського діалекту накладаються на територію бойківського й частково надсянського, «становлячи з ними одну діалектну сукупність», а ізоглоси західної межі бойківського говору «йдуть на ареали надсянського і лемківського говорів, орієнтована межа [бойківського. – Т. Я.] діалекту виявляється в басейнах р. Лаборець, Ослава до Волоської і Сільної Тирави [Тирява Волоська, Тирява Сільна Підкарпатського воєводства Польщі. – Т. Я.]»²⁴².

Як припускає М. Лесів, смуга перехідних лемківсько-бойківських говірок починається на території Польщі – «на схід від р. О с л а в а і пролягає до р. С т р в ' я ж » [інша назва – Стривігор, що бере початок в околицях м. Устрики Долішні Підкарпатського воєводства – Т. Я.]²⁴³, а від р. Стрв'яж вздовж р. С я н і до р. Т а н в а (Танев) простягається смуга перехідних надсянсько-лемківських говірок²⁴⁴.

Досить широка наддністрянсько-бойківська (IV) зона перехідності проходить на південь від умовної лінії: Х и р і в²⁴⁵ Львівської обл. [Доброміль²⁴⁶; верхів'я р. Дністер²⁴⁷ – на південь від С а м б о р а [на північ від Самбора²⁴⁸; Старий Самбір²⁴⁹] – Т р у с к а в е ц ь [Борислав²⁵⁰; на схід від Стрия²⁵¹] – Б о л е х і в Івано-Франківської обл. – Д о л и н а²⁵². Неодностайно дослідники окреслюють і закінчення межі: р. Л і м н и ц я²⁵³, р. Б и с т р и ц я Солотвинська («басейном

²⁴⁰Панькевич І. Відношення південно-карпатських говорів... С. 183.

²⁴¹Там само. С. 189.

²⁴²Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 25; Атлас української мови... К. 405.

²⁴³Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 19, 83; див.: Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 226; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 207, 219; Зілинський І. Границі бойківського говору... С. 75–87.

²⁴⁴Лесів М. Українські говірки у Польщі. С. 151; див.: Гриценко П. Ю. Надсянський говір. С. 357; Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 24; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 203, 219; Пшепорська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. С. 272–273; пор.: Stieber Z. Atlas językowy...

²⁴⁵Розрядкою подано базові населені пункти, по лінії яких орієнтовно проходить діалектна межа, у квадратних дужках зазначено інші локації, які фіксують наукові студії.

²⁴⁶Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 75.

²⁴⁷Жилко Ф. Говори української мови... С. 140.

²⁴⁸Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 24.

²⁴⁹Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 75.

²⁵⁰Жилко Ф. Говори української мови... С. 140; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 75.

²⁵¹Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 24.

²⁵²Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 226; Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 24; Жилко Ф. Говори української мови... С. 109, 140; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 196, 207; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 75; Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. С. 13–14; Хібеба Н. До питання про північну межу... С. 311–312; Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 199–200; пор.: Атлас української мови... К. 402.

²⁵³Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 24; Жилко Ф. Говори української мови... С. 140; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 207; Панькевич І. Відношення південно-карпатських говорів... С. 183.

р. Лімниця (точніше – по р. Бистриця Солотвинська)²⁵⁴), м. Н а д в і р н а (р. Бистриця-Надвірнянська)²⁵⁵.

С. Рабій-Карпинська помітила, що «бойківські мовні особливості особливо поступають на південь, перед більш агресивними наддністрянськими говорами»²⁵⁶, а Л. Коць-Григорчук зазначила, що на межі бойківських та наддністрянських говірок відбувається тривалий процес, унаслідок якого Наддністрянщина значною мірою поглинає Бойківщину з півночі окремими діалектними рисами²⁵⁷.

Одні з перших спроб визначити волинсько-наддністрянську (V) межу належать Я. Головацькому, який подав відомості про «прикордонну смугу з місцевостями Підкамінь, Збараж і Волочиськ»²⁵⁸. К. Дейна констатував, що чіткої межі між говорами немає: «наддністрянський (опільський) говір відділяє від волинського не якась одна лінія, а досить широка перехідна зона»²⁵⁹. «Перехідні говірки, – доповнив Г. Шило, – тягнуться смугою від 30 до 60 км і охоплюють північні райони Львівщини та Тернопільщини. [...] Проте ця смуга перехідних говірок не становить цілості, її слід ще поділити на дві частини: західну, на захід від лінії Стоянів – Радехів – Кам'янка-Бузька та східну, на схід від цієї лінії. В східній частині переважають риси південноволинських говірок, в західній частині – риси наддністрянських»²⁶⁰.

У 50–70-ті рр. ХХ ст. мовознавці волинсько-наддністрянську межу проводили приблизно від польського кордону у верхів'ях рік Західний Буг, Стир, від верхів'я р. Серет до р. Збруч»²⁶¹, тобто умовною лінією: Р а в а - Р у с ь к а Львівської обл. [Забір'я²⁶²; Белз²⁶³] – В е л и к і М о с т и – К а м ' я н к а - Б у з ь к а [Добротвір²⁶⁴] – Б у с ь к [Чаниж – Вербляни – Підгірці²⁶⁵ – Олесько²⁶⁶] – П і д к а м і н ь [Броди²⁶⁷; Золочів²⁶⁸] – З а л і з ц і Тернопільської обл. – З б а р а ж [Великий Глибочок²⁶⁹] – П і д в о л о ч и с ь к (до р. Збруч)²⁷⁰; приблизно по названій межі проходять ізоглоси явищ «Атласу української мови»²⁷¹.

²⁵⁴Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 226.

²⁵⁵Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 75.

²⁵⁶Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки... С. 78.

²⁵⁷Коць-Григорчук Л. Діалектні проблеми... С. 122.

²⁵⁸Народные пѣсни Галицкой... С. 685.

²⁵⁹Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny... S. 137.

²⁶⁰Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 182.

²⁶¹Жилко Ф. Говори української мови... С. 109, 129.

²⁶²Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 169.

²⁶³Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 60.

²⁶⁴Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 169.

²⁶⁵Там само.

²⁶⁶Там само. С. 182.

²⁶⁷Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny... S. 137.

²⁶⁸Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 60.

²⁶⁹Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 169.

²⁷⁰Бевзенко С. П. Українська діалектологія. С. 214; Воронич Г. В. Волинський говір.. С. 82; Жилко Ф. Т. Ареальні системи... С. 23; Жилко Ф. Говори української мови... С. 129; Жилко Ф. Нариси з діалектології... 1966. С. 195; Матвіяс І. Г. Українська мова... С. 60; Шило Г. Ф. Південно-західні говори... С. 169 (+ карта); Dejna K. Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny... S. 137, 146, m. I–VIII.

²⁷¹Атлас української мови... К. 396, 397.

Наведені у статті міркування про межі поширення говорів, безперечно, потребують уточнень і доповнень, зроблених на підставі сучасних записів говорів, досліджень говіркових систем на різних рівнях мови та картографування діалектних явищ, адже внести корективи щодо діалектного поділу може кожне нове дослідження, кожен новий обстежений населений пункт.

Фердинан де Сосюр писав, що «насправді мовна диференціація зумовлена часом»²⁷², радше часом та історією, адже межі діалектного простору корегує кожне нове покоління, заповнюючи нові сторінки історії.

²⁷²Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. Київ: Основи, 1998. С. 248.

УКРАЇНЦІ: СПРОБА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ Й САМООЦІНКИ

Кожному народові видається, що він був вічно, що витoki його – у прадавніх легендах про походження першопредків. Що слід починати свою історію від Божественного сотворіння перших людей. Так здебільшого мислять ті, які хочуть пізнати своє коріння, досягнути велич і героїзм минулого задля утвердження могутності й самоцінності майбутніх поколінь. Не виняток у цьому плані й українці.

Не зосереджува́тимемося на історичному описі генези української нації, адже це не є безпосереднім предметом нашої наукової розвідки. Зазначмо лише, що найновіші наукові дослідження власне генетиків (здійснені зовсім нещодавно на замовлення телеканалу «Україна») дали підстави зробити насправді сенсаційний доказ-висновок. Ідеться про автохтонне походження предків українців на території, яку вони сьогодні займають, про їхню так звану аборигенність, автентичність із точки зору першопояви племен ще в часи Трипільсько-кукутенської культури, в енеолітичний час (VI–III тис. до Р. Х.) на просторах між річками Дністер і Дніпро. Зарубіжні вчені-генетики неспростовно доводять факт предковичності й тяглості сучасної української нації від племен так званих «аріїв», які населяли етнічну територію країни 1,5 тисячі років до Р. Х.

Події Революції гідності загострили проблему національної самоідентифікації українства, «виопурили» потребу самоусвідомлення нацією не тільки власної вартості, а й свого місця та ролі в системі сучасних етнополітичних відносин європейського континенту, цінностей внутрішнього поліетнічного устрою. Метою статті, власне, і є спроба означити напрями розробки цих проблем у сучасній українській гуманітаристиці.

У сучасній вітчизняній гуманітарній науці утвердилося переконання, що саме від середини XVII ст. українська нація як така з'являється у процесі етногенезу і виходить на рівень, достатній для самоорганізації власного державного життя в результаті Національно-визвольної війни й революції 1648–1657 рр. Тоді вперше військово-політична еліта поставила на порядок дня проблему соборності не тільки самого народу, а і його території, задекларувала потребу визначити свої етнічні, територіальні, культурні кордони незалежно від того, у якому державному утворенні, культурному, інформаційно-ідеологічному середовищі частини нації перебували до цього часу.

Процес становлення української нації відбувався одночасно із процесом самоідентифікації під таким етнонімом впродовж XVIII–XIX ст. Саме в середині XIX ст. виникає українська літературна мова як одна з базових ознак становлення нації. Процес її формування тривав аж до початку XX ст., коли відбулося фактичне злиття в одне ціле двох варіантів української мови: східно- і західноукраїнського. Об'єднання

мови Тараса Шевченка й Івана Франка означало соборизацію на ментально-територіальному рівні української нації, яка в цей час (початок ХХ ст.) заявила і про своє прагнення до державно-політичної незалежності, до суверенного існування.

Навіть більше – уживання самого етноніма «українець» стало органічним у суті речі на початку ХХ ст. Відоме спостереження: у літературних творах Т. Шевченка, якого українці вважають своїм генієм, духовним наставником, пророком, багато разів вжито слово «Україна», але жодного разу не трапляється «українець»¹. Це стосується значною мірою і творчості західноукраїнської інтелігенції того ж періоду, серед якої – ще один велет української наукової, літературної, філософської думки – І. Франко². Сам письменник активно почав вживати етнонім «українець» лише від кінця першого десятиліття століття двадцятого (до цього часу використовував слово «русин»). Ці факти, на нашу думку, свідчать про наступне: українська політична, громадська, культурна еліта починає усвідомлювати себе як таку, самоідентифікує себе з українською нацією лише на початку ХХ ст.

Саме на середину другого десятиліття ХХ ст. припадає час серйозних світових потрясінь, викликаних Великою східноєвропейською революцією, Першою світовою війною. Нація, яка щойно почала себе ідентифікувати (не йдеться про справді героїчне й величне минуле в різних етноісторіях), одразу вибухає прагненням здобути державну самостійність і незалежність. Водночас вона стикається із закономірним (як підтверджує світовий досвід національного державотворення) у таких випадках військовим протиборством тих, хто претендує на її землі і з незрозумінням (чи небажанням зрозуміти) тих, хто мав би забезпечити всім націям та народам рівне право на самовизначення. До цих зовнішніх чинників із їх переважно негативним впливом слід додати також причини внутрішньополітичного характеру, головна з яких, вважаємо, нетривке, нечітке, мало містке розуміння соборності української нації в середовищі її основного компонента – селянства. А звідси й суто риторичні запитання: чи слід було сподіватися на утвердження й міжнародне визнання України як незалежної держави на початку ХХ ст.? Чи мало шанси українське молоде державне утворення в цих обставинах? Наважимося висловити припущення: мало, але хіба у вигляді дива. Однак дива не сталося.

Право бути рівними серед рівних треба захистити. Так, як робила це польська нація, узявши на себе значну частину тягаря у боротьбі за християнську Європу у ХVІІІ ст. Коли виступила проти російського поневолення, підтримувана військами Наполеона Бонапарта на початку ХІХ ст., піднімаючи повстання в середині цього ж століття. Як робили це італійська та німецька нації в цей час. Щойно почавши виформовуватися, українська нація намагалася самоутвердитися впродовж всього ХХ ст. При цьому її жертви, покладені на вівтар Свободи й Незалежності, обчислюються не лише десятками мільйонів (Голодомори, репресії, війни, етнічні чистки), а й скаліченою свідомістю поколінь, у яких витравлювали національний компонент як загрозу власному життю на рівні інстинкту. Тому, вважаємо, і не дивно, що сьогодні, за майже третину століття новочасної української незалежності, покоління тих жителів Криму, кому під 60 років, здебільшого обрали російську

¹ Розумний М. Фактори сучасної національної самоідентифікації українців. *Політичний менеджмент* (Київ). 2007. № 1. С. 94.

² Магочі П-Р. Україна: Історія її земель та народів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. С. 427.

окупацію, як обирають більш знайоме, хоч і залежне, підневільне, проте близьке минуле замість важкого, незнайомого, особисто відповідального майбутнього.

Самоідентифікація нації неможлива без власної національної ідеї. Національна ідея – філософія національного життя, його теорія і практика, особлива форма світобачення крізь призму національних цінностей та ідеалів. Серед інших найістотніших моментів вона передбачає передусім мету існування етнічної спільноти (на різних рівнях обґрунтування і проявів – від емоційних до науково виважених і ґрунтовно прорахованих), а також з'ясування її історичного призначення, системи ціннісних орієнтирів, стійких прагнень та уподобань (як усвідомлених, так і рефлексорних), визначення свого місця серед інших народів, ставлення до них. У національній ідеї концентруються відповіді на найскладніші питання: для чого живе нація? як вона реалізує себе в оточенні інших спільнот? Вона формує особливий погляд на світ, його тлумачення крізь призму національних цінностей і національних цілей.

Українська національна ідея – теоретичний вираз самоусвідомлення українським народом своєї самобутності та індивідуальності, власної самоцінності, права на самовизначення та на самостійний розвиток, на національну незалежність. Осмислення її сутності, зародження та функціонування або того, що філософи називають рефлексією, становить зміст філософії української ідеї.

Національна ідея – невід'ємний атрибут нації. Її формування починається із формування національної спільноти. Однак до свого теоретичного осмислення вона існує на емпіричному рівні, так би мовити, вона «розмита» в буденній свідомості. Можна вважати, що першими її носіями були учасники національно-визвольної боротьби українського народу часів Хмельниччини. Це був найбільш активний (пасіонарний) період розвитку національної самосвідомості українського народу. Йому до деякої міри сприяв гуманістично-реформаційний рух в Україні, який був тісно пов'язаний із національно-визвольною боротьбою українського народу, а гуманістичні ідеї – із патріотизмом.

Так званий громадянський гуманізм, центральною ідеєю якого було спільне благо, культивував «народну користь» та служіння своєму народові. Його представники – Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський, Юрій Рогатинець та інші – усвідомлювали належність до своєї нації, усіляко сприяли розвиткові рідної культури. С. Оріховський, говорячи про своє походження, відверто заявляв: «Я з племені скіфського, народності руської [...] Русь є моєю батьківщиною»³. А у зверненні до польського короля з гордістю писав: «Я українець (русин), пишаюся цим і про це говорю прямо»⁴. Його турбота про благо народу виявилася у закликах до короля стати на захист «руського народу» від турецької загрози. Один із зачинателів гуманістичної культури в Україні Ю. Дрогобич обставав думку, що Львів і Дрогобич – не польські, а українські міста. Так мислитель усвідомлював територіальну єдність українського етносу. «Гарячим руським патріотом» назвав також І. Франко одного з діячів Львівського братства – Ю. Рогатинця.

До найважливіших чинників національного самоусвідомлення українського народу слід зарахувати релігійний чинник, протистояння православ'я і католицизму.

³ Філософія відродження на Україні / відп. ред. М. В. Кашуба. Київ: Наукова думка, 1990. С. 198.

⁴ Борисенко В. Зародження української національної ідеї. *Київська старовина* (Київ). 1996. № 2–3. С. 195.

У свідомості більшості українців (особливо, якщо йдеться про автохтонне населення Центральної і Північно-Східної України) православне віросповідання ідентифікувалося із традиціями батьків, свого народу, із «нашим», а католицьке – із чужоземним, «не нашим». «Ми» – православні, «вони» – католики. Конфесійну відмінність тут ототожнювали з відмінністю етнічною. Тому й національно-визвольна боротьба проходила також під гаслами, спрямованими проти католицизму як опори польсько-шляхетського панування.

Однак, незалежнись від домінування польської державності наприкінці XVIII ст., українська нація була розколота й поневолена двома іншими геополітичними гравцями на європейському континенті: Австрійською (згодом – Австро-Угорською) та Російською імперіями. Гніт останньої утвердився на українських землях від 1648 року і був чи не найжорстокішим в її історії.

Без перебільшення можна сказати, що стрибок у пробудженні національної самосвідомості й формуванні української національної ідеї відбувся наприкінці XVIII – на початку XIX ст., у період, який дослідники називають проромантизмом. У суспільно-політичному житті так званої «підросійської» України це були важкі часи: скасовано всі елементи державності, які вона мала в межах автономії (1764), ліквідовано Запорізьку Січ (1775), запроваджено інститут підданства (1783), що спричинило руйнування традиційно сформованих соціально-політичних демократичних структур, закріплено статус України як російської колонії у формі Малоросійської губернії.

Кризовий стан політичного життя стимулював інтелектуальні сили України до роздумів над історією краю, над долею свого народу, що, зрештою, висунуло на передній план ідеї історизму, нації, героїчної особистості. Наприкінці XVIII ст. формується ідея відродження національної державності (щоправда, спочатку у формі державної автономії у складі Російської імперії). Цю ідею поділяла не тільки патріотична знать, поступово вона захоплює широкі кола громадськості, насамперед інтелігенцію. Саме останній належить головна заслуга в розробці однієї зі складових української національної ідеї – визначення місця українського народу серед інших спільнот.

Серед тих, хто вперше через культурні ознаки комплексно виділив українців серед інших народів і тим самим започаткував наукове осмислення його як окремішньої спільноти, був Опанас Шафонський⁵. Він намалював цілісну картину відмінностей українців від інших народів у мовних, фізичних особливостях, у побуті, звичаях, обрядах, віруваннях і знаннях. Услід за ним ідею окремішності українського народу розробляли Яків Маркевич, Василь Рубан, Григорій Калиновський, Михайло Максимович та ін. На одне із чільних місць у проблемі самоідентифікації українського народу виходить проблема української мови, її права на самостійне існування. Із появою «Енеїди» Івана Котляревського це питання було реально розв'язано й незаперечно доведено виняткове місце та значення рідної мови. Її окремішність, самостійність обґрунтовували в наукових дослідженнях Олексій Павловський, Іван Могильницький, Ізмаїл Срезневський та ін.

Найяскравішим виявом української національної ідеї кінця XVIII – початку XIX ст. дослідники цілком слушно називають анонімну «Історію Русів» – найвизначніший твір української національно-політичної думки того часу, головна ідея якого – право України на самостійний державно-політичний розвиток.

⁵ Борисенко В. Зародження української національної ідеї... С. 5.

Згадані твори і загалом соціокультурне буття України в окреслений період стали підґрунтям, на якому національна ідея одержала своє теоретичне, філософське осмислення. Саме тоді відбувся новий пасіонарний вибух національної свідомості. Він пов'язаний із романтизмом, який у першій половині XIX ст. в суспільно-політичному й духовному житті України прийшов на зміну Просвітництву.

Квінтесенція української національної ідеї цього етапу – у творчості Т. Шевченка. Вона постає в нього у формі національного міфу. Головний предмет його поезії – Україна, що виступає у двох основних вимірах: як певна соціальна спільність, що реально втілена в історичній дійсності сьогодення, і як духовно-ідеальна спільність нашої минувшини, представлена високими заповідями «козацької слави», що має відродитися у прийдешньому. А це майбутнє – вільна, незалежна Україна («В своїй хаті своя правда, і сила, і воля»).

Розробка української національної ідеї багатоаспектний характер, провадилася в різних напрямках: філософському, історичному, лінгвістичному, психологічному, етнографічному, культурологічному, політологічному та ін. У контекст відношення «народ і мова» її поставив Олександр Потебня – учений-мовознавець, представник філософії українського романтизму. Він переконливо обґрунтував роль національної мови в долі кожного народу, її етноінтеграційну функцію. Мова, згідно з його вченням, – головна й обов'язкова ознака єдності народу, знаряддя національної свідомості; вона продукт «народного духу», тому в мові виражена національна специфіка народу, його світосприйняття. Вбачаючи головну причину денационалізації в політичних умовах буття нації, учений вважав, що цей процес прискорюється з відривом молодого покоління від рідної мови. Він також висловлював припущення, що перенесення двомовності на широкі верстви народу перешкоджатиме збереженню національної ідентичності. О. Потебні належить цікава думка про те, що «ідея національності» може служити як прогресу, коли стверджує взаємоповагу і право народів на самостійне існування, так і регресу, коли стверджує зверхність одного народу над іншим, панування однієї нації над іншою.

Теоретичне осмислення української національної ідеї в період проромантизму та романтизму мало просвітницький характер, відбувалося в контексті питання: «Хто ми є?» До відповіді на нього українські інтелектуали ставилися по-різному, але їхньому створюваному образу України і українського народу однаково бракувало історіософського обґрунтування. Його дав Михайло Грушевський своєю історичною концепцією у праці «Хто такі українці й чого вони хочуть?» У ґрунтовому дослідженні історії України-Руси автор довів самотність, автохтонність і окремішність історичного розвитку українського народу.

Щодо самої філософії української ідеї, то найбільший внесок у її розробку зробив, очевидно, І. Франко. Він, зокрема, здійснив глибоку філософську рефлексію над самим поняттям нації, чинниками націєтворення й національної консолідації, обґрунтував роль національного ідеалу й завдання інтелігенції в його реалізації, місце національного чинника в суспільному житті. Нація, у тлумаченні І. Франка, – це «суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя»⁶. Перед інтелігенцією він ставив завдання «витворити з

⁶ Франко І. Одвертай лист до галицької української молодезі. *Іван Франко*. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 404.

величезної етнічної маси українського народу українську націю», тобто націю новітнього типу, здатну протистояти асиміляційним процесам і водночас готову опанувати «в якнайбільшій мірі і в якнайшвидшому темпі загальнолюдські культурні набутки»⁷. Це завдання вона може виконати, несучи національну ідеологію в маси народу, формуючи почуття національної єдності, національну самосвідомість задля того, щоб «навчитися чути себе українцями»⁸. І. Франкові належить обґрунтування потреби класти в основу суспільно-політичного й культурного життя національний чинник («здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту»)⁹, неприпустимості виходити «поза рами нації» в «ідеальних змаганнях» заради поступу народу.

Якщо в період проромантизму (кінець XVIII – початок XIX ст.) національну ідею осмислювали на етнографічно-фольклорному рівні, у добу романтизму (друга половина XIX ст.) – на рівні науково-просвітницькому, то в кінці XIX – на початку XX ст. вона виступає на політично-державницькому рівні у формі національно-політичних вимог і програм, головним змістом яких є політичне (державне) самовизначення українського народу. Цей етап підготувало покоління «молодої України», насамперед І. Франко, а репрезентують його ідеологи національного радикалізму Микола Міхновський, Дмитро Донцов та ін., які трансформували національну ідею у вимогу «самостійної України» (саме під такою назвою 1900 року у Львові вийшла праця М. Міхновського), реалізовану в утворенні Української Народної Республіки. Поразка Української революції 1914–1923 рр. і подальші історичні колізії України у складі СРСР не заглушили національної ідеї, не притупили її вістря. Як вияв власної самоцінності українського народу, його окремішності та права на вільне національно-політичне життя, вона була ідейним ґрунтом «розстріляного відродження» 20–30-х рр. XX ст., діяльності ОУН, визвольних змагань 40–50-х рр., самопожертви Василя Стуса і плеяди «шістдесятників».

У сучасній незалежній Україні національна ідея стала одним із державотворчих чинників, засобів консолідації українського народу, національного відродження, побудови цивілізованого суспільства.

Цілком погоджуємося із твердженням, що сучасне українське суспільство «націоналізується»¹⁰. Результатом такого процесу має стати нова якість української спільноти, яка у вітчизняній політичній науці отримала дефініцію «політична нація»¹¹. Цей термін останнім часом активно запроваджують у науковий дискурс учені Національного інституту стратегічних досліджень Лариса Нагорна, Тарас Возняк, Ярослав Грицак, Віктор Конопельський, Г. Палій, Віктор Степаненко. Яскравим підтвердженням цього процесу є й події листопада 2013 – лютого 2014 року в Україні, більш відомі як Євромайдан чи Революція гідності. Логічний

⁷ Франко І. Одвертай лист до галицької української молодіж... С. 404.

⁸ Там само. С. 405.

⁹ Іван Франко про соціалізм і марксизм. Рецензії і статті 1897–1906. Нью-Йорк: Пролог, 1966. С. 25.

¹⁰ Чічановський А. А. Тарас Шевченко як символ України, що націоналізується. *Т. Г. Шевченко і світова культура: Всеукраїнська науково-методична конференція (м. Сімферополь, 26–28 лютого 2004 р.)*: матеріали конференції. Київ: Грамота, 2004. С. 37–40.

¹¹ Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В. С. Крисаченка. Київ: НІСД, 2003. 632 с.

і водночас трагічний ряд продовжують події російсько-української війни від 2014 і дотепер. Саме там, на східних кордонах держави, відбувається «кривавий тан» із минулим, із тими силами, які мають своєю стратегічною метою «манкуртизацію» українства, його поневолення й денаціоналізацію. Активізація громадянського суспільства, його прагнення забезпечити і захистити право кожного громадянина і нації на гідне життя, протистояти корупції, брехні, насильству – ознака політизації самої української нації, перехід її до етапу зрілості.

Ще однією важливою складовою національної самоідентифікації є наявність так званого національного характеру. На думку Петра Гнатенка, національний характер – це сукупність «соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах»¹².

Національний характер формується упродовж історичного розвитку нації і на цей процес впливають такі чинники, як клімат, географічне положення та ландшафт території, де відбувається формування нації, соціально-історичні умови життя народу, стан та характер культури й виховання. Загалом можна виокремити деякі спільні риси, притаманні представникам європейської спільноти. Водночас для кожного європейського народу характерні свої особливі риси, подальше збереження та розвиток яких і визначає його ідентифікацію.

Національний характер є специфічною, історично утвореною системною цілісністю стійких різноманітних рис і властивостей, типових для конкретної національної спільноти, які надають цій спільноті якісної визначеності, що дає змогу відрізнити психологію однієї нації від інших.

Національний характер не є вічною, незмінною субстанцією, він змінюється під впливом екологічних, історичних, соціокультурних, політичних чинників. Зокрема національний характер українців зумовлений природно-географічними, культурно-історичними, соціально-економічними та суспільно-політичними умовами життєдіяльності українського народу, він проявляється в культурі, мові, традиціях, звичаях, обрядах, звичках, уподобаннях українців.

Національний характер ідентифікується через специфіку емоцій, почуттів, настроїв, через інтенсивність реакцій на події, що відбуваються. Відносну стійкість рис національного характеру, незважаючи на змінність соціального середовища, можна пояснити тим, що виникає деяка інерційність завдяки міжпоколінній передачі колективного досвіду. Риси національного характеру найяскравіше виражаються у специфічних для кожної національної спільноти формах поведінки та видах діяльності.

Коли йдеться про національний характер якогось народу, не можна говорити про різні «набори» або «колекції» рис, натомість треба говорити про ступінь прояву тієї або іншої риси, а також про специфіку їх прояву.

Спосіб життя структурує та сфракцізує характерологічні особливості народу, зумовлює організацію активної взаємодії етносу із природним середовищем, із соціокультурним оточенням, а також вплив тих чи інших природно-географічних, культурно-історичних, соціально-економічних та суспільно-політичних чинників

¹² Гнатенко П. І. Український національний характер. Київ, 1997. С. 6.

на процес націєтворення. Отже, національний характер одного народу відрізняється від національного характеру іншого саме структурою складових елементів, ступенем вираженості тих чи інших рис і властивостей, специфікою зовнішнього прояву психічних процесів і станів, ерархією та змістом етнопсихологічних і соціокультурних характеристик.

Якими ж є основні риси українського національного характеру? За визначенням української вченої Тетяни Потапчук, йому притаманні «індивідуалізм, відкритість, кмітливість, винахідливість, щедрість [...], українцеві важко визначитись у чомусь, але вже визначившись, він є виключно наполегливим у досягненні своєї мети. Тут проявляються такі риси характеру, як намагання до особистої незалежності у праці, спирання на власні сили, неприйняття насильства»¹³.

Часто серед складових українського національного характеру називають і «селянськість», наголошуючи не лише, так би мовити, на способі життя, на походженні, світосприйнятті, а й на визначальній ролі саме цієї соціальної складової у структурі української нації. Вона має вплив на формування ще й таких рис українського національного характеру, як працелюбність і хазяйновитість, схильність до малих соціальних спільнот (так зване «хуторянство»).

Індивідуалізм, емоційність (емотивність, кордоцентризм), інтровертизм, як і релігійність, – глибинні риси українського національного характеру. Психологічним стрижнем істинно християнської, гуманістичної віри є любов до Бога, до людей, до природи, до культури. А любов – це почуття, емоційний стан. Почуття любові неможливе без глибокої загальної емоційності, кордоцентричності, без доброзичливості, співчуття, жалю. Як засвідчили дослідники, які вивчали українську емотивність, ці особливості їй притаманні (Памфіл Юркевич, Олександр Кульчицький, Володимир-Михайло Янів, Іван Рибчин та ін.)

Страждання, яких завдавали нашому народові іноземні загарбники і власні ренегати, безпорадність українства, неспроможність вільно й активно розвиватись як нація відчутно сприяли утвердженню в українському національному характері такої риси, як інтровертизм. Загалом інтровертизм – це зосередженість на духовних цінностях, автентичний пошук екзистенційних істин, спрямованість особистості на внутрішній світ та водночас відносна відстороненість від зовнішнього світу. Природно, що інтровертні духовні пошуки українства тяжіли до християнства. Вершина цих пошуків – творчість Григорія Сковороди, діяльність «сковородянської людини» (Володимир Шлемкевич).

Індивідуалізм як риса українського національного характеру за своїм істотним психологічним змістом – цілком європейського гатунку. Він передбачає визнання пріоритету одиниці перед загалом; особисту думку й добровільну згоду кожного при поєднанні у всілякі спілки, кооперації виробничі, військові, державні, релігійні, громадські, як і право кожного вийти за бажанням із такої спілки; вибірність і звітність лідерів усіх рангів; одвічний порив до свободи особистості та до особистісної відповідальності; визнання особистісних і громадських прав жінки. Безумовно, такий індивідуалізм органічно зливається з гуманістичною християнською вірою.

¹³ Потапчук Т. В. Національний характер українців як складова національно-культурної ідентичності. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN24/13ptvnsni.pdf>

Отже, образ українства як нації (груповий портрет) є колективним уособленням індивідуальних психологічних рис українця як індивіда. Ці риси – своєю чергою – мають свій глибокий прояв у поведінці нації, у її діях. Цим, власне, і можна пояснити, наприклад, деяку обережність («сім раз відмір – один раз відріж»), нерішучість, вайлуватість у поєднанні з терплячістю («може якось минеться»), надмірну толерантність і терпимість («Господь терпів і нам велів»). Водночас індивідуальними ж рисами характеру можна пояснити і нестримність національного духу («Свобода або смерть», «Рабів до Раю не пускають»). Загалом сутність українства, вважаємо, є такою, що відповідає національним рисам народів європейського континенту із власною структурою ієрархії, яка своєю чергою теж має властивість модифікуватися залежно від конкретних об'єктивних і суб'єктивних обставин. А це, вважаємо, дає підстави для подальшого розвитку самої української нації до того, щоб вона посіла належне місце в середовищі народів європейської цивілізації.

«МИ ТЕЖ УКРАЇНЦІ І НЕ МОЖЕМО СЕБЕ ПОЗИЦІОНУВАТИ ЯК ЯКІСЬ НАПВУКРАЇНЦІ, АЛЕ ТРЕБА ПАМ'ЯТАТИ ПРО СВОЮ ЗЕМЛЮ»¹: МНОЖИННА/РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ, ДЕПОРТОВАНИХ ІЗ ПОЛЬЩІ У 1944–1951 РОКАХ

Вивчення прикордоння з точки зору просторової моделі передбачає вирішення широкого кола питань, пов'язаних із трансформацією кордонів, із встановленням нових взаємовпливів на свідомість людей, на їхнє самоусвідомлення, загалом зі складною структурою геополітичних процесів, владних відносин, із формуванням нового типу ідентичності – регіональної. Пограниччя є простором, який творять представники різних культур, тому завжди має не лише фізичний, а й ментальний прояв². Функціонування норм, ідеологій на інших основах, аніж у центрі території, поєднання цінностей різних культур сприяє появі особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури. Ця ідентичність, чи субкультура, має свою екзистенційну філософію та ідеологію «приватної вітчизни»³.

Крізь призму ідеології «приватної вітчизни» відбувається творення образу прикордоння в переселенців із Польщі. Образ як відображення дійсності у свідомості людини є складником ширшого поняття – мовного образу світу, що є основною світобачення, світовідчуття особи⁴. У свідомості формується ідеальний образ зовнішнього світу, який відображає знання про об'єкт пізнання, ці знання водночас є «переживанням» цього об'єкта, своєрідним забарвленням крізь призму емоційного ставлення до нього⁵. Мовний образ світу є поточною інтерпретацією реальності з точки зору того, хто її конструює, відображає ментальність особи, її поточні потреби⁶.

Якщо образ прикордоння аналізувати із просторової позиції, то його можна вважати географічним образом, вписаним у культурологічне поле досліджень.

¹ Цитата, використана у заголовку, належить респондентці. Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. Архів авторки.

² Сухомлинов О. Культурні пограниччя. *Новий погляд на стару проблему*. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008. С. 16.

³ Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України: зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій, від. ред. Я. Верменич*. Київ, 2012. Вип. 6. С. 72.

⁴ Живіцька І. Мовна картина світу як відображення реальності. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Кривий Ріг, 2010. Вип. 4. С. 20.

⁵ Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира: кол. монографія / Б. Серебрянников, Е. Кубрякова, В. Постовалова и др. Москва: Наука, 1988. С. 20.

⁶ Bartmiński J. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007. S. 14.

У суті речі це просторове уявлення, що сформувалося в одній зі сфер культури, зазвичай це компактна модель географічної реальності, створена для її найкращого розуміння. Умовно цей образ можна ототожнювати з реальністю, хоча насправді й образи, і контексти, у яких їх уживають, постійно трансформуються⁷. Образи українсько-польського прикордоння, як і будь-якого іншого простору, не є монолітними і статичними. Це поняття охоплює як мінімум дві складові: уявлення переселенців про ці терени та явище прикордоння як історіографічний концепт. Уявлення переселенців формувалося із чималої просторової дистанції, головню після примусового переселення, тому цей образ є надміру ідеалізованим.

У сучасному мінливому світі питання ідентичності як належності до відповідної спільноти⁸ стає дедалі важливішим. Ключове питання «ким я є?» неможливо звести лише до належності до сукупності людей, адже тут ідеться ще і про усвідомлення людиною свого місця, ролі, а тому і «про формування ціннісно-сміслових орієнтацій як характеристик особистості»⁹. Множинність категорій, які охоплює концепт «ідентичності» та різні його виміри, на кшталт персонального, соціального¹⁰, культурного (у сенсі окреслення себе та іншого, диференціацію), зумовлює його теоретичну гнучкість, вивчення різними науками. Спрощуючи чималу кількість теоретичних окреслень, можемо стверджувати, що механізм освоєння людиною реальності, під час якого закладається система смислоутворення і відбувається усвідомлення власного місця в суспільстві та у світі, загалом можна позначити поняттям ідентичність¹¹.

Дослідження феномену ідентичності беруть початок із праць соціологів та психологів кінця XIX ст., однак спроби осягнути поняття «я», «особа особи» у філософсько-богословських трактатах сягають раніших часів¹². Праці Джона Лока (John Locke), Рене Декарта (René Descartes), Адама Сміта (Adam Smith)¹³, Девіда Юма (David Hume), Томаса Ріда (Thomas Reid) заклали підвалини до розуміння ідентичності особи, її самототожності, свідомості¹⁴, тобто до «соціологічної» концепції ідентичності, що сформувалася в XIX ст.¹⁵ У першій половині XX ст. соціологи та філософи представники напрямів символічного інтераціоналізму та соціального конструктивізму намагалися зрозуміти механізм окреслення, визначення «себе» в суспільстві. Ці питання особливо гостро постали в повоєнний час, коли завдяки соціальним рухам за рівність, процесам деколонізації у 60-х рр. XX ст. змінилися пізнавальні парадигми (лінгвістичний поворот, постмодернізм) у гуманітаристиці.

⁷ Замятин Д. Культура и пространство: моделирование географических образов. Москва: Знак, 2006. С. 92–93.

⁸ Носова Г. Невизначеність соціального процесу: навколо ідентичності. Київ: Стило, 2016. С. 39.

⁹ Бистрицький Є. Поняття ідентичності. Ідентичність і спільнота. *Бистрицький Є., Пролесів С., Білий О. Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 12.

¹⁰ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. *Міжкультурний діалог*. Київ: Дух і Літера, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 12.

¹¹ Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ, 2011. С. 13.

¹² Woodward K. Knowing me, knowing you. *Woodward K. Understanding Identity*. London: Arnold, 2003. P. 5.

¹³ *Ibid.* P. 5–6.

¹⁴ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. С. 19–22.

¹⁵ Woodward K. Knowing me, knowing you. P. 6.

Тут на перший план висували питання, пов'язані із соціальною природою ідентичності, її самістю, буттям, творенням у рамках символічної системи¹⁶.

Суттєвий вплив на розвиток філософської думки та, власне, на сприйняття різних культурних концептів мали діячі, які сповідували ідеї екзистенціалізму. Серед ключових запитань у цьому філософському напрямі – поняття ідентичності, яке трактували як «самототожність, саморозуміння людиною людини»¹⁷. Французький філософ Жан-Поль Сартр (Jean-Paul Sartre) вважав, що людина вільна у виборі своєї ідентичності, як і у визначенні / віднайденні свого життєвого шляху, використовуючи свободу та відповідальність, якими вона наділена. Ж.-П. Сартр услід за Георгом Гегелем (*Georg Hegel*) трактував питання ідентичності у фокусі людських стосунків. На його думку, безглуздо вважати, що ідентичність має природне походження, наприклад, що одна людина є рабом, а інша – вельможею. Адже соціально визначена ідентичність є результатом «наперед заданого соціального взаєморозуміння, яке може бути зміненим»¹⁸. У цьому прикладі залучені дві сторони, які встановлюють стосунки між собою, саме тому «ми не можемо володіти бажаною нам ідентичністю без згоди інших». Цей взаємозв'язок, який пояснював соціальне коріння нерівності, використали представники антиколоніального та жіночого руху, зокрема активний основоположник останнього Сімона де Бовуар (*Simone de Beauvoir*)¹⁹.

Вивчення концепту самості та ідентичності неможливо уявити без психоаналітики, без психіатрії, у рамках яких ще в кінці XIX ст. розробляли ці поняття. Французький психоаналітик та психіатр Жак Лакан (*Jacques Lacan*) у 70-х рр. XX ст., використовуючи ідеї Зигмунда Фрейда (*Sigmund Freud*) про несвідоме / воно, еґо / я та супер-еґо / над-я (*id, ego, super ego*), реінтерпретує їх, використовуючи поняття несвідомого (*id*), наголошує на ролі символіки та мови у формуванні тотожності²⁰. Ж. Лакан використовує метафору *дитини перед дзеркалом*, яка, сприймаючи власне відображення як когось іншого, починає усвідомлювати себе, щоб пояснити процес формування власної ідентифікації, яка ґрунтується на сприйнятті іншого²¹. Феномен ідентичності також досліджував американський психолог, психоаналітик Ерік Еріксон (*Erik Erikson*), запровадивши до обігу поняття «еґо-ідентичність», «криза ідентичності»²². Особливо цінними є його повоєнні дослідження: ідентичність передбачає наявність «я»-складової без відокремлення від соціального компонента. Е. Еріксон наголошував на множинності чинників, які впливали на визначення

¹⁶ Ibid. P. 7–12; Woodward K. Who are you? What can social science tell us? *Questioning identity: gender, class, ethnicity* / ed. K. Woodward. Second edition. London; New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2004. P. 12; Бетлії О., Дуса К. Усе про ідентичність. С. 13–19.

¹⁷ Скирбекк Г., Гильє Н. Идентичность и признание – де Бовуар и феминистская философия. Скирбекк Г., Гильє Н. *История философии: учебное пособие для вузов* / пер. с. англ. В. Кузнецова. Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2008. С. 737.

¹⁸ Скирбекк Г., Гильє Н. Идентичность и признание – де Бовуар... С. 738.

¹⁹ Там само. С. 739.

²⁰ Woodward K. Knowing me, knowing you. P. 17.

²¹ Ibid. P. 18.

²² Колосок Т. Культурна ідентифікація в контексті діалогічної парадигми. *Колосок Т. Феномен соціокультурної ідентичності в контексті міжкультурної взаємодії: (крізь призму українсько-чеських культурних зв'язків)*. Луцьк: Вежа-Друк, 2014. С. 33.

ідентичності, адже саме поняття трактував як «збереження єдності серед різнобарв'я “я” та відчуття самоті в середині внутрішніх та зовнішніх змін»²³.

Від 80-х рр. XX ст. дослідження концепту ідентичності актуалізувалося з новою силою. Швидкі зміни в політиці та економіці, руйнування єдиної світоглядно-філософської системи вплинули на появу у другій половині XX ст. нової філософської категорії дійсності – постмодерну. Виникнення нового поняття, а відтак і конструювання нової парадигми, крізь яку сприймають світ, викликала від кінця 80–90-х рр. XX ст. жваву дискусію, а накладання дискурсу глобалізації зумовило нову хвилю досліджень у гуманітаристиці, зокрема й концепту ідентичності.

Вивчаючи стрімкий розвиток світу та намагаючись пояснити його зміни, британський соціолог Ентоні Гіденс (Anthony Giddens) запроваджує поняття епохи «модерніті», яку протиставляє попереднім часам традиціоналізму, аналізуючи систему організації суспільств, вплив та сприйняття різними інституціями людини. У рамках епохи «модерніті», або ж новочасності (цей переклад більш поширений у польській гуманітаристиці, хоча вживають його і в українській науці)²⁴, ідентичність особи стає фрагментарною, менш стійкою, слабшою, адже відбувається постійна та швидка зміна світоустрою, розмивання рамок того, що донедавна ще вважалося знайомим та зрозумілим, скажімо, соціальних практик²⁵. Як наголошував Ентоні Гіденс, «ми є не те, що ми є, а те, що робимо для себе», наполягаючи на важливості свідомо усвідомлювати себе, що «підпорядковане загальнолюдським та фундаментальним цілям побудови почуття ідентичності»²⁶. Сучасність творить чимало можливостей для людини і «ставить перед людиною складну різноманітність вибору, але оскільки цей вибір не має фундаментального значення, то водночас пропонує мало допомоги»²⁷. Ця тиранія вибору впливає на життя індивіда, на його стиль життя, який слід розуміти як «набір практик, які людина виконує не лише тому, що задовольняє утилітарні потреби, а й тому, що вони творять матеріальну форму нарративу самоідентичності»²⁸. Стиль життя передбачає деяку єдність, адже об'єднує звички та орієнтації людини, водночас вибір людини обмежений певними рольовими моделями, соціально економічними-обставинами²⁹.

Аналізуючи культуру в широкому значенні слова як динамічний процес, що постає зі щоденного життя, у якому людство постійно трансформує зв'язок між локальним і національним, національним і глобальним, щоденним і незвичним, британський соціолог Тім Еденсор (Tim Edensor) висуває думку про те, що

²³ Бетлій О., Діса К. Усе про ідентичність. С. 25.

²⁴ Urbaniak M. Gorzki posmak płynnej nowoczesności. *Wybrane zagadnienia z filozofii społecznej Zygmunta Baumana. Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula* / pod red. J. Fazlagić, Ł. Batory. Warszawa, 2014. Nr. 4(42). S. 5–7.

²⁵ Якушина О. Идентичность в социологической теории Э. Гидденса. *Современные проблемы науки и образования* (Москва). 2014. № 2. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12685> (дата звернення: 23.04.2018).

²⁶ Giddens A. Self-identity, history, modernity. *Giddens A. Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991. P. 75.

²⁷ Giddens A. Lifestyles and life plans. *Giddens A. Modernity...* P. 80.

²⁸ Ibid. P. 81.

²⁹ Ibid. P. 82.

«національна ідентичність створюється на підставі великої культурної матриці»³⁰. Роздумуючи про зміни, які викликає глобалізація світу, Т. Еденсор також зауважує, що суспільна мобільність та фрагментація світу, інструменталізація концепту ідентичності («народження “політики ідентичності”») впливає на формування ідентичності. Вона стає «щоразу фрагментарнішою, розколеною, ніколи не є одиничною, а лише багаторазово сконструйованою понад кордонами, що переоцінюють антагоністичні дискурси, практики й позиції»³¹.

Ідею плюралізму вибору, а отже, множинності ідентичностей підтримує індійський економіст та соціальний філософ Амартья Сен (Amartya Sen): «Світ часто розглядають як сукупність релігій (або «цивілізацій» чи «культур»), ігноруючи інші ідентичності, якими володіють та які цінують люди, включно із класовою, статевою, професійною, мовною, науковою, моральною та політичною»³². У повсякденному житті людина є членом різних груп, ці колективи, до яких вона належить, творять відповідні ідентичності, які варто розглядати спільно»³³. Наголошуючи на можливості вибору, А. Сен зауважує, що «свобода визначає нашу лояльність та пріоритети між різними групами [...], а наявність вибору не означає, що немає обмежень щодо нього. Вибір завжди здійснюється лише в межах того, що ми вважаємо можливим»³⁴. Особиста ідентичність також обмежена тим, як її сприймають інші люди, та соціальним становищем»³⁵.

У процесі різних рівнів соціалізації людина засвоює норми, цінності, моделі поведінки та спосіб мислення, які притаманні тій чи іншій спільноті. Крізь призму своєї ідентичності людина стає частиною ширшого соціокультурного простору»³⁶. Як людина замислюється над своїм місцем у спільноті, так і суспільство чи його частина роздумує над своїми національними орієнтирами та ідеалами. Від другої половини ХХ ст., особливо активно на межі ХХ–ХХІ ст., під впливом глобалізаційних процесів відбулося переосмислення моделі відносин центр – периферія, регіони почали мати більше значення у політико-економічній, гуманітарній галузі. Тому суспільство, реагуючи на такі суперечливі процеси уніфікації та глокалізації, намагається віднайти, сконструювати такий простір, у якому відчуватиме свою значущість, культурну самобутність»³⁷. Так відбувалося формування нового типу просторової та соціальної самоідентифікації – локальної або ж регіональної. У такому регіональному світосприйнятті центр відходить на другий план, точкою опори стає чітко окреслений регіон як цілісне поєднання простору та населення. Хоча локальна ідентичність дуже тісно прив’язана до регіону, але доволі часто вона є мінливою та нестійкою, особливо якщо сам регіон не є чітко окресленим або ж

³⁰ Edensor T. *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne* / przek. A. Sadza. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. S. 10.

³¹ *Ibid.* S. 44.

³² Sen A. *Identity and Violence: The Illusion of Destiny. Issues of our time*. New York, London: W.W. Norton & Company, 2006. P. XVI.

³³ Sen A. *The violence of illusion. Sen. A. Identity and Violence...* P. 19.

³⁴ *Ibid.* P. 19.

³⁵ *Ibid.* P. 20.

³⁶ *Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність...* С. 13.

³⁷ *Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ, 2008. С. 5–6.

не має потужної місцевої еліти. У такому випадкові регіональна ідентичність дає про себе знати після якихось кризових явищ, поштовхів³⁸.

Хвиля національно-політичного піднесення наприкінці 80-х рр. ХХ ст. та здобуття незалежності України були, безумовно, позитивним явищами, однак водночас із цими процесами посилювалась криза ідентичності³⁹. У кризові моменти у свідомості людини відбувається той злам, коли передусім виникає питання «ким я є?», тобто розпочинаються пошуки власного «я» процес самоусвідомлення. Зміни відчували й депортовані українці з території Польщі; під час національно-політичного піднесення вони гуртувалися, утворювали суспільно-культурні товариства. Активні члени цих товариств ставали промоутерами тих територій, звідки вони походили, поступово впливаючи на творення образу цих теренів у свідомості інших членів товариств. У зв'язку із цим можемо проаналізувати, як пересічна людина, яка могла бути не надто активним членом товариства або ж не входила до його складу, переживала цей період і як вона себе загалом ідентифікувала.

Поділяємо погляд дослідників, які стверджують, що людину можна «маркувати» крізь призму системи ідентичностей, до яких можна зарахувати не лише національну, а й так звану суспільну ідентичність та одну із її підвидів – культурну⁴⁰ – або ж через комплекс соціальних та професійних ролей, у яких людина ідентифікує себе із сім'єю, із тією чи іншою групою людей. «Суспільна ідентичність може бути описувана як група положень, що міцно пов'язані з участю особистості в певній суспільній групі. Ідентичність є наслідком такої свідомої участі. Особистість може володіти багатьма суспільними ідентичностями, часом дуже різними, якщо бере участь у багатьох суспільних групах. Окрім уявлення самого себе як члена групи, особистість має також уявлення про групу та про ідеального члена групи, яке є підставою для описування колективної ідентичності»⁴¹. Можна спробувати описати цю систему належностей переселенців, особливо увагу зосереджуючи на тому, яку позицію в цій «єрархії ідентичностей» посідає їхня «мала батьківщина». Складна, багаторівнева система ідентичностей притаманна й іншим частинам українського соціуму⁴².

«Мала батьківщина» для переселенців – витворений образ теренів, якому через архетип *дому*, який є базовою точкою опори у світі, та через відчуття належності до спільноти люди надавали високу цінність. Особливо під впливом часу та відчуття втрати, неможливості повернутися вони ідеалізували місцевість, із якої походили. Ідентифікація себе із цими втраченими теренами, їхньою громадою має просторовий вимір, який і можна окреслити як територіальну ідентичність. Вимір дослідження не передбачає вичерпного та всеохопного аналізу ідентичностей переселенців, що зумовлено як об'єктивними (мінливість, змінність цієї категорії), так і

³⁸ Нагорна Л. Регіональна ідентичність... С. 7–8.

³⁹ Білий О. Національна ідентичність та політична влада. *Бистрицький Є, Пролев С., Білий О., Національна ідентичність і громадянське суспільство*. Київ: Дух і Літера, 2015. С. 77.

⁴⁰ Rykiel Z. Tożsamość terytorialna jako uczenie w kulturze. *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* / pod red. Z. Rykła. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 19.

⁴¹ Вояковський Д. Свій і чужий, етнічність, ідентичність. *Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів* / пер. з пол. В. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 108–109.

⁴² Нагорна Л. Регіональна ідентичність... С. 11.

суб'єктивними (обмежена вибірка респондентів) чинниками, тому запропонований опис буде лише окресленням найголовніших проявів ідентифікації.

Територіальна ідентифікація не є статичною категорією, що не піддається змінам, радше навпаки – польський соціолог Збігнєв Рикель (Zbigniew Rykiel) виділяє чотири ступені територіальної свідомості: прив'язаність до території; почуття належності до території; знання територіальної ідентифікації; територіальна індіферентність. Також виокремлено рівні інтенсивності територіальних ідентичностей: активний, пасивний, індіферентний, негативний⁴³. У першому ступені людина «має свідомість свого територіального походження, бере участь у діяльності території і пов'язана позитивними емоціями з тим тереном»⁴⁴. До цієї категорії можна з деякою обережністю зарахувати провід суспільно-культурних товариств депортованих і тих, хто регулярно бере участь у заходах, що організують товариства в Україні та поза її межами. Водночас залученість до життя товариства не завжди може слугувати доцільним критерієм, адже вік, здоров'я та матеріальний стан осіб може стати на заваді цьому або ж суттєво обмежити активність у спільноті. Важко провести однозначну межу між активним та пасивним виміром, ґрунтуючись на окреслених категоріях, особливо щодо депортованих, які на загалом ідентифікують себе з Україною, водночас апелюючи до територій, звідки походять вони або ж їхня родина. Щодо пасивного ступеня, то для нього характерне, що «людина із різних джерел приймає знання про свою територію, але не поглиблює їх, мало рефлексує над питаннями територіальної культури, а ті емоції, що пов'язують зі тереном, є дуже поверхневі»⁴⁵. На індіферентному рівні особі бракує прив'язаності до території, а в негативному – існує заперечення самого зв'язку з тереном, на якому мешкає особа, через ідентифікацію себе з іншими теренами «того самого шаблю територіальної організації, чи з територією вищого рівня, або з атериторіальним суспільним зв'язком та ідентичністю»⁴⁶. Ці два останні ступені, як свідчать матеріали анкетування, здебільшого властиві поколінню дітей та внуків, на яких здебільшого не вплинуло походження сім'ї із цих теренів, а сам терен вони усвідомлюють у рамках постпам'яті, тобто емоційного відкриття / сприйняття не-свого досвіду.

Війна та міжнаціональний конфлікт, примусова здебільшого депортація, важкі умови переїзду та облаштування на новому місці зумовлювали першочергове завдання – вижити і пристосувати сім'ю до нових умов. Люди не мислили в рамках таких категорій, як ідентичність, особливо в сучасному розумінні. Питання самоусвідомлення депортованих є доволі складним, адже не вдалося знайти еґо-документів, які б було датовано 1940–1980 рр., щоб простежити динаміку цього процесу, натомість спогади, зокрема друковані, почали з'являтися наприкінці 80-х (поза межами СРСР – у США, Польщі, а на початку 90-х рр. – в Україні).

Можна лише припустити, що частина людей, депортованих до УРСР упродовж 1944–1951 рр., асоціювала себе з українцями можливо, частіше навіть ті з них, яких переселено з Холмщини, із різних регіонів Надсяння на відміну від

⁴³ Rykiel Z. Tożsamość terytorialna... S. 21.

⁴⁴ Ibid. S. 21.

⁴⁵ Ibid. S. 21-22.

⁴⁶ Ibid. S. 22.

переселенців із Лемківщини, які проживали у більш ізольованих регіонах та істотно відрізнялися говіркою та способом ведення господарства. Депортацію населення до УРСР провадили за національним критерієм, але, зважаючи на проживання на цих теренах головно поляків та євреїв, на практики міжнаціональних шлюбів, на пізнішу інтеграцію (Холмщини, Лемківщини) до галицького та волинського політичного середовища, політика асиміляції система колонізаційних заходів у 30-х рр. ускладнювали процес національної ідентифікації. Щодо кількісних вимірів, які б демонстрували чисельність українців на цих теренах до депортації, то з деякою обережністю можна використовувати урядові переписи 1921 р. та 1931 р.

Одним із першочергових способів категоризації громади є так званий поділ на «своїх» та «чужих»⁴⁷. Якщо розглядати терени так званого прикордоння із сучасної позиції, то це українсько-польське прикордоння, натомість до Другої світової війни вони були одними із західних регіонів у рамках Польської держави, які населяли українці. Як свідчать матеріали інтерв'ю, українці проживали в етнічно змішаних або ж зі значною перевагою українців та поляків селах. Варто зауважити, що у змішаних українсько-польських селах етнічність не була визначальним чинником, який впливав би на соціальну ідентифікацію, і односельці-поляки були так званими «своїми поляками», із якими загалом до міжнаціонального конфлікту були приязні стосунки: «Були прекрасні поляки, от навіть тоді, як валили церкву, розумієте, дуже багато в захист... поляків, і дійсно брали участь в тому, щоб завдати руйнації. Тай, що хочу сказати, от той Пенталь, що я казав, солтис, був моїм сусідом, то ми вікно в вікно. То він з татом дуже гарно дружив»⁴⁸. Водночас респонденти, які мешкали в селах із перевагою українців, наголошували, що в них село було українським, а на «кольонії» жили поляки⁴⁹, або ж окреслювали села, у яких вони проживали⁵⁰.

Депортовані з Польщі українці, відповідно до регіонального розподілу, спершу опинились у південно-східних областях УРСР, де вони зіштовхнулись із незвичним ландшафтом та з цілком іншими природо-кліматичними умовами, із повоєнною руйною та з голодом 1946–1947 рр. Ці чинники разом із деструктивними переживаннями війни та переселення впливали на швидкість та на перебіг матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації. Результати адаптації залежать від індивідуальних та групових чинників. До індивідуальних прийнято зараховувати: соціально-демографічні особливості та особистісні характеристики – такі, як когнітивна складність (одномірне або багатомірне бачення світу), тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії (надмірна деталізація, категоризація простору не сприяє адаптації), низька схильність до авторитаризму; попередній життєвий досвід.

⁴⁷ Chudzik A. Językowy obraz «swoich» «obcych» w regionalnych dyskusjach internetowych. *Współczesna polszczyzna w badaniach językoznawczych. Od gramatyki do języka w komunikacji* / pod red. P. Zbróg. Kielce, 2010. S. 124–125.

⁴⁸ Інтерв'ю з Б. Миколою, 1929 р. н., записане у м. Львові 13 березня 2012 р. Архів авторки.

⁴⁹ Інтерв'ю з Кр. Лідією, 1934 р. н., запис у м. Львові 4 серпня 2013 р. Архів авторки.

⁵⁰ Інтерв'ю з Ліг. Михайло Стефановичем, 1933 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 7 лютого 2014 р. Архів авторки.

Найважливішим груповим чинником адаптації є культурна дистанція, тобто ступінь схожості культур, носієм яких є і з якими стикається переміщена особа⁵¹.

Перше враження переселенців у південно-східні області та ставлення місцевого населення як і в південно-східних, так і в західних областях УРСР були не однозначними. Вони варіювалися від насторожено прохолодного, із деякою підозрою до доброзичливого⁵². Реакція місцевого населення в південно-східних і західних областях була зумовлена насамперед нерозумінням (поява на їхній території «чужих людей», подекуди із кращим запасами їжі чи сільськогосподарського реманенту), частковою так званою захисною упередженістю – обережність, настороженість до будь-яких нововведень після пережитих голодомору (південно-східні області) та війни. Стан більшості переселенців відразу після переміщення можна було схарактеризувати як підвищену психологічну вразливість і деяку дезорієнтованість та настороженість. Дослідник Роман Кабачій виокремив кілька ключових причин, які впливали на сприйняття депортованих у південно-східні області: етнічно-культурні та релігійні відмінності, майнова диференціація і різне ставлення до праці⁵³.

Процес освоєння в новій громаді та сприйняття місцевими мешканцями переселенців можна частково простежити у спогадах людей, які пригадують, як їх спочатку «маркували» місцеві мешканці. Це означення було спрощеним, стереотипним та відображало спосіб мислення у цих громадах; через наявність полонізмів у говірці та через територію, із якої вони переїхали, депортованих називали ««поляками» або «бандерами»⁵⁴, що дуже ображало, як і зневажливе окреслення «лемко»⁵⁵, «дурний / бідний лемко»⁵⁶. Насамперед «маркування» «поляками» ображало тих переселенців, які були свідками польсько-українського протистояння, водночас впливало на самоусвідомлення переселенців, які, проживаючи хоча й у радянській, проте таки в Україні, почали свідомо себе з нею ідентифікувати.

Діаметрально протилежна ситуація складалася з тими депортованими, які опинились на заході та на півночі Польщі після операції «Вісла»: розпорошеність українських сімей, переважно польське оточення та неспроможність афішувати свою різnorodність спричиняли їхні асиміляції. Згадане вище означування прізвиськами депортованих у місцях нового поселення також можна кваліфікувати – за канадсько-американським соціологом Ервіном Гофманом (*Erving Goffman*) – як процес суспільної стигматизації: «Коли зустрічаємо незнайомця, у нас можуть зародитися сумніви, чи не володіє він рисами, які відрізняють його від інших осіб, і ці особливості менш бажані – у крайньому випадку чи ця особа по своїй суті не є

⁵¹ Психологія міграції: навч. посібник / за ред.: М. Слюсаревського, О. Блинова. Кіровоград, 2013. С. 175–178.

⁵² Інтерв'ю з Р. Лідією Юхимівною, 1936 р. н., записане у м. Львові 17 липня 2013 р. Архів авторки.

⁵³ Kabaczji R. Wagnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946. Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012. S. 249.

⁵⁴ Інтерв'ю з Б. М.

⁵⁵ Інтерв'ю з Гр. Михайлом Івановичем, 1929 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. Архів авторки; Інтерв'ю з Муд. Ганною Іванівною, 1939 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області. 27 вересня 2014 р. Архів авторки.

⁵⁶ Інтерв'ю з Хв. Михайлом Івановичем, 1936 р. н., записане у с. Глібів Гусятинського району Тернопільської області 8 лютого 2014 р. Архів авторки.

зла, небезпечна чи слабша. Так ця особа у нашому мисленні стає зредукованою з повної та нормальної до зіпсутої та неприйнятної»⁵⁷. Стигма провокує розрив між очікуваною суспільною свідомістю особистості та реальною ідентичністю, як зауважує польська соціологиня Ельжбета Чиквін (Elżbieta Czykwin), як наслідок виникає суперечність між очікуваннями та стереотипними уявленнями (образами) іншого⁵⁸.

Пошуки й формування регіональної ідентичності переселенців відбувалися разом із творенням ідентичності загальнонаціональної, тобто української. Деструктивний вплив переселення хоча й мав пришвидшити ці процеси, однак в умовах Радянського Союзу він радше їх сповільнював. Радянська дійсність прискорила процес формування української ідентичності або радше «допомогла» депортованим українцям із Польщі зробити свій вибір на користь української ідентифікації. Через друковані органи та пропаганду влада УРСР намагалася сконструювати образи процесу переселення як добровільного, продемонструвати однозначно приязне, доброзичливе ставлення місцевої влади та мешканців до новоприбулих⁵⁹. Хоча насправді підрозділи КДБ співпрацювали із переселенськими органами й вивчали суспільні настрої по обидва боки польсько-українського кордону щодо можливості переселення⁶⁰. За оперативними донесеннями, наприклад, у Люблінському воєводстві станом на листопад 1945 року фіксували, що «через вороже ставлення українського населення до кампанії до переселення УПА посилюється за рахунок місцевих злочинних елементів, а також за рахунок осіб, що нелегально повертаються з СРСР»⁶¹. Тому репресивні структури, а відтак і компартійні органи влади спершу сприймали «нових мешканців» із деякою підозрою, пересторогою, до того ж серед них виявляли «антирадянські елементи, кулаків, бандитів, учасників націоналістичних організацій»⁶².

Поступово через вплив системи радянської освіти та працевлаштування переселенці в очах влади ставали «радянськими громадянами». Так само й депортовані — через оточення, а головню через освіту та професійну реалізацію, опинившись у новому середовищі, поступово адаптувалися, ставали частиною нової спільноти та цілої системи. Зрозуміло, що цей процес мав свої особливості і не був лінійним, а частина депортованих, особливо старше покоління, до кінця так і не інтегрувалася. Переселенці відчували себе комфортніше в містах, особливо у великих, де легше було «загубитися» серед великої кількості приїжджого люду⁶³.

⁵⁷ Czykwin E. *Stygmat społeczny*. Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2007. S. 15–16.

⁵⁸ Ibid. S. 16.

⁵⁹ «Ми радянські громадяни». *Вільна Україна* (Львів). 1946. 18 січня. № 13 (938). С. 5.

⁶⁰ Доповідна записка М. Мороза і М. Сотнікова П. Ведмедєву про ситуацію та настрої в Дрогобицькій області на початку роботи з переселення. 19 жовтня 1944 р., Дрогобич. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / упоряд. З. Гайовнічек*. Варшава; Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946. С. 198–204.

⁶¹ Звіт В. Рузги МАП про негативне ставлення українського населення на Люблінщині до кампанії з переселення. 28 листопада 1945 р., Люблін. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття...* С. 622.

⁶² Довідка МГБ УРСР про важке становище українців, переселених з Польщі до східних областей УРСР та про діяльність ОУН серед переселенців. Березень 1947 р., Київ. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття...* С. 918–920.

⁶³ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. С. 15–20.

Непоодинокими ставали випадки, коли переселенці оселялися компактно в одній місцевості, здебільшого в селах чи в передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях) або німців і греків (у південно-східних областях). Так їм було легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність. Компактне проживання мало багато переваг, водночас такі менші громади були більш замкнуті, більш консервативні, вони насторожено ставились до нових мешканців, а процес налагодження стосунків тривав ще довше. Подекуди й досі у таких селах існує негласний поділ на місцевих мешканців та приїжджих: «То було таке довго, було всяке... Мужчини ще сі женили... Дівчат наших не брали місцеві хлопці...» – [репліка сусідки, яка була присутньою під час інтерв'ю, також лемківського походження:] «*Ти така смішна, во мій Стефко сі женив, і як не казали, що брав лемчиху? То вже К. Ольга, о, і казала не піду помагати, на лемків не буду робити...* Та чекай вона теже переселенка, але казала не піду до лемків»⁶⁴. Схожий стереотипний поділ на «своїх» та «чужих» простежив український дослідник Роман Чмелик: в одному із прикордонних сіл із Польщею місцевих мешканців, яких депортували з Польщі, і досі (середина 2000-х рр.) називали «вакованцями», тобто евакуйованими, переселенцями⁶⁵.

Показовими є випадки, коли депортовані, розповідаючи про своє життя до переселення, зауважували, що не конфліктували із місцевими поляками, натомість у селі, куди їх переселили, були напружені стосунки: «А колись як вони тут жили, то вони теж з вулиці за церкву на Мазурах не були, бо поляки не дозволяли... вони сі били все»⁶⁶.

Вирішуючи проблеми, пов'язані із виживанням, облаштуванням у новому просторі, люди не мислили про такі категорії, як національна ідентичність. Поступово адаптувавшись до нових умов, люди відчували себе українцями, зберігаючи при цьому пам'ять про «малу батьківщину». Зв'язок з Україною та із Закарпаттям у системі територіальної ідентичності та ступінь інтенсивності, із яким люди отожднювали себе із ними, був різним і поступово змінювався. Питання належності до цих теренів стало актуальним під час переломних 90-х рр., чимале значення в цьому мали суспільно-культурні товариства депортованих, які згуртовували самих переселенців, – так вони починали творити образ цих теренів та їхніх мешканців для ширшого загалу людей.

Зазвичай керівники суспільно-культурних товариств наголошують на тому, що вони є холмщачами, чи надсянцями, чи бойками, чи лемками. Однак під час запису інтерв'ю з переселенцями з об'єктивних причин питання ідентифікації людини не ставилося, адже неоднозначний та у деяких аспектах болісний процес адаптації, інтеграції депортованих та здебільшого невелика залученість в історичний дискурс країни їх досвіду вплинули на те, що частина депортованих відчуває себе забутими або ж недооціненими в рамках творення історії України. Тому таке питання під час запису розмови могло бути потрактоване як таке, наче депортовану особу вважають меншовартісною, меншовартісним українцем.

⁶⁴ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною, 1935 р. н., записане у с. Остап'є Підволочиського району Тернопільської області 27 вересня 2014 р. Архів авторки.

⁶⁵ Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017. С. 185–186.

⁶⁶ Інтерв'ю з Фаб. Марією Петрівною...

У так званій срархії ідентичностей українство відіграє ключову роль, водночас зв'язок із «малою батьківщиною», його репрезентація залежить (якщо не брати до уваги вік та інші особистісні характеристики особи) від ступеня самоусвідомлення людини, від залученості у життя спільноти депортованих, від культурних відмінностей регіону та від його репрезентації у популярній культурі. Неабияке значення у процесі усвідомлення окремішності переселенців мала їхня культура, особливо релігія. На думку польського соціолога Анджея Садовського (Andrzej Sadowski), саме релігія є одним із ключових чинників усвідомлення народно-культурної самобутності спільнот прикордоння⁶⁷. Традиції та культурні символи Холмщини й Надсяння мають менше відмінностей із тими, які поширені на Волині та Галичині, про що згадують і переселенці, натомість православ'я, якого зазвичай дотримувалося старше покоління переселенців із Холмщини (рідко з Лемківщини), стало особливим символом⁶⁸. Водночас можна припустити, що для вихідців із Холмщини саме православ'я, яке у 90-х рр. ХХ ст. на Галичині сприймали насторожено або ж навіть дещо вороже, стримувало розбудову їхньої ідентичності, яка б ґрунтувалася на релігійній основі. Після отримання томосу про автокефалію Православної церкви України у січні 2019 року очільник автокефальної Польської православної церкви архієпископ Сава виступив проти надання незалежності УПЦ (Української Православної Церкви) від Москви (у суті речі підтримуючи політику Російської православної церкви)⁶⁹, що своєю чергою, як у приватних розмовах зауважують представники львівського суспільно-культурного товариства «Холмщина», загострило стосунки представників із депортованими українцями, які відвідують Холмщину.

Проживання у важкодоступній гірській місцевості визначило й самобутність лемківської культури. Ця «атракційність» культури, традицій у поєднанні з релігією (православ'я та греко-католицизм) становить основу культурної самобутності лемків⁷⁰ і сприяє популяризації цієї ідентифікації.

Спільнота депортованих українців із Польщі, як й інші спільноти, не є монолітною, у ній також існують якісь суперечності чи непорозуміння, тому особливої уваги заслуговує проблема сприйняття одне одного. Частина опитаних акцентувала на своїй спільності (у сенсі, що немає значення, із якого регіону було депортовано людину, адже всі вони стали жертвами цього процесу), інші ж – наголошували на винятковості свого горя, на особливій жертвовності чи навіть унікальності своєї спільноти. Зазвичай до окремішності апелювали депортовані з Лемківщини, а переселенці з Холмщини виділяли мартирологічний вимір польсько-українського конфлікту 1938–1951 рр., який тут був більш інтенсивним, водночас зауважуючи про те, що загалом люди знають про операцію «Вісла» та про лемків, із якими їх плутають, або ж називають усіх переселенців лемками, що ображає холмщаків⁷¹.

⁶⁷ Kabzińska I. Między grupą etniczną a narodem. *Etnografia Polska*. Warszawa, 2000. T. XLIV, zesz. 1–2. S. 42.

⁶⁸ Інтерв'ю з Л. Зіновією, 1938 р. н., записане у м. Львові 19 листопада 2012 р. Архів авторки.

⁶⁹ Tomos podpisany. Arcybiskup Sawa wpisuje się w polityczną linię Putina. URL: <http://ukraincy.wm.pl/559259,Tomos-podpisany-Arcybiskup-Sawa-wpisuje-sie-w-polityczna-linie-Putina.html> (дата звернення: 04.10.2019).

⁷⁰ Barwiński M. Lemkos as a small relict nation. *The role of Ethnic Minorities in Border Region. Region and Regionalism*. Opole; Łódź. Nr. 6. Vol. 1. P. 45.

⁷¹ Інтерв'ю з Р. Л. Ю.

Щодо національної ідентичності українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини, то вона сформувалася за зразком «східного уявлення про націю» (за визначенням англійського дослідника Ентоні Сміта (Anthony Smitha)). У цій моделі основне значення має спільність походження та культура. Націю трактують як надродинне утворення, яке виникло завдяки родинним зв'язкам, а розвинули його місцеві інтелектуали. Тут народ, на відміну від західного взірця, трактують не як політичну структуру, а як «об'єкт націоналістичних сподівань, а мобілізація народу відіграє важливу якщо не реальну, то моральну й риторичну роль. Те місце, яке має закон у західній громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї»⁷².

Формування модерної національної ідентичності на Холмщині та Лемківщині мало свою специфіку через географічне та прикордонне розташування регіонів. Етнічною строкатою Холмщина, де від 60–70-х рр. XIX ст., з одного боку, діяло греко-католицьке духовенство, що було ретранслятором ідей із Галичини, а з іншого – був потужний вплив католиків, ставила під загрозу інтеграцію цього простору в Російську імперію. 1875 року Олександр II видав указ прилучити греко-католицькі парафії на Холмщині та Підляшші до Варшавської православної єпархії Російської православної церкви, що в суті речі означало курс на русифікацію цих теренів⁷³. Місцеве населення, окрім російської адміністрації, перейшло в «поверхневе» православ'я. Воно сповідувало доволі модифіковане православ'я, що більше тяжіло до греко-католицизму. Частина місцевого населення, особливо після толеранційного патенту 1905 року (дозволяв обирати віровизнання), перейшла на католицизм⁷⁴.

Особливістю Холмщини є так зване польсько-українське «тісне сусідство»: тут були поширеними змішані сім'ї, села, населення підтримувало загалом приязні стосунки, а поділ на «своїх» і «чужих» не завжди збігався з етнічним та релігійним. Через чисельну перевагу поляків, наявність у них держави, розвинутого адміністративного апарату, через віддаленість від українських центрів, а тому дещо нижчого рівня політичну свідомість та релігійну специфіку українська інтелігенція з Холмщини щойно після Першої світової війни налагодила контакти з українськими політичними колами Галичини. Проте холмські діячі так і не зуміли вибудувати з ними взаємин⁷⁵. Політична активність українців Холмщини суттєво не змінила ситуації⁷⁶, але засвідчила існування на цих теренах українського населення, яке ототожнювало себе з майбутньою, тоді ще лише уявною державою Україна. Тому й зараз переселенці з Холмщини вважають себе повноправними українцями,

⁷² Сміт Е. Національна ідентичність та інші види ідентичностей. *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 2004. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm> (дата звернення: 25.04.2018).

⁷³ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. Історико-політична проблематика. Львів, 2003. С. 13.

⁷⁴ Szabaciuk A. Problemy ludności rusińskiej na terytorium Chełmszczyzny i Podlasia w kontekście ukazu tolerancyjnego z 17 kwietnia 1905 roku. *Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків*: зб. наук. праць. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Т. 2. С. 64–73.

⁷⁵ Зайцев О. Вибори 1922 року у Західній Україні. *Україна модерна*. Львів, 1999. № 2–3. С. 200.

⁷⁶ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи: у 3-х т. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. С. 254–263.

апелюючи при цьому як до спільної території, так і до релігії: «Але що, то є наша рідна земля споконвіку наша земля. Холмщина – то ж Данила Галицького є земля».

Надсяння входило до складу монархії Габсбургів, а згодом до – Польської держави (у межах Львівського воєводства). Ці терени були органічно пов'язані з так званим галицьким простором, тобто зі Східною Галичиною, особливо в контексті культурно-національного відродження, адже в першій половині XIX ст. перемишльська земля та Перемишль посідали ключове місце в цьому процесі, ще до того, як головним центром «пробудження» став Львів⁷⁷. Реформи «освіченого абсолютизму» сприяли емансипації населення регіону (розбудова освіти, політика конфесійної рівності католиків, греко-католиків та протестантів, державна підтримка греко-католицьких священнослужителів, а відтак поступове творення з неї провідної верстви інтелігенції⁷⁸). Перемишльська греко-католицька єпархія (входила до складу Галицької (Львівської) митрополії⁷⁹) із центром у м. Перемишлі та її єпископи були активними діячами культурно-національного відродження. Серед плеяди діячів можна виокремити постаті єпископів Максиміліана Рила, Михайла Левицького, Івана Снігурського та їхнє найближче оточення – Івана Могильницького, Івана Лаврівського, Йосипа Левицького, Йосипа Лозинського⁸⁰. 1816 року в Перемишлі було засновано Товариство для поширення освіти українською мовою⁸¹ і Товариство галицьких священників греко-католицького обряду, яке мало на меті видавати й поширювати книги серед духівників та їхніх парафій, підтримувало парафіяльні школи (хоча так і не отримало офіційного визнання Римської курії)⁸². 1818 року за ініціативи греко-католицької консисторії відкрито Дяковчительський інститут, який був вчительською семінарією, що готувала дяків-вчителів для парафіяльних шкіл⁸³. Сприяла просвітницькому руху і друкарня, відкрита 1829 року при Перемишльському кафедральному соборі, як і відновлення 1845 року Духовної семінарії⁸⁴, заснування української гімназії спершу

⁷⁷ Стеблій Ф. Перемишльський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.). *Перемишль і перемиська земля протягом віків* / за ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 24–25 червня 1994 р.). Перемишль; Львів, 1996. С. 103.

⁷⁸ Аркуша О. Форми взаємодії держави і суспільства в українських регіонах у складі монархії Габсбургів. *Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття*: навч. посібн. / за заг. ред. М. Мудрого. Львів: Літопис, 2016. С. 58–64.

⁷⁹ Набиванець о. Станіслав. Перемишльська єпархія. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremyska_ierarkhiia (дата звернення: 25.04.2018).

⁸⁰ Заброварний С. Перші діячі українського національного відродження в Перемишлі. *Перемишль і перемиська земля протягом віків* / за ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць та матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі (м. Перемишль, 14–15 листопада 1998). Перемишль; Львів, 2001. Т. 2: Видатні діячі Перемищини. С. 9–19.

⁸¹ Грицковян Я. До історії просвітницького руху в Перемишлі. *Перемишль і перемиська земля протягом віків* / за ред. С. Заброварного. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Польщі. (м. Перемишль, 24–25 червня 1994 р.). Перемишль; Львів, 1996. С. 225.

⁸² Заброварний С. Перші діячі українського національного відродження... С. 14.

⁸³ Стеблій Ф. Перемишльський культурно-освітній осередок... С. 105.

⁸⁴ Заброварний С. Перші діячі українського національного відродження... С. 16.

з польською мовою викладання та з українськими відділами, що згодом «стала самостійною гімназією класичного типу»⁸⁵.

Центром культурного життя українців у ХХ ст. поступово ставав Львів, хоча Перемишль і надалі залишався активним осередком політичного життя: у роки Першої світової війни тут діяла Загальна Українська Рада (ЗУР), а в дні Листопадового зриву місцеві українці, як і у Львові, перейняли владу в місті⁸⁶. Від 1920 року в місті розгорнула діяльність Українська військова організація, що після рішення Ради амбасадорів (1923) особливо активно проводила акції різного характеру (маніфестації, атентати, напади), а після її реорганізації цю роботу продовжила Організація українських націоналістів⁸⁷. Український політиком бойкотував вибори 1922 року до польського Сейму, бойкот підтримали діячі з Перемильщини. Услід за утвореним у Львові 1925 року Українським національно-демократичним об'єднанням у Перемишлі виник повітовий комітет цієї партії. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. в місті також діяло нечисленне угруповання «української комуністичної молоді», деякі діячі якої виїхали 1926 року до УРСР⁸⁸. На наступних виборах 1928 року перемишльський край делегував двох кандидатів – адвоката та громадського діяча Володимира Загайкевича та Володимира Зубрицького, яких було обрано до Сейму⁸⁹. 1930 року після позачергових виборів В. Загайкевич знову пройшов до Сейму та був удруге обраний послом⁹⁰. Активними співтворцями тогочасного культурно-національного життя були товариства «Сокіл», «Просвіта», «Пласт», «Рідна школа», студентське об'єднання «Молода громада», музичне товариство «Боян»⁹¹.

Отже, визначати взаємозв'язок Надсяння та Галичини, їх деяку схожість, включеність їх в один етнокультурний простір можна досить умовно. Чи не тому депортоване з Надсяння населення ототожнює себе з Великою Україною, водночас підтримуючи пам'ять про важливі місця-символи, які залишилися на теренах тепер уже Польської держави. Одним із таких ключових місць є Український військовий цвинтар у Пикулачах неподалік Перемишля (знищений після Другої світової війни, відновлений 1989 року). Для похованих інтернованих та полонених вояків Української галицької армії та армії Української Народної Республіки, а згодом і перенесених останків вояків УПА щорічно відправляють панахиди, у яких беруть участь українські делегації, зокрема суспільно-культурного товариства «Надсяння» та ін.⁹²

⁸⁵ Голдак Т. Західний форtpост державності: національно-культурне життя українців Перемишля напередодні Першої світової війни. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: До 90-річчя утворення. С. 171.

⁸⁶ Качмар В., Савчак В. Громадське і політичне життя в Перемишлі між двома світовими війнами. *Перемишль. Західний bastion України. Збірник матеріалів до історії Перемишля і Перемиської землі* / за ред. Б. Загайкевича. Нью Йорк; Філадельфія: Перемиський видавничий комітет, 1961. С. 164.

⁸⁷ Там само. С. 165–167, 172, 173.

⁸⁸ Там само. С. 167.

⁸⁹ Там само. С. 168.

⁹⁰ Соляр І. Громадсько-політична діяльність Володимира Загайкевича. *Перемишль і перемиська земля протягом віків...* Т. 2: Видатні діячі Перемищини. С. 60.

⁹¹ Качмар В., Савчак В. Громадське і політичне життя... С. 169–171.

⁹² Представники від Львівщини вшанували пам'ять воїнів УГА і УНР поблизу Перемишля. URL: https://zik.ua/news/2017/06/12/predstavnyky_vid_lvivshchyny_vshanuvaly_pamyat_voiniv_uga_i_unr_poblyzu_1112589 (дата звернення: 05.03.2018).

Складнішим є питання національної ідентичності населення Лемківщини. На відміну від мешканців Холмщини та Надсяння, які ототожнювали себе з Україною і були зосереджені в межах однієї (польської) держави у першій половині ХХ ст., лемки були розселені на прикордонній території Польщі та Чехословаччини, у межах гірського хребта Нижніх Бескидів. Територія Лемківщини в ХІХ ст. входила до складу Австрійської монархії, де завдяки греко-католицькому духовенству було розгорнуто просвітницьку діяльність серед селян, активно збирали етнографічний матеріал. Одночасно із цим процесом, який порушив питання самотності місцевого населення, у зв'язку з можливою війною з Австрією на Балканах Росія підтримала частину місцевої інтелігенції. Діячі, які поділяли ідеї панрусського простору, намагалися не лише відмежувати населення від польських впливів, а й наголошували, апелюючи до мовних особливостей регіону, на своїй самотності, на відмінності від галицького простору⁹³. У ХХ ст. ці мовно-культурні особливості використовує Польська держава, щоб асимілювати місцеве населення та послабити український вплив. На противагу цьому влада Генерального губернаторства, куди входила Лемківщина, маніпулятивно сприятиме піднесенню українського руху⁹⁴.

У дискусіях навколо питання ідентичності лемків умовно можна виділити два напрями: одні вважають, що лемки є частиною українського народу, його відгалуженням; інші ж обґрунтовують національну окремішність лемків, їхню належність до ширшого «карпаторусинського народу». Представники першого напрямку – українські дослідники Олекса Мишанич⁹⁵, Ігор Любчик⁹⁶, польський історик українського походження Богдан Гальчак⁹⁷ – апелюють до етнополітичних особливостей регіону напередодні Другої світової війни. У цей період, як вважає Б. Гальчак, завдяки активізації культурно-національних і політичних процесів пришвидшилося формування національної ідентичності населення, проте їх гальмувала польська політика асиміляції національних меншин⁹⁸.

Утвердження та еволюція національної свідомості українців у Галичині впливала на розвиток політичних орієнтацій населення Лемківщини. Такий взаємозв'язок, зокрема, вбачала польська дослідниця Ева Мічна (Ewa Michna), на чію думку найшвидше виник так званий «староруський» напрям, у 60-х рр. ХІХ ст. із нього виокремився «проукраїнський» рух, і лише у 80-х рр. унаслідок еволюції «старорусинів» з'явилася «русофільська» течія, що уже не орієнтувалась на ідеї східноруського культурного простору Київської Русі, панславізму, які сукупно підкреслювали, розмежовували від польського терену, а пропагувала ідеї великоруської національної зорієнтованості, російську мову та культуру⁹⁹. Популярність останнього напрямку на Лемківщині ХІХ ст. не варто розцінювати однобічно, лише з позиції зради

⁹³ Moklaj J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 1997. S. 17-24.

⁹⁴ Michna E. Łemkowie. Grupa etniczna czy naród? Krakow: Zakład Wydawniczy Nomos, 1995. S. 44.

⁹⁵ Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. Дрогобич: Відродження, 1992. 56 с.

⁹⁶ Любчик І. Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці ХІХ – 30-х роках ХХ століття: проблема національного самоусвідомлення. Івано-Франківськ: «Тіповіт», 2009. 213 с.

⁹⁷ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі. «Етнічна історія народів Європи». Київ, 2008. Вип. 26. С. 21–28.

⁹⁸ Там само. С. 21.

⁹⁹ Michna E. Łemkowie. ... S. 34–35.

національних інтересів¹⁰⁰, адже такий вибір зумовлений тим, що українська ідея розвивалася поряд із неслов'янськими народами, тому «тут довго зберігала ореол ідея слов'янської єдності»¹⁰¹. Також деякий вплив на цей процес мали зовнішньополітична ситуація, зокрема «ослаблення позиції Австрії після конфлікту із Пруссією 1866 року, посилення польських впливів у Галичині, наступ і зміцнення українського національного руху»¹⁰². Занепокоєна австрійська влада у 80-х рр. XIX ст. аж до Першої світової війни вдавалася до різних заходів, які мали б обмежити діяльність прихильників русофільства, зокрема під час війни прокотилася хвиля репресій, частина діячів-симпатиків потрапила до концентраційного табору Талергоф у Штирії¹⁰³.

Діяльність москвофільських осередків на Лемківщині сповільнювала утвердження у краю української ідентичності. На думку польської дослідниці, послідовниці ідеї карпаторусинства Хелени Дуць-Файфер (Helena Duć-Fajfer), такий стан речей пов'язаний із тим, що «“народовці” вели запеклу боротьбу з лемківським сепаратизмом та русофільством»¹⁰⁴. Місцеве населення не сприймало тих змін, які пропонували діячі проукраїнського крила, наприклад впровадження самоназви «українець», через свою консервативність¹⁰⁵ та повільні світоглядні зміни. Після Першої світової війни у зв'язку з поразкою на Галицькому фронті, громадянською війною, падінням царського режиму та переворотом лемківські діячі, які, на думку Б. Гальчака, були ще й консервативного спрямування, постали перед вибором нових світоглядних орієнтирів: деякі з них стали прихильниками української орієнтації, інші еволюціонували до комуністичної ідеології, а потім прийняли «русинську» / «карпаторусинську» орієнтацію¹⁰⁶.

Український дослідник Роман Кабачій феномен лемків вбачає в тому, що «вузький лемківський клин віками мусив існувати поміж польською та словацькою людністю, лемки виробили своєрідні захисні механізми самозбереження: спілкувалися з етнічними сусідами виключно з необхідності та дотримувалися етнічної ендогамії [від середини XIX – до середини XX ст. – Ю. А.]». Відтак спроби у 1920–1940 рр. залучити лемків до політичного руху – як польського державного, так і українського національно-визвольного – не давали значних результатів¹⁰⁷.

Дослідники, які перебувають на позиціях українсько-лемківської ідентичності, у «карпаторусинському» питанні еволюціонували від доволі тенденційних на початку 90-х рр. («антиукраїнська провокація»¹⁰⁸) до більш виважених. Однак і тепер його витоки пов'язують тільки з еволюцією москвофільського руху на Закарпатті після Першої світової війни. Історики вважають, що ця ідеологія має неабияке політичне

¹⁰⁰ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 7.

¹⁰¹ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 235.

¹⁰² Michna E. *Łemkowie*. ... S. 35.

¹⁰³ *Ibid.* S. 37.

¹⁰⁴ *Ibid.* S. 36-37.

¹⁰⁵ Brej W. Początki kształtowania się świadomości narodowej Łemków w XIX i na początku XX wieku. *Rocznik Podkarpacki* / pod. red. J. Hoff. Rzeszów, 2012. Nr. 1. S. 110-111.

¹⁰⁶ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 22.

¹⁰⁷ Кабачій Р. Вигнані на степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках. Київ: Люта справа, 2019. С. 453–454.

¹⁰⁸ Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела... С. 3.

значення. Протегування Польщею «русинства» на її західних теренах у міжвоєнний час уповільнило розвиток українського руху. Угорські діячі також використовували «русинську» орієнтацію в Чехословаччині, щоб дестабілізувати її внутрішнє становище і домогтися перегляду кордонів, які утвердилися після Першої світової війни¹⁰⁹.

Спростовуючи думку про можливість існування на зламі ХІХ–ХХ ст. «карпаторусинства» як множинної регіональної ідентичності¹¹⁰ та доводячи українську належність населення Закарпаття в ХХ ст., деякі історики апелюють до рішення Всенародного конгресу угорських русинів. Конгрес відбувся 21 січня 1919 року в м. Хуст. Результатом його стало рішення «про приєднання Закарпаття до України». Історики використовують також покликання на «Карпатську Україну» в 1938–1939 рр. як на свідчення консолідації українських сил¹¹¹.

На думку Б. Гальчака, у міжвоєнний час у «русинському» середовищі були сильними проросійські позиції¹¹², проте, як зауважував український історик Ігор Любчик, у 30-х рр. ХХ ст. московфільські деячі втратили вплив у своїх читальнях. За його підрахунками, 1936 року «мережа читальень імені Михайла Качковського на Лемківщині налічувала 64 осередки», які були не надто чисельними. Тому московфільський актив намагався збільшити кількість осередків молодіжного «гімнастичнопожежного товариства Запорожець, яке мало б займатися вихованням молодих лемків на основі московфільських ідей», проте ці заходи не зацікавили лемків¹¹³. Польська дослідниця Хелена Дуць-Файфер причину прихильного ставлення лемків до «руськості» вбачає в аморфності ідеї, яка водночас давала відчуття опозиційності до «польськості» і пов'язувала їх із Руссю, яку трактували крізь призму східного християнства неначе символом величності та святості¹¹⁴. Симпатія до цього зміфологізованого простору спонукала кілька тисяч лемків до переїзду в Україну після підписання Договору про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною у вересні 1939 року (1941 року частина з них повернулася до Лемківщини)¹¹⁵.

Серед теоретиків національної «карпаторусинської» ідеї – американо-канадський дослідник Пол-Роберт Магочій (Paul Robert Magocsi). Обґрунтовуючи самодостатність карпатських русинів, аби уникнути термінологічних дискусій, історик по-своєму тлумачить терміни. За його визначенням, народність – «це спільність людей із певними характерними рисами, між ними певна територія (але не конче державність), мова, історична пам'ять, релігія і спільні соціальні та етнографічні риси». На думку дослідника, народність та етнічні групи також мають спільні риси. Отже, найсуттєвіша ознака, що визначає народність і передається через покоління, – це свідомість. Тому, на думку П.-Р. Магочія, русини є етнографічною групою, поділеною на підгрупи: лемки, бойки, подоляни, гуцули¹¹⁶.

¹⁰⁹ Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 22.

¹¹⁰ Магочій П.-Р. Карпатська Русь: міжетнічне співіснування без насилля. URL: <http://historians.in.ua>. (дата звернення: 11.04.2018).

¹¹¹ Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела... С. 13–21.

¹¹² Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків... С. 22.

¹¹³ Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби: суспільно-політичний і науковий аспект проблеми. *Український історичний журнал* (Київ). 2017. № 2. С. 118.

¹¹⁴ Кабачій Р. Вигнані на степи... С. 455.

¹¹⁵ Там само. С. 456.

¹¹⁶ Магочій П.-Р. «Я русин был, есмь и буду...». Виступи на Світових конгресах русинів / передм. В. Падяка. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2005. С. 6.

Учений вважає, що русини – це окрема східнослов'янська група¹¹⁷, яка розмовляє «східнослов'янським діалектом», який містить домішки польської, словацької та угорської лексики через проживання у прикордонній смузі¹¹⁸. Карпатські русини проживають у північній і південній частинах Карпат (від р. Попрад на заході і до верхів'я р. Тиса та її східних приток)¹¹⁹. Більшість русинів проживає в Підкарпатській Русі (сучасна Закарпатська область України), у Пряшівській Русі (північно-східна частина сучасної Словаччини), а до переселення 40-х рр. ХХ ст. – у південно-східній Лемківщині. Деякі русини проживають у північно-центральної частині Румунії (на південь від р. Тиса, у Марамароші), на північ від Угорщини¹²⁰. Саме тому засадничий постулат П.-Р. Магочія зводиться до того, що русини з мовного, культурного та релігійного погляду є «східними слов'янами», але не росіянами чи українцями¹²¹. Дослідник заперечує закиди стосовно помилковості ідеології «карпаторусинської» окремості, апелюючи до прикладу Македонії, самобутність якої заперечували у 40-х рр., натомість тепер, окрім хіба частини грецьких і болгарських науковців, ніхто не ставить під сумнів македонців як окремих народ¹²².

Слабким місцем у теорії П.-Р. Магочія є відсутність літературної мови в карпатських русинів. Історик висловлює протилежну думку – літературна мова є витвором інтелігенції¹²³. Останній аргумент проти самобутності русинського народу, який критикує історик, – це відсутність власної держави. Він погоджується, що у ХХ ст. русинську ідею використовували задля власних інтересів сусідні держави, однак обговорення міжнародних кордонів вважає недоцільним, адже «майбуття Європи буде базуватись на регіонах, а не на національних державах, і теперішні міжнародні кордони будуть поступово втрачати своє значення»¹²⁴. П.-Р. Магочій не виступає за переділ сучасних кордонів, однак у сучасному поліетнічному Закарпатті такі заклики приховують небезпеку, зокрема ставлять під загрозу цілісність України¹²⁵, особливо в сучасній політичній ситуації¹²⁶.

Український мовознавець Любомир Белей спростовує тези карпаторусинських дослідників про наявність окремої карпаторусинської / русинської мови. Проаналізувавши праці закарпатської інтелігенції ХІХ–ХХ ст., учений виокремив кілька течій у так званому «мовному питанні»: прихильники використання церковнослов'янської мови, фонетичного правопису (Олександр Духнович)¹²⁷, інспірований Москвою та Будапештом рух на творення «угро-руської мови», її

¹¹⁷ Там само. С. 5.

¹¹⁸ Магочій П.-Р. Карпатські Русини. [Б.м.]: Карпаторусинський научний центр, 2002. С. 3.

¹¹⁹ Магочій П.-Р. Народ нивидкы. Ілюстрована історія Карпаторусинів. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2007. С. 7.

¹²⁰ Магочій П.-Р. Карпатські Русини... С. 1.

¹²¹ Магочій П.-Р. «Я русин был, емь и буду...»... С. 6–8.

¹²² Там само.

¹²³ Там само. С. 8–9.

¹²⁴ Там само. С. 9.

¹²⁵ Мигович І. Світовий етногенез і проблеми русинів Закарпаття. *Русини в Україні: тест на європейськість*: зб. праць. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. С. 18–19.

¹²⁶ Відкритий лист СФУЛЮ із засудженням сепаратизму так званих русинів Закарпаття. URL: <http://lemky.lviv.ua/?p=2871> (дата звернення: 11.04.2018).

¹²⁷ Белей Л. Історичні передумови. Русинство як реакція на українське національне відродження. *Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro*. Київ: Темпора, 2017. С. 20–22.

окремішності (Юлій Фірцак, Євменій Сабов, Гіадор Стрипський¹²⁸. О. Духнович, на думку дослідника, не захищав ідеї окремого статусу русинської мови чи літератури, а «навіпаки, він неодноразово наголошував на єднокровності галицьких, буковинських і закарпатських русинів», однак під тиском обставин використовував у своїх працях церковнослов'янську мову¹²⁹. Те, що О. Духнович не сприйняв українського національного відродження, «зумовлювалося не лише чужим для нього характером українського національного відродження та живонародною основою нової української літературної мови», а й російськими впливами¹³⁰. Зокрема Л. Белей цитує задокументоване свідчення про підкуп одного із закарпатських будителів Адольфа Добрянського, який згодом перейняв русофільські погляди¹³¹.

Неоднозначними є позиції і польських дослідників, які вивчали національні орієнтації лемківського населення. Єжи Яніцький (Jerzy Janicki; псевдонім – Andrzej Jurek) виділив три «опції» лемківської ідентичності: пропольську, проукраїнську, пролемківську (суто лемківську). Ева Міхна виокремлювала схожі типи автоідентифікації лемків: «лемко-українці», «лемко-поляки», «лемко-русїни»¹³². Згодом у подальших публікаціях дослідниця більш виразно артикулювала окремішність карпатських русинів, які, на її думку, є «найзахіднішою східнослов'янською спільнотою. Карпатські русини – це типова група етнічного та культурного прикордоння»¹³³. Доволі обережним у своїх висловлюваннях є польський соціолог та антрополог Яцек Новак (Jacek Nowak). Вивчаючи процес творення ідентичності лемків, які проживають у Польщі, він зауважував, що «лемки є етнічною спільнотою, яка кілька століть мешкає на теренах південно-східної Польщі, вони становлять групу етнічного прикордоння. Їхня ідентичність формувалась здебільшого завдяки полякам та українцям. Визначальний вплив на формування ідентичності групи мала належність до східного культурного кола, що виражалось через мову та релігію»¹³⁴. Однак сьогодні в час так званої кризи ідентичності або ж етапу її пошуку, коли старі кордони вже не мають вирішального впливу на конструювання ідентичності, спільноті дедалі важче стає точно окреслити свою належність. Такі проблеми має і лемківське співтовариство, яке, як висловився Я. Новак, перебуває у «процесі творення своєї ідентичності, визначальним елементом, що формує їх етнічний візерунок, є всезагальний стан непевності своєї ідентичності»¹³⁵.

Українці, депортовані в 1944–1946 рр. до УРСР та внаслідок операції «Вісла» до північно-західних регіонів Польщі, за національною ознакою – українці, могли не до кінця усвідомлювати свою ідентичність, або ж вони просто не мислили такими

¹²⁸ Белей Л. Історичні передумови. «Русинська трійця» – Євменій Сабов, Гіадор Стрипський, Августин Волошин – та інші. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ: Темпора, 2017. С. 29–58.

¹²⁹ Белей Л. Історичні передумови. Русинство як реакція... С. 20

¹³⁰ Там само. С. 21.

¹³¹ Там само. С. 22.

¹³² Див.: Kabzińska I. Między grupą etniczną a narodem. *Etnografia Polska*. Warszawa, 2000. Т. XLIV, zesz. 1–2. S. 43–44.

¹³³ Michna E. Rola historii w legitymizacji aspiracji narodowych grup pogranicza kulturowego. *Casus Rusinów Karpackich. «Studium Carpatho-Rutenorum 2009»*. Preszów, 2009. S. 59.

¹³⁴ Nowak J. Niepokoje tożsamościowe Rusinów. *Etyczny wymiar tożsamości kulturowej. Studia z antropologii społecznej / pod red. M. Flis*. Kraków: Zakład Wydawniczy «Nomos», 2004. S. 47–48.

¹³⁵ Там само. С. 48.

категоріями. Однак, як зауважує Е. Міхна, використання в лемківській громаді, що опинилася в північно-західній Польщі, аутоідентифікації «лемко» чи «русин» замість «українець» допомагало уникати негативної та підтриманої владою стереотипної характеристики «українця-різуна»¹³⁶. Проаналізувавши різноманітний джерельний матеріал, зокрема й інтерв'ю з лемками, соціолог Я. Новак доходить висновку, що сьогодні етнічний дискурс не дає однозначної відповіді на питання «ким ми є» для лемківської спільноти, адже ні релігія, ні мова чи національність не є зрозумілим якимось однозначним вибором для лемків¹³⁷.

У фокусі дослідження польських науковців є також питання мови та можливості її кодифікації. Е. Міхна в одній зі своїх публікацій детально аналізує позиції двох протилежних рухів «за» і «проти» кодифікації русинської мови¹³⁸, Х. Дуць-Файфер описує процес формування лемківської літератури, який, на її думку, сягає кінця XVI–XVII ст.¹³⁹

Вивчаючи проблему русинства / карпаторусинства в дещо ширшому зрізі, варто згадати думки Л. Белей про тривалість, неоднозначність руху за самовизначення не тільки в Галичині, а й у Закарпатті: «Виникали спокуси конформізму щодо панівних етносів (поляків, угорців). Нонконформісти мали на вибір русофільство (за яким стояла ідея величної далекої та маловідомої імперії, здатної протистояти угорцям і полякам) та ефемерне українофільство»¹⁴⁰. Тому запізнілий процес формування української ідентичності в Закарпатті став вдалим ґрунтом для дезінтеграції українства і для творення неорусинської ідеології після Другої світової війни поза межами України, а також на її теренах після відновлення незалежності¹⁴¹. Культурницький у своїй суті рух, на перший погляд, не становить жодної загрози ані Україні, ані її меншині у Словаччині, Чехії, Сербії, Польщі, Румунії, Угорщині чи Хорватії. Творення різних товариств русинського спрямування на Закарпатті та за кордоном має на меті дестабілізувати ситуацію в Україні або ж асимілювати українську громаду¹⁴².

Як наголошує Л. Белей, «національно-культурний вимір неорусинської доктрини, тобто спроби довести факт існування окремого “русинського” етносу, – це лише ширма, покликана приховати та легітимізувати широкий спектр інтересів: від геополітичних та гео економічних до суто приватних. Адже під приводом створення належних умов для гармонійного розвитку окремішнього “русинського” етносу та його самобутньої культури, “русинська” меншина за межами України або “русинська” більшість в Закарпатській області має бути наділена особливими

¹³⁶Michna E. *Łemkowie. ...* S. 51–52.

¹³⁷Ibid. S. 48–49.

¹³⁸Michna E. *Odrębność językowa małych grup etnicznych i jej rola w procesie walki o uznanie oraz polityce tożsamości. Analiza porównawcza sytuacji Rusinów Karpackich i Ślązaków. «Studia Humanistyczne AGH»*. Kraków, 2014. T. 13. Nr. 3. S. 115–130.

¹³⁹Duć-Fajfer H. *Łemkowska przestrzeń literacka – rys historyczny. «Języki Obce w Szkole». Czasopismo dla nauczycieli*. Warszawa, 2001. Nr. 6. S. 64–75.

¹⁴⁰Белей Л. Історичні передумови. «Русинська трійця»... С. 74.

¹⁴¹Там само. С. 74–75.

¹⁴²Белей Л. Сучасне неорусинство: сепаратизм, міноритарна політика та бізнес Неорусинство як міноритарна політика центральноєвропейських країн. Белей Л. *«Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro*. Київ: Темпора, 2017. С. 101–161.

превенціями, культурними, економічними та політичними»¹⁴³. Доволі показовим фактом є творення «Временного правительства Подкарпатской Руси» (існувало упродовж 1993–1994 рр.), що висувало політичні вимоги до української влади, до «президентів та парламентів західних країн, до Генеральної асамблеї ООН з категоричними вимогами примусити Україну надати Закарпаттю автономний статус»¹⁴⁴. Цю ініціативу підтримали громадсько-культурні товариства «Русский дом», Товариство словацької культури та ін., а ЗМІ Словаччини та Угорщини активно висвітлювали ці події¹⁴⁵.

Схожі думки висловлює історик Ігор Любчик. Проаналізувавши розвиток русинського руху від XIX ст., від поділяє думку про його штучність, адже суттєве значення в його розвитку мав і досі має російський чинник. На думку вченого, ця «проблема стала складовою широкомасштабної інформаційної війни проти нашої країни, до якої долучилися офіційні й неофіційні кола Росії»¹⁴⁶.

Дослідник зауважував, що питання лемків-русинів у російській науковій думці є актуальним, його активно пропагують; з'являється чимало праць наукового та науково-популярного спрямування, відбуваються наукові симпозиуми. Наприклад, 2008 року міжнародна конференція під промовистою назвою «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської України» пройшла в Ростові-на-Дону; були присутні члени так званого «уряду республіки Підкарпатська Русь», учасники з Російської Федерації і не було жодного науковця з України. Активно пропагують окремішність лемків як русинів російський історик Михаїл Дронов (Михаил Дронов) (науковий працівник Відділу східного слов'янства Інституту славістики Російської академії наук), професор Мінського філіалу Російського державного соціального університету Кірил Шевченко (Кирилл Шевченко), Грігорій Миронов (Григорий Миронов), який захистив кандидатську дисертацію із всесвітньої історії (2013, Ростов-на-Дону), присвячену проблемі ідентифікації «русинської етнокультурної спільноти». Чимало пропагандистських матеріалів можна знайти на сторінках міжнародного історичного журналу «Русин», що 2005 року постав за ініціативи громадської організації «Русь» у Кишневі, а згодом отримав підтримку Томського державного університету, який став його співзасновником¹⁴⁷.

Національна ідентичність українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини формувалася за «східним зразком уявлення про націю». Депортовані позиціонують себе українцями, водночас у їхній системі ідентичностей важливе значення має також регіональна, територіальна ідентифікація себе із втраченими теренами Закерзоння. Місце, яке належить цьому зв'язку, залежить від низки чинників – від суб'єктивних характеристик особи, регіону походження, від зацікавлення його культурою та релігією. Хоча ці регіональні ідентичності загалом не є у відкритому конфлікті із вибором українства, однак у випадку лемківської ідентичності через маніпулятивність ідеї русинства мають чималий конфліктний потенціал.

¹⁴³ Белей Л. Неорусинство як бізнес... С. 162.

¹⁴⁴ Белей Л. Сучасне неорусинство: сепаратизм, міноритарна політика та бізнес. Неорусинський сепаратизм в сучасній Україні... С. 89.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі... С. 122.

¹⁴⁷ Там само. С. 122–125.

РОЗДІЛ II.
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ
КОРДОН: ФОРМУВАННЯ,
ОСОБЛИВОСТІ
ТРАНСФОРМАЦІЇ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ КОРДОН: ІСТОРІЯ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ

Ситуація на колишньому радянсько-польському, а нині українсько-польському кордоні, поза сумнівом, є однією з головних проблем не лише у відносинах між двома суверенними державами – Україною та Польщею. Вона також створює значні проблеми для процесів інтеграції нашої країни до Європейського Союзу. На жаль, усі зроблені упродовж останніх років обіцянки офіційних чинників двох сусідніх держав про необхідність перетворити цей кордон у приязний, об'єднувальний, прозорий, читай – без черг¹ нагадують східну мудрість: скільки не повторюй слово «халва» – у роті солодко не стане. Тому цей кордон і далі залишається у стані, що нагадує давнє советське формулювання, яке, здавалось би, мало давно відійти в небуття – «граніца на замкє».

Дещо з теорії

Згідно з визначенням найпопулярнішого інтернет-джерела «Вікіпедія», кордон – це лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території держави – суші, вод, повітряного простору й корисних копалин, що знаходяться під землею. Тож він має особливо важливе значення в житті держав і народів. Матеріальним втіленням згаданої площини є т.зв. «лінія кордону», тобто місце стику державного кордону з поверхнею землі².

Існує, однак, суттєва відмінність у трактуванні поняття «лінія кордону» в різних регіонах нашого континенту. На Заході Європи у випадку, наприклад, кордону між Німеччиною і Францією, Італією і Швейцарією, а віднедавна й між Польщею та Чехією, Словаччиною, Литвою і под. лінія кордону стала цілком віртуальною. Про її існування свідчать щонайбільше відповідні інформаційні таблиці або ж рештки / руїни колишніх транскордонних переходів. Натомість автомобілі, автобуси чи поїзди, а отже, і люди, перетинають її, майже не сповільнюючи швидкості.

Історія питання

Цілком протилежну ситуацію спостерігаємо на кордонах між окремими державами Центрально-Східної Європи, передусім тих, які в період т. зв. «холодної війни» виконували роль «залізної завіси» між двома ворожими військово-політичними таборами – комуністичним і ліберально-демократичним. Ідеться, зрештою, не

¹ Порошенко виступає за спільний митний контроль на українсько-польському кордоні. 2014. 18 грудня URL: https://zik.ua/news/2014/12/18/poroshenko_vystupaie_za_spilnyy_mytnyy_kontrol_na_ukrainskopolskomu_kordoni_550335; Україна і Польща вирішили розібратися з чергами на кордоні. 2016. 7 вересня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/09/7/7119845/>.

² Державний кордон, URL: http://pl.wikipedia.org/wiki/Granica_państwa; <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%BE%D0%BD>.

лише про них, як, наприклад, польсько-німецький чи чесько-німецький, які нині зазнали засадничих змін. У період «холодної війни» чітко визначені й ретельно контрольовані межі держав існували також у самому «комуністичному таборі». Це добре ілюструє той факт, що на кордоні між Польською Народною Республікою і Федеративною Республікою Німеччини прикордонні застави були розміщені дуже густо – на відстані 16–20 км одна від одної. Водночас така ж ситуація існувала на кордоні, який відділяв Людову / Народну Польщу від Німецької Демократичної Республіки, а також на радянсько-польському кордоні. Від можливих небажаних впливів «братньої ПНР» громадяни СРСР, зокрема й Радянської України, були «захищені» плотом із колючого дроту заввишки 2,5 м, під'єднаним до струму високої напруги. Підхід до дротяної перешкоди був додатково забезпечений п'ятьма смугами переораної й старанно заволоченої землі. Єдиним транскордонним переходом, яким із території СРСР можна було добратися до ПНР і в зворотному напрямку, був перехід Шегіні–Медика³.

Після «осені народів» у Центральній Європі й розвалу Радянського Союзу на кордонах держав, що належали колись до Варшавського договору й Ради взаємної економічної допомоги, ситуація зазнала суттєвих змін. Стосувалося це також колишнього західного кордону СРСР, позаяк цілісний державний кордон комуністичної наддержави перестав існувати. У зв'язку із цим від грудня 1991 року Польща, наприклад, почала будувати свій східний кордон у порозумінні із чотирма новопроголошеними незалежними державами – Україною, Білоруссю, Литвою й Російською Федерацією. Найдовшим із них – близько 535 км або ж 15,2 % від довжини всіх сухопутних кордонів Республіки Польща, а водночас і найважливішим з огляду на політичні, безпекові й суспільні чинники є польсько-український кордон⁴.

Характер цього кордону було визначено основоположним трактатом між Республікою Польща й Україною «Про добре сусідство, приязні відносини і співпрацю», який підписали 18 травня 1992 року у Варшаві Президенти України й Польщі Леонід Кравчук та Лех Валенса (Lech Wałęsa). У параграфі 2 Трактату наголошено, зокрема, що обидві сторони вважають чинний та облаштований на місцевості колишній радянсько-польський кордон «непорушним». Водночас високі договірні сторони заявили, що не мають стосовно один одного жодних територіальних претензій і не висуватимуть їх у майбутньому. Подібні трактати Польща підписала з усіма своїми східними сусідами⁵. Того ж таки дня було підписано Угоду між урядами Республіки Польща та України про пункти пропуску через державний кордон, у якій визначено головні засади прикордонного руху між двома сусідніми державами, а також місця перетину польсько-українського кордону для автомобільного й залізничного транспорту⁶.

³ Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами / І. Бураковський, В. Мовчан, О. Вітер та ін.; редкол.: І. Солоненко та ін. Київ. 2004. С. 219.

⁴ Kawalko B. Wybrane problemy polsko-ukraińskiej współpracy transgranicznej. *Barometr regionalny* (Zamość). 2011. N 2(24). С. 38–39.

⁵ Gill W., Gill N. *Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993*. Toruń; Poznań, 1994. С. 24; Surmacz B. *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie*. Lublin, 2002. С. 145.

⁶ Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польщі про пункти пропуску через державний кордон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_004

Завдяки політичним перетворенням не тільки глобального, а й регіонального масштабу ситуація на польсько-українському кордоні почала покращуватися. Відповідно до міждержавної Угоди від 18 травня 1992 року збільшено кількість прикордонних пунктів пропуску. Зокрема 1992 року відкрито новий транскордонний перехід Рава-Руська–Гребенне, а 1998 року відкрито найсучасніший на той час пункт пропуску Краківець–Корчова. Загалом у 90-х рр. і на початку XXI ст. було збудовано й модернізовано кілька нових транскордонних переходів із досить ліберальним режимом їх перетину⁷. Спочатку кордон був максимально відкритим із цілодобовим безвізовим рухом осіб і транспортних засобів. Згодом Польща запровадила для українських подорожніх т. зв. ваучери (*voucher*), які можна було придбати в кожній туристичній фірмі на західноукраїнських теренах. Підписання Україною та Польщею 1996 року Угоди про умови поїздок громадян, за якою встановлювався безвізовий режим, посприяло інтенсифікації взаємних контактів. Особливого значення безвізовий режим набув для українських громадян, які активно шукали за кордоном кращих можливостей для заробітку, розвитку ділової ініціативи, подорожей чи задоволення культурних потреб⁸.

Такий стан речей сприяв значній активізації руху на польсько-українському кордоні, а також бурхливому розвитку т. зв. «човникової торгівлі». Згідно з оцінками українських науковців-економістів, прибутки наших сусідів від прикордонної торгівлі зі східними сусідами, зокрема й з Україною, у другій половині 90-х рр. XX ст. сягали 6–9 млрд доларів у межах року⁹. За даними Посла України в РП Петра Сардачука, українські «човники» щорічно інвестували в польську економіку, передусім у східних воєводствах, пересічно 2,5–3 млрд доларів. Завдяки цьому в польсько-українському прикордонні постали сотні малих і середніх підприємств, які виробляли продукти харчування, меблі, одяг, взуття тощо для «купців» з України, Білорусі, Росії. Наприклад, 2000 року громадяни країн – східних сусідів – купили в Польщі товарів на суму 2,2 млрд злотих, 2001 року – на суму близько 2,8 млрд злотих. Уже 2002 року українці купили в Польщі товарів на 200 млн євро. Окрім цього, обсяги т. зв. нересстрованої торгівлі зі східними сусідами становлять, за деякими джерелами, у середньому близько 700 млн доларів США, зокрема частка польсько-української нересстрованої торгівлі – 300–350 млн доларів при (у середньому) 5–6 мільйонах перетинів кордону на рік¹⁰. Торгівельний «туризм» до Польщі давав роботу сотням тисяч українців. Ще стільки ж отримували роботу, продаючи привезені товари на українських ринках. Це передусім мешканці теренів Західної України, але не тільки; це дало змогу на деякий час послабити соціальну напругу в молодій незалежній державі, викликану процесами суспільної трансформації.

Невдовзі, однак, прозорість кордонів у Центрально-Східній Європі спричинила появу численних негативних явищ, як-от: контрабанду тютюнових, алкогольних та антикварних виробів, наркотиків, зброї, нелегальну міграцію, торгівлю «живим

⁷ Державна прикордонна служба України. Перелік Пунктів пропуску. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/Perelik-punktiv-propusku>.

⁸ Стосцький С. «Візове питання» в українсько-польських відносинах. *Політичний менеджмент* (Київ). 2006. № 1. С. 160.

⁹ Пазізіна К., Степчук В., Фарина Ю. Польща на шляху ринкових перетворень. *Європа 2000. Щорічний огляд*: зб. статей. Тернопіль, 2001. Ч. II. С. 70.

¹⁰ Стосцький С. «Візове питання»... С. 162.

товаром» та ін. Навіть більше – діяльність російсько-українсько-білоруської мафії поширилася на терени Центральної Європи, ставши загрозою національній безпеці деяких країн, зокрема Чехії¹¹. У зв'язку із цим Брюссель рішуче зажадав від урядів центральноевропейських країн, які на той час вже були кандидатами на членство в Європейському Союзі, запровадження більш суворого паспортного й митного контролю на кордонах своїх держав, а відтак – поступового запровадження віз для громадян пострадянського простору. Тому Польща вже 1998 року мусила посилити паспортний і митний контроль для громадян України, а із часом і запровадити візи для українців. Зробила це, однак, майже останньою з-поміж перших восьми країн Центральної Європи, що були кандидатами на вступ до ЄС, – 1 жовтня 2003 року¹². Додаймо, що Словаччина запровадила візи для українців уже 2000 року, Болгарія зробила це 2002 року, натомість Румунія – у липні 2004 року, тобто за два з половиною роки до вступу в ЄС¹³. До того ж з усіх названих країн лише Польща запровадила для своїх східних сусідів безплатні візи.

Із вступом Республіки Польща до Європейського Союзу (1 травня 2004 року) польсько-український кордон став зовнішнім кордоном об'єднаної Європи, набувши знову закритого чи щонайменше напівзакритого характеру¹⁴. Поступове «ущільнення» кордону між Україною і Польщею від кінця 90-х рр. ХХ ст. спричинило зменшення масштабів «торгівельного туризму», що призвело до значного зменшення масштабів транскордонної торгівлі у прикордонних регіонах. Ці зміни мали як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, зменшення кількості товарів польського походження на українських ринках викликало зростання попиту на продукцію місцевих підприємств, що сприяло їх реструктуризації і розвитку, створенню нових робочих місць, а врешті-решт, поступовому зменшенню безробіття у прикордонних областях України. Окрім цього, зменшення масштабів «човникової» торгівлі сприяло зростанню офіційної / контрольованої торгівлі між двома державами. Наприклад, якщо 1991 року товарообіг між Україною й Польщею становив 176 млн доларів, то 1994 року він зріс до 485,3 млн доларів, натомість у 1996–1997 рр. його річний обсяг перевищив рівень одного мільярда доларів США¹⁵. Сьогодні обсяги польсько-української торгівлі перевищили 6 млрд доларів¹⁶.

¹¹ Шагилов М., Бутирський З. Хрещені батьки зі сходу поклали око на Чехію? 2013. 16 травня. URL: <https://www.dw.com/>

¹² Поляки ввели візи. Але обіцяють не забувати про Україну в ЄС. 2003. 1 жовтня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2003/10/1/2995704/>

¹³ Sytuacja na granicy z Ukrainą po wejściu Polski do UE. 2009. 3 серпня. URL: <http://www.exporter.pl/bazy/Kraje/34.php>

¹⁴ За визначенням польського науковця Лешка Сідоровіча (Leszek Sidorowicz), існує принаймні два типи кордонів: відчутні й невідчутні (див.: Sidorowicz L. Znaczenie granic państwowych w warunkach otwartości gospodarek na wymianę handlową. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej* (Częstochowa). 2010. № 1(4). С. 174–175). Польсько-український кордон, на жаль, ніколи не був «невідчутним», щонайменше «дещо відчутним» у 90-х рр. минулого століття. Натомість від 2004 року він став «вельми відчутним».

¹⁵ Cieślak M. Stosunki polsko-ukraińskie. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. Warszawa, 1992. С. 143; Surmacz B. Współczesne stosunki... С. 178–179; підрахунок власний.

¹⁶ Товарообіг між Україною та Польщею торік зріс на 26 % – посол. 2018. 17 квітня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2443478-tovaroobig-miz-polseu-ta-ukrainou-torik-zris-na-26-posol.html>; динаміку зростання українсько-польського товарообігу див.: Чорна Н. Українсько-

З іншого боку, поступове вирівнювання цін на товари широкого вжитку в Польщі і в сусідніх пострадянських країнах, поступове відродження власної промисловості в останніх, запровадження їх урядами квот і мита на популярні польські товари, а також уведення Польщею ще 1998 року віз для білорусів і росіян викликали зменшення прибутків польських фірм, зорієнтованих на східні ринки, до 2,0 млрд доларів¹⁷. Як наслідок – банкрутство низки новостворених підприємств у східних воєводствах РП, а отже, зростання масштабів безробіття. Найбільше потерпіли прикордонні польські міста: Перемишль, Томашів Любельський, Холм, Білосток та ін., які в 90-х рр. минулого століття були визнаними центрами транскордонної торгівлі, отримуючи з неї значні прибутки. Тож 1998 року після запровадження віз для росіян і білорусів, яке викликало суттєве зниження обсягів роздрібно-гуртової торгівлі на білостоцьких ринках, місцеві підприємці й торговці вдалися до протестних акцій блокади транскордонних переходів¹⁸.

Трансформація кордону

Незважаючи на протести зацікавлених у збереженні на польсько-українському кордоні дотихчасового *status quo*, Польща й Україна від початку XXI ст. взялися творити більш стабільний, передбачуваний і керований міждержавний кордон – відповідно облаштований і належним чином забезпечений¹⁹. Водночас обидві держави прагнули, аби на ньому не постало нових бар'єрів, щоб він не перетворився на нову «червону лінію» поділу Європи, яка б ускладнювала між ними співпрацю. Передбачалося, що головним завданням розвитку транскордонного співробітництва буде подолання асиметрії господарського й адміністративного розвитку, а також інфраструктури по обидва боки кордону²⁰.

Реалізуючи засади регіональної політики Європейського Союзу, Польща й Україна намагалися зробити більш ефективними інститути транскордонної співпраці, створені ще в першій половині 90-х рр. XX ст. Ідеться, зокрема, про євро регіони «Карпати» (створено 14 лютого 1993 року) і «Буг» (вересень 1995 року)²¹. Завдяки змозі залучити кошти Європейського Союзу в межах програм PHARE, CBS і TACIS, а також унійної ініціативи INTERREG євро регіони до деякої міри сприяли розбудові інфраструктури на польсько-українському кордоні, господарському розвитку прикордонних регіонів, поліпшенню охорони довкілля і полегшенню контактів між людьми, інтенсифікації обміну досвідом суспільної трансформації на локальному рівні між українською й польською сторонами. Водночас вони стали важливим інструментом запобігання маргіналізації східних воєводств Польщі (т. зв. «східної

польське економічне співробітництво. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право* (Київ). 2016. № 2. С. 34.

¹⁷ Пазізіна К., Степчук В., Фарина Ю. Польща на шляху... С. 70.

¹⁸ Rola granicy i współpracy transgranicznej w rozwoju regionalnym i lokalnym / red. nauk. A. Mync, R. Szul. Warszawa, 1999. S. 17.

¹⁹ Будзінський Т., Гудь Б. Державний кордон України: нормативно-правове забезпечення ефективного управління та захисту. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. Львів, 2012. Вип. 30. С. 33–43.

²⁰ Polityka wschodnia Unii Europejskiej w perspektywie jej rozszerzenia o państwa Europy Środkowo-Wschodniej – polski punkt widzenia, Rzeczpospolita Polska. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2001. С. 3.

²¹ Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво. Львів, 2004. С. 252, 255.

стіни») і західних областей України. Від 1997 до 2001 року із фондів PHARE і TACIS Польща й Україна отримали відповідно 87 і 42 млн євро, які були спрямовані на модернізацію й розбудову транскордонної інфраструктури. Значні суми з фондів TACIS також призначали на закупівлю обладнання для польських консульств в Україні, щоби полегшити процедуру видачі віз для українських громадян^{22*}.

Тим самим на практиці підтверджено тезу деяких польських науковців про те, що прикордонна локалізація певного регіону не мусить бути причиною його маргіналізації. Її можна використати також для того, аби отримати переваги в конкуренції з іншими регіонами, позаяк прикордонний статус тієї чи іншої місцевості може бути важливим позитивним чинником локалізації фірм, які хотіли б використати засоби (матеріальні чи людські) по той бік кордону. Водночас він дає змогу налагодити господарську співпрацю із сусідніми локальними спільнотами, а також із зарубіжжям як таким. Навіть більше – використанням зовнішніх ресурсів і ринків збуту дає змогу відійти від традиційної моделі «центр – периферія». На ці шанси повинні особливо звернути увагу прикордонні міста, позаяк вигідна локалізація дає їм шанс на зовнішню (завдяки використанню не тільки власних можливостей, а й ресурсів усієї держави), а також на внутрішню (завдяки використанню транскордонної співпраці) експансію²³.

На жаль, незважаючи на деякі здобутки, євро регіони не зробили переламу на польсько-українському кордоні навіть на тих відтинках, що були на їх теренах. Передусім це стосується євро регіону «Карпати», який поширюється на терени п'яти держав – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії та України. Його площа – понад 160 тис. км кв., а населення – близько 16 млн осіб. Наголосімо, що мешканці євро регіону дуже відрізняються один від одного етнічними походженням, мовою й релігією, що ускладнює ефективну співпрацю між окремими областями в його межах. Не випадково деякі науковці стверджують, що Карпатський євро регіон є штучним утворенням, а тому може стати навіть конфліктогенним простором. Тож нічого дивного, що понад 15 років його існування так і не принесли очікуваних результатів²⁴. Порівняно з «Карпатами» євро регіон «Буг» є значно меншим за площею і кількістю населення – близько 81 тис. км кв. і приблизно 5 млн мешканців. Його активна територія охоплює Люблінське воєводство РП, а з українського боку – Волинську область і Сокальський та Жовківський райони Львівщини. Ці терени досить тісно пов'язані між собою з огляду на історичні, ментальні й культурні чинники,

²² * Наведені дані були представлені на Міжнародній науковій конференції «Українсько-польське партнерство і регіональний розвиток в контексті розширення Європейського Союзу» (Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 27–28 червня 2002 р.).

²³ Jantón-Drozdowska E. Współpraca transgraniczna w Europie. *Pamięć i zapomnienie w Europie przelomu wieków* / red. Z. Drozdowicz. Poznań, 2001. С. 149.

²⁴ Макела З., Федан Р. Проблеми активізації транскордонного співробітництва на польсько-українському прикордонні. *Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України*: зб. наук. праць. Львів, 2003. Вип. 5(XLIII), ч. 2. С. 162. Деякі експерти акцентують на значній залежності життєздатності євро регіонів від джерел фінансування, здебільшого зовнішніх. Недостатня дієвість трансграничних утворень зумовлена браком реального фінансування, невизначеністю джерел фінансових ресурсів, форм і пріоритетів їх формування (див.: Гудак В. Прикордонне співробітництво у Центральній Європі. Сучасний стан та суперечності. *Будівництво нової Європи: прикордонне співробітництво у Центральній Європі* / за ред. д-ра В. Гудака. Ужгород, 2006. С. 17).

навіть мають спільні господарські інтереси. Зокрема вони прагнуть до розвитку туризму й до охорони довкілля. Це сприяло більш ефективному використанню фондів Європейського Союзу, наприклад, для розбудови транскордонних переходів між Люблінщиною і Волинною (близько 10 млн євро), для розробки і впровадження програми збереження заповідника «Розточчя» по обидва боки кордону, для створення численних транскордонних ініціатив щодо пропаганди української й польської культури²⁵. Загалом Єврорегіон «Буг» став одним із найкращих прикладів ефективності транскордонної співпраці України й Польщі, але суттєво не вплинув на загальну ситуацію на польсько-українському кордоні.

Маємо те, що маємо

Сучасний польсько-український кордон – це 535 км протяжності і 10 міжнародних пунктів пропуску. Серед них – 7 автомобільних, один автомобільно-піший та два залізничних. Отже, один пункт пропуску припадає на 66 км кордону, що абсолютно не відповідає європейським стандартам. До того ж пункти пропуску розміщені вкрай нерівномірно. Наприклад, шість автомобільних переходів були на відтинку кордону між Львівською областю України та Люблінським і Підкарпатським воєводствами Республіки Польща, два розміщено у Волинській області України, натомість Закарпатська область не має жодного пункту пропуску на кордоні з РП. Щоденно польсько-український кордон перетинає понад 50 тис. осіб і кілька десятків тисяч транспортних засобів, що створює надмірне навантаження на персонал прикордонних переходів²⁶.

Додаймо, що навантаження на автомобільні пункти пропуску також є нерівномірним: через чотири пункти пропуску, до яких ведуть дороги міжнародного значення, – «Шегині–Медика», «Краківець–Корчова», «Ягодин–Дорогуськ» і «Рава-Руська–Гребенне», щоденно перетинають більш ніж 70 % усіх перетинів кордону подорожніми. Натомість на інші чотири пункти пропуску – «Устилуг–Зосін», «Грушів–Будомеж», «Смільниця–Кросьценко» та «Угринів–Долгобичув», дороги до яких перебувають у незадовільному стані, припадає менш ніж 30 % перетинів²⁷.

Подібні диспропорції на польсько-українському кордоні існують віддавна. Скажімо, у першій декаді ХХІ ст. приблизно на такому ж за довжиною польсько-словацькому кордоні (541,1 км) було 15 переходів із цілодобовим пасажирським рухом (загалом їх було близько 50), на польсько-чеському кордоні – 30 (загалом близько 100), а на польсько-німецькому – 22. Натомість на польсько-українському кордоні порівняно із сучасним станом справ їх було ще менше, – лише 6 (на жаль, упродовж останніх 10–12 років у дію було запроваджено тільки 2 нових транскордонних переходи – Грушів–Будомеж, 2013 р.; Угринів–Длогобичув, 2015 р.). Тому, образно кажучи, туристи, «човники» й особи, які подорожують у родинних чи службових справах, не перетинають кордону, а продираються через нього подібно до того, як сумнозвісний верблюд через вушко голки. Адже за даними прикордонної служби

²⁵ Русин О. Аналіз досвіду транскордонного співробітництва на прикладі Єврорегіону «Буг». *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*. Київ. С. 118–121. URL: https://eprints.oa.edu.ua/2331/1/Rusyn_NZ_stud_Vyp-3_turyzm.pdf.

²⁶ Кордон з людським обличчям. Рекомендації / К. Кульчицька, Р. Мініч, І. Сушко, А. Вйонцек, Я. Логінов, М. Пожицькі. Варшава; Київ, 2019. С. 8–9.

²⁷ Там само. С. 9.

України, тогочасні переходи були запроєктовані лише на 8 тис. автомобілів на добу, насправді ж кордон щодоби перетинало близько 13 тис. транспортних засобів. Навіть більше – ситуація погіршувалася з року в рік, позаяк за майже незмінної кількості транскордонних переходів стало зростати кількість перетинів польсько-українського кордону. Скажімо, 2005 року його перетнуло 17,8 млн осіб, 2006 – 19,5 млн осіб, 2007 року близько 20 млн осіб. Порівняймо, 2006 року польсько-словацький кордон перетнули 18,7 млн осіб, а польсько-чеський – 44,6 млн²⁸.

Після перемоги Революції гідності щорічна кількість перетинів польсько-українського кордону вийшла на рівень 20 (2016, 2018) – 22 млн осіб. Пік перетинів було зафіксовано 2017 року, на що значний вплив мало запровадження Європейським Союзом безвізового режиму з Україною (11 червня). У наступних 2018–2019 рр. спостерігалось деяке зменшення потоку охочих відвідати сусідню країну²⁹, що значною мірою було пов'язане з гігантськими чергами на транскордонних переходах. Наприклад, 24 вересня 2018 року на шести переходах у Львівській області скупчилося понад 1 000 легкових та вантажних автомобілів. У таких ситуаціях час очікування для в'їзду на територію пункту пропуску складає від 4 до 6 годин, натомість уся процедура перетину кордону часто займає від 7 до 8 год. Окрім цього, особи, які подорожують у службових справах і мають часові обмеження для перетину кордону, у пошуках «вільнішого» переходу нерідко проїжджають «зайвих» 300–400 км³⁰. Такий стан речей може бути пов'язаний із т. зв. «італійськими страйками» на робочому місці, до яких час від часу вдаються польські митники та прикордонники. Зрештою, продуктивність їхньої праці значно нижча від продуктивності, наприклад, німецьких прикордонних служб³¹.

Чи не головною причиною величезних черг на польсько-українському кордоні донедавна було те, що 70 % осіб в автомобільній черзі становили учасники малого прикордонного руху (МПР), запровадженого між Україною та Польщею 2008 року³² [Угода 2008, <https://zakon.rada.gov.ua>]. Їхні машини перебували на польській

²⁸ Hud B. Kwestia granicy we współczesnych stosunkach ukraińsko-polskich. С. 39. URL: [file:///C:/Users/Aaa/Downloads/03-Hud%20\(4\).pdf](file:///C:/Users/Aaa/Downloads/03-Hud%20(4).pdf)

²⁹ Українсько-польський кордон: Довідник для журналістів. Київ, 2019. С. 3; Савицький Ю. «Безвіз» і кордон з Польщею. 2017. 11 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28539960.html>; Тимоць І. Українсько-польський кордон має стати перетинати легше. 2019. 29 травня. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2019/05/kordon2/>

³⁰ Українсько-польський кордон на Львівщині потопав у чергах. 2018. 24 вересня. URL: <https://tsn.ua/auto/news/ukrayina/ukrayinsko-polskiy-na-lvivschini-kordon-potopaye-u-cherгах-1221984.html>; Г. Терещук, Українсько-польський кордон – випробування на терпіння. 2016. 24 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27819218.html>

³¹ Як підрахував один із незалежних експертів, які на громадських засадах моніторять ситуацію на польсько-українському кордоні, німецькі фахівці на польсько-німецькому переході Людвігсдорф – Єнджиховіце (Ludwigsdorf – Jędrzychowice) 2004 року щодоби контролювали близько 4 тис. автомобілів, що в'їжджають із ПП. Натомість сьогодні польські прикордонники й митники на більш розбудованому переході Краківець–Корчова упродовж 24 год. пропускають у напрямку Польщі в середньому лише дещо більше ніж 1770 автомобілів (див.: Tomasz Baart. *TCH.ua*. 2019. 28 листопада. 12 год. 03 хв. URL: <https://www.facebook.com/groups/3050797408280166/>; Dommer M. Goldene Zieiten für Schmuggler. 2004. 11 травня. URL: <https://www.spiegel.de/panorama/europa-ohne-grenzen-goldene-zeiten-fuer-schmuggler-a-298614.html>).

³² Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28.03.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_138

реєстрації й, згідно з українським законодавством, щоп'ять днів були зобов'язані перетинати кордон в обидва боки. Однак багато хто їздив до сусідньої держави значно частіше. Наприклад, на переході Шегині–Медика 70 % учасників МПР перетинали кордон щодня, навіть двічі на добу; на Краківці – таких було до 90 %. На перевезенні товарів (до Польщі – сигарети й алкоголь, назад – сири, побутова хімія, сосиски, ковбаси тощо) або на утриманні й перепродажу черги (від 200 до 400 грн залежно від місця) мешканці прикордоння непогано заробляли й далі заробляють. 2010 року учасники МПР закупили в Польщі товарів і послуг на суму 719,5 млн злотих, наступного 2011 року масштаби закупівель зросли на 69,3 % – до 1,2 млрд злотих, 2012 року – 1,5 млрд злотих, а 2013 року аж 2,3 млрд злотих, що становило майже 50 відсотків (49,8 %) загальних видатків осіб, які перетнули українсько-польський кордон³³.

Саме тому, на думку експертів, прикордонні торговці, учасники малого прикордонного руху, туристи «за товаром» та ін. й далі становитимуть левову частку тих, хто перетинає польсько-український кордон. Упродовж кількох останніх років до них долучилися також трудові мігранти і студенти, чисельність яких загалом становить за різними оцінками до двох мільйонів осіб – понад 1,5 млн заробітчан і понад 35 тис. студентів³⁴. Власне ці дві категорії українських громадян, які тимчасово проживають у Польщі, створюють періодичні пікові навантаження на транскордонні переходи, зокрема напередодні початку навчального року, сезонних польових робіт, а також у періоди різдвяних і великодніх свят, що спричиняє значний дискомфорт для інших учасників транскордонного руху³⁵.

Зауважмо, що десятилітня ситуація на польсько-українських транскордонних переходах періодично призводить до виникнення величезних черг, що підтримує поширення корупції серед митників і прикордонників з обох боків кордону. У зв'язку зі сказаним невідомий автор матеріалу, уміщеного кілька років тому в мережі Інтернету, назвав польсько-український кордон кордоном абсурду: «Балаган, застрашування і хабарі – це власне польсько-українські прикордонні переходи. Щоб дістатися на інший бік, треба запастися терпінням, готівкою й бути готовим до багато чого»³⁶.

Навіть якщо автор дещо й перебільшує, то значною мірою, на жаль, ці слова відображають малопривабливу реальність.

³³ Piekutowska A. Mały ruch graniczny – konsekwencje dla regionów przygranicznych. *POLITEJA*. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego. 2016. № 2(41). С. 106–107; Терещук Г. Малий прикордонний рух окупився Україні та Польщі. 2012. 6 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24475636.html>

³⁴ Кількість українських заробітчан у Польщі збільшилася у п'ятеро – консул. 2019. 4 липня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/07/4/7220016/>; Романенко Ю. Кількість українських студентів у Польщі зросла втричі. 2018. 28 вересня. URL: <https://studway.com.ua/ukrainski-studenti-u-polshhi/>

³⁵ Напередодні новорічних свят очікуються великі черги на кордоні з Польщею. 2018. 18 грудня. URL: <http://vsetutpl.com/naperedodni-novorichnykh-svyat-ochikuyutsya-velyki-chergy-na-kordoni-z-polscheyu>; Напередодні Великодня на українсько-польському кордоні – автомобільні черги. 2018. 31 березня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2433023-naperedodni-velikodna-na-ukrainskopolskomu-kordoni-avtomobilni-cergi.html>

³⁶ Hud B. *Kwestia granicy...* С. 40.

Кордон «у смартфоні»?

Якщо йдеться про шляхи розв'язання «проблеми кордону» між Україною й Польщею, то нині можна вирізнити два головних підходи – традиційний та модерний.

Донедавна вважалося, що єдиним виходом з описаної вище ситуації – черги, корупція тощо – є збільшення кількості транскордонних переходів відповідно до стандартів Європейського Союзу, зокрема піших, велосипедних і туристичних (т. зв. «зелені стежки»), покращення прикордонної інфраструктури, серед іншого – поліпшення якості під'їзних доріг до пунктів пропуску³⁷ та впровадження на цих пунктах спільного прикордонного й митного контролю, який добре зарекомендував себе під час проведення Україною й Польщею ЄВРО – 2012³⁸. Подібної думки дотримуються провідні експерти з України й Польщі – Ірина Сушко, Якуб Логінов (Jakub Łoginow), Катерина Кульчицька, Мацей Пйотровський (Maciej Piotrowski)³⁹. Їхню позицію поділяв також посол України в Республіці Польща Андрій Дешиця⁴⁰.

Експерти, зокрема, вважають, що на 535-кілометровому польсько-українському кордоні повинні бути приблизно 30 пунктів пропуску, що наблизить нас до стандартів ЄС – один перехід на 20 км кордону. Окрім цілодобових автомобільних та залізничних переходів, повинні бути також малі туристичні пішохідні та велосипедні переходи в рекреаційних зонах Карпат і Шацьких озер, а також т. зв. «рейкові автобуси» між Перемишлем і Львовом та Перемишлем і Нижанковичами. До того ж, вважають експерти, необхідне рокадне [паралельне до лінії кордону. – Б. Г.] сполучення між пунктами пропуску та дороги до кордону, щоб водіям було легше добратися з одного пункту пропуску в інший. Слід також облаштувати сервісні зони, відкрити кафе, придорожні туалети тощо⁴¹. Водночас в експертному середовищі розуміють, що для реалізації подібних масштабних планів необхідні дуже великі капіталовкладення. Натомість реальність є такою, що українська сторона

³⁷ Восени 2017 року Голова Верховної Ради України Андрій Парубій та Маршалок Сейму РП Марек Кухцінський (Marek Kuchciński) узгодили відкриття в найближчій перспективі чотирьох нових пунктів пропуску на польсько-українському кордоні – по одному на Закарпатті й Волині та два на Львівщині (Боберка – Смольник та Лопушанка – Міхновець на Львівщині, Адамчуки – Збережа на Волині та Лубня – Волосате на Закарпатті). Тепер у зв'язку зі зміною політичного керівництва в Україні йдеться лише про будівництво транскордонного переходу Нижанковичі – Мальовице, яке планують завершити до 2020 р. (Україна і Польща узгодили відкриття нових пунктів пропуску на кордоні. 2017. 22 жовтня. URL: <https://www.dw.com/uk/>).

³⁸ За даними Державної прикордонної служби України нині спільний контроль здійснюється на чотирьох українсько-польських пунктах пропуску. Підраховано, що він скорочує час перетину кордону на 15–20 % і дозволяє економити кошти на будівництві інфраструктури (див.: Європейський кордон: виклики і можливості для України (виклад дискусії). 2019. 13 листопада. URL: <https://europewb.org.ua/yevropejskyj-kordon-vykylyk-i-mozhlyvosti-dlya-ukrayiny-vyklad-dyskusiyi/>).

³⁹ Тимоць І. Українсько-польський кордон... URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2019/05/kordon2/>

⁴⁰ На українсько-польському кордоні можуть відкрити нові пункти пропуску. 2016. 23 серпня. URL: <http://prykordonnya.info/873/na-ukrainsko-polskomu-kordoni-mozhut-vidkryty-novi-punkty-propusku/?nabe=4649939651788800:1>.

⁴¹ Смоляк В. Українсько-польський кордон – «Кордон з людським обличчям». 2019. 30 травня. URL: <http://archiwum.polradio.pl/5/39/Artykul/422777>; Савицький Ю. «Безвіз» і кордон... URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28539960.html>; Тимоць І. Українсько-польський кордон... URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2019/05/kordon2/>

цих коштів практично не має, а, як вважають експерти, суми, виділеної польським урядом на розбудову пунктів пропуску на східних кордонах РП, вистачить лише для того, щоб раз на п'ять років ввести в дію один пішохідний перехід⁴².

У зв'язку із цим українська сторона виступила з ініціативою запровадити в пункті пропуску «Краківець» електронну чергу для перетину кордону. Цей пілотний проєкт є ініціативою Львівської обласної державної адміністрації, де якийсь час тому сформували відповідну робочу групу з експертів, зокрема IT-фахівців. Відповідно до розроблюваного проєкту, громадянин, який хоче перетнути кордон, має зареєструватися у спеціальній програмі, яка матиме й мобільний додаток. Він вводить у програму відповідні дані, зокрема номер авто та закордонного паспорта, сплачуватиме послуги програми, після чого йому висвітлиться у смартфоні доступний для бронювання час. Дані надходять у бази митників і прикордонників. Коли ж громадянин приїде на кордон, його перевірять у базі даних, і, якщо він зареєстрований на цей час, його запускать у пункт пропуску, де він очікуватиме виклику для оформлення паспортно-митного контролю у спеціальній сервісній зоні – місці для відпочинку з дитячими майданчиками включно, кав'ярні, магазини тощо⁴³.

Розробники згаданого проєкту, що має врегулювати ситуацію із чергами на кордоні, покликаються на досвід Естонії й Литви, де ця програма успішно діє⁴⁴. Водночас у її критиків є цілком обґрунтовані сумніви щодо ефективності впровадження програми на українсько-польському кордоні. По-перше, т. зв. електронна черга є локальною ініціативою й мусить бути затвердженою в Києві. По-друге, вона є національною ініціативою, а тому мусить бути погоджена з польською стороною. По-третє, платний характер згаданої послуги вимагатиме внесення відповідних змін до українського законодавства. По-четверте, не відомо, чи нею зможуть скористатися іноземні громадяни. По-п'яте, слід очікувати хакерських атак на сервери «електронної черги». По-шосте, існує значний дисбаланс у роботі українських і польських прикордонно-митних служб: за зміну українці пропускають близько 800 авто, поляки натомість – лише 600, що неминує спричинитиме накопичення у т. зв. сервісних зонах значної кількості подорожніх, які очікуватимуть своєї черги. І нарешті, створення сервісних зон вимагатиме значних капіталовкладень – державних або ж приватних, які, зрозуміла річ, мусять окупитися. А це, на жаль, означає, що всупереч прагненню більшості громадян України якнайшвидше й якнайтісніше інтегруватися із цивілізованим єсівським простором без віз і ліній поділів їм і далі слід «всерйоз і на довго» налаштуватися на «відчутний» кордон, черги і все, що із цим пов'язане.

З огляду на зазначене вище слід зауважити, що за роки існування незалежної Української держави її західний кордон, тобто кордон із Європейським Союзом, так і не став «невідчутним» або хоча б «мало відчутним». Це вимагає від державних чинників України й Польщі, а також від керівництва Єврокомісії скерування значно

⁴² Савицький Ю. «Безвіз» і кордон... URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28539960.html>

⁴³ Прокіпчук Л. Електронна черга перетину кордону – шлях для розвитку туризму та бізнесу. 2019. 2 вересня. URL: https://zaxid.net/elektronna_cherga_peretinu_kordonu_shlyah_dlya_rozvitku_turizmu_ta_biznesu_n1488317

⁴⁴ Європейський кордон: виклики і можливості... URL: <https://europewb.org.ua/evropejskyj-kordon-vyklyky-i-mozhlyvosti-dlya-ukrainy-vyklad-dyskusiy/>

більших зусиль і коштів для приведення його до стандартів Євросоюзу. Указана потреба продиктована необхідністю дотримуватися не тільки відповідних технічних норм чи стандартів ЄС, а й, – може, насамперед, – прав людини, пошанування її честі й гідності, які не раз принижують під час перетину кордону в такому стані, у якому він без суттєвих змін продовжує існувати ось уже майже три десятиліття.

«ЗБРУЧАНСЬКИЙ КОРДОН» (1772–1939): МІГРАЦІЯ, КОНТРАБАНДА ТА ШПИГУНСТВО

*Так нас розділили граничні стовпи,
Жандарми, солдати і варти,
Що вже українці не знають, хто ми,
А ми про них відаєм з карти.*
«Привіт Україні» Осип Маковей (1897 р.)¹

Поділи Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. розділили її території, які заселяли українці, між Австрійською та Російською імперіями. 1772 року кордон провінції Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським та князівствами Освенцима і Затору, що належала династії Габсбургів, із Річчю Посполитою (від 1793 року кордон став австро-російським), згідно з міжнародним договором, мав проходити руслом річки Подгорець (Podhorze, Podhorce)². Однак австрійські військові не змогли знайти водного потоку із цією назвою (припускаємо, що йшлося про річку Серет), тому кордон демаркували руслом Збруча. Цікаво, що цей гідронім – «Podhorze» – використовували ще в першій половині XIX ст. як назву річки Збруч. Така підміна назв стала досить поширеною (австрійські карти зазвичай містили гідронім Подгорець)³, навіть у першому польському географічно-статистичному описі земель Галичини – путівнику графа Анджея Куропатницького (Andrzej Kurapatnicki), виданому 1786 року, засвідчено цю назву⁴. Натомість російська карта із зображенням Тарнопольського краю, датована 1810 р., використовувала топонім Збруч для означення річки на кордоні⁵. Отже, можемо дійти висновку, що вживання гідроніма було на той час зумовлене політичною необхідністю та залежало від інтересів держави. Сам «збручанський кордон» проіснував майже 167 років із короткими перервами в 1807–1815 рр., у час, коли Тарнопольський край

¹ Маковей О. Привіт Україні. Твори: у 2 т. Київ: Дніпро, 1990. Т. 1: Поетичні твори. Повісті. С. 150–151.

² Traktat między Nayiaśniey: Krolew Imcia y Rzeczapospolita Polska, y Nayiaśnieyszą Cesarzową Królową Węgierską y Czeską. *Volumina legum*. Petersburg, 1860. Т. 8. S. 21.

³ Schlieben, Wilhelm Ernst August. Oesterreich. B. Galizische Erbstaaten Koenigr: Galizien Kreis (to accompany). Atlas von Europa nebst den Kolonien. Leipzig bei Georg Joachim Goschen 1828. P. 32; Marieni Giovanni. Regno di Galizia e Lodomiria. Atlante geografico, ricavato e tradotto in italiano dall'originale di Vienna dal l'ingegnere Giovanni Marieni. Milano, 1833. URL: <https://polona.pl/item/regno-di-galizia-e-lodomiria,Nzk1Nzc5MA/0/#info:metadata> (дата звернення: 22.10.2019).

⁴ Kurapatnicki E.-A. Geografia albo Dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Przemysł, 1786. С. 182. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/402120/edition/425205/content> (дата звернення: 22.10.2019).

⁵ Russian Map of Galicia ca. 1810. URL: <https://maps.geshergalicia.org/galicia/galicia-russian-1810> (дата звернення: 22.10.2019).

належав Російській імперії, та в період Першої світової війни (1914–1918) й української національної революції 1917–1921 рр. При цьому було розділено колись такі єдині населені пункти, як Тарноруда, Гусятин, Крутилів (Кренцилів), Боднарівка, Шидлівці, Збриж, Підпилип'я, що спричинило дублювання однакових назв сіл у сучасних Тернопільській та Хмельницькій областях. За умовами Ризького мирного договору («*prokój ruskij*»), від 18 березня 1921 року польсько-радянський кордон знову прокладено українською етнічною територією⁶. Ця повторна поява «збручанського кордону» як складової польсько-радянської державної межі стала визначальним чинником у політичному, економічному та національному житті українців.

Сучасні історіографічні студії про значення «збручанського кордону» в національно-визвольному русі українського та польського народів ХІХ – початку ХХ ст., зокрема в нелегальних міграційних процесах на державних рубежах між Республікою Польща та СРСР, наразі представлені лише принагідними працями про кордони України чи Польщі загалом або про їх деякі території, про діяльність державних прикордонних формацій (переважно польського Корпусу охорони прикордоння (КОП) чи радянських прикордонників у 1920–1930-х рр.)⁷. Досі належним чином не оцінено чинника фронтиру в житті різних соціальних верств, політичних груп суспільства обох державних утворень: Української Соціалістичної Радянської Республіки – УСРР (УРСР) та Польщі. До сьогодні зберігаються територіальні стереотипи Другої Речі Посполитої, а рудименти її східного кордону залишаються «реліктами» на території вже незалежних держав та у свідомості населення регіону⁸.

Маючи на меті вивчити особливості «збручанського кордону», ми також звернемо увагу на те, як вплинули незаконні міграції, контрабандна торгівля та їх взаємопроникнення в діяльність спеціальних служб на суспільно-економічне життя прикордонних територій. Об'єктом дослідження став власне кордон (у лімнологічному розумінні⁹) як чинник ескалації конфлікту й політичної напруги між Австрійською монархією (від 1867 року Австро-Угорщиною) та Російською

⁶ Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukraina podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Warszawa). 1921. No 49. Poz. 300. S. 814–867.

⁷ Соловей О. Міграційні процеси на Волині у міжвоєнні роки (1918–1939): український вимір: монографія. Хмельницький: Цюпак, 2017; Гуменний С. Нелегальні переходи радянсько-польського кордону у міжвоєнний період: історіографія проблеми. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 1, ч. 2. С. 162–167; Кабачинський М. Історія кордонів та прикордонних військ України: монографія. Хмельницький, 2000; Коцан Р. Формування та функціонування радянсько-польського кордону у 1921–1939 роках: дис. ... д-ра політ. наук. 23.00.02. Чернівці, 2019. 546 с.; U polskich stali granic. W 90 rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza / red. A. Ochał, M. Ruczyński, P. Skubisz. Szczecin; Warszawa, 2018; Dominiczak H. Granica wschodnia Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1919–1939. Warszawa, 1992. 287 s.; Dominiczak H. Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2018.

⁸ Олійник Я., Гнатюк О. Територіальна ідентичність населення Подільського регіону: монографія. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С. 115, 132–133, 135, 146–153, 158, 174; Кокотюха А. Гусятин: два в одному. *Український тиждень* (Київ). № 44(53). 2008.

⁹ Лімнологія (із лат. *limes* – кордон, межа) – розділ політичної географії, який займається вивченням кордонів і прикордонних територій із позицій їх генези, функцій, можливостей транскордонного співробітництва. (Див.: Дмитриева С. Лімология: учебное пособие. Воронеж, 2008. С. 5).

імперією, а згодом Республікою Польща та СРСР. Для ефективного дослідження залучено корпус джерел, що зберігаються у фондах архівів Польщі та України¹⁰.

«Збручанський кордон» виконує важливу функцію в українському національному русі впродовж його зародження та становлення у XVIII–XX ст. Відмінність політичних реалій по обидва боки Збруча впливала на формування української і польської політичних націй.

З одного боку, дві частини українського народу, що перебували на стадії активного формування, розвивалися у відмінних державно-правових формаціях монархій Габсбургів та Романових, боролися за право на самоідентифікацію із сильнішими польським, угорським, румунським і німецьким (з австрійського боку кордону) та знову ж таки польським і російським національними рухами в Росії. Державний кордон, що зруйнував усталені господарські зв'язки, адміністративно-територіальні одиниці та релігійні спільноти часів Речі Посполитої, слугував чинником ізоляції (бар'єрна функція кордону) для польського національного руху та російської великодержавної політики, поставивши цим під сумнів їх монополію на формування модерної етнополітичної спільноти на землях сучасної України¹¹.

З іншого – для українського та польського національних рухів кордон мав частково позитивне значення, оскільки не давав змоги державам, що захопили ці землі, повністю контролювати модернізаційні процеси польського або українського народів, оскільки культурне чи політичне самовиявлення могло – попри заходи влади – поширитися (або хоча б зберегти ресурси для діяльності) на мононаціональне середовище по інший бік кордону. До прикладу, під час Листопадового повстання 1830–1831 рр. польські збройні формування генерала Юзефа Дверніцького (Józef Dwernicki) перейшли в Галичину під час невдалого рейду на Волинь і Поділля, а роком раніше (1829) Устим Кармалюк утік з ув'язнення, щоб, як вважає історик Валерій Дячок, перейти на австрійський бік кордону, чого, до слова, так йому і не вдалося здійснити¹². Порівняно слабка охорона кордону (із російського боку проходила у дві лінії: козачої варті, а за нею, до 1846 року, – вільнонаймана охорона) уможливила культурний обмін між українською елітою Галичини та наддніпрянською інтелігенцією¹³. Услід за Кіраном Клаусом Пателем

¹⁰ Залучено документальну базу таких архівів: Архів актів нових (AAN), Центральний військовий архів (CAW) Республіки Польща, Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАК України), Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві (ЦДАГО України), Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.).

¹¹ Під «релігійними спільнотами» маємо на увазі поступове витіснення Греко-католицької церкви із Наддніпрянської України, Волині та Білорусі аж до її фактичної ліквідації відповідно до Акту, інспірованого російською владою Полоцького собору (1839), та виданих на його підставі розпоряджень імператора Ніколая I Романова. На території Холмщини і Підляшшя Греко-католицька церква легально проіснувала до 1875 року. Детально див.: Кірєєв В. Полацкі царкоўны сабор 1839. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Мінск, 1999. Т. 5. С. 540–541.

¹² Feduszka J. Bitwa pod Boremlem 18–19 kwietnia 1831 r. *Teka Komisji Historycznej*. Oddział PAN w Lublinie. Lublin, 2011. Vol VIII. С. 124–125; Дячок В. Устим Кармалюк (Карманюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти. *Наукові записки. Історичні науки*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. Вип. 12. С. 190.

¹³ Чернушевич М. Материали к истории пограничной стражи. Санкт-Петербург, 1900. Ч. 1: Служба в мирное время. С. 47, 49–51. На думку українського дослідника Миколи Кабачинського,

(Kiran Klaus Patel) визначаємо цю комунікацію як «транснаціональну» і водночас «міжімперську»¹⁴.

Щоб проілюструвати цю думку, звернімо увагу на розвиток громадівського руху в Галичині, який, на думку Володимира Пашука та Володимира Окаринського, частково зумовлювався наддніпрянським зразком і відбувався за активної участі «польсько-українських хлопоманів» із Центральної України: Володимира Бернатовича (псевдонім «Кузьма Басарабець»), студент Київського університету, автор спогадів про похорон Тараса Шевченка), Павлина Свенціцького (Paulin Świącicki)* ін.¹⁵. «Ініціатива створення Наукового товариства ім. Т. Шевченка вийшла з Наддніпрянщини; звідти ж прийшла й поважна сума грошей на закуп друкарні для Товариства [...], те доказує, що ані Збруч ані Сокальський кордон не заваждали обом гілкам народу дружньо працювати на спільному народному полі»¹⁶, – підсумовував український духівник Андрій Соколів у статті «Ще про “Боже нам єдність подай”».

Водночас державні структури обох імперій застосовували фільтрувальну функцію кордону як складову боротьби з москвофільським рухом у Галичині чи з польським елементом на Поділлі та Волині¹⁷. Характерно, що через російсько-австро-угорський кордон зразка XIX – початку XX ст. відбувалася масова міграція сезонних робітників з охоплених земельним голодом та безробіттям прикордонних сіл Галичини. На сатанівському цукровому заводі (сmt Сатанів тепер Хмельницької обл.) працювали жителі закордонних сіл Калагарівка та Волиця (тепер Тернопільська обл.). Регулярними ставали також випадки, коли галицькі селяни нелегально переходили австро-російський кордон, щоби взяти участь у релігійних заходах (прощі, відпусти) у Сатанові та Почасві. Зауважмо, що російські прикордонники часто створювали перепони для таких масових перетинів кордону, які зазвичай організовували москвофіли¹⁸.

Свою лепту в польський та український національні рухи внесли навіть надзбручанські «пачкарі» (контрабандисти), особливо в контексті поразки польського

наприкінці XIX – початку XX ст. охорона кордону із російського боку посилилася, до неї залучали кавалерійські та сгерські частини регулярного війська (див. Кабачинський М. Історія кордонів та прикордонних військ України: монографія. Хмельницький, 2000. С. 108–124).

¹⁴ Patel K. Nach der Nationalfixiertheit. Perspektiven einer transnationalen Geschichte. Antrittsvorlesung. Berlin, 2004. S. 4–6.

* Павлин Свенціцький – польський та український письменник, який одним із перших запропонував галицьким русинам уживати подвійну назву «українсько-руський» на позначення єдності українців по обидва боки Збруча.

¹⁵ Пашук В. Зародження народного руху в Галичині 60-ті рр. XIX ст. *Львівський історичний музей: Наукові записки*. Львів, 1998. Вип. VII. С. 157–160; Окаринський В. Формування українолюбного напрямку в середовищі неконформістських течій в українсько-польському соціокультурному просторі (до кінця 1850-х рр.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль, 2012. Вип. 9. С. 35–55; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910. С. 167.

¹⁶ Соколів А. Найбільше добро – правда. Вінніпег: Накладом Видавничої Фундації Гуменюків, 1980. С. 352.

¹⁷ Коцан Р. Формування та функціонування радянсько-польського кордону у 1921–1939 роках: дис. ... д-ра політ. наук. 23.00.02. Чернівці, 2019. С. 122.

¹⁸ Вендланд А. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. Львів: Літопис, 2015. С. 552–555.

повстання 1863 року, коли віленські генерали-губернатори Міхаїл Муравйов (Михаил Муравьев-Виленский) і Константін фон Кауфман (Константин фон Кауфман), борючись із поширенням польської літератури в Північно-Західному краї, ініціювали знищення латинських друкарських шрифтів, що спричинило масову контрабанду польських книг із Галичини¹⁹. До нелегального транспортування українських книг, преси чи брошур вдалися після запровадження в Російській імперії тасного Валуєвського циркуляру (1863), який обмежував українські публікації і запроваджував цензуру, та після Емського указу (1876), що забороняв легальний ввіз україномовної літератури із-за кордону. Відомі свідчення про нелегальну переправу через Збруч творів Тараса Шевченка, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Миколи Міхновського та іншої друкованої продукції політичного змісту²⁰. «Збручанський кордон» використовували й російські революціонери, які перетинали кордон, за допомогою «пачкарів» переправляли соціал-демократичні видання, зокрема газету «Іскра»²¹. Наприклад, під час обшуку на квартирі агента газети «Іскра» Ніколая Кудріна (Николай Кудрин) у Кам'янці-Подільському було вилучено 50 примірників видань російських соціалістів та записну книжку, у якій була інформація про контрабанду до Російської імперії близько 500 кг нелегальної літератури закордонного виробництва²². Про масштаби нелегального ввезення літератури можуть свідчити ще й такі дані: у другій половині 1902 року російські жандарми зафіксували випадки масового незаконного перенесення літератури через кордон у районі с. Зелена, с. Збриж; у першій половині 1903 року спроби такої контрабанди зафіксовано в районі с. Гуків, с. Мар'янівка (усі населені пункти тепер Черновецького р-ну Хмельницької обл.)²³.

Контрабандисти та нелегальні мігранти стали такою невід'ємною частиною надзбручанської дійсності, що, наприклад, український письменник Анатолій Свидницький присвятив їм оповідання «Пачковози (Подольская бль)» (1869), а Володимир Винниченко – імпресіоністичну новелу «Момент» (1910)²⁴. Промисел контрабандистів (місцевих, які часто тільки транспортували товар) набував навіть певної романтики, яскравим прикладом цього слугує оповідання Богдана Лепкого «Пачкар» (опубліковане 1918 року). Галицький письменник подає цікаві відомості щодо методів контрабанди й самого товару, що доставляли: «Бувало, тайком, так, що навіть рідна мати не знала, серед ночі-опівночі, випровадить коні зі стайні, гайда на роботу! За Збруч! Степ батько, ніч мати а пачкарі їх діти. І чим чорніша ніч, чим невиднійші дороги, тим для них лучше [...] Везуть сибірські шуби, китайський

¹⁹ Самбук С. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1980. С. 89.

²⁰ Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. *Праці Історично-Філософичної Секції НТШ*. Мюнхен; Париж; Єрусалим: «Дніпрова хвиля», 1967. Т. 182. С. 17.

²¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ, 1926. Т. 1: Революційна українська партія (РУП). С. 216.

²² Новиков П. Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905–1907 гг.). Новосибирск, 1967. С. 20.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. 1833–1917. Оп. 1. Спр. 583. Арк. 4, 132, 133.

²⁴ Свидницький А. Роман. Оповідання. Нариси. Київ: Наукова думка, 1985. С. 236–244; Винниченко В. Момент. Харків: Рух, 1927. 24 с.

чай або тутьське срібло, аж коні гнуться. Паками перевозять усяке добро, усякі статки, яким і ціни не знати, на те, вони і називають ся пачкарі»²⁵.

Самі контрабандисти переважно не мали великої вигоди з нелегального переміщення товарів. Основний капітал, отриманий унаслідок «пачкарства», на кордоні зосереджувався в руках купецтва прикордонних містечок (від якого тягнулися зв'язки до прикордонних митниць і кабінетів місцевих та столичних урядників), яке займалося постачанням за кордон тканин, гудзиків, біжутерії, хутра, кокаїну, жіночої білизни, рукавиць, горілки та інших спиртвмісних речовин, чаю, кави, цукру і сахарину, валюти та виробів із дорогоцінних металів. Саму структуру контрабанди на «збручанському кордоні» можна відобразити такою схемою: накопичення товарів у прикордонних складах, переправлення товару за кордон (шляхом найму бідних місцевих селян чи професійних контрабандистів), концентрація товарів в оптовиків та їх поширення²⁶.

У 1890–1894 рр. на «збручанському кордоні» ніс вартову службу майбутній відомий російський письменник Александр Куприн (Александр Куприн). У його розповіді «Жах» описування курсування кур'єрських потягів на станції Волочиськ та вказано, як часто виявляли контрабанду, якими були договірні відносини між контрабандистами і митниками, котрі «десять раз пропускали заборонений товар, а на десятій раз затримували по всій суворості закону, за що й отримували премії [...] чиновникам митниці жилося добре, вони могли дозволити замовити собі на холостяцькі вечери шансонних співачок із Львова чи самого Відня»²⁷. Таке покриття контрабанди та особистої нелегальної міграції митниками «збручанського кордону» зосереджувалося у районах транспортних пропускних пунктів, мостів (Волочиськ, Гусятин, Скала над Збручем, Окопи Святої Трійці), а також у глухих чи розташованих поблизу економічних центрів регіону місцевостях, де створювали спеціальні «вікна» для переправи людей або контрабанди через кордон. Такими населеними пунктами були: Токи, Ожигівці, Шидлівці, Іванківці, Кудринці, Збриж, Бережанка, Підпилип'я. Прикордонники часто були у змові з контрабандистами, покриваючи їх, однак не завжди вдало: 1911 року за провезення контрабанди засуджено помічника керівника Волочиської митної застави. У тій справі порушували питання заборони етнічним полякам служити у прикордонних установах із Австро-Угорщиною²⁸.

Щодо національного характеру прикордоння залишив свідчення російський письменник, автор роману «Петербургские трущобы» Всеволод Крестовський (Всеволод Крестовский), який мандрував Поділлям 1885 року та залишив подорожні нотатки «Вдоль Австрийской границы». Його твір констатує переважно єврейський характер прикордонних містечок та сіл (входили до смуги єврейської осілості): «Волочиськ – єврейське царство», де євреї тримали у своїх руках не лише легальну прикордонну торгівлю, а й контрабанду²⁹. Підозріле ставлення до євреїв відоме й серед керівництва Російської імперії, воно ж було визначальним у формуванні

²⁵ Лепкий Б. Пачкар. Оповіданє для народу. Філадельфія: 3 друкарні «Америки», 1918. С. 5.

²⁶ Мельнікаў І. Заходнебеларуская Атлантыда 1921–1941 гг. Мінск: Галіяфы, 2014. С. 123.

²⁷ Куприн А. Лунной ночью. Москва: Рипол Классик, 2018. С. 509–510.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. 1827–1916. Оп. 861. Спр. 173. Арк. 3.

²⁹ Крестовский В. Вдоль австрийской границы. (Путевые заметки). Собр. соч. Спб., 1900. Т. 7. С. 287–309.

контингенту прикордонників. «В 1845 р. було заборонено призначати до Прикордонної Варти євреїв, як неблагонадійних і тому, що на Прусському і Австрійському кордонах серед населення було багато євреїв, які займалися контрабандою, при чому євреї-солдати могли з ними входити в згоду і пропускати їх через кордон», – обгрунтовує дискримінаційне рішення не приймати євреїв у прикордонники автор офіційного видання «Матеріали к истории пограничной стражи» Михаїл Чернушевич (Михаїл Чернушевич)³⁰. Така надмірна прискіпливість до національного складу прикордонних формувань не рятувала їх від поширеного дезертирства. Солдати-прикордонники, незалежно від етнічного походження, усе ж часто брали участь у переправі дефіцитних товарів, займалися соціальним розбоєм³¹.

Утеча за кордон була чи не єдиним способом уникнути ув'язнення для діячів українського національного руху, членів РУП (Революційна українська партія)–УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія) в умовах реакції царського режиму після першої російської революції 1905–1907 рр. Зокрема наприкінці вересня 1907 року з Києва у напрямкові західного кордону виїхали Володимир Винниченко, Володимир Степанківський та Андрій Жук. Останній прибув до Кам'яця 28 вересня, а наступного ранку перетнув кордон в районі с. Залуччя (тепер Борщівського р-ну Тернопільської обл.) і вже надвечір приїхав до Львова³². Для В. Винниченка це був не перший нелегальний перетин кордону. Юрій Коллард у книзі «Спогади юнацьких днів» згадував, що «в початку 1903 р. ми почули, що Вол. Винниченко утік з військової служби, куди був відданий за участь у студентських розрухах. 24 липня він вернув на Україну з транспортом літератури зі Львова. Кордон перейшов біля Волочиська від галицького містечка Скалату до села Мислової, вже по нашому боці. Перевіз літератури zorganizував галичанин Роман Курбас, але пачкар сказався провокатором і В. Винниченка з транспортом заарештовано»³³.

Вибух Першої світової війни (1914–1918) на деякий час припинив фактичне існування «збручанського кордону», проте не знищив явища контрабандної торгівлі через Збруч. Поступовий напіврозпад Російської імперії та Австро-Угорщини причинився до небувалого зростання кількості нелегальних – із юридичної точки зору – міграцій галичан до Центральної України (де від 1917 року існувала Українська народна республіка – УНР), а наддніпрянців – до земель новоутвореної Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) переважно для протистояння зовнішнім ворогам обох українських республік. Попри правову ліквідацію «збручанського кордону» як державного, за умовами Акту злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 року, він продовжував фактично існувати, оскільки упродовж літа 1919 року польським військам вдалося утвердитися на правому березі Збруча. Однак те, що Галичина опинилася під польською владою, не зупинило сваволі соціального бандитизму у прикордонні на тлі перманентних військових дій між українськими, польськими, білогвардійськими та

³⁰ Чернушевич М. Матеріали к истории пограничной стражи. СПб, 1900. Ч. 1: Служба в мирное время. С. 51.

³¹ Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 384. Оп. 4. Спр. 522.

³² Жук А. Як ми їхали до Америки (Уривок із споминів). *Сучасність* (Мюнхен). 1964. Вип. 5(41). С. 90–91.

³³ Коллард Ю. Спогади юнацьких днів: 1897–1906. Українська Студентська Громада в Харкові і Революційна Українська Партія (РУП). Торонто: Срібна сурма, 1972. С. 136.

більшовицькими військами у 1919–1920 рр. «Невеличка українська армія, оточена в Кам'янці на Поділлі з усіх боків більшовиками і поляками, не мала нізвідки помочі [...], шпитали були переповнені, але перемучені лікарі, сестри й фельдшери не могли хворим багато допомогти. Хіба що вдалося трохи забрати медикаментів від ворога або контрабандою щось прийшло з Заходу», – описує кам'янецький період Директорії та роль «пачкарів» в умовах мілітарної екстремі Юрій Липа³⁴. Морально-психологічний злам та втома суспільства ставали дедалі відчутнішими у всіх сферах життя. На думку галицького політика Лонгіна Цегельського, революційні та військові події в Україні посилювали «нищення оранжерій, інспектив, бібліотек, меблів, образів, ваз і т.п. [...] доконували ці варварства [...] головню здеморалізовані елементи селянства, зокрема підміська голота, пачкарі в граничній полосі»³⁵.

Новий польсько-радянський кордон, згідно з Ризьким мирним договором (1921), було демарковано із повним ігнорування етнографічної характеристики регіону та його економіко-господарської структури, проте відповідно до історичної традиції «збручанського кордону» та концепції відродження Речі Посполитої Обох Народів³⁶. Потім незаконної торгівлі на кордоні був явищем, яке, без сумніву, завдавало економічних збитків зруйнованій війною економіці СРСР або Республіки Польща. Таке твердження дисонує із млявістю, неорганізованістю, а інколи й відвертим потуранням контрабанді зі сторони радянських чи польських прикордонних формацій на початковому етапі існування «ризької» державної межі на Збручі (1921–1924). Це можна пояснити як недостатньою розбудовою власне прикордонних формацій, труднощами у прокладанні на місцевості лінії кордону, так і політичною складовою незаконних експортно-імпортних відносин, оскільки контрабандисти були добрим ґрунтом для діяльності спецслужб країн по обидва боки Збруча. Навіть більше – наприкінці досліджуваного періоду чи не кожного спійманого контрабандиста польський Корпус охорони прикордоння (КОП) підозрював у зв'язках із радянськими спецслужбами. У березні 1922 року газета українських емігрантів у США «Свобода» надрукувала лист мешканця с. Калагарівка (тепер Гусятинського р-ну Тернопільської обл.) поблизу Сатанова: «Перед війною то хоть до Сатанова пішов та заробив, а тепер у нас нема де заробити одного цента. До Сатанова жива душа не йде, бо там суть большевики. Як кого зловлять з нашої сторони, то зараз стріляють, бо кажуть, що то шпiон. У Росії нема жадного порядку. Тому тиждень то розстрілили большевики зі Сатанова, Спасівки і з близьких сіл 250 людей. У них не вільно гендлювати нікому. Хто звідтам прийде до нас і що купить, большевики, коли зловлять на границі, розстрілюють, бо кажуть, що він “шпекулянт”. Як була в Сатанові Україна, то було добре, бо було де заробити»³⁷. Класичним випадком нелегальних міграцій такого типу постає справа Костянтина Іваськіва. 19 вересня 1930 року його затримав старший офіцер

³⁴ Липа Ю. Ліки під ногами! Про лікування рослинами. Краків; Львів: Українське видавництво, 1943. С. 3.

³⁵ Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. С. 122.

³⁶ Dominiczak H. Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów: 966–1996. Warszawa, 1997. S. 218; Eberhardt P. Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej. Lublin: Wyd-wo UMCS, 2004. S. 105–108.

³⁷ Свобода. 1922. 27 березня. С. 3.

Чортківського відділення КОП Казімеж Плячеківіч (Kazimierz Płaczkiewicz). Під час допитів з'ясувалося, що, мігрувавши 1919 року, «коли ще не було встановленого кордону» Констянтин Савич працював столяром у прикордонному селі УСРР – Жабинці (сучасний Чемеровецький р-н Хмельницької обл.). Він не раз перетинав кордон, завжди повертаючись на місце роботи, однак активна колективізація позбавила чоловіка змоги приватно заробляти: його майно та столярну майстерню конфіскували. Змушений працювати «в так званій Комуні лише за їжу», К. Іваськів здійснює втечу до Галичини, де потрапляє у руки КОП³⁸.

У 1921–1924 рр. на польський кордон виводять почергово етапові та митні батальйони, підрозділи Охорони кордону та відділи державної поліції³⁹. Така часта зміна прикордонних формацій виявилася малоєфективною в умовах, коли через державну межу здійснювалося масове переміщення переважно озброєних біженців із СРСР та радянських диверсантів. Щоби дестабілізувати ситуацію у прикордонні, а також проводити комуністичну агітацію на Тернопільщині, радянська сторона перекинула на польський бік кордону (у районі с. Кудринці Борщівського повіту) партизанський загін «Червона дванадцятка» на чолі з Павлом Шереметою (учасник польсько-українських боїв за Львів 1918 року), Степаном Меличуком, Іваном Цепком⁴⁰. Уночі 22 жовтня 1922 року бійці «Червоної дванадцятки» захопили с. Мишковичі (тепер Тернопільського р-ну Тернопільської обл.), а 28 жовтня їх оточили та розбили польські війська поблизу с. Голігради Заліщицького повіту. Керівників загону було страчено, допити затриманих повстанців розкрили польській стороні методику радянської диверсійно-розвідувальної діяльності. Образ учасників «Червоної дванадцятки» зазнав героїзації в УСРР, український письменник Мирослав Ірчан присвятив їм п'єсу «Дванадцять»⁴¹. Тієї ж осені, у вересні 1922 року, польські прикордонники пропустили через Збруч загін Якова Гальчевського у складі 60 осіб, який до того діяв на території, підконтрольній більшовикам⁴². На цьому диверсійна робота Я. Гальчевського («Орел», «Войнаровський») не завершилася. Він здійснив ще п'ять рейдів на Правобережну Україну з території Республіки Польща, проте 1925 року був змушений припинити свою діяльність через негативну реакцію українського селянства Поділля (матеріальне становище якого покращилося в умовах нової економічної політики більшовиків), що потребувало соціальної стабільності і спокою⁴³.

Таке взаємопроникнення диверсійних груп із радянської чи польської сторони робило прикордонні землі небезпечною територією, тому для ефективної охорони

³⁸ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 283. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2, 6, 11.

³⁹ Grobelski W. Formacje graniczne II Rzeczypospolitej. *Roczniki wydziału nauk prawnych i ekonomicznych KUL*. Lublin, 2012–2013. Т. VIII–IX, zesz. 1. S. 253–282.

⁴⁰ Рубльов О. Червона дванадцятка. *Енциклопедія історії України*. Київ: «Наукова думка», 2013. Т. 10: Т–Я. 688 с.; Макотерський Ю. Чи спокій віднайнуть невинно убієнні. Чортків, 2004. 68 с.

⁴¹ Ірчан М. Дванадцять: драма на 5 дій. 3-тє вид. випр. Київ: Західна Україна, 1930. С. 5–6.

⁴² Рибак І. Антибільшовицький повстанський рух на Поділлі під проводом Я. Гальчевського: географія і хроніка подій. *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи*: наук. зб. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. С. 230–234.

⁴³ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 рр. Хмельницький, 2009. С. 154–157.

кордону було вирішено створити окрему воєнізовану польську формування – Корпус охорони пограниччя (КОП). Це рішення розпочало новий етап в існуванні «збручанського кордону», який охоплює 1924–1939 рр. – період завершення формування структури державного кордону та його поступового закриття. У межах запропонованих часових рамок змінився характер нелегальних міграційних процесів, оскільки різко зросла кількість біженців із СРСР (особливо в часі Голодомору 1932–1933 рр.)⁴⁴. Тоді ж була розроблена структурована система державного кордону Республіки Польща, що поділялася на прикордонний пояс та власне кордон, який – своєю чергою – складався із прикордонної смуги (шириною 4 км) та власне лінії кордону. Перебування в межах прикордонної лінії було суворо заборонено для всіх, окрім осіб, які проживали на її території упродовж шести місяців або були постійними мешканцями означеної території (також забороняли перебувати у прикордонній зоні у нічний час від 22.00 до 4.00). У межах прикордонної лінії дозволяли перебувати представникам державного апарату та військових відомств за наявності спеціальних посвідчень, а також іншим громадянам, які могли пред'явити дипломатичні чи закордонні паспорти або спеціальні посвідчення про дозвіл перебувати в межах прикордоння⁴⁵.

Тим часом у радянській державі Рада праці і оборони (РПО) ще 27 вересня 1922 року передала охорону кордону відділу Державного політичного управління (ДПУ), створивши Окремий прикордонний корпус, яким від 1926 року керувало Головне управління прикордонної охорони (ГУПО)⁴⁶. 1929 року чисельність радянських прикордонних військ зросла у 1,5 раза, через «активізацію ворожої розвідки та провокації на кордоні»⁴⁷. Щоби посилити замкнутість кордону, 1932 року небо над ним розпочала патрулювати авіація. До того ж радянські прикордонники вербували місцеве населення до спеціальних «бригад сприяння» (згідно з «Інструкцією про порядок залучення населення прикордонної смуги до охорони кордону СРСР» від 9 травня 1931 року), які мали спостерігати за невідомими особами та реагувати на підозріле на території прикордоння⁴⁸.

У 20–30-х рр. ХХ ст. нелегальна міграція через польсько-радянський кордон вийшла за межі селянського середовища, її соціальна структура охоплювала такі верстви суспільства, як інтелігенція, духовенство, військові. У період «українізації» представники соціально й політично активної молоді західноукраїнських земель, в умовах перепон, що виникали для їхньої професійної діяльності в Польщі, трактували нелегальний перехід кордону як вихід зі скрутного матеріального становища. Мрія прислужитися українському народові, перспектива особистісного зростання ставали стимулом для молодого покоління інтелігенції. Серед

⁴⁴ Гуменний С. Нелегальні міграції на кордоні між Республікою Польща та УСРР напередодні та під час Голодомору 1932–1933 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Київ, 2019. Вип. 1(140). С. 18–23.

⁴⁵ Rozkaz dzienny Komendanta PP XIII Okręgu w Łucku №13 dnia 24 marca. Łuck: Druk.Kom. XIII Okręgu w Łucku, 1924 r. 4 s.

⁴⁶ Кабачинський М. Історія кордонів та прикордонних військ України: монографія. Хмельницький, 2000. С. 150–153.

⁴⁷ Буджук В., Велидов А. На страже границь отечества. Краткий очерк пограничных войск России. *Пограничник* (Москва). 1997. С. 44–45.

⁴⁸ Лаврентьев Ю. Привлечение населения приграничных районов к охране государственной границы СССР. Учебное пособие для курсантов пограничных военных училищ КГБ СССР. Москва, 1977. С. 17.

її представників – Улас Самчук, який 1924 року невдало спробував нелегально перетнути польсько-радянський кордон, що закінчилося для нього штрафом і шестимісячним ув'язненням⁴⁹. Часом нелегальними мігрантами чи навіть контрабандистами ставали навіть духовні особи. Радянська газета «Червоний кордон», що виходила в Кам'янець-Подільському, у номері за 12 жовтня 1927 року опублікувала допис «Ксьондзи-пачкарі», повідомляючи, що католицький священник «з містечка Смотрича Вацлав Шиманський в 1923 р. “допоміг” своїм двом прихожанам Скарделі та Мотиці [...] перейти радянський кордон до Польщі. [...] Скарделя встиг перейти кордон. Мотику затримало ДПУ. Слідство виявило, що Шиманський [...] регулярно давав йому гроші і посилав до Польщі за пачкарським крамом». Інший ксьондз – Маріян Єндрушак, на думку радянських слідчих, «доручав своїм прихожанам Сапко-Баранівській та Подвисоцькій купувати для нього пачкарський крам на 150 та 250 крб. Крам він потім збував». Обоє священнослужителів чекали тюремні ув'язнення терміном від 6 місяців до одного року з подальшою висилкою за межі України на 5 років, як «соціально шкідливих елементів»⁵⁰.

Як закономірна реакція на процеси радянської колективізації в лютому – березні 1930 року у прикордонних районах України одне за одним вибухають повстання (так звані «волинки»)⁵¹. Ці селянські бунти вздовж усього радянсько-польського кордону набирають масового характеру і виходять поза межі державного кордону. Наприклад, 4 грудня 1929 року зі села Чернокизинці Орининського р-ну Кам'янецької округи (тепер Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.) через «збручанський кордон» утекло до Польщі п'ять родин: польська, єврейська і три українські⁵². Черговий значний сплеск нелегальної активності на польсько-радянському кордоні спостерігаємо під час Голодомору 1932–1933 рр. Від червня до липня 1933 року, на відтинку кордону, що підпорядковувався розвідувальному відділу № 10 КОП у Тарнополі, польські прикордонники затримали 89 осіб за звинуваченнями у «примусі до переходу державного кордону до СРСР чи Польщі, бродяжництві на прикордонні, контрабанді, підозрі у шпигунстві чи за опір прикордонникам КОП»⁵³. Особи, що перетинали польсько-радянський кордон, становили важливу вербувальну базу для польської розвідки, оскільки добре орієнтувалися у прикордонні, володіли місцевими діалектами, не виділялися одягом та звичками із середовища радянського населення. Співпраця із Другим відділом Головного штабу Республіки Польща надавала біженцеві із СРСР змогу залишитися на проживання в Польщі.

Водночас у період 20–30-х рр. не припиняється контрабанда. Цікаву інформацію щодо масштабів та складу нелегального товарообігу з Польщі до УСРР (УРСР) в околицях Скали над Збручем Борщівського повіту подає Наум Бернштейн (Naum Bernstein): «Промисловість Радянського Союзу, була в ті часи, як відомо, майже повністю зруйнована і постачання населення товарами промислового виробництва

⁴⁹ Самчук У. На білому коні. *Сучасність* (Мюнхен). 1965. Ч. 10(58). С. 32.

⁵⁰ Червоний кордон (Кам'янець-Подільськ). 1927. 12 жовтня. № 79(348).

⁵¹ Літопис Волині (Вінніпер). 1955. Ч. 3. С. 82–85.

⁵² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2930. Арк. 44.

⁵³ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Oddział II SG, sygn. I.303.4.7029 Wykaz sumaryczny osób przetrzymywanych na odcinku granicznym Placówki Wywiadowczej KOP nr 10 w Tarnopolu za okres 24 czerwiec do 24 lipiec 1933 r.

відбувалося переважно шляхом контрабанди. В Оринині широко використовувалися тканини польського виробництва. Були дві шерстяні тканини з назвами “бостон” і “костор” [...], зустрічалися також інші промислові товари. Оплачувалися ці товари тільки іноземною валютою, переважно золотими монетами царської чеканки, а також доларовими купюрами. Найближчим містом до кордону в Польщі була Скала, де контрабандисти з Оринина мали знайомства. Кордон звичайно охороняли, але не так суворо як пізніше, коли кордон був “на замку”. Були так звані “провідники”, люди, котрі знали де можна перейти річку вброд і які звичайно мали “зв’язки” з охороною [...] Проте було немало трагічних випадків. На кордоні загинула моя тітка, Брана Вайнштейн. Її застрелили прямо в ріці»⁵⁴.

Отже, за період свого існування «збручанський кордон» від 1772 до 1939 рр. слугував державною межею між такими країнами, як Австрійська імперія і Річ Посполита, Австро-Угорщина та Російська імперія, знову Австро-Угорщина, а згодом Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) й Українська Народна Республіка (за умовами пункту № 2 Політичної конвенції Варшавського договору від 21 квітня 1920 року визнано владу Республіка Польща на правобережжі Збруча)⁵⁵, Польща і УСРР (УРСР). Кордон на Збручі продовжував існувати також від 1941 до 1944 рр. як межа між Дистриктом Галичина Генеральної Губернії та Рейхскомісаріатом Україна. Навіть тоді, в умовах бойових дій, Голокосту та українсько-польського протиборства, що дедалі зростало, нелегальні міграційні процеси, особливо контрабанда на «збручанському кордоні», не стихали. У романі Петра Вершигори «Люди із чистою совістю» є цікавий діалог на цю тему: «У селі, в якому, за наказом Ковпака, ми розмістилися на світанку, люди казали: – Там, прошу пана товариша комісара, польські злоті ходять. У нас за одну марку десять карбованців треба платити. А злотих за все два на одну марку. Там цукор, газ-керосин. Значить – і одежа є. Туди за контрабандою ходять»⁵⁶. «Кордон між СРСР і Польщею по р. Збруч існує і зараз. Німці його охороняють за всіма правилами. Ця ж межа досі різко поділяє економічно, політично», – занотував свої враження інший керівник радянських партизанських загонів Семьон Руднев (Семён Руднев)⁵⁷.

Зміни державних формацій по обидва боки кордону накладали відбиток на перманентні міграційні процеси. У XIX – на початку XX ст. виразно домінував економічний сегмент нелегальних міграцій, оскільки населення прикордонних сіл Галичини мало змогу працювати постійно або сезонно, вести промисел на території надзбручанських міст і сіл Російської імперії. Великих обсягів досягала контрабанда товарів широкого вжитку: тканин, одягу, спиртвмісних та наркотичних речовин, предметів розкоші, нелегальної літератури. Прикордонники Австро-Угорщини і Російської імперії часто приховували нелегальну економічну активність у прикордонні. До сьогодні часи контрабандного буму на «збручанському кордоні» залишаються

⁵⁴ Бернштейн Н. Оринин – местечко мое. [Б. м.]. Видавець Ilya Bernstein, 2009. Т. 9. С. 39–40 (Серия: Мое наследие).

⁵⁵ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich / red. Gąsiorowska-Grabowska N., Chrienow I. Warszawa, 1961. Т. 2: listopad 1918 – kwiecień 1920. S. 745–747.

⁵⁶ Вершигора П. Люди с чистой совестью. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora/index.html> (дата звернення: 22.10.2019).

⁵⁷ Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / колл. составит.: О. В. Бажан, С. И. Власенко и др.; В. С. Лоцицкий (рук.). Москва: Центрполиграф, 2010. С. 119.

золотим періодом купецтва таких містечок, як Підволочиськ, Сатанів, Гусятин, Збриж, Скала над Збручем, Оринин, Окопи Святої Трійці, де концентрували нелегальні товари, що потім поширювалися територією усєї країни. Історичний максимум у чисельності населення та рівні економічного розвитку цих населених пунктів переважно не досягнутий до сьогодні. Поворотним пунктом в існуванні кордону став період Першої світової війни (1914–1918) та української революції 1917–1921 рр., польсько-української (1918–1919), українсько-російських (військові конфлікти із більшовиками та білогвардійцями 1917–1921 рр.) та польсько-більшовицької (1920–1921) воєн, після яких «збручанський кордон» став частиною великого польсько-радянського кордону, що простягався на 1 412 км від Дюнабурга (Даугавпілса в сучасній Латвії) до Дністра. Цей кордон радянська сторона трактувала як передній рубіж протистояння з капіталістичним світом, і тому його мали ретельно охороняти. Однак на початковому етапі прикордонної інфраструктури не розбудовували через складне економічне становище новоствореної СРСР (від грудня 1922 року) та по-стійно жевріючий національний опір в Україні. До того ж кордону не закривали, опрацьовуючи можливості «експорту пролетарської революції» на захід, чи хоча б з огляду на дестабілізацію диверсійно-розвідувальними групами ситуації у східному прикордонні Другої Речі Посполитої. Активні дії українських та радянських диверсантів по обидва боки Збруча мали розвідувальний та агітаційний ефект, однак стали перед проблемою спротиву втомленого багаторічного військового селянства, яке потребувало певної стабільності і підтримувало заходи НЕПу, розпочатого в СРСР. Це тимчасове руйнування економічних традицій «воєнним комунізмом», створило вдалий ґрунт для відновлення господарської активності селянства та надзбручанських контрабандистів. Через кордон знову полився потік промислових товарів, тканин із Європи, одягу, худоби, цукру та предметів розкоші. Варто уточнити, що селянство на Волині часто перевозило контрабанду, не до кінця усвідомлюючи, не розуміючи, що закупівля гасу, цвяхів, сільськогосподарських механізмів на традиційних ярмарках у містечках по інший бік кордону вже ставала державним злочином. Спочатку радянські прикордонники діяли подібно до своїх попередників періоду Російської імперії та брали активну участь у нелегальному товарообігові. Однак з утвердженням культу особи Й. Сталіна, зростанням колективізаційних процесів та репресивної політики кордон закономірно стикнувся з потоком тих, хто не бажав жити в такій реальності.

«Збручанський кордон» кінця 20–30-х рр. ХХ ст. став державною і політико-ідеологічною межею, такою собі «генеральною репетицією» Берлінської стіни чи кордону між Північною та Південною Кореєю. Усі притаманні цим лімологічним формаціям прийоми – посилені контингенти прикордонників, жорсткий режим охорони самого кордону, показові святкування та демонстраційно-агітаційні будівництва (із радянського боку величних будинків культури (Тарноруда, Іванківці Городоцького р-ну Хмельницької обл.) та укріплень навколо населених пунктів, а з польського – костелів, фондovаних КОПом), експлуатації технічних новинок чи здійснення релігійних обрядів або – на протидію їм – масових заходів* у зоні візуальної досяжності для закордонного населення – це було свого часу апробовано на польсько-радянському кордоні.

* Серед таких заходів можна назвати освячення води у Збручі під патронатом польських прикордонників, яким протиставлялися гучні маніфестації чи ударні суботники із використанням тракторної техніки по той бік ріки.

Свого останнього трагічного апогею нелегальні міграції через кордон сягнули на початку 30-х рр. ХХ ст. в часі вибуху селянського опору колективізації та Голодомору 1932–1933 рр. Тоді фізично ослаблені та здеморалізовані біженці стикнулися з уже розбудованою, ешелонованою структурою державного кордону, що складався з кількох зон підвищеного контролю, дротяних загороджень, вогневих точок та природної перешкоди – каньйону ріки Збруч. Часто подолати такий міждержавний кордон було вкрай важко, що позначилося на величезному відсотковій затриманих чи вбитих. Зауважмо, що польські прикордонники, на відміну від радянських, не вбивали тих, хто перетнув кордон, але, депортуючи їх, часто ставали свідками розстрілу мігранта. Однак у біженця по той бік Збруча усе ж залишався невеликий шанс вижити завдяки заступництву місцевої української громади чи можливості довести польській стороні свою непричетність до спецслужб СРСР. Це було можливо за умови, що значний відсоток контрабанди перевозили під прикриттям Державного політичного управління (ДПУ) УСРР (УРСР) та використовували для зв'язку із закордонною агентурою, а також переправляли шпигунів за кордон. Силами Львівської експозитури розвідки Другого відділу Головного штабу КОП польська сторона також вербувала агентів і зв'язкових серед нелегальних мігрантів (вони були чи не єдиним джерелом отримання бланків радянських документів) та «пачкарів». Усе це підтримувало та посилювало постійну шпигунську істерію, яка додатково ускладнювала і так незаконне та складне переміщення через кордон.

Унаслідок таких процесів нелегальна міграція впродовж 20–30-х рр. охоплює не лише селянське середовище, а й військові кола, національні меншини, духовенство та інтелігенцію. Таке поширення незаконної міграційної активності обох напрямів слугувало додатковою причиною фактичного закриття кордону. Наприкінці свого існування «збручанська границя» мала уже мало спільного з тим, що було на початку, і виглядала як суцільна лінія загороджень, за якими вирости укріплення «лінії Сталіна». Офіційним кінцем прикордонного статусу річки Збруч переважно вважають 1939 р., проте його залишки усе ще глибоко укорінилися у свідомості не тільки прикордонного населення. Українці надалі рідко перетинають колишній міждержавний кордон, подорожуючи своєю країною. Сотні років існування «збручанського кордону» змінили етнографічну карту країни, відрізавши Західне Поділля, яке поступово дифузювало з рештою Східної Галичини. Така складна ситуація – життя по різний бік кордону – сформувала різні історичні традиції, що, проте, не виокремлює їх із загальнонаціонального процесу націєтворення, викликала мовну відмінність населення обабіч Збруча, наслідком чого часто є їхнє декларування «інакшості». Сучасне населення надзбручанських територій і далі може нагородити одне одного епітетами, що зберігають емоційно-національне забарвлення довоєнної епохи (як то «москалі» чи «западеньці»), чимало вважає, що стане жертвою «іншування» по той бік ріки. Однак такі залишки старого кордону відмирають із часом та вже майже зникають у молодшого покоління. Водночас ми маємо зберегти пам'ять про цей кордон, на берегах якого народжувалася польська та українська політичні нації. Кордон, на якому загинули чи – навпаки – урятувалися ті, хто втік від тоталітарної системи й голоду. Кордон, що закарбував у собі пригодницьку романтику «пачкарів» та гіркоту національної поразки. Парадоксально, але Збруч поєднав функції річки і кордону. Він розділяв і водночас поєднував.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ДЕРЖАВНІ КОРДОНИ Й ЕТНІЧНІ МЕЖІ. ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД

Важливе значення для функціонування будь-якої держави мають її кордони. Вони є не тільки лінією на суходолі, у водному чи повітряному просторі, яка встановлює територіальні межі держави, відділяючи її від інших, а й визначає її самостійність, регламентує дії влади країни, є вагомим чинником для захисту економічних і національно-політичних інтересів свого населення. Згідно з міжнародним правом, визнані за державою кордони закріплюють за нею права на конкретну територію і є недоторканими.

Сьогодні надзвичайно актуальною є проблема державних кордонів для незалежної України. Власне, донедавна найбільше територіальні претензії виставляла Росія, яка, не відмовившись від своєї колонізаторської політики, розв'язала війну проти України і загарбала частину українських земель. Зрозуміло, що сучасна російсько-українська війна руйнівню вплинула на розвиток державотворчих процесів, особливо в окупованих і в прикордонних українських регіонах, і призвела до того, що сотні тисяч наших співгромадян на своєму етнічному пограниччі опинилися перед загрозою втратити свою національно-культурну самобутність.

Державні кордони та етнічні межі України стали фундаментом для формування й адміністративно-територіальних границь, і системи управління; вони найліпше відображали увесь трагізм боротьби за Українську державність, за збереження національних традицій. Чужинецькі необґрунтовані схеми територіального поділу України розділяли її етнічні терени на різні частини, були великою перепоною консолідації української нації та формуванню внутрішніх ринкових і господарських відносин.

Оскільки дана монографія присвячена вивченню етнополітичних, мовних і релігійних критеріїв самоідентифікації населення польсько-українського пограниччя, акцентуватимемо передусім на проблемах формування польсько-українського кордону, на визначенні українсько-польських етнічних меж у контексті загальноукраїнського виміру та історичного поступу, що дасть змогу комплексно простежити національно-політичні та соціально-економічні процеси розвитку обох народів, вплив на них природно-географічних і геополітичних чинників.

Дослідження етногенезу українців і витоків української державності дає підстави стверджувати, що предки українців оселилися на території з давньою історією, а її населення безпосередньо контактувало з культурними народами стародавнього світу. Найдавнішим історично відомим населенням на українській території, власне у її південній частині, були кімерійці, що належали до одного із фракійських племен. Могили їхніх царів знайдено над Дністром, а пам'яткою від них залишилася назва Керченської протоки – Боспор Кімерійський¹.

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 34.

Скіфи, група племен іранського походження, жили у VII–III ст. до н. е. на території сучасної України, згодом до III ст. н. е. у Криму і називали себе «сколотами».

Майже одночасно з появою скіфів в українських степах, приблизно VII ст. до н. е., греки розпочали колонізацію північно-чорноморського побережжя. Саме греки подали перші історичні відомості про природу й населення південної України². Античні державні утворення Північного Причорномор'я мали деякий вплив на формування правосвідомості та суспільного укладу східнослов'янських племен³.

Уже в IV ст. до н. е. скіфів почали витісняти споріднені з ними іраномовні кочові племена – сармати. Їх панування в українських степах тривало від IV–III ст. до н. е. до II ст. н. е.

На зміну сарматам з'явилися роксолани, або алани-кочівники. Вони не знали хат, ані землеробства, жили на возах, мали багато коней і рогатої худоби. Дмитро Дорошенко вважає, що вони мали під своїм пануванням якийсь місцеве хліборобське населення, із якого і збирали данину⁴.

Наприкінці II або на початку III ст. н. е. германське плем'я готів, що осідало на півночі між Одрою і Віслою, вирушило на південь, перейшло через Полісся і в III ст. розселилося на півдні України від Дністра до Дунаю й до Карпат. Готи створили над Дніпром свою державу з осередком у місті Данпарштадт (деякі дослідники вбачають у ньому Київ). У IV ст. зі сходу почався рух гунів – народу урало-алтайського або турко-фіно-монгольського походження. Гуни тут довго не затрималися і в половині V ст. під проводом славнозвісного Аттіли рушили на захід. Величезна держава на середньому Дунаї (сучасна Угорщина), яку він заснував, розпочалася по його смерті 543 року⁵. На зміну гунам прийшли нові кочові орди – болгари, а згодом авари.

Отже, із цього калейдоскопу різних народів, які проходили через українську територію, почав вимальовуватися образ слов'ян – безпосередніх предків українського народу.

У III–IV ст. н. е. східнослов'янські племена займали лісову й лісостепову смугу від середньої Вісли до верхів'я Дінця. Вони заявили про себе як про добре політично організований народ, що вийшов на історичну арену. Під іменем анти слов'янські племена у V ст. заселяли територію від Полісся до Чорного моря і від Карпат до Дону. Одним із найбільших осередків Антської держави – за виявленими пам'ятками культури – дослідники вважали Київ. Однак часті напади кочовиків не дозволили антам розвинути свої етнокультурні та етнополітичні можливості і на початку VII ст. їхню державу було знищено. Вони знову відійшли в лісостепову й лісову смугу, а племінна єдність і державна організація антів були розладнані.

У наступних VIII–IX ст. слов'янські племена творили особливий тип держави-землі з головним «городом» – укріпленим центром політичного і торгового життя – та з меншими містами – «пригородами». Племінні землі-держави зберігали свою внутрішню самобутність, проте, маючи родову й мовну близькість, часто

² Дорошенко Д. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 34.

³ Дністрянский М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів, 1992. С. 10.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 36.

об'єднувалися для якихось спільних справ. Цей процес тривав століттями і, незважаючи на різні внутрішні та зовнішні перепони, сприяє виникненню державного утворення на українських землях – Київської Русі.

Ця могутня східноєвропейська держава/імперія зі столицею в Києві утворилась у IX–X ст. У часи свого найбільшого розквіту на початку XII ст. вона сягала від Чорного до Балтійського моря, від Карпат до Волги. Головну роль у становленні Київської держави відіграло плем'я полян, а її етнічну основу склали племена українського етносу – сіверяни, древляни, дуліби, білі хорвати, тиверці, уличі.

Український етнос формувався і розвивався на п'яти землях: Київській, Чернігівській, Переяславській, Волинській, Галицькій.

Руська держава була монархією: на її чолі стояв Великий князь. Саме в його руках було зосереджено найвищу законодавчу, виконавчу, судову і військову владу. Дорадчим органом князя була боярська влада. У виняткових випадках велике значення мали ухвали віча, зборів вільних горожан, які доволі часто не погоджувалися із княжими директивами. Виконавчими службовцями, що діяли від імені князя, були намісники, посадики, воєводи, тисяцькі, тіуни, митники та ін.

Зміцнення удільних центрів послабило Київ як єдиний центр і як символ єдності влади. По смерті 1125 року Володимира Мономаха київська династія не мала вже такої потужної індивідуальності, яка б зупинила розпад держави. Цей процес поглибили і прискорили напади кочівників, передусім спустошлива татаро-монгольська навала 1240 року, після чого Київ остаточно втратив своє попереднє значення як центру перед тим могутньої держави.

Однак політичні традиції Київської держави не зникли, їх продовжила Галицько-Волинська держава, ставши у суті речі новим етапом у розвитку української державності.

Землі Волині та Галичини, які 1199 року об'єднав володимирський князь Роман Мстиславич, утворили Галицько-Волинську державу. Кордон між Галичиною і Волиню залишав по галицькій стороні міста Любачів, Львів, Голі Гори (тепер с. Гологори Золочівського району Львівської області), Пліснеськ, а по волинській – Белз, Бужськ (Бужеськ, тепер м. Буськ Львівської обл.), Кременець, Збараж, Тихомль. У такому приблизно вигляді він зберігся також у XV–XVIII ст. як межа Белзького і Волинського воєводств із Руським⁶.

Землі Галицько-Волинської держави простягалися в басейнах рік Сян, Верхній Дністер та Західний Буг. На південному заході ця територія мала природну межу – Карпатські гори. Високий, укритий пущами, малодоступний та рідко заселений карпатський вал становив перешкоду для комунікації та відділяв північне Підкарпаття від південного Закарпаття – стародавньої східнослов'янської землі, загарбаної 1015 року Угорським королівством. Галицько-волинські князі, з одного боку, а угорські королі – з іншого, вважали «Гору» (так тоді називали Карпати) сталим кордоном між своїми державами⁷.

Західний кордон між Галицько-Волинською державою і Польщею на початковому періоді не був точно визначеним. Великі пущі розділяли території Польщі

⁶ Крип'якевич І. Територія і населення (передмова). URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv03.htm>

⁷ Там само.

та Русі. Український історик Мирон Кордуба наголошував: «Творячи природну границю між Галицькою та Польською державами, ця полоса пралісів була разом знаменитою охороною перед ворожими воєнними походами в один і другий бік. Передертися крізь лісову гущавину, місцями забагнену, було для більшого війська дуже тяжко, майже неможливо. Тому воєнні походи з Русі на Польщу і, навпаки, вибирали собі дорогу далше на північ через Люблинщину і Судомирщину. [...] Польські війська в походах на Русь вибирали той самий шлях. Лише невеличкі відділи, котрим ходило радше о несподіваний грабунків напад, чим о серйозну воєнну акцію, перекладалися через гущу лісів і, попаливши та поруйнувавши суміжні околиці, чим швидше вертали домів. [...] Звичайна лучба (сполучення) крізь цей граничний праліс відбувалася природними прогалинами серед ліса, полянами, полученими прорубаними шляхами т. зв. просіками. Для оборони таких переходів перед вогом були в певних місцях пророблені засіки з вузькими просмиками (лазами) або воротами. Це були т. зв. брони або ворота»⁸.

У XIII–XIV ст. кордон між Галицько-Волинською державою і Польщею набув стійкого характеру і був зовсім ідентичний із пізнішою границею між Руським воєводством – з одного боку – і Краківським та Судомирським – з іншого⁹. Він проходив у Карпатах від витоку р. Яселка, далі в північно-східному напрямку через річки Вислок і Сян простягався на 15–30 км на захід від р. Вепр і, перетнувши її, спрямовувався на північний захід і від Чудця йшов майже прямою лінією аж до Крешова над долишнім Сяном. На стороні Галицько-Волинської держави розташовувалися такі важливі поселення, як: Яслиська, Риманів, Коросно, Динів, Ряшів, Соколів, Щебрешин, Щекарів (Красностав), Верещин, Воїнь (Вогинь), Крешів. До Польщі ж належали – Дукля, Стришів, Чудець, Раніжів, Рудник, Уланів¹⁰. Іноді польські князі захоплювали крайні волості над Сяном, доходячи до Бугу. Значно, що й Лев Данилович під час походу на Краків 1289 року, щоби підтримати мазовецького князя Болеслава II у боротьбі із вроцлавським князем Генріхом IV Пробусом за краківський престол, оволодів Люблінською землею, яку втратив 1302 року король Юрій Львович¹¹.

Щодо західних кордонів, то варто виокремити Холмську землю, яка із заснуванням м. Холм (між 1229–1238 рр.) охоплювала все Забужжя. Холм був столицею Данила Романовича, згодом уділом його спадкоємців аж до анексії князівства Польщею 1387 року.

На південь від Холма розташовувався Комов (тепер Кумов), підступи до якого прикривали Ухань і Столп'є, а Щекарів (тепер Красностав на р. Вепр) був крайньою південно-західною фортецею однойменної волості; Бусово, що на шляху зі Щекарева на Володаву, Охожу і Дроговськ прикривало західний кордон¹².

⁸ Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долишнім Сяном. *ЗНТШ*. Львів, 1925. Т. 138–140. С. 241–242.

⁹ Там само. С. 233.

¹⁰ Крип'якевич І. Західна границя Галицької держави за княжих часів. *Український голос* (Перемишль). 1926. 2 травня.

¹¹ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2015. Вип. 19. С. 66–67.

¹² Там само. С. 47–48.

На південь від Холмської волості була Червенська волость, її західний кордон і кордон усієї Волинської землі проходив по р. Вепр від Щекарева до Щебрешина, далі в районі р. Танви та р. Рати доходив до меж Галицької землі. Більшість червенських міст, які у 981 р. і 982 р. захопив Володимир Великий, розташована в басейні р. Гучва. У XI–XII ст. вони входили до складу Волинського князівства, а в XIII–XIV ст. – до Галицько-Волинської держави (на початку XIII ст. становили короткий час княжий уділ). У середині XIII ст. татари зруйнували червенські городи і вони занепали. У другій половині XIV ст. територію червенських городів захопила Польща, а згодом Велике князівство Литовське. Назва «червенські городи» походить від міста Червен, яке локалізовано на території сучасного села Чермно Грубешівського повіту Люблінського воєводства в Польщі.

Крайньою південно-західною фортецею Белзького князівства було м. Любачів, а південний кордон Волинської землі був межею між Волинською та Галицькою землями, який розпочинався від Любачева і верхньої течії річок Любачівки й Рати. До Белзького князівства входили міста Пліснеськ (тепер околиця с. Підгірці Бродівського району Львівської області), Белз, Бужеськ та інші міста і городища, що тягнулися вздовж вододілу басейнів Західного Бугу, Сяну і Дністра – Глинська, Гринчуки, Завадів, Зарудці, Куликів, Потелич Жовківського району і Соколівка та Олесько (тепер Буського району Львівської області)¹³. Як бачимо, польсько-галицький кордон був уже настільки усталений, що залишився незмінним аж до 1772 року.

Північна межа Галицько-Волинської держави упродовж сторіч змінювалася залежно від того, кому належала Берестейська земля. До половини XII ст. Берестейщина належала до Турово-Пінського князівства. У цей час північна межа Волині проходила приблизно річкою Володавкою, притокою Бугу і Верхньою Прип'яттю. Крайніми північними поселеннями Волині на захід від Бугу були Верещин, Столл'є, Комов, Угровськ, на схід – Кам'янець (Камінь-Каширський). Згодом Берестейська земля увійшла до складу Волині і північна межа Галицько-Волинської держави пересунулася ще далі на північ приблизно по лінії річок Наров (Нарва) і Ясельда. Найвіддаленішими містами на півночі були Більськ і Кам'янець (Литовський)¹⁴.

Із Берестейської землі у XIII ст. виділилася Дорогичинська волость, яка була важливим осередком територіально-політичної консолідації на півночі держави. Сам Дорогичин (перша згадка 1142 року) на Західному Бугу тривалий час був однією з головних митниць на західному кордоні Русі. Через місто проходили шляхи до Мазовії, Польщі, держави Тевтонського ордену та великого балтійсько-чорноморського («бурштинового») міжнародного торговельного шляху. 1253 року тут короновано Данила Романовича¹⁵.

На сході Галицько-Волинська держава межувала з Турово-Пінською землею і з Київським князівством. Кордон проходив через Прип'ять, Стир, по правій стороні річки Горині. Крайніми містами Волині на сході були Кам'янець (м. Камінь-Каширський), Чорторійськ над р. Стир, а над р. Горинь або близько до неї – Пересопниця, Дорогобуш, Мильськ, Острог, Ізяславль, Гнойниця і Тихомль. На смугу над Горинню, т. зв. Погоринну волость, заявляли свої претензії та іноді

¹³ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави... С. 48–49.

¹⁴ Крип'якевич І. Територія і населення... URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv03.htm>

¹⁵ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави... С. 46.

захоплювали її київські князі, але від кінця XII ст. землі цієї волості вже постійно належали Волині¹⁶.

На межі вододілу басейнів Прип'яті, Дніпра, Південного Бугу, Дністра між Київською, Галицькою і Волинською землями розташована т. зв. Болохівська земля, яка на півдні межувала з половецьким степом. Свою назву ця земля дістала від центру антикнязівського руху XIII ст. – м. Болохова (тепер м. Любар Житомирської обл.). У XI–XII ст. болохівськими містами володів Київ. На початку XIII ст. галицько-волинський князь Роман Мстиславич передав ці території луцькому князеві Інварю Ярославичу, чії нащадки у складних умовах першої половини XIII ст. зберегли ці землі за собою.

Болохівська земля мала густу мережу міст – Меджибіж, Звягель, Полоний та ін., більшість яких було знищено під час каральних експедицій галицьких князів Шварна і Лева Даниловичів у 1254–1257 рр., коли король Данило Романович намагався скинути ординське іго й відновити єдність Русі. «Болохівські князі, – наголошує сучасний український історик Л. Войтович, – чії володіння безпосередньо межували з ординським степом і які, як нащадки Інгваровичів, витіснених Романовичами з Луцька та інших центрів Східної Волині, мали всі підстави не любити останніх, тому і стали васалами ординського еміра Куремси і не бажали підпорядковуватися королю Данилу»¹⁷.

У середині XII ст. на київський престол претендували волинські князі, що стали домагатися волостей у Київській Русі, особливо в Пороссі, заселеному чорними клобуками («чорні шапки»)*, які охороняли її південні кордони та брали участь у походах київських князів. 1159 року князь Мстислав Ізяславич отримав Білгородське і Торчеське князівства, які намагалися утримати за собою в кінці XII ст. Роман Мстиславич, а у 30-х рр. XIII ст. – його син Данило.

Повністю Київська земля перейшла до Данила 1240 року, але після погрому Батия спроби князя аж до поїздки в Орду повернути собі Київ склалися невдало. Це зміг реалізувати тільки Лев Данилович за допомогою улус-бека Ногая, як його вірний соратник. Київський уділ перебував у складі Галицько-Волинської держави до 1300 року, коли Київ під час війни хана Тохти проти Ногая отримала путівльська династія.

Переяслав, як і Київ, також близько 1292/1298–1300 рр. входив до складу Галицько-Волинської держави. Переяславське князівство відновив уже хан Тохта, який воював проти Галицько-Волинської держави як васала Ногая¹⁸.

Південні кордони володінь галицьких, згодом галицько-волинських князів охоплювали також землі в нижній течії Дністра, Пруту і Серету. Опорним центром у цих краях була Бирладська волость, яка простяглася по Дунаю. Сюди входили такі міста: Бирлад (на р. Бирлад, лівій притоці р. Серет), Яський Торг (тепер м. Ясси, Румунія), Малий Галич (тепер м. Галац в Румунії), Кілія та ін., Білгород (тепер м. Білгород-Дністровський) та ін.¹⁹. А те, що поставлений разом з іншими містами

¹⁶ Крип'якевич І. Територія і населення... URL: <http://litopys.org.ua/krypgvol/krypgv03.htm>

¹⁷ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави... С. 53–54.

* Історична назва тюркських кочових племен печенігів, торків, берендеїв, осілих у лісостеповій частині Київської Русі (переважно над Россю) в XI–XII ст.

¹⁸ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави... С. 54–55.

¹⁹ Там само. С. 58.

Дністерсько-Бирладської волості в «Списку руських міст дальніх і ближніх», за словами Л. Войтовича, «дає підстави допускати, що у XII – на початку XIII ст. (а може і трохи довше) місто з округою входило до складу Галицької, а з 1199 р. – Галицько-Волинської держави»²⁰. У результаті територіально-господарського освоєння території над Середнім Дністром (т. зв. Пониззя) з'явилися міста-фортеці – Бакота, Онут, Василів²¹. Після вторгнення татаро-монголів на українські землі десь до початку 70-х рр. XIII ст. оглан (царевич) Ногай підпорядкував собі все Правобережжя Дніпра. Князь Лев Данилович став його васалом і з допомогою Ногая приборкав своїх братів та сусідів. За часів правління Ногая все Пониззя Дністра та Пруту поступово стало ординським. При ньому все Причорномор'я від Дунаю до Дону поступово вкрилося мережею ординських міст²².

Стосовно галицьких володінь на Закарпатті, то перебування окремих князів у краю допомогло зберегти часткову автономію на цих землях давніх хорватських князівств і навіть тенденції до об'єднання з Галицько-Волинським королівством. Зокрема чернігівський князь Ростислав Михайлович, що домагався галицького престолу, одружившись близько 1244 року з Анною, дочкою угорського короля Бели IV, спочатку отримав замок Фізер у Земплині із селами Вишнево і Орехово, а потім Земплинську і Березьку жупи. Можливо, йому було подаровано і всю Руську мархію (прикордонний адміністративний округ), де він набрав дружину для участі в битві під Ярославом (1245). 1251 року, уклавши з Данилом Романовичем угоду, Бела IV перевів зятя у Мачву, декларуючи так його відмову від галицького престолу.

Приблизно в 1278–1279 рр., у часи угорсько-галицького напруження за короля Ласла IV Куна, до Галицько-Волинської держави було приєднано частину Закарпаття (жупи Берег і, очевидно, Земплин). У грамоті 1299 року надзупана березького Григорія названо «урядником Льва, князя руського». Герб міста Ломпертсас (тепер м. Берегово Закарпатська обл.), яке від 1271 року було центром жупи Берег, був ідентичний найдавнішому гербу Львова. Напевно, цей герб міг надати князь Лев Данилович центру своїх володінь на Закарпатті. В угорському документі від 1277 року зазначено, що ліс Кобили (гора) на південь від м. Бардієва (Східна Словаччина) був «біля засік нашого королівства і королівства Польщі і Русі», а в «Польсько-угорській хроніці» вказано: біля Солоного града у Словаччині сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками»²³.

Зазначмо, що до 20-х рр. XIV ст. галицько-волинські володарі остаточно втратили закарпатські землі.

Отже, територія Галицько-Волинської держави у XIII ст. за князя Лева досягнула найбільших розмірів, маючи у своєму складі Київську та Переяславську землі, значну частину території у Нижньому Подністров'ї та межиріччі річок Дністер і Прут, володіння у Закарпатті та Люблінську землю. Формування територіальних політико-адміністративних одиниць засвідчувало державотворчий дух і наслідок розвитку етнічних і соціально-економічних процесів у Київській та Галицько-Волинській державах, їх роль у політичній консолідації українських земель.

²⁰ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави... С. 63–64.

²¹ Дністрянський М. Кордони України... С. 18.

²² Крип'якевич І. Територія і населення... С. 63.

²³ Войтович Л. Кордони Галицько-Волинської держави... С. 65–66.

У першій половині XIV ст. після татарської руїни державність на українських землях поволі згасала, чим скористалися сусідні держави і почали загарбувати українські терени. Із політичного погляду, Галичина по смерті останнього володаря Юрія II Тройденевича, ослаблена боярськими чварами, мала дуже слабку внутрішню консолідацію, не було сильної влади. Цим скористалася Польща, зокрема королева Ядвіґа, яка 1387 року зі своїм військом без боротьби за допомогою німецьких міщан зайняла Перемишль, Львів та інші міста, і тільки в Галичині її військо зустріло опір угорського воєводи. Галичина остаточно була приєднана до Польської держави²⁴. У складі Польського королівства Галичина під назвою «Руське королівство» перебувала деякий час як домен (власне земельне володіння). Управління галицькими землями спочатку здійснювалося за руською адміністративною схемою, але вже від кінця XIV ст. було створено особливу систему староств – представників короля і його намісників, які безпосередньо й керували землями, зосереджуючи у своїх руках практично всю політичну й судову владу. Уряди староств перебували в Галичі, Теревовлі, Сяноку, Самборі, Белзі, Холмі, а центральних староств – у Львові і згодом у Кам'янці²⁵.

Подальше «втягнення» українських земель у польську державну систему відбувалося досить швидко, тим паче що цьому сприяла посилена польська колонізаційна політика, яка підготувала ґрунт для офіційної зміни на польське право, коли 1434 року руські провінції зрівняли з коронними, заведено польський адміністративний і судовий устрій та шляхетську самоуправу.

У 1434–1436 рр. з українських провінцій утворено три воєводства: Руське, Подільське і Белзьке. Окремо залишилася Холмська земля, номінально зарахована до Руського воєводства.

Руське воєводство як адміністративно-територіальна одиниця Королівства Польського утворилося із частини терену колишньої Галицько-Волинської держави і проіснувало до 1772 року, коли було ліквідоване внаслідок першого поділу Польщі. Складалося із п'яти земель: Львівської – із центром у Львові та з повітами – Львівським, Жидачівським і Городоцьким; Галицької (також Покуття) – із центром у Галичі, повіти – Галицький, Теревовлянський, Коломийський, Снятинський; Перемишльським – центр Перемишль, повіти – Перемишльський, Переворський, Лежайський, Самбірський; Холмської – центр Холм, повіти – Холмський, Красноставський, Ратненський, Грубешівський; Сяноцької – центр Сянок. Це воєводство єдине з-поміж воєводств на українських землях, що поділялося на землі.

У XVI ст. адміністративно-територіального поділу зазнали ліквідовані старі замкові повіти: у Львівській землі – Глинянський, Олеський, Щирецький; у Перемишльській – Дрогобицький, Ярославський, Ланьцутський, Мостиський, Переворський, Ряшівський, Самбірський, Стрийський; у Галицькій – Коропецький, Снятинський. Із впровадженням польського права відбувся поділ старих замкових повітів – центрів волостей – на городові та негородові повіти.

Руське воєводство межувало на заході із Краківським, Сандомирським та Люблінським воєводствами; на півночі – із Берестейським, що перебувало у складі Великого князівства Литовського; на сході – із Волинською землею (від 1566 р. – воєводством)

²⁴ Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1990. С. 112.

²⁵ Дністрянський М. Кордони України... С. 21.

та Подільським воєводством. Південний кордон Руського воєводства проходив по Карпатському хребту і відділяв його від Угорського королівства²⁶.

Відзначмо, що Руське воєводство було одним із найбільш заселених та урбанізованих теренів на українських землях. Наприкінці XV ст. у воєводстві нараховували понад 1 700 населених пунктів, із яких двадцять відсотків були королівською власністю, і 65 міст і містечок, а на кінець XVI ст. – 2 800 населених пунктів (193 міст і містечок). Галицька і Львівська землі мали відповідно 70 та 50 міст і містечок та були найбільш урбанізованими у воєводстві. На час ліквідації Руське воєводство налічувало 280 міст і містечок²⁷.

Белзьке воєводство утворене 1462 року на основі земель Белзького князівства, найменшого за площею з-поміж українських земель; воно займало передостаннє місце за чисельністю населення, входило до складу Малопольської провінції і розташовувалося в південно-західній частині Речі Посполитої, на заході Русі. Воно охоплювало верхнє Побужжя й сусідню частину Посяння від Грабівця до Городла на півночі – до Любичева й Бузька на півдні. Головнє місто воєводства – Белз. До його складу входили повіти: Цішанівський, Равський, Белзький, Сокальський, частина Жовківського, Кам'яно-Струмилівського, Бродівського й частина південно-західної Волині²⁸.

Після першого поділу Польщі 1772 року більша його частина відійшла до Австрії, у складі Польської держави залишилася невелика територія – містечко Дубенка (тепер с. Дубинки Мостиського району Львівської області) та прилеглі до нього села, яка й надалі називалася Белзьким воєводством. Остаточнo ліквідовано 1793 року²⁹.

Подільське воєводство, утворене 1434 року із земель Подільського князівства, входило до Малопольської провінції, розташовувалося в південній частині Речі Посполитої, на півдні Русі. Головнє місто – Кам'янець-Подільський.

Адміністративно-територіальний устрій воєводства у XV ст. був дуалістичним. Окрім старих волостей, центрів повітів – Бакотського, Зінківського, Кам'янецького, Летичівського, Меджибзького, Ровського, Сатанівського, Скольського, Смотрицького, Хмільницького, Червогородського існував єдиний судово-адміністративний Кам'янецький повіт.

Подільське воєводство налічувало три повіти: Летичівський (центр – Летичів), Кам'янецький (центр – Кам'янець) і Червогородський із центром – Червоногородом, а також 12 староств: Кам'янецьке, Летичівське, Червогородське, Барське, Хмільницьке, Копайгородське, Мукарівське, Плоскирівське, Сольницьке, Скольське, Смотрицьке, Уланівське³⁰.

На середину XV ст. західною межею кордонів Подільського воєводства була р. Стрипа, нижче від м. Бучач його кордон проходив на схід до р. Збруч, залишаючи м. Чортків у Тереховлянському повіті Галицької землі Руського воєводства, м. Гусятин до Поділля. Далі лінія кордону йшла вгору до Збруча, вище від м. Тарногруд, повертала на схід і у верхів'ях р. Смотрич завертала на північ, йшла по лівому березі

²⁶ Руське воєводство. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

²⁷ Там само.

²⁸ Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 137.

²⁹ Белзьке воєводство. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

³⁰ Подільське воєводство. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

р. Вовчок і у його середній течії далі на північний схід, за р. Іквою – на схід. За м. Хмільник повертала на південь, потім від верхів'їв р. Мурави і вздовж неї аж до гирла у р. Дністер. Південна межа воєводства проходила берегом Дністра, а східна дотикалася до Брацлавського воєводства. До 1592 року Тереховлянський повіт ще належав до Руського воєводства, але 1609 року, як і Червоногородський, він входив уже до Подільського воєводства. Це означало, що західна межа з Руським воєводством проходила по р. Коропець. У 1672–1699 рр. територія Подільського воєводства перебувала під владою Османської імперії, яка утворила тут Подільський еялет.

Унаслідок першого поділу Речі Посполитої територія Червоногородського повіту по р. Збруч відійшла до складу Австрійської монархії, а за другим поділом (1793) територію Подільського воєводства було приєднано до Російської імперії³¹.

Зазначмо, що після скасування давнього українського права в усіх центрах земель трьох воєводств діяли свої виборні земські суди, у деяких землях заведено градські (старостинські) суди: у Самборі, Стрию, Городку, Коломиї, Тереховлі, Сокалі, Буську, Кам'янці-Подільському, Летичеві, Белзі, Городні, Красноставі та ін. Були встановлені також провінційні шляхетські сеймики: для Холмської землі – у Грубешеві, Белзької – у Буську, Перемишльської – у Мостиськах, Подільської – у Кам'янці, Сяноцької – у Сяноку, Львівської – у Вишні та Галицької – у Тереховлі³².

Волинське воєводство – адміністративно-територіальна одиниця Великого князівства Литовського (до 1569 року) та Корони Польської в Речі Посполитій, створене на основі земель Волині, входило після Люблінської унії (1569) до складу Малопольської провінції та розташовувалося в центрі тогочасної Польської держави. Складалося із трьох повітів: Володимирського із центром у Володимирі, Кременецького – у Кременці та Луцького – у Луцьку. Головне місто воєводства – Луцьк. Ліквідоване 1795 року під час третього поділу Польщі, його територія тоді увійшла до складу Волинського намісництва Російської імперії³³.

Литовська держава зорганізувалася у XIII ст. під впливом експансії німецьких хрестоносних орденів, боротьби з Галицько-Волинською державою. У 1230–1240 рр. перший і останній коронований князь Литви Міндовг об'єднав частину східно-балтських племен (аукштайти, жемайти (жмудь), ятвяги та курші) у державу Велике князівство Литовське. Він приєднав Чорну Русь (назва земель на північному заході Білорусі над р. Німаном), зокрема Гродно, Слонім, а також Полоцьк, Вітебськ.

У XIV ст. до складу Великого князівства Литовського увійшли майже всі білоруські і українські землі. У 20-х рр. XIV ст. великий князь Гедимін зайняв Берестейщину, згодом Пінщину разом із давньою деревлянською землею. Його син Любарт 1340 року став волинським князем і намагався здобути Галичину. Другий син – Ольгерд у 50-х рр. захопив чернігово-сіверську землю, 1362 року зайняв Київ і Переяслав, а 1363 року переміг татар над Синьою Водою (Синюхою) і поширив свою владу на Поділля – Брацлавщину³⁴.

Займанщина Литви творила великий простір – половину території давньої Київської держави, а Велике князівство Литовське стало однією з найбільших

³¹ Подільське воєводство. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

³² Дорошенко Д. Нарис історії України. С. 137.

³³ Волинське воєводство. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

³⁴ Крип'якевич І. Історія України. С. 113.

держав Європи. Це був союз багатьох земель, влада в яких належала місцевій шляхті під верховенством великого князя. До середини XIV ст. Велике князівство Литовське цілком сформувалося як централізована держава.

Потрібно наголосити, що Велике князівство Литовське розвинулося на історичних традиціях Київської та Галицько-Волинської держав. Білоруська та українська мова стала державною, а судівництво ґрунтувалося на правових традиціях руського княжого судівництва. Литовці перебрали також руський військовий досвід – організацію війська та будівництво фортець. Династичні споріднення руських і литовських княжих родів зміцнювали асиміляційний процес литовського елемента. Українська й білоруська аристократія почувалася співгосподарями у великій Литовській державі. Руські князі (головно українські) входили до складу великокняжої ради і разом із литовськими панами становили провідну верству держави. Православна церква посідала привілейоване становище і впливала на культурно-освітній розвиток країни. У містах розвивалися ремесла й торгівля. Однак, незважаючи на це, литовські великі князі безоглядно виступали проти будь-яких автономістичних тенденцій, намагалися знищити в Україні стремління створити самостійне державне життя. Литовська держава не була державою українською, хоч українські князі та пани були глибоко прив'язані до Литовської держави, служили їй зі щирого патріотизму, обороняли її та дбали про її розквіт і могутність³⁵.

Однак коли великий князь Ягайло 1385 року уклав у м. Крево унійний договір із Польщею (Кревська унія) і став польським королем, відносини у Великому князівстві Литовському змінилися. Польща, зайнявши Галичину в XIV ст., намагалася поширити свої політичні та релігійні впливи на сусідні українські та литовсько-білоруські землі. 1385 року Велике князівство Литовське, або Литовсько-Руська держава, у суті речі втратила свою незалежність, хоч зберігала власний державний устрій.

Польща за всяку ціну намагалася опанувати Литовське князівство та перетворити персональну Кревську унію на реальний союз двох держав. Уже на середину XVI ст. було здійснено спроби підписати унію. Але реальні результати були досягнуті лише 1569 року на засіданні об'єднаного сейму в Любліні. Відбулося створення держави Річ Посполита, у якій обирали короля, був сейм, єдина зовнішня політика, загальна скарбниця. Автономія Литви зберігалася тільки в питаннях місцевого самоврядування, організації збройних сил і у правничій сфері. Українські землі не входили до литовської автономії, окрім частини Підляшшя й Полісся, а майже всі білоруські землі залишилися у складі Великого князівства Литовського. Українські увійшли до складу польських воєводств – Руського (Львів), Белзького (Белз), Волинського (Луцьк), Київського (Київ), Брацлавського (Брацлав). Таке правне становище Речі Посполитої залишилося без істотних змін до кінця XVIII ст., тобто до поділів Польщі³⁶.

Щоправда, на цих землях тривав поступовий розвиток органів влади й управління, спрямований на зростання прав шляхетських представництв. Однак непередбачливі поправки в державний устрій Польщі внесла козащина з її правовим устроєм.

Наприкінці XV ст. на південних українських землях з'явилося козацтво. Це була нова військово-політична сила, яка відіграла помітну роль в історії України

³⁵ Крип'якевич І. Історія України. С. 114.

³⁶ Велике князівство Литовське. *Wikimedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

та в її національно-політичному житті, внесла чимало свого у творення Української державності. Наголосімо тільки на деяких аспектах діяльності козацтва періоду національно-визвольної революції у 1648–1657 рр., коли під проводом Богдана Хмельницького було визволено значну частину українських земель із-під влади Речі Посполитої та дійшло до утворення козацько-гетьманської держави – Війська Запорізького, яка існувала до 80-х рр. XVIII ст. Цей період увійшов в українську історію під назвою Хмельниччина. Вона чимало змінила в міжнародно-політичній системі Східної Європи, внесла деякі зміни в соціально-економічну структуру козацько-гетьманської України, створила нову провідну верству – козацьку старшину, що згодом, у XVIII ст., перетворилася на українську шляхту, а в XIX ст. – на українське дворянство. Хмельниччина відновила державний розвиток українських земель, продовжила традицію старої українсько-руської державності й пронесла її – із відповідними змінами й модифікаціями – до новітньої доби, національної революції 1917 року й до утворення модерної Української держави 1917–1920 рр.³⁷

Не зосереджуючись окремо на висвітленні подій періоду національно-визвольної революції 1648–1657 рр., наголосімо на питанні адміністративно-територіального поділу кордонів тогочасної Української держави.

Переможні походи влітку й восени 1648 року дали змогу Б. Хмельницькому відкривати свої політичні плани. На початку 1649 року заяви гетьмана свідчили про розрив державних зв'язків із Польщею як внаслідок визвольної революції, так і через неприйняття Запорізьким Військом присяги новому королеві. На українських землях організовується «удільна держава», а Хмельницький стає «самодержавцем руським», тобто незалежним володарем. Він заявляв, що визволить із-під влади Польщі весь український народ, а державні кордони визначив по Львів, Холм і Галич, тобто так, як колись проходили володіння великих князів³⁸.

Після перемог над шляхетською Польщею стало зрозуміло, що Україна – «вже козацька земля, а не польська і не литовська» і «в цих місцях живуть собою вільно». Війна з Польщею 1649 року, згідно із планами гетьмана, мала закінчитися повним розгромом шляхти й визволенням України з-під її влади. Однак зрада хана під Зборовим (серпень 1649 року) не дала здійснити ці плани. У Зборівських переговорах Б. Хмельницький був змушений визнати владу короля, піти на компроміс із Польською державою і задовольнитися територіями трьох воєводств: Київського, Брацлавського і Чернігівського.

Кордон із Річчю Посполитою проходив на Правобережжі, почавши від Дніпра по лінії: Димер–Горностойпіль–Коростишів–Паволоч–Погребище–Прилука–Вінниця–Брацлав–Ямпіль–р. Дністер. На Лівобережжі: Остер–Чернігів–Ніжин–Ромни аж до московського кордону і Дніпра³⁹.

Прикордонними містами на заході, у яких тоді стояли козацькі застави, були: Овруч, Кам'янобрід, Коростишів, Івниця, Борщагівка, Погребище, Прилука, Вінниця, Браїлів, Станіславчик, Пеньківці, Копистерин, Мурафа, Шаргород, Садківці,

³⁷ Оглоблин О. Хмельниччина. *Енциклопедія українознавства*. Львів, 2000. Т. 10. С. 3606–30610.

³⁸ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / упоряд., приміт. Р. Крип'якевич; передм. Я. Ісаєвич. 2-е вид., випр. і доп. Львів: Світ, 1990. С. 226. (Пам'ятки історичної думки України).

³⁹ Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. С. 123–127.

Чернівці, Стіна, Ямпіль. Кордон проходив від Поділля р. Мурафою, а на Волині не доходив до р. Случ.

Б. Хмельницький разом зі старшиною докладав чимало зусиль, щоб демаркаційну лінію на межі з Польщею перетворити у справжній державний кордон – «рубіж». Укріплений військовими заставами, «рубіж» контролював будь-який рух і водночас мав назву «козацька лінія», або просто «лінія». Щоправда, короткочасно «рубіж» було ліквідовано 1651 року Білоцерківським миром, але після перемоги козаків під Батою 1652 року польські війська відступили на захід і кордоном знову стала попередня «лінія», а козацькі застави навіть дещо пересунулися на Поділля⁴⁰.

Варто з'ясувати, як розумів Хмельницький значення західних українських земель – Галичини і Холмщини – для української держави. Відразу після битви під Пилявцями (вересень 1648 р.) у гетьманській квартирі відбулася нарада, на якій обговорювали справу західних границь. Деякі полковники, навіть Іван Виговський і Максим Кривоніс, із тактичних міркувань противилися походу на захід, але гетьман вирішив вступити в межі Галичини.

Уже 6 жовтня 1648 року під Львовом з'явилися передові загоны, а 9 жовтня до міст наблизилися головні сили селянсько-козацької армії. 10 жовтня здобуто ключові позиції зовнішнього поясу міських фортифікацій – укріплені костели св. Лазаря, костел кармелітів, костел св. Марії Магдалени. 14–16 жовтня полк Максима Кривоноса стрімким штурмом узяв фортецю Високий замок, із якого контролювалося місто і звідки вирішувалася доля Львова. Отримавши контрибуцію (близько півмільйона золотих), яка призначалася для татарів, Б. Хмельницький 26 жовтня рушив далі на захід, дійшовши до Замостя, звідки до Вісли лишалось не більш ніж 100 км⁴¹.

«Але Хмельницький ще не мав наміру прилучати галицько-холмських земель до своєї держави, – зазначав Іван Крип'якевич, – не старався здобути Львова і Замостя, а цілу акцію вів тільки для демонстрації, щоб вимогти у поляків відступлення земель над Дніпром»⁴².

Хоча Галичини і сусідніх земель не було приєднано до української держави, але це не означало, що вони не входили у плани козаків. Про це дуже виразно висловився Б. Хмельницький під час переговорів із польським послом у лютому 1649 року в Переяславі, демонструючи свою незгоду з польськими умовами. Він наголошував: «Було багато часу переговорювати зі мною, коли мене Потоцькі шукали за Дніпром [...] був час по жовтоводській і корсунській іграшці, був на Пилявцях і Константиновим, на останок під Замостям і коли я від Замостя ішов шість неділь до Києва. Тепер вже часу нема; вже я доказав, про що відразу не думав і дальше, що задумав. Виб'ю з лядської неволі весь український народ, а що перше я воював за мою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможє мені до цього вся чернь по Люблін, по Краків, і я не відступлю її, бо це права рука наша [...] За границю на війну не піду, шаблі на турків і татар не піднесу; досить на Україні, Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві моїм по

⁴⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 230.

⁴¹ Історія Львова: у 3-х. Львів, 2006. Т. 1. С. 214–215.

⁴² Крип'якевич І. За західні границі української держави. Документи Хмельниччини. Діло (Львів). 1918. 6 січня.

Львів, Холм і Галич. І ставши над Віслою скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть ляхи! А будуть із-за Вісли кричати, знайду я їх і там напевно. Не залишиться мені нога жодного князя і шляхетки в Україні, а захоче хліба котрий з найменших, нехай війську Запорізькому буде послухний»⁴³.

Зборівський договір так і не вирішив західного питання. «Українська політика, – зазначав І. Крип'якевич, – зібрала там тільки овочі попередніх побід, укріплюючи своє становище в Наддніпрянщині. В дальших походах 1651, 1652, 1653 років козацькі війська наближались до границь Галичини, але не опанували її на довший час»⁴⁴.

Уклавши союз із Московією, гетьман сподівався за її допомогою забезпечити своїй державі західні окраїни. Однак уже перший похід 1655 року продемонстрував велику різницю в політиці обох держав, так що Б. Хмельницький навіть не намагався займати галицькі області. Під час облоги Львова (червень 1655 року) він та козацька старшина відраджувала львівських міщан піддаватися, щоби місто не дісталось московитам, побоюючись їхніх грабежів і мародерства. Гетьман удруге не допустив штурму Львова, обмежившись викупом у 50 тисяч золотих⁴⁵. Він заявив польським послам, що погодиться на перемир'я, якщо Польща назавжди відмовиться від українських земель, які колись входили до Київської держави. Гетьман наголошував: «Хай відступлять козакам всю Русь по Володимир, Львів, Ярослав, Перемишль і формально оголосять їх вільними»⁴⁶. Однак йому не вдалося утвердитись на західноукраїнських землях, тому що через напад кримського хана на Поділля та у зв'язку з небезпекою удару в тил Хмельницький мусив відступити.

Нові перспективи щодо західних земель відкрилися з укладенням Хмельницьким союзу проти Польщі із Семигородом (1656) та Швецією (1657) проти Росії та Польщі. Зокрема в договорі із семигородським князем Юрієм Ракоці українські послы жадали Червоної Русі (Галичини) аж по Віслу. Так само під час переговорів зі Швецією український посол (грек Данило Олівеберг) вимагав Руського та Белзького воєводства і навіть Кракова. Однак шведський король спочатку не прийняв цих вимог, адже хотів прилучити західноукраїнські землі до своїх країв або віддати семигородському князеві. Це викликало таке обурення серед українських політиків, що шведський посол був змушений залишити Чигирин⁴⁷.

Генеральний писар української держави Іван Виговський тогочасне державне становище України означив так: «Українці домагаються права цілої старинної України або Русі, де була грецька віра і де ще є мова, аж до Вісли, щоби могли здержати те, що здобули своїм мечем»⁴⁸.

В українсько-шведському договорі, укладеному в Корсуні 16 жовтня 1657 року (уже по смерті Б. Хмельницького), зазначено: «Його королівська милість (шведський король) має признати і проголосити границі і межі володінь Запорожського

⁴³ Крип'якевич І. За західні границі української держави. Документи Хмельниччини. *Діло* (Львів). 1918. 6 січня.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / відп. ред. Ф. Шевченко, упоряд. І. Крип'якевич. Київ, 1961. С. 444.

⁴⁶ Там само. С. 188.

⁴⁷ Крип'якевич І. За західні границі української держави...

⁴⁸ Там само.

Війська не тільки до ріки Вісли, але аж до границь Прус, і обіцяє спільними військами добувати держави і замки та віддавати їх в руки Запорізького Війська, так само в Литві воєводство Берестейське і Новгородське аж до ріки Березини»⁴⁹.

Як бачимо, змагання тогочасної української держави щодо стійкого визначення західних кордонів ґрунтувалося на давніх державних традиціях – «правах старинної України».

Кордоном із Великим князівством Литовським слугувала колишня північна межа Київського і Чернігівського воєводств, що проходила на Правобережжі вздовж р. Словесної, притоки Прип'яті, а на Лівобережжі – уздовж р. Іпуті, займаючи також Стародубський повіт, що раніше належав до Смоленського воєводства.

Із Росією Україна межувала по лінії давнього російсько-польського кордону. На території Запорізького Війська були міста: Почеп, Погар, Новгород-Сіверський, Глухів, Ромни, Гадяч, Полтава, із російського боку – Севськ, Путивль, Недригайлів, Лебедин, Охтирка.

На півдні кордон із Молдавією проходив Дністром, від Туреччини – дикими полями, від Криму – Дніпром.

Загалом територія України, яка перебувала під владою Запорізького війська, від р. Случ на заході до російського кордону на сході, від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні займала близько 200 тис. км². Для цієї території живили стару назву – Русь, Руська земля⁵⁰.

Територіально Україна 1649 року ділилася на 16 полків (у часи її успіхів їх кількість сягала 22), із них дев'ять на Правобережжі: Чигиринський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Брацлавський, Кальницький, згодом Вінницький, Київський – та сім на Лівобережжі: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський⁵¹.

Отже, державно-військові утворення козацької доби, тобто за часів Хмельниччини, Гетьманщини, Нової Січі, зокрема їх етнічні кордони, територіально-адміністративний устрій, уклад життя, суттєво вплинули на процеси формування національної самосвідомості українців, стали своєрідним мірилом їхньої національної належності.

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. українські землі було поділено між двома імперіями: Російською та Австрійською (від 1867 року – Австро-Угорською).

Унаслідок першого поділу Польщі (1772) між Росією, Пруссією й Австрією Галичина потрапила під владу Габсбургів та управління центральних віденських властей, стала окремим коронним краєм із титулом Королівства Галичини і Лодомерії (Володимирії). Волинь не входила до складу Австрійської імперії, окрім південної частини Кременецького повіту з м. Збаражем, натомість до неї належали етнічно однорідні польські частини Краківського (без самого міста) і Сандомирського воєводств із колишніми герцогствами Освенцімським і Заторським.

Отже, кордон австрійської займанщини мав проходити від Сілезії вздовж Вісли до Сандомира та устя Сяну, далі пролягати через Замостя та Грубешів до Західного Бугу. Звідти кордон простягався південною межею Волині до Збаража,

⁴⁹ Крип'якевич І. За західні границі української держави...

⁵⁰ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. С. 230–231.

⁵¹ Дністрянський М. Кордони України... С. 42.

а від нього – правим берегом «річки Підгір'я», що впадає у Дністер. Однак, коли австрійські війська вже займали Галичину, топографи не знайшли такої річки на Галицькому Поділлі. Припускають, ішлося про річку Серет. Тоді полковник Зеєгер, командир австрійського загону вирішив, що кордон мав проходити річкою Збруч, і таким чином розширив австрійські володіння на 30–35 км на схід. 18 вересня 1773 року Польща підписала договір про поділ, визнавши тим самим анексію земель між Віслою і Збручем.

У березні 1773 року до Галичини було приєднано невелику ділянку гірського масиву Спіш у районі міст Новий Санч, Бохня і Велична.

До складу коронного краю Галичини і Володимирії 1786 року увійшла Буковина, яку 1849 року проголошено окремим коронним краєм – «герцогство Буковина» – і фактично відокремлено (1854) від Галичини. 1860 року Буковина знову адміністративно підпорядковувалася галицькому намісникові, а вже наступного (1861) року їй повернуто статус автономного коронного краю.

Після третього поділу Польщі (1795) Австрія приєднала північну частину Краківського, Сандомирського, Люблінського і Белзького воєводства, а також частини Мазовша, Підляшшя, Холмщини і Волині між річками Західний Буг та Віслою, які 1803 року адміністративно було включено до Королівства Галичини і Володимирії під назвою Нової, або Західної, Галичини. Однак, за умовами Шенбрюнського мирного договору (1809) між наполеонівською Францією і Австрійською монархією, остання змушена була відступити ці землі на користь Герцогства Варшавського. За цим же договором, частина Східної Галичини – т. зв. Тернопільський край (між річками Стрип і Збруч) – відійшла до Росії, але згідно з рішеннями Віденського конгресу (1815), знову повернулась до Австрії. Зате землі Нової Галичини було приєднано до т. зв. Королівства Польського у складі Російської імперії. Вільне місто Краків з округою, яке від 1815 року перебувало під спільним управлінням держав-переможниць, після придушення польського повстання 1846 року було приєднане до австрійської Галичини. Відтоді аж до кінця існування Австро-Угорщини зовнішні кордони Галичини практично не змінювалися⁵².

Зауважмо, що до 1782 року Галичина в адміністративно-територіальному поділі мала шість округ: Краківський, Сандомирський, Люблінський, Червоногородський, Белзький, Подільський – і 59 дистриктів. У складі Австрійської імперії українські землі належали до різних адміністративних одиниць. Власті Австрії не звертали уваги на етнічний та господарський принципи під час проведення адміністративно-територіального розмежування, тому східногалицькі та західногалицькі землі увійшли до однієї адміністративної одиниці – Королівства Галичини і Володимирії зі столицею у Львові.

Проводячи централізаторську внутрішню політику, віденський уряд послідовно здійснював курс, спрямований на нівелювання національних особливостей і на асиміляцію підвладних Австрії народів, а в Галичині доповнював його протегуванням польської шляхти, обмежуючи права українського населення. Повнота всієї адміністративної влади зосереджувалася в руках губернатора, згодом намісника, якого призначав сам цар.

⁵² Турій О. Зовнішні та внутрішні кордони Галичини (1772–1997). URL: <http://www.ji.lviv.ua/n11texts/turij.htm>

1782 року, щоби посилити владу, австрійці здійснили новий поділ Галичини на 18 округ, 12 із яких склали українську частину краю: Мисленицький, Бохнянський, Новосончський, Тарново-Ряшівський, Дуклянський, Перемишльський, Самбірський, Лісковський, Томашівський, Жовківський, Замостський, Белзький, Львівський, Золочівський, Маріампольський, Долинський, Заліщицький, Станіславський⁵³. 1867 року Галичину було поділено на 74 повіти на чолі зі старостами, яких призначав міністр внутрішніх справ за представленням намісника. Із цих повітів 45 були етнічно українськими і 11 – частково. Такий устрій не брав до уваги національних особливостей, а забезпечував тільки інтереси центральних властей⁵⁴.

Етнічна границя суцільної української території в Галичині входила з Угорщини в Новоторзкім повіті й далі йшла місцевостями таких повітів: Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, Сянок, Березів, Перемишль, Ярослав, Ланьцут, Романів через Ряшів і Білгорай до р. Вепр, а далі через Радин, Межиріччя, Дорогичин аж до р. Нарва, де починався кордон із білорусами. На захід від зазначеної межі простягалася польська суцільна територія з багатьма українськими етнографічними територіями і ще більше місцевостей зі мішаним польсько-українським населенням. Східний кордон Австрії з Росією проходив по р. Збруч⁵⁵.

1861 року Буковина отримала власний крайовий статут, сейм і виділ, тобто була визнана окремим коронним краєм. Суцільна українська територія Буковини охоплювала захід і північ краю та вклинювалася двома українськими півостровами на південний схід, у румунську територію. Західний ширший півострів вістрям сягав майже до Гурагумори; східний, вужчий, висувався вздовж давнього австрійського кордону аж до Сучави. Межі суцільної української території зазначали такі місцевості (усі з українського боку): Кирлибаба, Бряза, Руська Молдовиця, Чумурна, Арджель (повіт Кимполунг), Фрасин, Фальнів (пов. Радівці), Банилів Волоський, Давидени, Панка, Нові Брошківці (пов. Сторошинець), Каменка, Кучурів Великий, Кичера (пов. Чернівці), Мигучени, Глибока, Камінка, Вовчинець, Біла Керниця, Климівці, Черепківці, Серет, Негостинна, Балківці, Гропана, Ботушаниця, Шербівці (пов. Серет), Гаврени, Камнівці, Данила, Гатна, Липовени (пов. Сучава), давня границя Австрії. «Українські етнографічні острови на румунській, а румунські на українській території, – зазначав Степан Рудницький, – затягували межу доволі сильно». Міста Чернівці й Серет, насправді, були німецько-єврейськими островами⁵⁶.

Отже, на Буковині, без сумніву, існували дві суцільні території – українська та румунська. Українська частина Буковини охоплювала загалом повіти: Кіцмань, Вашківці, Вижниця, Заставна разом із більшими чи меншими частинами повітів: Чернівці, Кимполунг, Радівці, Серет, Сторожинець й Сучава⁵⁷.

Кордон між Буковиною та Галичиною проходив по лінії: Карпатський вододільний хребет–Кути–Вижниця–Заліздаки–Мельниця–р. Дністер⁵⁸.

⁵³ Дністрянський М. Кордони України... С. 55.

⁵⁴ Історія державної служби в Україні: у 5-ти т. Київ, 2009. Т. 1. С. 345; Дністрянський М. Кордони України... С. 57.

⁵⁵ Рудницький С. Огляд національної території України. Берлін, 1923. С. 45–46; Шомонович І. Територія і населення. Статистична розвідка. Західна Україна. Львів, 1927. С. 5.

⁵⁶ Рудницький С. Огляд національної території України. С. 50.

⁵⁷ Там само. С. 52.

⁵⁸ Дністрянський М. Кордони України... С. 59.

Закарпаття, або Підкарпатська Русь, в Австрійській монархії не творила окремого краю, як Галичина і Буковина, а входила безпосередньо до складу Угорщини, яка наприкінці XVIII ст. зберігала автономний статус і давній суспільний уклад.

Важке економічне становище українців, політичне обмеження їхніх прав, штучна асиміляція спричинили зменшення смуги суцільного українського розселення на Закарпатті. У середині XIX ст. межа українсько-словацького етнічного кордону проходила від високих Татр на південний схід по передгір'ях низьких Бескидів попри населені пункти Пряшів, Яблінки аж до Ужгорода, утворюючи вузький клин території, заселеної українськими лемками. На південний захід від цієї території залишалися острови українських поселень. У багатьох, уже асимільованих місцевостях подекуди населення зберегло греко-католицький обряд і народні традиції, що свідчило про їхнє етнічно українське походження. Українсько-угорський етнічний кордон також змістився на схід і усталився на південний захід від лінії Ужгород–Мукачево–Севлюш–Руська Поляна⁵⁹.

Стосовно адміністративно-територіального поділу, то українські землі Підкарпатської Русі входили до складу семи комітатів (жупи): Марамароського, Земплинського, Угочанського, Шаришського, Спишського, Ужанського, Березького. Їх адміністрація підлягала Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню⁶⁰. З усіх українських земель Австро-Угорської монархії Закарпаття було найменш розвинутим краєм у господарському, політичному і національно-культурному плані та найменш інтегрованим у всеукраїнське життя.

Варто виокремити домагання українців Галичини щодо поділу на східну і західну частини та щодо утворення окремого коронного краю. Ці вимоги галицьких українців звучали від часу утворення Головної Руської Ради (2 травня 1848 року) під проводом єпископа Григорія Яхимовича, згодом крилошанина Михайла Куземського. Проголосивши у своєму маніфесті належність галицьких русинів до єдиного великого українського народу, Рада як головний політичний постулат висунула домагання поділу Галичини, а зібрані петиції у цій справі мали 200 тис. підписів. Однак вимоги українців гостро суперечили політиці Ради Народової, яка прагнула перетворити Галичину на польську провінцію. Спроба польської Ради Народової розбити єдність українців, створивши конкуренційний Руський Собор, успіху не мала.

Борючись із небезпекою польської державності, Головна Рада шукала допомоги в союзі з династією Габсбургів, а намісник Галичини граф Стадіон радив урядові спертися на лояльних до нього українців. Цісарський уряд виступив проти польської революції і тим допоміг українцям у їхніх змаганнях, але не здійснив найважливішої вимоги Головної Ради – поділу Галичини, зрештою, як і щодо інших справ не виявив чіткої позиції⁶¹.

Деяким «сурогатом» автономії Галичини був Крайовий статут для Галичини від 29 вересня 1850 року, на підставі якого крайова адміністрація Галичини мала складатися із трьох сеймових курій – львівської, станіславівської і краківської, а послів мали обирати безпосереднім голосуванням, але цього статуту так і не було

⁵⁹ Томашівський С. Причинки до пізнання національної території Угорської Русі. *Записки наукового Товариства Шевченка*. Львів, 1905. Т. 77. С. 1–18.

⁶⁰ Дністрянський М. Кордони України... С. 61.

⁶¹ Крип'якевич І. Історія України. С. 284.

реалізовано. Не запроваджено також розпорядження австрійського уряду про адміністративний поділ Галичини на дві національні області від 24 квітня 1854 року, однак із цього розпорядження залишився поділ Галичини на дві округи Вищих крайових судів у Львові та Кракові, що проіснував аж до кінця існування Австрійської монархії й мав практичне значення – дозволити вживання української мови в судах на терені Вищого крайового суду у Львові. Відтоді межею між Східною і Західною Галичиною вважали не давню границю між Галицьким князівством (Руським королівством) і польськими князівствами, що пролягала по межиріччю Віслока і Дунайця та території т. зв. Сандомирської пущі, а межу розподілу двох Вищих крайових судів у Львові та Кракові.

Зазначмо, що з українською Галичиною мали з'єднатися Закарпаття і Буковина в один автономний край, про що говорив закарпатський представник у львівській Головній Руській Раді Адольф Добрянський. Після ліквідації угорського повстання проти Австрії, згідно з меморіалом цісаря Франца Йосифа I від 19 жовтня 1849 року, із комітатів (жупи) із більшістю українського населення створено Руський дистрикт, намісником якого іменовано А. Добрянського. Автономне Закарпаття отримало широкі права в місцевій адміністрації та у шкільництві, а українська мова стала урядовою. Отже, 1848 рік тимчасово приніс закарпатським українцям кращі здобутки, аніж галичанам. Щоправда, після 1860 року угорці скасували поділ на національні дистрикти й усунули А. Добрянського. Доля Закарпаття ще погіршилася із запровадженням 1867 року дуалізму Австро-Угорщини.

Однак ідея поділу Галичини та утворення разом із Буковиною окремого коронного краю в межах Австрії не завершила. Вона була основою політичної програми-мінімум галицьких українців. Зокрема Русько-українська радикальна партія у своїй програмі вимагала перебудови Австрії на федеральній основі, децентралізації влади, поділу краю на українську і польську частини. Національно-демократична партія у програмі-максимум проголосила соборну незалежну Україну, а у програмі-мінімум домогалася окремої української провінції зі своєю адміністрацією та сеймом.

Згодом Загальна Українська Рада (утворена 5 травня 1915 року) – як репрезентація всього українського народу на час війни, а також як найвище і єдине українське представництво в межах Австро-Угорщини – у програмі проголосила вимогу: щодо українських земель під російським пануванням – самостійна українська держава, а стосовно українських земель Австро-Угорщини – територіально-національна автономія та об'єднання українських земель в один автономний край. Із проголошенням листопадових актів (1916) про створення Польської держави та про відокремлення широку автономію з польською перевагою Галичини у складі Австро-Угорщини ЗУР було розв'язано, а політичний провід українського життя в Австрії перейшов до Української парламентарної репрезентації (УПР). Однак і УПР не вирішила питання автономії Галичини⁶².

Незважаючи на тимчасові невдачі, український політикум трактував територіально-адміністративний устрій українських земель в Австро-Угорщині як передумову подальшої боротьби за державно-політичне та національно-культурне об'єднання всієї України.

⁶² Патер І. Загальна Українська Рада. *Галичина: історія, політика, культура*. Львів; Тернопіль, 2016. Т. 6. Перша світова війна. С. 427–453.

Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель потрапила під владу Росії. Окрім Гетьманщини та Запоріжжя, Російська імперія почергово здобула такі частини України: 1772 року за першим поділом Польщі – «трикутник» між річками Дніпро та Сож; 1774 року, згідно з Кучук-Кайнарджинським миром, – «трикутник» між річками Дніпро і Південний Буг та бережжя Азовського моря від р. Берда до р. Міус; 1783 року – Таврію, Крим і Кубанщину; 1793 року за другим поділом Польщі – Правобережжя від Дніпра до Пінська і Кам'яця; 1795 року за третім поділом Польщі – західну Волинь до річки Буг; 1812 року – Бессарабію; урешті, 1815 року – Холмщину. Поза російським кордоном залишилися Галичина, Буковина і Закарпаття, що належали Габсбурзькій монархії. Україна знову увійшла в період бездержавності й мусила пристосуватися до життєвих форм, нав'язаних їй чужими імперіями⁶³.

У 80-х рр. XVIII ст. українські землі увійшли до новостворених російським урядом намісництв: Київського, Харківського, Чернігівського і Новгород-Сіверського. Паралельно з намісництвами існував поділ на губернії. Намісник очолював правління кількох губерній і зосереджував у своїх руках майже всю адміністративно-політичну владу.

Для того щоб освіті південні українські землі, царський уряд залучав іноземців-сербів, болгар, німців, греків, унаслідок чого утворилися нові адміністративні одиниці – Нова Сербія (1752) із центром у Новомиргороді та Слов'яносербія (1753) – із центром у Слов'янську. Вони безпосередньо підпорядковувалися сенатові.

1764 року з Нової Сербії, Слов'яносербії та Бахмутської провінції утворено Новоросійську губернію (центр – Кременчук), на основі колишнього Кримського ханства – Таврійську область (центр – Сімферополь), а східне Причорномор'я увійшло до Азовської губернії. 1783 року з Азовської та Новоросійської губерній утворено Катеринославське намісництво (центр – Катеринослав) із 15 повітами, а згодом Вознесенське (12 повітів). 1796 року створено Брацлавське і Волинське намісництва.

Згідно з указом 1796 року, намісництва ліквідовано й утворено губернії, групи яких об'єднувалися в генерал-губернаторства. Скажімо, до Київського генерал-губернаторства належали Київська, Волинська та Подільська губернії, до Новоросійського – Катеринославська, Таврійська та Херсонська, до Малоросійського – Чернігівська і Полтавська, до Харківського – Харківська і Воронізька. Губернаторів призначав цар, вони були підзвітні сенату й, окрім адміністративних функцій, мали також повноваження командувачів військових округ⁶⁴.

Важливо також наголосити й на північно-західних українських землях – Холмщині, Підляшші і Поліссі, які 1815 року увійшли до складу Росії. Холмщину без огляду на етнічні й історичні окремішності прилучили до Польського Королівства (Конгресівки), яке отримало від Віденського конгресу широку автономію. Холмщину поділено між двома губерніями: Люблінською і Сідлецькою. Щойно 1912 року було створено Холмську губернію, яку вилучено з Варшавського генерал-губернаторства й приділено до Київського. Не висвітлюючи детально процесу утворення губернії, зазначмо тільки, що на цей крок російський уряд спонукали

⁶³ Крип'якевич І. Історія України. С. 253.

⁶⁴ Дністрянський М. Кордони України... С. 62–64.

релігійні відносини на Холмщині. Якщо в інших українських землях унію було ліквідовано вже 1838 року, то на Холмщині, адміністративно зв'язаній із Конгресівкою, лише 1875 року. Однак насильницького навернення у православ'я більшість холмщаків не сприйняла, а із проголошенням 1905 року свободи віри значна кількість (офіційно – 169 тис., за іншими джерелами – понад 200 тис.) перейшла відверто у римо-католицизм. Цей масовий перехід із лона державної віри перелякав російський уряд, тому він вирішив рятувати Холмщину перед спольщенням адміністративними заходами, відділити її від польських губерній та утворити з неї осібну⁶⁵. Зауважмо, що Холмську губернію відокремлено за етнічним принципом із заселених українцями Люблінської та Сідлецької губерній.

Нову губернію поділено на вісім повітів: Холмський, Білгорайський, Більський, Володавський, Грубешівський, Томашівський, Константинівський, Замостянський.

Етнічна границя суцільної української території тримається на Холмщині упритул до західної межі губернії. Щоправда, деякі півострови й острови польської території переходили цю межу, однак в більших розмірах це стосувалося тільки південних повітів Холмщини – Білгорайського і Замостянського. Однак ці анклавні вирівнювалися великими українськими колишніми теренами на заході від меж губернії – між Луковом і Желеховом, Сідлецем і Калушином, коло Соколова та ін.⁶⁶

Під час утворення Конгресівки до неї прилучено південний край Підляшшя на лівому березі р. Буг, що творив до 1914 року північну країну Холмської губернії, а решта Підляшшя належало до Бродненської губернії.

З етнічного погляду – тут межували між собою три суцільні території: українська, білоруська й польська. Границя української території переходила від Мельника до Дорогичина, на Зам'ятичі, Боцьки, Страблю до р. Нарва. Тут починалася українсько-білоруська межа, яка йшла р. Нарвою вгору через села Нарву й Семєнівку (північна межа Біловезької пущі) аж до джерел р. Нарва, потім на Велике, Пружани, Сілець, Березу Картузьку й доходила коло Чорного озера до границі Городненської губернії. Ця границя зазначала територію, щодо українськості якої не було жодного сумніву. Супроти польської території західна границя також ніяких сумнівів не викликала.

Мінімальна територія українського Підляшшя охоплювала повіти: Берестейський і Кобринський повністю, східну половину Більського й південну Пружанського⁶⁷.

На схід від Підляшшя лежить межова область України – Полісся, до якого перед 1914 роком входили повіти: Пінський, Мозирський і Річицький Мінської й Гомельський Могилівської губерній.

Етнічні межі Полісся проходять від Чорного озера на Бобровичі, Вигонівське озеро, Ганцевичі, потім уздовж східної межі Пінського повіту аж до устя р. Цна у Прип'яті коло Луниця, звідси вздовж Прип'яті аж нижче за Мозир і вздовж східної межі Мозирського повіту. Далі етнічна границя проходить за губернськими

⁶⁵ Рудницький С. Огляд національної території України. С. 72–74.

⁶⁶ Там само. С. 75.

⁶⁷ Там само. С. 82–84.

межами Волині, Києва та Чернігова. Мінімальна територія Полісся охоплює цілий Пінський і південну половину (на правому березі Прип'яті) Мозирського повіту⁶⁸.

Отже, унаслідок складних міждержавних і територіальних трансформацій більшість українських історичних та етнічних земель на початку ХІХ ст. опинилися у складі Російської імперії. Українська суцільна етнічна територія простяглася від Західного Бугу аж до Дону, переривалася землями Війська Донського, далі охоплювала широку смугу територій на Північному Кавказі.

Варто виокремити українські етнічні межі у складі Росії. Російсько-український етнічний кордон проходить вздовж лінії Мглин–Трубчевськ–Путивль–Білгород–Острогозьк–Новохоперськ, а далі на південь до міст Шахти і Таганрог. На Північному Кавказі розселення українців переважно обмежувалося по лінії Новоросійськ–Катеринодар–оз. Манич – на північ від р. Сал, а далі долиною Сала і Дону до Азова. Змішані українсько-російсько-кавказькі поселення були на південь і на схід від цієї лінії.

Білорусько-український етнічний кордон проходив уздовж лінії Мглин–Лоїв, на північ від лінії Чорнобиль–Овруч, далі на північ до Мозира і на захід по лінії Мозир–Турів–Вигонівське озеро–Пружани–Більськ⁶⁹.

У Бессарабії межею українського розселення була лінія: Кілійське гирло–оз. Катлабух–гирло р. Ялпуг–на північ Татарбунари–р. Дністер, по Дністру до м. Могилів-Подільський на захід до р. Прут і с. Новоселиця⁷⁰.

Отже, українські етнічні землі, що перебували під російською займанщиною, входили до таких губерній і областей: Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Чорноморської, а також частково до Люблінської, Сідлецької, Гродненської, Кубанської, Мінської губерній, Бессарабської і Війська Донського областей.

Значні зміни у становленні російської територіально-адміністративної системи внесли Перша світова війна та лютнева революція 1917 року в Росії.

Від перших днів Великої війни галицькі землі стали однією з основних територій ведення бойових дій між Австро-Угорщиною та Російською імперією. Тут відбулася одна з найбільших у війні Галицька битва, що тривала від 18 серпня до 21 вересня 1914 року. У результаті цієї битви і подальших боїв на кінець 1914 року більшість західноукраїнських земель – Східна Галичина, частина Лемківщини і Буковини – опинилася під російською окупацією. На окупованих українських територіях було утворено воєнне генерал-губернаторство, яке очолив Георгій Бобринський. В адміністративному порядку воно поділялося на 4 губернії: Львівську (15 повітів), Галицьку, згодом Тернопільську (16 повітів), Перемишльську (14 повітів) і Чернівецьку (11 повітів), територіальні межі повітів здебільшого збігалися з австрійським поділом. Політика російської адміністрації була спрямована передусім на знищення українства в галицько-буковинському краї та на створення умов для повної інтеграції споконвічних українських земель з імперією. Новостворені територіально-адміністративні утворення проіснували до червня 1915 року, коли внаслідок наступу німецько-австрійських військ було звільнено майже всю Східну Галичину. Частина подільських повітів разом із Тернополем та деякі повіти

⁶⁸ Там само. С. 86–87.

⁶⁹ Дністрянський М. Кордони України... С. 66.

⁷⁰ Рудницький С. Огляд національної території України. С. 95–96.

Буковини із Чернівцями й далі перебували під російською займанщиною аж до кінця липня 1917 року. Зайняті військами Центральних держав північно-західні українські області – частина Волині і Холмщини – були під австрійською окупацією, а Підляшшя – під німецькою. На цих землях, особливо на Холмщині, відбувалося гостре українсько-польське протистояння за етнічну належність цих теренів.

Перша світова війна стала каталізатором політичних змін у Центрально-Східній Європі. Пригноблені народи Росії й Австро-Угорщини рішуче заявили про своє право на самовизначення й на утворення власних держав. 17 березня 1917 року в Києві було утворено Українську Центральну Раду (УЦР) – представницький орган українських політичних сил, яка пов'язувала державотворчу діяльність із вирішенням територіальної проблеми української нації.

Перший універсал Центральної Ради (10 червня 1917 року) проголосив автономію України, а 15 червня УЦР створила свій виконавчий орган – Генеральний секретаріат (ГС). За усною домовленістю з Тимчасовим урядом поки що не фіксувати українських кордонів було визнано дев'ять основних українських губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську і Чернігівську⁷¹.

Однак вже у серпні 1917 року за погодженням із Тимчасовим урядом «Статуту вищого управління України» українські політики зрозуміли, якими наслідками обернулася для них усна домовленість щодо кордонів. Тоді Тимчасовий уряд обмежив територію України і затвердив повноваження Генерального секретаріату тільки на п'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську, за винятком Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів, що охоплювало лише близько половини українських етнічних земель автономної України⁷².

Жовтневий переворот у Петрограді та події в Україні прискорили ухвалення III Універсалом 7 листопада 1917 року створення Української Народної Республіки (УНР) як федеративної частини Російської демократичної республіки. За цим актом до складу УНР увійшла більшість українських етнічних земель: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь УНР щодо прилучення частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній та областей, де більшість населення було українським, мало бути «встановлене по згоді організованої волі народів»⁷³.

Наголосімо, що УНР не визнала більшовицьку Раду народних комісарів за уряд усієї Росії, а трактувала її тільки як уряд одного з регіонів – Центральної Росії, а подальший перебіг подій призвів до більшовицької агресії проти України. Під час першої війни більшовицької Росії проти УНР ухвалений IV Універсал проголосив самостійну суверенну Українську Народну Республіку. Оскільки території незалежної УНР не було окреслено, відповідно, вона залишалася в межах, визначених III Універсалом.

⁷¹ Бойко О. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Український історичний журнал* (Київ). 2008. № 1. С. 35.

⁷² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. Київ, 1996. Т. 1. С. 214.

⁷³ Там само. С. 400.

Надалі увагу зосередимо – з огляду на задекларовану тему дослідження – на становленні українсько-польського кордону із врахуванням етнічних меж; не омислимо й найважливіших всеукраїнських подій і проблем щодо державних та етнічних кордонів. За Берестейським мирним договором 9 лютого 1918 року між УНР і державами Почвірного союзу були визначені такі зовнішні кордони УНР на заході й півночі: з Австро-Угорщиною зберігалися ті границі, які існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом війни; далі на північ кордон, починаючи від Тарнограда, простягався по лінії Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигонівське озеро. Детально встановлювати кордон мала змішана етнографічна комісія «із узглядненням бажань населення»⁷⁴.

Запропонована лінія кордону з Польщею загалом відповідала західним етнічним межах розселення українців. Отже, за Берестейським договором, до УНР відходили Холмщина і Підляшшя, а також Берестейський і Кобринський повіти Гродненської області, які були приєднані до Волинської і Холмської губерній. Передача територій, зайнятих німецько-австрійськими військами, під юрисдикцію УНР мала відбутися відразу по ратифікації мирного договору⁷⁵. Українська сторона затвердила договір відразу ж 14 лютого, а вже 15 лютого Рада Народних Міністрів розглянула питання про організацію урядування на Холмщині та Підляшші.

У Бересті було укладено таємний договір між Австро-Угорщиною і УНР у справі Галичини та Буковини, за яким Австрія мала найпізніше до 31 липня 1918 року з'єднати «в один суцільний коронний край» ті частини Східної Галичини і Буковини, де переважало українське населення. Однак 4 липня 1918 року австрійський уряд під тиском поляків анулював цей таємний договір під приводом того, що начебто Україна не достарчила належної кількості збіжжя.

Важливим актом української влади став закон від 6 березня про новий адміністративно-територіальний поділ України, згідно з яким ліквідовано повіти й губернії. Запроваджувався поділ на землі, які мали бути чимось середнім між повітом і губернією, охоплювали приблизно 3–4 попередні повіти, поділялися на волості, які склалися із громад. Було визначено 32 землі: Волинь, Погорина, Болохівська, Деревська, Дреговицька земля, Київ з околицею 20–30 км, Поросся, Черкащина, Побожжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса з околицею, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Азовська земля, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посем'я, Посулля, Полтавщина, Слобідщина, Харків з околицями, Донеччина, Подоння, Половецька земля⁷⁶.

Така організація територіально-адміністративного устрою України мала на меті ліквідувати залишки колоніального минулого, повернутися до історико-етнографічних традицій, зміцнити на місцях політичні та економічні позиції держави. На жаль, через політичну нестабільність нового устрою так і не було реалізовано.

Унаслідок перевороту в ніч 29/30 квітня 1918 року проголошено Гетьманат Павла Скоропадського, а країна отримала нову назву – Українська Держава. Скасовано

⁷⁴ Там само. Т. 2. С. 138.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само. Т. 2. С. 181–182.

всі закони Центральної Ради, зокрема й закон про територіально-адміністративний устрій, та повернуто до старої російської системи поділу – на губернії та повіти.

Проблема державних кордонів постала відразу після зміни політичного режиму. На той момент західні та частково північні межі було визначено у Берестейському мирному договорі. Відкритим залишалося питання про північно-східні та східні рубежі. Хоча гетьманський уряд ухвалив вважати державним кордоном демаркаційну лінію між українсько-німецькими та червоними військами, остаточно оформлену у травні 1918 року в Курську, проте водночас зазначав, що ця лінія мала відповідати етнічним засадам. Зі змісту резолюцій випливало, що геополітичний курс Української Держави був націлений на приєднання усіх земель, що в етнічному та історичному аспектах були пов'язані з Україною⁷⁷.

На заході з територій, що відійшли до України за Берестейським договором, у складі Української Держави було утворено Холмську губернію, що викликала у поляків великий спротив. Запроваджена ще 1915 року польська адміністрація в Замостенському, Білгорайському, Томашівському та Грубешівському повітах посилювала політику колонізації: було проведено вибори до польської Регентської ради, поширювалося польське судочинство, влада заохочувала поляків оселятися на цих землях та ін. Поляки не допустили до місця служби губернського комісара Холмщини Олександра Скорописа-Йолтуховського, який, однак, зміг приступити до виконання службових обов'язків та організувати українську адміністрацію в північних повітах Холмщини, окупованих німецькими військами, із центром у Бересті-Литовському⁷⁸.

Розпад Австро-Угорщини різко ускладнив становище в Холмщині. Тут почали створюватися польські збройні формування, які загрожували північним повітам, де діяла українська адміністрація. 5 листопада 1918 року П. Скоропадський звернувся до командування німецьких військ в Україні із проханням ввести на територію південних повітів Холмщини, звідки вийшли австро-угорські війська, німецькі підрозділи та допустити до Берестя українські формування для охорони української адміністрації та населення⁷⁹. Принципову згоду на це було отримано, однак утілити її у життя не вдалося через революцію в Німеччині та початок повстання Директорії.

Адміністративна територія Української Держави поділялася на 9 губерній і 2 округи. Було утворено нові адміністративно-територіальні одиниці – Холмську губернію, Таврійську і Поліську округи. До Чернігівської і Харківської губерній приєднано нові повіти⁸⁰.

Із приходом до влади Директорії повернено попередню назву держави – УНР. Нова влада ухвалила відновити всі попередні закони УНР, зокрема й закон про територіально-адміністративний поділ. Однак запровадити новий устрій Директорія не змогла у зв'язку з надзвичайним станом, і це питання відклали. Саме

⁷⁷ Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіон. Історія України*: зб. наук. статей. Київ, 2009. № 3. С. 218.

⁷⁸ Там само. С. 221.

⁷⁹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр.: Українська гетьманська держава 1918 року. Ужгород, 1932. С. 230.

⁸⁰ Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ... С. 232.

тому здебільшого зберігався територіально-адміністративний устрій, створений за часів Гетьманату, тільки губернські та повітові староства було реорганізовано в т.зв. комісаріати. У час воєнних дій границі територіально-адміністративних одиниць змінювалися відповідно до спеціальних ухвал уряду. У передфронтовій смузі надзвичайні повноваження мали воєнні коменданти.

22 січня 1919 року проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР, що продемонстрував прагнення українського народу до соборності України. На засіданні Трудового конгресу як загальнодержавного законодавчого органу затверджено Акт злуки, передано до наступної сесії найвищу владу в руки Директорії, поповнивши її представником ЗУНР. Беручи до уваги тогочасну геополітичну ситуацію, уряди УНР і ЗУНР визнали доцільним зберегти повноваження західноукраїнського уряду та адміністрації в межах автономії Західної Облaсті УНР.

Листопадовий чин 1918 року прискорив складний процес формування державності на західноукраїнських землях. Владу взяла Українська Національна Рада, яка 9 листопада визначила назву української держави – Західно-Українська Народна Республіка – і сформувала уряд – Державний Секретаріат, а 13 листопада ухвалила Тимчасовий Основний Закон⁸¹.

В артикулі 3 визначено її територію, що охоплювала українські етнічні землі колишньої Австро-Угорської монархії, тобто Східну Галичину, Північну Буковину та українські округи («комітати» Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марамош) Закарпаття. Ця територія «творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку». Отже, у межах Галичини й Буковини ЗУНР охоплювала 66 повітів колишньої Австро-Угорської монархії, загальною площею понад 75 тис. км²⁸².

Ухвали УНРади мали повну підтримку буковинських українців на народному вічі 3 листопада 1918 року в Чернівцях і на Всекарпатському народному з'їзді українців 21 січня 1919 року в м. Хуст⁸³.

Однак через зовнішню агресію територія, яку контролював уряд ЗУНР, постійно зменшувалася. Наприклад, восени 1918 року Буковину захопила Румунія, а 14 і 23 травня 1919 року Паризька мирна конференція санкціонувала цю анексію. А Закарпаття так і не визволилося з-під влади Угорщини. Посланий владою ЗУНР на допомогу українцям цього краю військовий загін не міг нічого вдіяти. У січні 1919 року західну, а в квітні – східну частину Закарпаття захопила Чехо-Словаччина, а Паризька конференція 8 і 13 травня 1919 року юридично «узаконила» й цю анексію⁸⁴.

Варто також виокремити зміну кордонів ЗУНР, запропоновану місією Антанти від Паризької мирної конференції на чолі з французьким генералом Ю. Бартеллемі, якому було офіційно доручено домогтися примирення між Польщею і ЗУНР. Усе це пов'язувалося зі швидким наступом військ ЗУНР на Львів і небезпекою швидкого його зайняття. 22 лютого 1919 року місія запропонувала проєкт перемир'я, і 24 лютого документ було вже підписано. Передбачалося припинити від 25 лютого

⁸¹ Збірник законів, розпорядків та обіжників, проголошених Державним Секретаріатом Західно-Української Народної Республіки. Станиславів, 1918. С. 3–4.

⁸² Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія: кол. монографія / відп. ред. О. Карпенко. Івано-Франківськ, 2001. С. 166.

⁸³ Там само. С. 143–150.

⁸⁴ Там само. С. 166.

воєнні дії по всьому фронту. Хоча перемир'я було оголошене тільки на одну добу, тривало воно до 2 березня. Від уряду ЗУНР вимагали відвести війська від Львова і звільнити залізницю Львів–Перемишль.

26 лютого на засіданні делегацій урядів ЗУНР і Польщі за участю місії Ю. Бартеллемі основним було питання про демаркаційну лінію⁸⁵. Поляки наполягали на демаркаційній лінії по р. Збруч, а українці – по р. Сян, тобто по лінії етнічного кордону між українцями та поляками. Точилася також дискусія навколо визначення лінії гора Попадя–Калуш–Рогатин–Берестечко. Але й на цьому згоди не дійшли⁸⁶.

Без угоди закінчилися переговори з місією Бартеллемі й 27 лютого у Ходорові. Симон Петлюра, який був там присутній, «тиснув» на галицький уряд, щоб той прийняв умови перемир'я, які ставила місія Антанти⁸⁷. 28 лютого 1919 року делегації ЗУНР і Польщі отримали від місії Бартеллемі проєкт договору про перемир'я. Вручаючи його, генерал попередив делегацію ЗУНР, що, хоч становище на фронті в цей момент склалося на користь українців, Польща може незабаром розпочати великий наступ, маючи «допомогу відважної і добре зорганізованої армії Галлера у складі 6 дивізій»⁸⁸. Запропонована демаркаційна лінія не відповідала етнічним кордонам між українським і польським населенням у Галичині. Вона мала проходити вздовж течій р. Буг від кордону Галичини до впадання притоки біля Ясениці Польської, далі притокою, через залізничний міст дороги Холоїв–Камінка, потім по залізничній лінії, що мала належати ЗУНР, до моста на р. Буг, звідти по залізниці до межі між Жовківським і Камінко-Струмилівським повітами, далі цією межею, а потім межею між Львівським і Перемишлянським повітами до залізничної лінії Львів–Перемишляни, звідти межею повітів Бібрка і Перемишляни до села Солова, яка належатиме ЗУНР, а м. Миколаїв – Польщі, далі уздовж притоки р. Біла до Соколівки, тоді по залізниці до Гути Щирецької, що належатиме ЗУНР, вздовж південної межі Львівського повіту і східними межами Дрогобицького і Турківського повітів. Отже, на захід від демаркаційної лінії залишалися український Львів з околицями, а також найбагатший район ЗУНР – бориславські нафтові промисли. Таке встановлення кордону нав'язувала місія Антанти всупереч волі українців Східної Галичини⁸⁹.

Як стає зрозуміло, переговори між супротивними сторонами не мали успіху, адже не відповідали ні етнічному принципіві, ні становищу сторін на фронті. Це був час, коли від 8 червня успішно розвивалася славнозвісна Чортківська офензива (наступальна операція), під час якої визволено Чортків, Бучач, Золочів, Тернопіль, Збараж, Бережани, Галич. Війська УГА підходили до Ходорова, Перемишлян і Бродів. Здавалося, незабаром будуть визволені Львів і Станиславів. Ось чому командування УГА відкидало ідею перемир'я і, маючи успіхи на фронті, розраховувало на справедливі умови Антанти⁹⁰.

Тим часом 25 червня 1919 року Верховна Рада Мирної конференції ухвалила постанову, якою дозволила Польщі використовувати всі військові сили, зокрема й

⁸⁵ Лозинський М. Галичина на Міровій конференції в Парижі. Кам'янець, 1919. С. 10.

⁸⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. С. 406.

⁸⁷ Карпинець І. Галичина: військова історія. 1914–1921. Львів, 2005. С. 150.

⁸⁸ Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Львів, 1922. С. 77.

⁸⁹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. С. 402.

⁹⁰ Там само. С. 450.

армію Юзефа Галлера, щоб окупувати Східну Галичину по р. Збруч. Того ж дня польська армія перейшла в наступ на всьому фронті, а Українська галицька армія, перевтомлена боями, не маючи достатнього озброєння та амуніції, змушена була відступати, і в середині липня вона відійшла за Збруч.

Одночасно влітку польські війська окупували Холмщину й Західну Волинь, що перебувала тоді у складі УНР.

29 вересня 1919 року Рада голів делегацій Мирної конференції схвалила Статут Східної Галичини, за яким Польща отримувала від Східних держав мандат на її територію на 25 років. Кордон Східної Галичини з Польщею проходив лінією її старого – за часів Австро-Угорщини – західного кордону з тією різницею, що чотири повіти – Чесанівський, Ярославський, Перемишльський і Ліський – вилучалися з території Східної Галичини⁹¹.

Зазначмо, що ще у травні 1919 року прем'єр-міністр Польщі Ігнаці Падеревський (Ignacy Paderewski;) уклав прелімінарну угоду із представниками Директорії, згідно з якою вона зобов'язувалася відмовитись від будь-яких прав на Східну Галичину та деякі інші райони, які були у межах Польської держави⁹².

У квітні 1920 року на підтвердження цієї угоди голова дипломатичної місії УНР Андрій Лівичський з відома С. Петлюри підписав із польським урядом Варшавський договір, за яким в обмін на визнання Української Народної Республіки незалежною державою та на отримання військової допомоги С. Петлюра згоджувався визнати кордон по лінії від р. Дністер уздовж р. Збруч, потім по колишньому кордону між Австро-Угорщиною та Росією до с. Вижгрудки (Вишгородок). Звідси на північ по Кременецьких пагорбах, далі по лінії на схід від Здолбунова повз східну адміністративну межу колишньої Мінської губернії до перетину її з р. Прип'ять і далі по Прип'яті до її гирла⁹³. Саме так до Польщі відійшла Галичина, а також Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя і Західне Полісся, заселені автохтонним українським населенням.

Варшавський договір викликав велике незадоволення в Галичині, у суті речі він перекреслив Акт злуки, поглибив розкол українського політичного табору та наблизив загальну катастрофу.

Радянсько-польська війна у квітні–травні 1920 року ще більше ускладнила політичну ситуацію. Початковий успіх польсько-українських військ у боях із Червоною армією швидко обернувся поразкою.

Захопивши 12 червня Київ, більшовицька армія упродовж липня–серпня продовжувала наступ на захід. 15 липня 1920 року на частині західноукраїнських земель було утворено Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку (ГСРР), яка з-поміж 52 повітів Галичини охоплювала 16: Збаразький, Борщівський, Бродівський, Тернопільський, Гусятинський, Скальський, Заліщицький, Чортківський, Тербовлянський, Бережанський, Золочівський, Сокальський, Зборівський, Кам'яно-Струмилівський, Радехівський, Буський.

⁹¹ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. С. 467.

⁹² Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994. С. 45.

⁹³ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1964. Т. III. С. 656–658.

Польсько-радянська війна і наступ Червоної армії на Варшаву та Львів викликали неабияке занепокоєння в урядових колах Заходу. Відповідно до ухвал міжнародної конференції країн Антанти у м. Спа 11 липня 1920 року міністр закордонних справ Великої Британії Джордж Керзон (George Curzon) надіслав радянському урядові Росії ноту, у якій було чітко визначено лінію, на захід від якої Польща мала право запроваджувати свою адміністрацію: Гродно–Ялівка–Немирів–Берестя–Литовське–Дорогуськ–Устилуг, на схід від Грубешова через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля і далі до Карпат («лінія Керзона»). За умовами перемир'я, російські війська мали зупинитися за 50 км на схід від цієї лінії. Далі в ноті було чітко визначено: «У Східній Галичині обидві сторони зупиняться на лінії, зайнятій ними на день перемир'я. У випадку переходу радянськими військами вказаної лінії Антанта допомагатиме Польщі всіма засобами, які є в її розпорядженні»⁹⁴. Це не були голослівні заяви, у Польщу, справді, надходила великомасштабна допомога⁹⁵.

Наприкінці серпня 1920 року польському війську вдалося завдати поразки більшовицькій армії, ГСРР припинила існувати. Значна частина українських етнічних територій – Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Холмщина – площею понад 162 тис. км² і з населенням понад 11 млн осіб, згідно з Ризьким договором від 18 березня 1921 року між РСФРР і УСРР та Польщею, опинилася у складі Польської Республіки⁹⁶.

Польсько-український кордон тепер проходив по лінії від р. Ствиги, у межі її перетину колишніх Мінської та Волинської губерній, по кордону цих губерній до межі Рівненського та Овруцького повітів, далі тим же кордоном до перетину залізниці на захід від залізничної станції Охотниково до містечка Рокитне, потім на південь до гирла Лева і звідти до місця, де р. Корич впадає в р. Случ, далі вгору по р. Корчик, залишаючи м. Корець на польському боці, далі на південний захід, залишаючи Кіліків на стороні України до Милятина, відійшов до Польщі, потім на південь, перетинаючи залізницю Рівне–Шепетівка та р. Горинь до р. Вілія, м. Острог залишився на боці Польщі, далі вгору по р. Вілія до Нового Ставу, залишився за Україною, звідти в загальному напрямкові на південь, перетинаючи р. Горинь біля Лановця, залишивши його на польській стороні, і далі по р. Збруч до того місця, де річка впадає у Дністер⁹⁷.

Із незначними змінами цей кордон, лінія якого визначалася ще далі на схід, пройшов за умовами Варшавського договору. Більшовики, як і С. Петлюра, зафіксували у Ризькому договорі відмову «від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону». Ця відмова була найбільш серйозною поступкою Україні⁹⁸. Однак кордон між Україною та Польщею по лінії, визначеній у Ризькому договорі, зберігся аж до початку Другої світової війни.

Наголосимо на деяких важливих моментах адміністративно-територіального устрою і на визначенні кордонів радянської України у 20–30-х рр. ХХ ст. Зазначмо,

⁹⁴ Документи внешней политики СССР. Москва, 1959. Т. III. С. 54–55.

⁹⁵ Там само. С. 81.

⁹⁶ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Історія. С. 344–346; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України... С. 49.

⁹⁷ Документи внешней политики СССР. Т. III. С. 245–246.

⁹⁸ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України... С. 49.

що після захоплення влади позиція більшовиків щодо кордонів з Україною була такою ж, як і в Тимчасового уряду. Адже територію України в межах п'яти губерній охоплювала утворена в липні 1917 року обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. Проголосивши на I Всеукраїнському з'їзді рад (11–12 грудня 1917 року) створення радянської УНР і радянського уряду – Народного секретаріату (назви тотожні з назвами республіки і уряду, утвореними УЦР), які тепер претендували на ті ж території, що й Центральна Рада. Отже, керівництво Росії остаточно погодилося на етнічні критерії при визначенні кордонів України. Проте для нього дуже важливим тепер було те, щоб Україна стала радянською.

Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки на II Всеукраїнському з'їзді рад (17–19 березня 1918 року) і досвід адміністративно-територіального устрою 1917–1918 рр. продемонстрував, що беззастережне застосування етнічного принципу загрожувало подальшим зменшенням підпорядкованої більшовикам території (ішлося про заселені українцями повіти та волості т.зв. «російських» губерній). Аби зменшити відповідні ризики, 1919 року Кремль обмежив етнічний критерій революційним губернським поділом, скоригованим на користь РСФРР за політичною доцільністю та економічно-географічним чинником⁹⁹.

Упродовж 1922–1932 рр. система адміністративно-територіального устрою УСРР чотири рази зазнавала кардинальних змін. Перший раз, коли третя сесія ВУЦВК VI скликання 16 жовтня 1922 року затвердила триступеневу систему, яка передбачала покладення в основу районування мережі округ з утворенням волосних (районних) і сільських адміністративних одиниць.

Під час проведеної реформи кількість губерній зменшувалася із 12 до 9: було ліквідовано Кременчуцьку губернію; Миколаївську приєднано до Одеської, а Запорізьку – до Катеринославської. Замість 102 старих повітів створено 53 округи, із 1 989 волостей – 706 районів, кількість сільрад скоротилася з 15 696 до 9 307¹⁰⁰.

Другий етап адміністративно-територіальної реформи, що розпочався 1925 року, пов'язаний із ліквідацією губернської ланки, яку було оголошено «передавальною інстанцією, такою, що швидше протидіє, ніж сприяє остаточному оформленню і зміцненню нових адміністративно-територіальних одиниць». У зв'язку з ліквідацією губернського поділу гостро постали питання узгодження схем адміністративно-територіального й економічного районування. Спочатку Україну неофіційно вважали єдиним економічним районом, згодом поділяли (також неофіційно) на три регіони – Степ, Правобережжя і Лівобережжя, а 1927 року – на чотири господарські райони – Полісся, Правобережжя, Лівобережжя, Степ. 1928 року союзна програма контролю за врожайністю виділила шість груп округ – Полісся, Правобережний Лісостеп, Лівобережний Лісостеп, Степ, Дніпровська промислова і гірничопромислова. Законодавчо регіони так і не було оформлено¹⁰¹.

У проведенні реформи вперше спробували взяти до уваги в адміністративно-територіальному поділі національний склад населення. У 1924–1925 рр. на території

⁹⁹ Єфіменко Г. Визначення кордону між УСРР та РСФРР (1917–1920). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: зб. наук. праць. Київ, 2011. Вип. 20. С. 169.

¹⁰⁰ Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою УСРР у 20–30-х рр.: прорахунки й уроки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 10. С. 82–83.

¹⁰¹ Там само. С. 86.

УСРР діяли 7 німецьких, 4 болгарських, одна польська, одна єврейська національні округи. Станом на 1931 р. в Україні функціювало 25 національних районів: 8 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 3 єврейських, 3 грецьких і один польський. Також 12 жовтня 1924 року було створено Молдавську Автономну РСР на територіях Одеської та Подільської губерній, що межувала з р. Дністер¹⁰². Загалом утворення Молдавської РСР було в суті речі відвертим втручанням Кремля у справи УСРР, порушенням її територіальної цілісності.

Радянська влада дедалі більше господарювала, застосовуючи директивно-командні методи та нехтуючи науковими рекомендаціями, і, зрештою, дійшла до того, що відмовилася і від губерній, і від округ. 1930 року на території УСРР було створено 503 адміністративні одиниці, що підпорядковувалися центру безпосередньо, зокрема Молдавська АРСР, 484 райони і 18 міст. Це був перехід на двоступеневу систему управління, яка також засвідчила свою негнучкість¹⁰³.

9 лютого 1932 року на сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) знову висловлено підтримку триступеневої системи – район–область–центр. Створено нову територіальну одиницю – область. Першими областями 1932 року стали: Харківська, Київська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська, Донецька і Чернігівська¹⁰⁴.

З ухвалою нової Конституції УРСР 1937 року закріплено деякі зміни у структурі вищих органів влади, відбувались політико-адміністративні трансформації. Ще 1934 року столицю УРСР перенесено з Харкова до Києва. Упродовж 1937 – першої половини 1939 рр. утворено ще 9 областей: Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську, Донецьку, Ворошиловоградську, Запорізьку, Кіровоградську, Сумську¹⁰⁵. Зазначимо, що в умовах командно-адміністративної системи обласні центри мали пріоритет у визначенні соціально-економічного розвитку, що дуже вирізняло їх на тлі інших міст.

Варто зауважити, що проведення адміністративно-територіальних реформ, особливо щодо узгодження етнічних і політичних кордонів в СРСР, надзвичайно ускладнювалося постійним наступом Москви на права і прерогативи союзних республік. Обґрунтовуючи нові принципи територіального управління, керівництво УСРР не мирилося з тим, що кордон між УСРР та РСФРР, встановлений «Договором про кордони з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою» (затверджений РНК України 10 березня 1919 року) залишав, поза межами України близько 1,5 млн українців. На підставі даних про національний склад українсько-російського пограниччя, ЦК КП(б)У 1924 року порушив питання про врегулювання кордону¹⁰⁶.

Однак науково обґрунтовані українські проєкти про врегулювання державного кордону скоригувала російська сторона: Україна мала передати Росії основні частини Таганрозької (6 районів) і Шахтинської округ (9 районів)¹⁰⁷. На північному

¹⁰²Верменич Я., Андрощук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ, 2014. С. 83.

¹⁰³Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою... С. 90.

¹⁰⁴Дністрянський М. Кордони України... С. 97.

¹⁰⁵Там само. С. 99.

¹⁰⁶Верменич Я. Реформування адміністративно-територіального устрою... С. 89.

¹⁰⁷Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ, 2008. С. 67–68.

сході до УСРР переходив майже весь Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської та Воронежської губерній. На українсько-білоруському кордоні до складу України увійшла одна сільрада в південній частині Мозирської округи. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину Олевського і Словечанського (існував у 1923–1962 рр.) районів сучасної Житомирської області, а також північну частину Овруцького району. Так УСРР отримувала територію, на якій мешкало 278 100 осіб, і втратила територію з населенням 478 900 осіб. Зауважмо, що у первинній заявці українського уряду про перегляд кордонів ішлося про приєднання суміжних територій із населенням понад 2 млн осіб¹⁰⁸.

Вважаємо обов'язковим наголосити на загальному переписі населення у грудні 1926 року, який зафіксував кордони етнографічної України в межах СРСР. Кількість українців поза кордонами УСРР та їхня питома вага серед населення регіону проживання були такими: Центрально-Чорноземна область (колишні Курська і Воронізька губернії) – 1 773 600 українців, або 14,63 % від усього населення, зокрема українці склали більшість у 5 округах та абсолютну більшість у 26 районах цієї області.

У Північно-Кавказькому краю проживало 3 106 800 українців, або 37,1 % від усього населення, українці переважали в 11 округах та мали абсолютну більшість у 37 районах цього краю¹⁰⁹.

Зрозуміло, що таке становище не могло не турбувати українське керівництво, коли, наприклад, тільки в колишній Воронежській губернії на прилеглий до УСРР території проживало 903 тис. українців, які склали в цілісному масиві прилеглих до радянської України земель більш ніж 90 % населення.

1928 року Микола Скрипник звернувся до політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням про незадовільне становище українського населення російсько-українського пограниччя, яке цілком позбавлене можливості користуватися рідною мовою і приречене на «обрусіння». Він наголошував на цілеспрямованій русифікації мільйонів українців за межами радянської України, яке суперечить «правильній ленінській національній політиці і послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. В самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі на Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, Таганрожчині і т. п.»¹¹⁰.

Розглянувши 18 травня 1928 року записку М. Скрипника на політбюро ЦК КП(б)У, українське керівництво знову звернулося до Й. Сталіна із пропозицією переглянути питання про кордони України з РСФРР, але цього разу вже без претензій на Кавказ: у Кремлі дуже гостро реагували на рядок з українського національного гімну, у якому окреслено кордони України «від Сяну до Дону»¹¹¹.

Москва вважала, що справу з кордонами між Україною і Росією завершено і вирішено. У лютому 1929 року Й. Сталін востаннє на офіційному рівні порушив

¹⁰⁸ Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2008. Т. 5. С. 143.

¹⁰⁹ Там само. С. 144.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Там само.

питання кордонів. На зустрічі з українськими письменниками його запитали: «Чому до України не приєднують декілька повітів Курської та Воронежської губерній?» – він відповів: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережними, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян»¹¹². Як стає зрозуміло, у проведенні реформ адміністративно-територіального устрою, у визначенні державних кордонів України, Кремль не керувався головним критерієм – етнічним, а вістря своєї діяльності спрямував на згортання українізації, на знищення основного носія українства – селянства, проводячи примусову колективізацію, під час якої жажливо потерпіло село, та штучний Голодомор; а масові розстріли діячів української культури, «чистки» партійних і урядових кадрів, тотальна русифікація, остаточне скасування адміністративної та економічної автономії УСРР – у суті речі – перетворювали Україну на колонію за допомогою поліційного терору.

Окупувавши українські землі – Східну Галичину, Волинь, Холмщину і Підляшшя, Польська держава керувала цими областями безпосередньо через військові органи, запровадивши стан військової облоги. Цей період позначений жорстокими репресіями проти українців, яких трактували як вороже населення. Позбавлені усіх цивільних прав, вони водночас мусили виконувати всі повинності, які держава накладала на своїх громадян, включно з державними позиками, цивільними і військовими реквізиціями, навіть з обов'язковою службою в польській армії. Згодом військове керівництво передали Генеральному цивільному комісарові, а для організації адміністративної влади окуповані українські терени було поділено на округи.

Політика польського уряду стосовно українських земель була спрямована на повне їх злиття з польським середовищем. У такому напрямі було проведено адміністративно-територіальний поділ цих країв і діяли місцеві органи влади. Відповідно до старої польської адміністративної системи, майже без змін зберігся поділ на повіти, знову запроваджено воєводства. Українські землі увійшли до складу шести з них: Львівського (26 повітів), Станіславівського (12 повітів), Тернопільського (17 повітів), Волинського (11 повітів), Поліського (9 повітів), Люблінського (із перевагою українського населення – 8 повітів)¹¹³.

Наголосімо, що Станіславівське і Тернопільське воєводства займали лише українську етнічну територію, а до Львівського з політичних міркувань прилучено ще вісім західних польських, які раніше належали до Краківської округи – Кросно, Стрижів, Кольбушова, Ниско, Ряшів, Тарнобжег, Ланьцут і Переворськ. Лише невелика частина цих повітів належала до української етнічної території, а головна частина складалася з польського населення¹¹⁴.

Зрозуміло, що утворення етнічно змішаних польсько-українських повітів в одному воєводстві (Львівське, Поліське, Люблінське) було одним із головних завдань. Це мало послабити український рух у Галичині та не допустити національного відродження на Холмщині та Підляшші. Зокрема політика колонізації в Галичині передбачала збільшення відсотка поляків завдяки колонізації польських

¹¹² Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України... С. 144; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 70.

¹¹³ Дністрянський М. Кордони України... С. 103.

¹¹⁴ Шимонович І. Територія і населення. Статистична довідка. Західна Україна. Львів, 1926. С. 6.

мазурів та масовому переселенню сюди польської інтелігенції різних фахів, а до корінної Польщі – української інтелігенції (учительства та урядництва). Окрім цього, корінне українське населення зазнавало дискримінації у здобутті освіти, а також під час організації та проведення виборів різних рівнів¹¹⁵.

Якщо поділ на повіти в Галичині мало відрізнявся від того, яким був в австрійські часи, що цілком задовольняло поляків, то на Волині, Холмщині та на Підляшші було таки проведено деяку територіально-адміністративну реорганізацію. Щоби протистояти національно-культурній активності, українські повіти на Холмщині – Томашів, Грубешів, Холм, Більськ, Константинів, частково Замостя і Білгорай – було приєднано до Люблінського воєводства. Так само було і на Підляшші, що ввійшло до Поліського воєводства разом із частиною білоруських і польських земель. Українське населення в цьому воєводстві переважало в Кобринському, Пінському, Берестейському, Камінь-Каширському, Сарненському і Столинському повітах.

Волинське воєводство спочатку складалося з 9 повітів: Дубно, Горохів, Ковель, Кременець, Любомль, Луцьк, Острог, Рівне і Володимир. 1931 року до Волині було повернуто повіти Камінь-Каширський, Сарни і Столин¹¹⁶.

Щоби послабити українське життя в Волині й Холмщині, польська влада не дозволяла поширювати роботу українських установ та організацій, які діяли в Галичині: Просвіти, Рідної школи, Союзу українок, Січі, Лугу, Сокола, РСУКу, обмежено діяльність Греко-Католицької Церкви. Між Волинню та Галичиною польська влада встановила т. зв. «сокальський кордон».

Намагаючись утвердити позиції власного домінування на зайнятих українських землях, поляки обмежували вживання понять «українець», «український», які замінювали поняттям «русин», «руський», замість «Галичина» нав'язували колоніальні назви – «Східна Малопольща», «Східні креси» тощо. Зауважмо, що поняття «креси» в той час у Галичині набуло політичного звучання. Адже тут перетиналися не тільки українська і польська культури, а й різні соціально-економічні та національно-політичні інтереси двох народів, що часом переростало в міжнаціональні конфлікти.

Адміністративно-територіальний поділ західноукраїнських земель у міжвоєнній Польщі доволі міцно вкарбувався у свідомості українського суспільства і, зрозуміло, негативно впливав на державницько-національні стремління українців.

Як уже йшлося вище, Буковина та Закарпаття увійшли до складу Румунії та Чехословаччини. Етнічну територію Закарпаття було поділено на три частини: західна (Пряшівщина) відійшла до Словаччини; центральну (Хустська, Берегівська і Ужгородська округи) виділено в автономний адміністративний край – Підкарпатська Русь, а східна частина (Марамароський Сигіт з околицями) залишилася у складі Румунії¹¹⁷. 1925 і 1927 року проведено адміністративну реорганізацію: усунено поділ краю на жупи (комітати) й утворено 14 повітів і 478 громад. Повітовими центрами стали: Ужгород, Перечин, Великий Березний, Мукачево, Свалява, Нижній Верещк, Берегів, Севлюш, Іршава, Хуст, Воловець, Тячів, Тересва, Рахів¹¹⁸.

¹¹⁵ Шимонович І. Територія і населення. Статистична довідка. Західна Україна. Львів, 1926. С. 7.

¹¹⁶ Там само. С. 9–19.

¹¹⁷ Карпатська Україна: географія, історія, культура / П. Біланюк, В. Кубійович, С. Пастернак та ін. Львів, 1939. С. 99.

¹¹⁸ Дністрянський М. Кордони України... С. 109.

У 1938–1939 рр. у зв'язку із загостренням політичної ситуації та кризою чехословацької державності на основі Карпатського краю створено нове державне утворення – Карпатську Україну. У жовтні 1938 року сформовано перший автономний уряд на чолі з Андрієм Бродієм, якого згодом усунуто за мадярофільство, і 26 жовтня 1938 року уряд очолив Августин Волошин. Новий політико-правовий статус краю визначено в конституційному законі 22 листопада 1938 року, за яким краєм мав керувати окремий автономний уряд, а законодавча влада повинна перебувати в руках карпатоукраїнського сейму.

Після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 року, який приділив Угорщині південну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачів, Берегове, столицею краю став Хуст. Обраний 12 лютого 1939 року перший сейм проголосив 15 березня 1939 року повну державну самостійність Карпатської України на чолі із президентом А. Волошином. Однак процес організації української державної влади у краю було віроломно перервано інтервенцією Угорщини. Наприкінці березня 1939 року Карпатська Україна припинила існувати. Отже, потрібно наголосити, що для українського народу Друга світова війна почалася не 1 вересня 1939 року, а у березні 1939 року.

У період румунської окупації (1918–1940) скасовано всі автономні права Буковини. Територіально-адміністративний устрій краю відображав складне переплетіння історичних та етнічних земель. Етнічні українські терени між Прутом і Дністром було об'єднано з корінними румунськими землями в одну провінцію – Буковина. Хотинщина і західне Українське Причорномор'я приєднано до Бессарабії, а Марамароський Сигіт відійшов до провінції Сигіт.

На Буковині з-поміж 11 округ у шести українське населення складало більшість (Сторожинецька, Вижницька, Кіцманська, Чернівецька, Заставницька, Вашківська). До української етнічної території належала також значна частина Сучавської, Радівської і менше – Кімполунзької округ.

На Марамарощині українці переважно проживали в Сигітській окрузі, а частина переселилася в західні та центральні румунські провінції – Банат і Семигород¹¹⁹.

На Буковинських землях панував жорсткий румунський режим, у 1918–1928 і 1937–1940 рр. зберігався воєнний стан. Румунізація сягнула вершин: знищення українського шкільництва, заборона української культурно-громадської праці, переслідування української Церкви.

Аналізуючи процес регулювання державних кордонів України в умовах Другої світової війни, наголосимо, що територіальні зміни розпочалися після підписання 23 серпня 1939 року радянсько-німецького договору про ненапад і таємного протоколу про розмежування сфери «обопільних інтересів» у Центральній-Східній Європі, частиною яких опинилася Польща. За умовами домовленості, на схід від лінії річок Вісла–Нарва–Буг–Сян Польща мала стати «сферою життєвих інтересів» СРСР¹²⁰. Це означало, що майже дві третини території Польщі відходило до Радянського Союзу.

¹¹⁹ Дністрянський М. Кордони України... С. 111.

¹²⁰ Сфіменко Г., Кульчицький С. Кордони і територія України у ХХ ст. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей. Київ, 2008. Вип. 2. С. 153.

Однак із початком війни 28 вересня 1939 року в Москві укладено інший договір із Німеччиною – «Про дружбу і кордон», який істотно відрізнявся від серпневого. Згідно із цим документом, Радянський Союз відмовлявся від польських етнічних земель, але діставав – як компенсацію – Литву, яка раніше перебувала в німецькій «сфері впливу», а кордон встановлювався практично по «лінії Керзона», уздовж лінії Сяну, Солокії, Західного Бугу¹²¹.

Свої «життєві інтереси» Радянський Союз реалізував у т. зв. «визвольному поході» Червоної армії 17 вересня 1939 року, що у суті речі було анексією польських земель із частиною власне етнічних українських земель. 22 жовтня 1939 року Народні збори ухвалили встановлення радянського режиму на території Західної України та декларацію про її приєднання до складу СРСР. На сесіях Верховної Ради СРСР (1–2 листопада 1939 року) та Верховної Ради УРСР (13–15 листопада 1939 року) задоволено ухвалу депутатів Народних зборів. 4 грудня 1939 року на західноукраїнських землях утворено Львівську, Тернопільську, Станіславську, Дрогобицьку, Волинську і Рівненську області. У червні 1940 року до складу УРСР приєднано Північну Буковину, Аккерманський, Ізмаїльський та Хотинський повіти. Із Північної Буковини та Хотинщини утворено Чернівецьку область, а із двох південних бессарабських повітів – Аккерманську (від грудня 1940 року – Ізмаїльська) область. Територія республіки зросла до 560 тис. км², а населення – до 41 млн осіб (завдяки новим 8,1 млн громадян)¹²².

Із початком німецько-радянської війни, 30 червня 1941 року, у Львові Організація українських націоналістів проголосила Акт відновлення Української Держави. Однак спроба відновити суверенну соборну Українську державу зазнала невдачі, а утворені центральна українська адміністрація у Львові та місцеві управління було заборонено нацистською владою, керівників заарештовано та ув'язнено в концтаборах.

Захоплену територію України Німеччина та її союзники – Угорщина та Румунія – поділили на окремі окупаційні зони. До Угорщини відійшло Закарпаття, буковинські землі, Хотинщина та західне українське Причорномор'я приєднано до Румунії, яка згодом окупувала ще й землі між Дністром і Бугом (т. зв. Трансністрія).

Решта українських земель перебувала під безпосереднім управлінням нацистського режиму. До складу генерал-губернаторства (центр – Краків) увійшли довоєнні Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області, на основі яких у серпні 1941 року створено дистрикт Галичина на чолі з губернатором. Ця територія, за німецьким планом, у перспективі мала увійти до складу корінних німецьких земель.

У серпні 1941 року для управління іншими українськими землями нацистська Німеччина створила нову особливу адміністративно-територіальну одиницю – райхскомісаріат Україна зі столицею м. Рівне. Оскільки Північне Підляшшя увійшло до райхскомісаріату Остланд, то північні кордони райхскомісаріату Україна були проведені відповідно до Берестейського договору 1918 року і до його складу

¹²¹ Кульчицький С. Українсько-польський кордон: тридцять років протистояння. URL: <http://incognita.day.ua/ukrainsko-polski-kordon-tridcyat-rokiv-protistoyannya.html>; Сергійчук В. Український Здвиг: Закерзоння 1939–1947. 2-ге вид., допов. Київ, 2011. С. 7.

¹²² Ресет О. Ідея соборності України і спроби її реалізації в XIX–XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2004. Вип. VIII. С. 14.

увійшли українські етнічні землі: Берестейщина, Південна Пінщина і Мозирщина. Райхскомісаріат складався із шести генеральних округ, які поділялися на менші та охоплювали такі довоєнні області УРСР і БРСР, як: Волинь (Рівненська, Волинська, північні райони Тернопільської, частина Берестейської та Пінської областей Білорусі), Житомир з однойменним центром (Житомирська, північні райони Вінницької областей і Мозирщина), Київ з однойменним центром (Київська і Полтавська області), Миколаїв з однойменним центром (Миколаївська і Кіровоградська області), Таврія (адміністративний центр – Мелітополь, південні райони Херсонщини і Запоріжжя), Дніпропетровськ з однойменним центром (Дніпропетровська і частина Запорізької області). Інші області – Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька і Воронежська – входили до воєнної зони, а в майбутньому планувалося створити округи в Харкові і Чернігові, а Крим мав відійти до округи Таврія¹²³.

Німецько-радянська війна знову відновила питання українсько-польського кордону. Угода між СРСР та польським еміграційним урядом, підписана 30 липня 1941 року в Лондоні, передбачала відновлення дипломатичних відносин і взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Ключовим в угоді був пункт щодо визнання Радянським Союзом радянсько-німецьких договорів 1939 року стосовно територіальних змін у Польщі такими, що втратили силу¹²⁴. Це давало підстави польському урядові сподіватися на відмову СРСР від західноукраїнських земель, адже зникла будь-яка легітимність кордону, утвореного внаслідок реалізації пакту Молотова-Ріббентропа.

Однак уже перші перемоги Червоної армії дали змогу радянському урядові зайняти досить жорстку позицію у територіальному питанні. Наполягання польського еміграційного уряду на чолі зі Станіславом Міколайчиком (Stanisław Mikołajczyk) на лінії кордону за Руським мирним договором 1921 року спричинили розрив дипломатичних відносин Радянського Союзу з ним.

На Тегеранській конференції (листопад–грудень 1943 року) погляди керівників антигітлерівської коаліції (Й. Сталін, Франклін Рузвельт (Franklin Roosevelt), Вінстон Черчіль (Winston Churchill)) стосовно польського питання практично збіглися. В. Черчіль запропонував визнати кордон між СРСР і Польщею по «лінії Керзона». Цю пропозицію підтримало керівництво Радянського Союзу¹²⁵.

26 липня 1944 року радянський уряд підписав таємний договір із люблінським урядом (Польським комітетом національного визволення). Щоби представники польської делегації не порушували запланованих вимог – питання Львова та нафтових родовищ, а погодилися на «лінію Керзона», радянська сторона почала залякувати їх заявами голови уряду УРСР Нікити Хрущова (Никита Хрущев) про «необхідність включення до складу Української радянської держави прадавніх українських земель Холмщини, Грубешова, Замостя, Томашева, Ярослав». Згідно із цим договором, конкретна лінія українсько-польського кордону проходила від р. Сян на схід від населеного пункту Мичківці, далі на схід від Перемишля, на захід від Рави-Руської до р. Солокія і річкою Західний Буг у напрямкові Немирова, Ялівки¹²⁶.

¹²³ Дністрянський М. Кордони України... С. 116–117.

¹²⁴ Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони і територія України у ХХ ст. С. 153.

¹²⁵ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. Львів, 1998. С. 72.

¹²⁶ Там само. С. 113.

Не змігши домогтися встановлення державних кордонів, максимально наближених до етнічних і не бажаючи наражатися на небезпеку можливої вимоги їх перегляду зі сторони держав антигітлерівської коаліції, Москва вирішила «скоригувати кордони» шляхом «обміну» населенням – масового переселення 482 тис. українців із Холмщини, Надсяння, Лемківщини та Підляшшя до УРСР, а польського (787 674 громадян II Речі Посполитої польської і єврейської національності) із західних областей України до Польщі¹²⁷.

На Ялтинській конференції (лютий 1945 року) знову обговорювали проблему українсько-польських кордонів. Радянська делегація внесла пропозицію, а глави британського та американського урядів погодилися, що східний кордон Польщі повинен проходити вздовж «лінії Керзона» з відступами від неї в деяких районах від 5 до 8 км на користь Польщі¹²⁸.

Остаточно українсько-польський кордон визначили на конференції в Москві (серпень 1945 року). 16 серпня 1945 року було підписано польсько-радянський прикордонний договір, за яким до Польщі відходила значна частина українських етнічних територій – на схід від «лінії Керзона» до річок Західний Буг і Солокія, на південь від м. Крилів із відхиленням на користь поляків максимально до 30 км¹²⁹.

На спільному засіданні 7 червня 1948 року радянських і польських представників змішаної комісії з демаркації кордону, утвореної 7 березня 1946 року, відповідно до договору від 16 серпня було затверджено план переселення із 20 населених пунктів Дрогобицької та Львівської областей, які передавали польській стороні, та виходу радянських і польських прикордонних військ на демаркаційну лінію кордону.

Як наслідок переселенської акції, пов'язаної з демаркацією українського відтинку радянсько-польського державного кордону, було виселено 2 383 сімей (9 125 осіб), а ще до 24 травня 1948 року здійснено виведення прикордонних військ обох сторін на демаркаційну лінію кордону¹³⁰.

У цей час із Львівщини до Польщі повністю або частково відійшли такі райони: Синівський (0,2 тис. км², 25 092 осіб), Любачівський (0,3 тис. км², 25 092 осіб), Городецький (0,3 тис. км², 22 127 осіб)¹³¹.

Останні поправки в конфігурації польсько-українського кордону завершилися згідно з договором від 15 лютого 1951 року між СРСР і Польщею «Про заміну ділянок державних територій».

До Польщі відходила частина території Дрогобицької області УРСР: Нижньо-Устрівський район із м. Нижні Устрики і 27 сільськими радами; три сільські ради – Бистрянська, Липецька і Міхновецька Стрілківського району і 4 сільські ради – Коростенківська, Ліскуватенська, Нановська і Стебницька Хирівського району.

¹²⁷ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. Львів, 1998. С. 72.

¹²⁸ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: сб. документов: в 6-ти т. Москва: Политиздат, 1984. Т. 4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). С. 251.

¹²⁹ Реснт О. Ідея соборності України... С. 14.

¹³⁰ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 180.

¹³¹ Заставний Ф. Географія України: у 2-х кн. Львів, 1992. С. 19.

Територія, передана польській стороні, була багата на нафту й газ. На момент передачі тут нараховували 129 нафтових свердловин, зокрема 97 робочих із добовим видобутком нафти 85 тонн.

Україна отримала частину території Люблінського воєводства, розташовану на лівому березі річок Солокія, Західний Буг і Гучва. Ця ділянка була приєднана до Львівської області як новий – Забузький район (міста Белз (як центр району), Кристинопіль, Угнів і 21 сільська рада).

Унаслідок передачі польською стороною 64 484 км залізничної колії із чотирма обладнаними станціями – Угнів, Белз, Кристинопіль, Сокаль – і трьома дебаркадерами (станційними платформами) Корчів, Острів і Ульвовік Україна отримала змогу покращити систему сполучення між Львівською і Волинською областями, забезпечивши пряме сполучення Львова з Ковелем.

Українська сторона також отримала високовольтну лінію електропередач довжиною 44 281 км, 10 дрібних підприємств будівельної та переробної промисловості, а також поклади кам'яного вугілля, що сприяло розвитку Львівсько-Волинського вугільного басейну¹³².

У 50-х рр. ХХ ст. у територіально-адміністративному плані були внесені деякі зміни в обласний поділ України. 1954 року утворено Черкаську область, до складу УРСР увійшли Кримська область, тоді ж Ізмаїльську об'єднано з Одеською, а в 1959 року Дрогобицьку – із Львівською, уточнено межі деяких інших областей.

Однак усталений 1951 року українсько-польський державний кордон не зазнавав жодних змін й існує тепер у роки незалежної України.

¹³² Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону... С. 186–188.

РОЗДІЛ III.
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ
ПОГРАНИЧЧЯ
В ІСТОРИЧНІЙ
РЕТРОСПЕКТИВІ

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: РЕЛІГІЙНО-ОБРЯДОВИЙ ВИМІР (НА ПРИКЛАДІ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ)

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. національний рух українців Галичини набув дедалі більшого розмаху, мав чіткі ідеологічні засади, охопив чи не всі ділянки життя та викликав зростання національної свідомості широких верств українського суспільства. Ці процеси, природно, провокували загострення відносин із польським населенням краю, яке претендувало на безумовне домінування у Східній Галичині, трактуючи її як ареал відродження польської державності. Однією з основних ділянок польсько-українського національного протистояння стала церковно-обрядова сфера.

Не викликає сумніву, що Греко-католицька церква й обряд, були визначальними у збереженні національної ідентичності галицьких українців. В умовах тривалого польського домінування та цілеспрямованої асиміляційної діяльності саме релігійно-обрядова належність на тривалий час стала головним критерієм, за яким галицькі русини чітко відрізняли себе від поляків та гартували свою національну тотожність¹. Такий стан речей демонструють, зокрема, спогади українського політичного й культурного діяча Наталя Вахнянина. Він відзначав, що у 50-х рр. ХІХ ст. мовою спілкування не тільки українських світських, а й духовних кіл Перемишльської єпархії була польська. Навчаючись у гімназії, учні розмовляли «по руськи хиба з катихитом, на хорах в церкві та в хвилях, коли зійшовши ся десь за містом [...] ми заспівали кілька руських пісень. [...] Се держало нас при церкві [...] і в слід за тим звали ми себе Русинами»². Про церкву як про «прибіжище» українського національного духу в панпольському середовищі східногалицького міста кінця 60-х рр. писав

¹ Турій О. Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2003. Ч. 4: Еклезія й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. С. 67–84; Нові хмари. *Діло*. 1883. Ч. 18. 15 (27) лютого. Важливо, що на доцільність прийняти обряд, а не мову спілкування базовим чинником встановлення національної приналежності населення Східної Галичини вказували укладачі статистичних відомостей. Наголошувано, що, як свідчать статистичні заміри, на території українсько-польського етнічного пограниччя мова виявилася доволі змінною категорією, натомість обряд – більш сталою. Скажімо, приймаючи мову спілкування як базову категорію, було помилково внесено значну частину територій (зокрема в повітах Радимно, Сенява, Ярослав – загалом десять гмін із переважно або із суто греко-католицьким населенням) як цілком чи переважно польські. Тому «видається нам більш певним і правильним вважати віросповідний кордон за властивий кордон обох народів» (*Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. Т. XXI. Zeszyt II. Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka. Lwów, 1909. S. 8, 11).

² Вахнянин А. Спомини з життя. Львів: з печатні В. А. Шийковського, 1908. С. 23–24.

у спогадах також український юрист і політик Євген Олесницький. «У Теревовлі ходили ми в теплі місяці щоденно рано перед школою разом з учителями парами до костела (польська частина учнів класу. – *Н. К.*) і церкви [...], – згадував він. – Це були для мене найприємніші години з цілого дня, бо тоді ми, руські ученики, були самі з собою, говорили по своєму, були в своїй церкві та співали свої церковні пісні». Натомість латинське богослужіння було для Є. Олесницького абсолютно чужим; навіть більше – досвід відвідин меси, на яку він одного разу із цікавості прийшов, викликав у хлопця глибокі докори сумління, відчуття зради своєї Церкви: «Костел був справді великий і гарний, одначе мені там зробилося якось страшно і сумно. Гук органів, труб і бубнів, яких уживали при відправах, разив мене, та до того почала мене гризти совість, що я покинув свою церкву, так, що я, не дїждавшись кінця богослужіння, вибіг з костела [...]. З цієї причини терпів я довший час докори совісти і не був би більше за ніщо в світі зробив чогось подібного»³.

Австрійський чинник в польсько-українських відносинах створив передумови для якісно нового етапу в історії Греко-католицької церкви. У часі реформ освіченого абсолютизму вона отримала рівні права з Римо-католицькою церквою, майбутні українські священники мали змогу здобути освіту у спеціальних створених навчальних закладах. Було відновлено Галицьку митрополію та адміністративну структуру Унійної церкви. За браком національно свідомої світської інтелігенції, здебільшого сполонізованої, греко-католицьке духовенство надовго посіло позиції «вищої верстви», представника національно-політичних інтересів галицьких русинів⁴. Як чільні діячі українського суспільного життя, священники автоматично ставали учасниками польсько-українського національного протистояння у краю⁵. Полею такого протистояння для них насамперед була церковно-обрядова сфера.

Духовенство констатувало, що серед польських світських і духовних кіл було поширеним тенденції зверхньо ставитися до Греко-католицької церкви й обряду, нерівноправно трактувати руський клір, звинувачувати його в симпатіях до православ'я, у схильності до радикалізму, у браку правдивого покликання та послуху своїй духовній владі⁶. Ці закиди наполегливо транслиювалися в широкому суспільному дискурсі, формуючи недовіру влади до Греко-католицької церкви й українського народу. Болісно вражало також, що польські кола неабияк впливали на

³ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Стрий: «Щедрик», 2007. С. 66. Важливо, що подібні враження й емоції у шкільні роки пережив також суддя та громадський діяч Тит Ревакович. Він згадував: «Хоть я дома тільки по польски говорив, то однаковож увидівши тут якое інне богослуженя не таке, як я в церкві до тепер бачив, увидівши інне урядженя в костелі – не таке, як в церкві, зачувши органи, – зробило ся мині якое “не по-нутру”, і я лиш бажав, щоби скорше вийти з костела, і злучити ся з моім старшим братом, котрий [...] до церкви пішов» (Мудрий М. «Згадки з життя свого і своєї родини»: спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини XIX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. ССІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 715).

⁴ Турій О. «Попи і хлопци»: соціальна доктрина греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів, 2001. Ч. 3. С. 296–321; Wójtowicz-Huber B. «Ojcowie narodu». *Duhowieństwo grecko-katolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 52–66.

⁵ Галицко-руське духовенство в літах 1848–1849. *Прапорь*. 1898. Ч. 5. За май. С. 141.

⁶ Приймѣть! *Душпастьрь*. 1897. Ч. 10. 31 мая (12 червня). С. 217–220.

призначення греко-католицького духовенства і навіть вищої єпархії, використовуючи це у своїх політичних цілях⁷. Священники наголошували, що інструментом крайової влади для прищеплення негативного ставлення до греко-католицького обряду та української ідентичності загалом також стала школа⁸. Такі заходи польських кіл духовенство розцінювало як прагнення знищити Греко-католицьку церкву й український народ та намагалося протестувати й різноманітними шляхами протидіяти такій діяльності. Активними учасниками, а часто й ініціаторами акцій захисту своєї Церкви та народу ставало греко-католицьке духовенство Перемишльської єпархії.

Перемишльсько-Самбірсько-Сяноцька греко-католицька єпархія була другою за площею у складі Галицької митрополії (до неї ще входили Львівська і Станіславівська єпархії). Станом на 1900 р. вона об'єднувала 40 деканатів і 686 парафій⁹. Зазначмо, що Перемишль був також столицею римо-католицького єпископства. Кордони єпархій обох обрядів майже збігалися: греко-католицька єпархія була трохи більшою, оскільки охоплювала ще три деканати, які виходили за межі римо-католицького єпископства, а також гірські повіти Тарнівської римо-католицької дієцезії і греко-католицьке населення Кракова. Значною мірою збігалося навіть розташування осередків деканальних урядів римо- і греко-католицького обряду. Віросповідна належність мешканців єпархії була доволі неоднорідною. Наприклад, греко-католицьке населення переважало у її південно-східній частині (римо-католики концентрувалися тут здебільшого в містах, містечках і в поміщицьких дворах), натомість у західній виразно домінували віряни латинського обряду¹⁰. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. греко-католицьке населення в Перемишльській єпархії зросло – із 631 294 осіб 1877 року до 903 408 1914 року. Однак цей приріст все ж поступався римо-католикам, чия кількість у цей період зросла із 728 450 до 1 181 569 осіб¹¹. Особливо домінували віряни латинського обряду в містах. Зокрема 1900 року в Ярославі вони склали 54 % населення проти 19,7 % греко-католиків, у Перемишлі – 46,1 % проти 22,5 %, а в Сяноку – 35,9 % проти 15,8 %¹². Такі ж тенденції спостерігали й в інших містах єпархії.

⁷ Див.: Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття. Жовква: Місіонер, 2015. С. 45–52; Колб Н. «Хочемо Мужів для Церкви, а не для продовження політичних експериментів з Церквою»: призначення Галицького греко-католицького митрополита і Станіславівського єпископа (1898–1899 рр.). *Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 198–216.

⁸ Душпастир з села. О переходах з обряду гр.к. на обряд лат. *Нива*. 1906. Ч. 6. 15 марта. С. 153–154.

⁹ *Шематисъ всего клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемиской, Самборской и Сяноцкой*. Перемишль, 1900.

¹⁰ Статистика свідчила, що територіями компактного проживання поляків у Східній Галичині були політичні повіти Ярослав, Перемишль, Бжозів і Сянок. На цих теренах 1900 року польське населення складало 91,2 %, натомість русини – 7,8 %. Водночас приблизно половина останніх мовою спілкування назвала польську (*Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. Т. XXI. Zeszyt II. Rozsiedlenie ludności Galicyi według wyznania i języka. Lwów, 1909. S. 13).

¹¹ Homola-Skapska I. Organizacja terytorialna i duszpasterska w diecezji przemyskiej rzymskokatolickiej w latach 1867–1914. *Z dziejów Krakowa, Galicji i Śląska Cieszyńskiego. Wybór pism historycznych*. Kraków–Warszawa, 2007. S. 389–396.

¹² *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. Т. XXIV. Zeszyt II. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910). Lwów, 1912. S. 34.

В умовах польсько-українського протистояння ці реалії ставали для греко-католицького духовенства Перемишльської єпархії справжнім викликом та спонукали займати активну позицію. Відзначмо, що саме в середовищі українських священників цієї єпархії зародилося чимало ініціатив, які здобули широку підтримку серед священничого загалу Галицької митрополії та мали неабияке значення для розвитку Греко-католицької церкви й українського національного руху у краю.

Зокрема 1892 року з почину священника с. Жужіль Белзького деканату о. Кирила Селецького та за підтримки василіанина о. Єремії Ломницького засновано перше жіноче греко-католицьке монарше згромадження в Галичині – Сестер Служебниць Пресвятої Непорочної Діви Марії¹³. Зразком слугував статут подібного польського згромадження, адаптований до потреб українського суспільства. Завданням проголошувалося створення по селах дитячих дошкільних закладів (захоронки), догляд за недужими та вбогими, спільна праця із селянами, заохочення людей до читання побожної літератури та до участі в богослужіннях. Стрімке зростання чисельності домів Сестер Служебниць у парафіях цілого краю (1898 року діяло вже 13 осередків¹⁴) свідчило про запит українського суспільства на виконання таких завдань.

Особливо злободенною називали проблему забезпечення догляду за дітьми дошкільного віку. Доказом цього ставала велика кількість нещасних випадків із дітьми через брак належного догляду. Водночас в умовах постійного наростання українсько-польського конфлікту ця проблема набувала дедалі більшого національного значення¹⁵. Відсутність українських садочків змушувала батьків віддавати дітей до закладів під керівництвом польських Служебниць, яких по галицьких селах було чимало¹⁶. Виховний процес у них відбувався у польському національному дусі. Ситуацію яскраво ілюструють рядки листа одного з парафіяльних священників того часу – пароха с. Буцнів (Тернопільщина) о. Исидора Глинського. У листі до Олександра Барвінського він писав: «В Буцневі в школі грали школярі на 1-ий і 2-ий день руського Різдва żłobek там круль – казали Собеский», клякає перед жлобком скидає корону, а за те дістає від Христа біаłego орла. Помагали katoliczki Siostry Służebniczki. Всі 4 силі в Буцневі Поляки. Де тії Русини поділись?»¹⁷. Про таку ж ситуацію на сторінках часопису «Прапор» повідомляли мешканки Перемишля. Вони зазначали, що в місті вже багато років існує захоронка під опікою сестер Феліціянок, які поширюють свій вплив також на українських дітей, прищеплюючи їм «упередження, щоб не сказати ненависть до свого обряду і свого народу. [...] Що ж їх там навчають? Про світлість Польщі, про Кракуся і Ванду, про королів-п'ястів. Так до сьомого

¹³ Вергун П., о. д-р. О. Кирило Селецький. *Богословія*. 1988. Ч. 52. С. 162.

¹⁴ Рускі СС. Служебниць. *Душпастьрь*. 1898. Ч. 7 і 8. 30 цвѣтня (12 мая). С. 182.

¹⁵ Нагірна М. Охоронки. *Наша Доля. Збірник праць ріжних авторів*. Львів, 1895. Кн. 2. С. 51; Селянський Л. Нова напасть на нашу кишеню або Чи треба нам охоронок? Розвідка суспільно-педагогічна. *Наша Доля. Збірник праць ріжних авторів*. Львів, 1896. Кн. 3; Нагачевська З. І. Українське дошкілля в освітньому просторі Східної Галичини (кінець XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ: НАІР, 2015. С. 23–50.

¹⁶ 1914 року в Перемишльській римо-католицькій єпархії діяло 10 чоловічих і 13 жіночих чернечих орденів, які об'єднували відповідно 319 і 950 осіб, водночас у греко-католиків у єпархії наприкінці XIX ст. було 6 чоловічих монастирів зі 115 монахами та один жіночий із чотирма монашками (Homola-Skapska I. *Organizacja terytorialna i duszpasterska...* S. 415–416).

¹⁷ Львівська національна наукова бібліотека (далі – ЛННБ) ім. В. Стефаника НАН України. Ф. 11. Спр. 264. Арк. 81.

року життя підготовлені [...] ідуть руські діти до народної школи. Тут починає їх учити руський катехит, починається і горе. Дитина руська, виучена польського духа з маленькості літ, сфанатизована і звихнена в “Ochropie” не хоче підкорятися катехитові, в очі насміхається з руської молитви, зі всього що руське[...]»¹⁸.

Перший дитячий садочок під опікою Службениць почав діяти у травні 1893 року при домі в Жужелі. До садочків приймали дітей віком трьох–шести років. Упродовж дня діти гралися та навчалися. Діти вчилися читати, писати, рахувати, звалили до охайності та ввічливості. У теплу пору року був час для роботи на присадибній ділянці. Неодмінним аспектом щоденного виховання дітей була релігія, що мала наповнювати ігрові та навчальні моменти, сприяти вихованню особистості на християнських засадах. Кожен день у садочку починався й закінчувався молитвою. Водночас виховний процес передбачав українську патріотичну складову, формуючи в дітей національну свідомість і плакаючи любов до свого народу¹⁹. Така діяльність Сестер Службениць ставала ефективною протидією заходам польських кіл у формуванні краю як польського національного простору. Не дивно, що невдовзі із цього табору пролунали звинувачення, що Службениць проводять у дитсадках політичну агітацію, виховують в українських дітях почуття ненависті до поляків²⁰.

Із середовища духовенства Перемишльської єпархії виходили імпульси до об'єднання греко-католицького кліру навколо спільних ідей та завдань, напрацьованя одностайної стратегії дій для більш продуктивної душпастирської та суспільної діяльності, налагодження ефективного захисту Церкви, обряду й народу. Зокрема 1894 року перемишльське духовенство подало ідею провести віче греко-католицького кліру, на якому мали оприлюднити пекучі проблеми своєї Церкви й запропонувати шляхи їх вирішення. Організаційний комітет віча очолили священники Василь Чернецький (парох Сільця Белзького) та Іван Негребецький (парох Залісся неподалік Жешова). Ідею радо підхопили священники краю й розпочали активно обговорювати її на сторінках української галицької преси. Однак віча так і не вдалося провести. Практично відразу в організацію заходу втрутилися поляки, висловивши застереження, що захід має на меті агітувати проти єпископату та розглядати політичні питання, підготовлені «скрайніми елементами». Підірвала успішність заходу й взаємна недовіра та міжпартійні конфлікти у середовищі греко-католицького духовенства, яке свої дискусії з політичної площини переносили у священниче середовище. Також на підготовці віча негативно позначилася смерть Перемишльського єпископа Юліана Пелеша, що змусила духовенство цієї єпархії – найактивніше ядро підготовки заходу – обмежити участь в організаційній роботі²¹. Оприлюднені згодом резолюції, які напрацьовував організаційний вічевий комітет, засвідчили прагнення греко-католицького кліру спростувати закиди, поширювані щодо Греко-католицької церкви й духовенства, захистити свою гідність та рівноправність у рамках Вселенської католицької церкви, а також боротися проти втручання світських (властиво, польських) сил у внутрішні справи Руської церкви. Наприклад, священники виступили проти місійного нагляду над Греко-католицькою церквою в Римі через св. Конгрегацію поширення

¹⁸ Мала, а переважна просьба. *Прапорь*. 1897. Ч. 9 і 10. За Вересень і Жовтень. С. 297–298.

¹⁹ Нагачевська З. І. Українське дошкілля... С. 57–58.

²⁰ Теодорович Н., о. Зъ Густиньского. *Душпастырь*. 1895. Ч. 11. 15 (27) червня. С. 307–308.

²¹ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»... С. 62–65.

віри²² та проти опіки над нею латинської єпархії в Галичині²³, декларували право греко-католицького духовенства називатися католицьким, запевняли у вірності верстви Австрійській імперії та габсбурзькій династії, протестували проти зловживань світських патронів і втручання державної влади у внутрішні справи Церкви²⁴. Щодо стосунків із римо-католицьким духовенством, то священники висловлювали бажання співпрацювати з ним на суспільній ниві та у протидії релігійному індіферентизмові, водночас зобов'язувалися боротися проти тих польських душпастирів, які заперечували католицизм Руської церкви, зневажали і перешкождали її розвиткові²⁵.

Утративши надії провести віче священників, пресвітери Перемишльської єпархії на чолі з о. І. Негребецьким заснували спеціальний станований часопис «Прапор» (1897), що мав на меті формувати єдину позицію й організувати діяльність духовенства в різних галузях суспільного життя, об'єднати священників різних політичних орієнтацій (народовської, русофільської та аполітичних) навколо ідеї трактувати національні та релігійні утиски українців не крізь призму політичної ідеології, а як порушення засад християнської справедливості, даного Богом кожному народові права на вільний розвиток на власній землі²⁶. На шпальтах часопису «Прапор» порушували питання політичної, господарсько-економічної, громадської, культурної діяльності кліру. Часопис став локомотивом солідарних акцій духовенства митрополії на захист прав Греко-католицької церкви і гідності священничої верстви. Зокрема в березні 1897 року «Прапор» організував збір фактів правопорушень влади щодо українських священників під час парламентських виборів 1897 року²⁷. У січні 1898 року редакція часопису оголосила узгоджену акцію духовенства на захист права парафіяльних урядів провадити офіційне листування з органами державної влади українською мовою²⁸. Перемишльський осередок священників чи не першим почав активно порушувати в публічному просторі проблему доцільності зміни офіційної назви Церкви на «Русько-католицька». Назву «греко-католик» пресвітери називали невластивою, нав'язаною поляками, такою, що закладає в суспільній свідомості сприйняття галицьких українців як «інших», нижчих від римо-католиків, відмінних щодо віросповідних засад, а навіть як прихованих симпатиків православ'я. На переконання духовенства, надання Церкві відповідної назви мало зняти всі непорозуміння й уникнути маніпуляцій, запевнити їй належний статус та авторитет²⁹.

²² Конгрегація поширення віри (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) була створена Папою Климентом VIII 1622 року (булла *Inscrutabili divinae providentiae* від 22.06.1622) для різнобічної місійної діяльності. 1862 року в рамках Конгрегації було створено окрему комісію у справах Східних Церков (*Congregatio pro Ecclesiis Orientalibus*), яка від 1917 року стала самостійною куріальною конгрегацією.

²³ Наші справи. *Прапорь*. 1898. Ч. 9. За вересень. С. 288–296.

²⁴ Наші справи. *Прапорь*. 1898. Ч. 10. За жовтень. С. 324–328.

²⁵ Освѣдченє руского клиру. *Прапорь*. 1898. Ч. 12. За грудень. С. 389–392.

²⁶ Колб Н. «З Богом за Церкву і вітчизну»... С. 153–154.

²⁷ Що робити дальше? *Прапорь*. 1897. Ч. 3. За марець. С. 89–95; Отверга рубрика для протоколованя публичныхъ зневагъ, чиненыхъ руско-катол. Духовенству. *Прапорь*. 1897. Ч. 3. За марець. С. 87–89.

²⁸ Клирь – народови въ 1898 р. *Прапорь*. 1898. Ч. 1. За сѣчень. С. 1–8. Борба о права рѣднои мовы въ урядах. *Прапорь*. 1899. Ч. 6. За червень. С. 178–185.

²⁹ Колб Н. «Які ми Греки?»: дискусія щодо назви Церкви й обряду галицьких українців (друга половина XIX ст. – 1914 р.). *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів: Логос, 2016. С. 250–275.

Серед гострих проблем Греко-католицької церкви на зламі XIX–XX ст. – утрата вірних через зміну обряду. Масовий перехід греко-католиків на римо-католицизм був зумовлений провідним політичним становищем поляків у краю. Тривалий час засаду вищості латинського обряду визнавали в Апостольській столиці. Хоча під час понтифікату Папи Лева XIII (1878–1903) цю засаду було скасовано³⁰ і взагалі «Римська курія та Західна Церква надали більшого визнання Східним Католицьким Церквам як самоуправним органам в складі католицької спільноти»³¹, становище Греко-католицької церкви не тільки у рамках Вселенської церкви, а й у Галичині залишалося нерівноправним. Така ситуація прикро вражала українських священників, викликаючи почуття образи й недовіри до Апостольського Престолу. Із розвитком українського національного руху проблема зміни конфесії дедалі більше набувала для українців власне національного значення, тому що – у суті речі – означала зміну національної ідентичності³².

Напруженість міжконфесійних відносин у Галичині спонукала Апостольський Престол здійснити кроки для їх нормалізації. 1863 року Конгрегація пропаганди віри видала декрет під назвою *Ad graves et diuturnas*, або Конкордія. Згідно з його положеннями, змінити обряд можна було тільки з дозволу Святішого Отця, який, ухвалюючи рішення, прислухався до думки єпископів обох обрядів. Упродовж шести місяців після ухвали Апостольського Престолу вірні мали право повернутися до свого обряду. Щоб максимально ускладнити процедуру зміни конфесії, душпастирям забороняли хрестити дітей не свого обряду, таїнство шлюбу за традицією мав надавати парох нареченої, а дітей у змішаних родинх мали виховувати в обряді батьків відповідно до статі: хлопчиків – батька, а дівчаток – матері. Конкордія суворо застерігала священників обох конфесій перед протиправним прийняттям осіб іншого обряду, а за непослух передбачала покарання аж до позбавлення парафії³³.

Попри нормативне врегулювання, питання зміни обряду наприкінці XIX ст. залишалось одним із найгостріших в українсько-польських відносинах і спричиняло конфлікти між римо- і греко-католицьким кліром³⁴. Українці із цією проблемою найчастіше стикалися в містах. Часто обряд змінювали українські заробітчани і слуги. Аби запобігти цьому, українські політики закликали греко-католицьких священників створювати при церквах «товариства руських слуг», у яких мали пропагувати почуття національної свідомості й людської гідності³⁵. Траплялося також, що обряд змінювали українці, які жили в населених пунктах на польсько-українському

³⁰ Osadczy W. Kościół i Cerkiew na wspólnej drodze. Concordia 1863. Z dziejów porozumienia między obrządkiem grekokatolickim a łacińskim w Galicji Wschodniej. Lublin: Redakcja Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1999. S. 100.

³¹ Поспішил В. Д. Східне католицьке церковне право: згідно з Кодексом Канонів Східних Церков. Львів: Свічадо, 1997. С. 83.

³² Osadczy W. Kościół i Cerkiew... S. 81–92; Кісь Н. Рух за візантинізацію та «очищення обряду» в Греко-католицькій церкві в Галичині початку XX ст. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2010. Ч. 17. С. 95–99.

³³ Osadczy W. Kościół i Cerkiew... S. 109–110.

³⁴ [Азь] Дописи «Дѣла». *Дѣло*. 1894. Ч. 18. 24 сѣчня (5 лютого).

³⁵ Гадки Русина зь провінції о нашихъ справахъ и потребахъ. *Дѣло*. 1890. Ч. 165. 23 липня (4 серпня).

етнографічному кордоні, де була значна частка польського населення³⁶. До зміни традиційно підштовхували змішані шлюби³⁷ й конкуренційний податок³⁸. Своєю чергою польські діячі нарікали на релігійну нерівноправність по селах Східної Галичини, де Греко-католицька церква мала густу церковну мережу. Призвичаївшись відвідувати богослужіння у греко-католицьких церквах, вірні римо-католики поступово «втрачали усвідомлення єдності із власним Римо-католицьким костелом і переходили на грецький обряд»³⁹.

Українська преса часто пояснювала причини переходу греко-католиків на латинський обряд цілеспрямованою прозелітичною діяльністю латинського духовенства, яку провадили з політичних міркувань за підтримки панівних кіл⁴⁰. На підтвердження цього наводили приклади принципово різного ставлення влади до прохань римо- та греко-католиків змінити обряд. Якщо першим максимально сприяли у справі, то другі часто отримували відмову під приводом порушення державних і церковних законів, а на греко-католицьких священників, які приймали «інообрядців», навіть накладали штрафи⁴¹. Водночас частину провини за втрату вірян українська громадська думка покладала на греко-католицьких священників, а саме на тих, які своєю пасивністю чи неретельністю в душпастирській і громадсько-патріотичній діяльності створювали підґрунтя для успіхів латинізації⁴². Аби протидіяти «перетягуванню душ», греко-католицькі священники надсилали індивідуальні й колективні скарги до єпископату⁴³. Однак Греко-католицька церква надалі щороку втрачала вірян, що спонукало українських політиків розцінювати цю проблему на рівні «бути чи не бути»⁴⁴.

Найбільший резонанс викликала т. зв. «тучапська справа» у Ярославському повіті Перемишльської єпархії, що сталася наприкінці XIX ст. Навесні 1892 року більшість членів греко-католицької громади с. Тучапи оголосила про свій перехід на римо-католицизм. Причиною такого кроку вони назвали протест проти накладеного на них конкуренційного податку⁴⁵ на будівництво плебанії в матірній парафії с. Острів і відмову Перемишльського греко-католицького ординаріату

³⁶ Голодь а шовинизмъ. *Червоная Русь*. 1890. № 65. 22 марта (3 апрѣля); Кореспонденціи. *Червоная Русь*. 1890. № 42. 23 февраля (7 марта); Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДДА України у м. Львові). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 773. Арк. 3–3 зв.

³⁷ Письмо зъ Ярославщины. *Дѣло*. 1894. Ч. 21. 27 сѣчня (8 лютого); Зновъ безкарна самоволя латиньского пароха! *Дѣло*. 1899. Ч. 237. 20 жовтня (2 падолиста).

³⁸ ЦДДА України у м. Львові. Ф. 201. Оп. 1. Спр. 4589. Арк. 2, 7.

³⁹ Osadczy W. Kościół i Cerkiew... S. 169–174.

⁴⁰ Вниманію львовского гр. кат. ординаріата. *Галичанинъ*. 1895. Ч. 147. 5 (17) іюля; Еще одинъ способъ латинізації. *Галичанинъ*. 1894. Ч. 211. 22 вересня (4 жолтня).

⁴¹ Чи для Русинѣвъ въ Галичинѣ истнують законы? *Дѣло*. 1892. Ч. 227. 8 (20) жовтня.

⁴² Дописи «Дѣла». *Дѣло*. 1894. Ч. 92. 26 цвѣтня (8 мая); Тындюкъ Михаилъ И. Отъ Бродові. *Червоная Русь*. 1890. № 178. 10 (22) августа.

⁴³ Душохватъ! *Дѣло*. 1899. Ч. 130. 12 (24) червня; Правдолюбъ. Изъ Борщевского. *Галицкая Русь*. 1891. № 178. 10 (22) ноября; На соборчику деканальномъ въ Устю епископскомъ. *Дѣло*. 1891. Ч. 254. 11 (23) листопада; Теперѣшное положеніе русской церкви въ Галичинѣ. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 147. 6 (18) липня.

⁴⁴ Душехватство. *Червоная Русь*. 1890. № 201. 6 (18) сентября; Чи ще обовязує у насъ конкордія? *Дѣло*. 1894. Ч. 270. 2 (14) грудня.

⁴⁵ Згідно із законами від 15 серпня 1866 року і 7 травня 1874 року у разі потреби реставрації чи будівництва церкви та парафіяльних споруд призначали т. зв. конкуренційний податок, до сплати

перенести парафіяльний осідок до Тучап. Ординаріат наказав місцевому парохіві о. А. Барновичу відкликати конкуренцію, однак це не вирішило питання⁴⁶. Навіть більше – тучап'яни згодом змінили обґрунтування свого вчинку, називаючи іншу причину – нетактовне ставлення пароха, його здирництво під час оплати за треби та схильність до «схизми»⁴⁷. Наголосімо, що, пояснюючи, тучап'яни також зазначали, що, попри належність до греко-католицького обряду, вважають себе поляками, у побуті послуговуються польською мовою, а української практично не розуміють⁴⁸.

Тим часом українські кола були схильні вбачати у тучапському інциденті втручання польських духовних і світських сил. Газети повідомляли, що латинські священики міст Радимно та Ярослав за посередництвом колишнього і чинного вїїтїв громади обїцяли мешканцям Тучап після переходу на римо-католицизм звільнити їх від сплати за виконання треб та від обов'язку до конкуренційного податку на матірну парафію, а також призначати їм окремого ксьондза⁴⁹. Водночас місцевий землевласник Едвард Мицевський пообїцяв допомогти перебудувати церкву на костел і додати частину власних земель до ерекційних володїнь⁵⁰. Повїдомляли, що в непоодиноких випадках пїдписи про змїну конфесїї у громаді були отриманї обманом і шантажем селян⁵¹.

Подальшї подїї розвивалися доволї стрїмко та за сценарїєм, який змушував здогадуватися, що діями українських селян продумано та квалїфіковано керували ззовнї. Оскїльки постулати Конкордату суттєво ускладнювали процес переходу з однїєї католицької конфесїї на іншу, мешканцї Тучап спершу вдалися до формального переходу на лютеранство, а через три днї повїдомили пасторовї й до староства про свїй вихїд та про бажання стати римо-католиками. Кожен охочий отримав у староствї резолюцїю, їз якою мав звернутися до Перемишльського римо-католицького єпископа Лукаша Солецького їз проханням прийняти до латинського обряду⁵².

якого були зобов'язанї парафіяни (⁵/₆ видатків) і власник маєтку (¹/₆ видатків) (див.: Колб Н. «З Богом за Церкву і вїтчизну»... С. 117–120).

⁴⁶ Письмо вь справї Тучапской. *Дїло*. 1893. Ч. 12. 16 (28) цвїтня; *Барнович А. А., о. Історїя заклоту вь Тучапахь*. *Дїло*. 1892. Ч. 158. 15 (27) липня.

⁴⁷ До справы тучапской. *Дїло*. 1892. Ч. 174. 3 (15) серпня; ЦДІА України у м. Львовї. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 941. Арк. 10–10 зв.; Против тучапскихъ проводирова. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 50. 5 (17) марта.

⁴⁸ В. Д. Барвїночокъ. Дописи. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 33. 13 (25) лютого. Полонїзація тучапської громади частково стала наслідком понад сорокарїчного душпастирства попередника о. А. Барновича о. Андрїя Правецького – хрещеного римо-католика і поляка за вихованням, який, незважаючи на перехїд на греко-католицизм, «полякомъ оставь ся вь повнїомъ того слова значїнно до самої своєї смертї» (Sprawa tuczempiska. *Gazeta Narodowa*. 1892. Nr. 216. 7 wrzeńsia; Поясненїе напасти Gazet-ы Narodow-ои на руске духовенство зь Ярославщины на темать «kradїeży», «rabunku» и т. д. *Дїло*. 1895. Ч. 76. 7 (19) цвїтня; ч. 77. 8 (20) цвїтня).

⁴⁹ Не-карберовичъ. Отъ Ярославля. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 258. 18 (30) листопада; Ярославскїй мїщанинъ. Изъ Ярославля. *Галицкая Русь*. 1892. № 159. 16 (28) юля; Барнович А. Виновникъ тучапской исторїи. *Галицкая Русь*. 1892. № 167. 25 юля (6 августа); Вь справї заклоту тучапского. *Дїло*. 1892. Ч. 205. 121 (23) вересня; Справа руско-кат. громадян вь Тучапахь. *Дїло*. 1892. Ч. 127. 6 (18) червня.

⁵⁰ Барнович А. А., о. Історїя заклоту вь Тучапахь. *Дїло*. 1892. Ч. 158. 15 (27) липня.

⁵¹ Поясненїе напасти Gazet-ы Narodow-ои на руске духовенство зь Ярославщины на темать «kradїeży», «rabunku» и т. д. *Дїло*. 1895. Ч. 76. 7 (19) цвїтня; ч. 77. 8 (20) цвїтня; Изъ-надъ ярославского Сяна. *Приложєніе къ «Галицкой Руси»*. 1892. № 217 и 218. 26 сентября (8 октября).

⁵² Справа руско-кат. громадян вь Тучапахь. *Дїло*. 1892. Ч. 127. 6 (18) червня.

Такий хід давав змогу різко змінити тональність цієї справи, яка із протиправного «перетягування» вірних з одного католицького обряду на інший перетворилась у навернення «заблуканих» до лона Католицької церкви. Обґрунтовуючи свої дії небезпекою втрати вірних, владика Л. Солецький, не очікуючи рішення Рима, дозволив підвладному кліру виконувати треби для тучап'ян⁵³. Скарги пароха А. Барновича до греко- і римо-католицького ординаріатів у Перемишлі та протести у пресі не мали результату⁵⁴. У вересні 1892 року стало відомо, що Папа Лев XIII таки дозволив тучап'янам змінити обряд⁵⁵. Відтак греко-католиками в селі залишилося тільки 17 родин, більшість із яких були «халупниками» (незаможними селянами) і мало що могли додати до конкурентних внесків⁵⁶. Кореспонденти українських часописів наголошували, що ярославські римо-католицькі священники, які отримали право надавати душпастирські послуги тучапським прозелітам, продовжували «перетягати» останніх греко-католиків. Найчастіше такі зловживання чинили щодо хворих і померлих⁵⁷. Забезпечивши собі підтримку дідача, місцеві «неополяки» організували збір коштів на будівництво костелу⁵⁸. Станом на 1898 р. Тучапи, як і матірній Острів, і дочірні Ланівці та Радимно, були у суті речі сполонізовані. Віряни молилися з польських молитовників, мало хто розмовляв українською мовою⁵⁹.

«Тучапська справа» стала однією з найбільш обговорюваних в українському суспільстві, дуже чутливому на спроби латинізувати Греко-католицьку церкву. Рішення Апостольського Престолу стало для українців потужним сигналом про реальні загрози для Греко-католицької церкви, свідченням її низького статусу й ваги в очах Рима і водночас відчутного впливу там польського духовенства й політиків⁶⁰. «Мы стоимо передь смутнымъ фактомъ, що обрядъ нашъ въ небезпечности, – писав часопис українських народовців “Діло”. – Мусимо готовитись до борби тяжкої и ужити всѣхъ средствъ, чтобы боронити себе и святошей нашихъ»⁶¹. Водночас значну провину за результат «тучапської справи» українська громадська думка поклала на пасивність греко-католицького єпископату, насамперед Перемишльського єпископа Юліана Пелеша⁶². Закидали, що він не зробив належних заходів ні в єпархії, так особисто й не відвідавши Тучап⁶³, ні в Конгрегації поширення віри, так і не надавши їй інформації про справу. У кулуарах Перемишльської консисторії справжньою

⁵³ Ярославській мѣщанинъ. Изъ Ярославля. *Галицкая Русь*. 1892. № 159. 16 (28) іюля; Барнович А. Въ справѣ заклоту въ Тучапахъ. *Дѣло*. 1892. Ч. 186. 19 (31) серпня; *Sprawa tuczepmska. Gazeta Narodowa*. 1892. Nr. 207. 27 серпня.

⁵⁴ Барнович А. Виновникъ тучапской исторіи. *Галицкая Русь*. 1892. № 167. 25 іюля (6 августа).

⁵⁵ Тучапане – вже латинники! *Дѣло*. 1892. Ч. 190. 24 серпня (5 вересня).

⁵⁶ Тучапане у єпископа Пелеша. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 278. 14 (26) студня.

⁵⁷ Въ тучапской справѣ. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 27. 6 (18) лютого.

⁵⁸ Анти-іезуитъ. Дописи. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 152. 11 (23) липня.

⁵⁹ Участникъ. Зъ Ярославщины пишуть намъ. *Дѣло*. 1898. Ч. 118. 30 мая (11 червня).

⁶⁰ Анатоликось. Зъ Жидачѣвского. *Дѣло*. 1893. Ч. 271. 2 (14) грудня.

Ярославскій. По примѣру. Положеніе нашей церкви. *Галицкая Русь*. 1892. № 199. 3 (15) сентябрю.

⁶¹ У Львовѣ, дня 7 н. ст. вересня 1892. *Дѣло*. 1892. Ч. 192. 26 серпня (7 вересня).

⁶² Матковский С., о. Три синодальні архієреї. Спомини з життя і діяльності преосвящених о. Юліана Куїловського, дра Юліана Пелеша і дра Сильвестра Сембратовича. Львів, 1932. С. 91; Сатурналіи душехватства. *Галицкая Русь*. 1892. № 193. 27 августа (8 сентябрю).

⁶³ На захист єпископа Юліана Пелеша виступив ярославський декан о. А. Матюк, який зазначив, що владика планував відвідати Тучапи в жовтні 1892 року і не здійснив цього лише через вибух епідемії холери (Водъ Вп. о. А. Матюка. *Дѣло*. 1893. Ч. 4. 7 (19) сѣчня).

причиною рішення Апостольського Престолу називали те, що владика Ю. Пелеш не виконав папського розпорядження усунути з парафії о. А. Барновича⁶⁴.

Інцидент у Тучапах спонукав українські духовні й світські кола звернути особливу увагу на низку проблем: питання конкуренційного податку, напрацювання протидії актам прозелітизму римо-католицького духовенства, спеціальну опіку над парафіями на польсько-українському етнічному кордоні. Один із найдіяльніших парафіяльних священників зламу ХІХ–ХХ ст. о. Лев Джулинський видав у своїй друкарні молитвослов латинською азбукою «Nospody usłyszyci mia» для польськомовних русинів⁶⁵. У жовтні 1894 року єпископ Пелеш здійснив канонічну візитацію найвіддаленіших на захід парафій єпархії (відзначали, що востаннє їх відвідували 73 роки тому). Під час цих відвідин владика закликав вірних триматися рідного обряду, а священників – звертати особливу увагу на молодь, дбати про вивчення української мови, літургійного письма і церковного співу, а також дорожити територіями, де проживають польськомовні українці. Часописи зазначали, що ці візити мали для місцевих русинів неабияке психологічне значення та викликали серед них сплеск національних і релігійних почуттів⁶⁶.

Духовенство зосередилося на підтримці й збереженні греко-католицької громади в Тучапах. Скажімо, 1894 року владика Пелеш сам сплатив конкуренційну частку громади на матірній Острів⁶⁷ (збір пожертв на таку ціль організувала й українська спільнота краю⁶⁸). У травні 1898 року заходом Товариства св. Ап. Павла в Острові відбулася духовна місія, учасниками якої стали й мешканці Тучап. У проповідях василіани наголошували на красі та величі греко-католицького обряду. Усі богослужіння відправляли соборно з дияконами під майстерний спів ветлинського хору. Проповіді отців-місіонерів та участь на закритті місії Перемишльського єпископа Костянтина Чеховича (наступник Юліана Пелеша) привабили велику кількість учасників (зокрема й римо-католиків), викликали духовне й патріотичне піднесення серед місцевих українців (одна з учасниць місії, наприклад, подала молитовне намірння, «абы Поляки не насмѣвали ся зъ Русинѡвъ и зъ руского обряду»⁶⁹). Описуючи ефект духовних вправ, кореспондент «Діла» зазначав: «Може сеся місія духовна и приложені до мѣсяца науки положить конецъ тѡй деморализаціи, яку внесла на цѣлу околицю справа тучапска. Може той Русинь, пѡзнавши лѣпше красоту своего обряду и спѣву, не дасть ся такъ легко перекабачувати»⁷⁰.

Поза тим час засвідчив, що процес латинізації греко-католиків в Острові та в його дочірніх парафіях не припинився. У листі до митрополита Андрея Шептицького в лютому 1909 року мешканці Острова повідомляли, що в їхньому селі та в дочірніх Лівцях того року на латинський обряд перейшло близько 60 осіб. Причиною такого стану речей вони називали цілеспрямовану діяльність польських кіл: «Вороги

⁶⁴ ЦДДА України у м. Львові. Ф. 408. Оп. 1. Спр. 941. Арк. 8 зв.–9, 9 зв.–10.

⁶⁵ Дзерович Ю. О. Лев Джулинський. *Лев Джулинський: священник, видавець, громадський діяч. Збірник матеріалів*. Львів: «Свічадо», 2015. С. 89.

⁶⁶ Канонічна візитація деканата каньчуцького. *Дѣло*. 1894. Ч. 228. 11 (23) жовтня; ч. 229. 12 (24) жовтня; ч. 230. 13 (25) жовтня; ч. 241. 27 жовтня (8 падолиста).

⁶⁷ Вѡдь о. Ант. Захаріясевича пароха вѡ Островѣ. *Дѣло*. 1894. Ч. 118. 27 мая (8 червня).

⁶⁸ Оть Тернополя. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 31. 11 (23) лютого.

⁶⁹ Вѡ Островѣ коло Тучапъ. *Дѣло*. 1898. Ч. 104. 12 (24) мая.

⁷⁰ Учасникъ. Зъ Ярославцины пишуть намъ. *Дѣло*. 1898. Ч. 118. 30 мая (11 червня).

наші, котрі хотіли би нас Русинів цілком знищити, зробили се, що Рада громадська викинула нашу читальню з хати громадської, а впустила там польську читальню “Szkola ludowej”», – ішлося в листі. Після втрати своєї читальні деякі селяни почали горнутися до польської «і там зачали вчити ся Русинів висмівати їх обряд святий і їх язик. Наслідком сего кількох молодих змінило обряд». Тому греко-католики Острова просили в митрополита матеріальної допомоги, щоб збудувати в парафії церковний дім, де б українці могли збиратися в неділі і свята, вивчати рідну мову та історію свого краю і Церкви. «Не виставимо сего дому – загине і Русь в Острові», – підсумовували вони⁷¹.

Широкий розголос, якого українські кола надали історії зміни обряду греко-католиками в Тучапах, спонукав поляків до рішучої протидії. Польська сторона заявляла, що українці дуже перебільшують розмах «душехватництва» латинського духовенства⁷². Водночас зазначалося, що в умовах домінування на провінції українського населення й густої мережі там греко-католицьких церков саме полякам загрожує втрата національної та релігійної ідентичності через змішані шлюби, шкільництво і брак римо-католицьких храмів⁷³. Зазначмо, що заяви поляків про незначну кількість римо-католицьких парафій по селах Східної Галичини були правдивими. Зокрема 1897 року в Перемишльській римо-католицькій єпархії діяло тільки 293 парафії (проти 686 греко-католицьких). У східні частині єпархії мережа цих парафій була дуже рідкою. Вони охоплювали великі території та часто об'єднували навіть по кілька десятків сіл⁷⁴. Відтак польська преса закликала співвітчизників стати на захист національних інтересів, засновуючи у Східній Галичині римо-католицькі парафії, костели, монастирі, каплиці й читальні⁷⁵. Українська преса у відповідь називала заяви римо-католиків про загрозу їх асиміляції сміховинними з огляду на безправність українського народу і Греко-католицької церкви в Галичині, а метою таких висловлювань вважала провокування ворожих настроїв щодо греко-католицького духовенства і створення сприятливих умов для прозелітичних проєктів⁷⁶.

У відповідь на часті конфлікти між греко- і римо-католицьким духовенством із приводу зміни вірянами обряду та на скарги греко-католицької влади про порушення латинським кліром положень Конкордії 14 квітня 1893 року Конгрегація поширення віри за розпорядженням Папи Лева XIII видала декрет, де йшлося так: 1. Конгрегація не дає нікому дозволу на зміну обряду без згоди єпископів

⁷¹ ЦДДА України у м. Львові. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 45. Арк. 3–3 зв.

⁷² Signum temporis. *Руслан*. 1899. Ч. 9. 13 (25) січня.

⁷³ Listy z kraju [Ucisk Polaków przez Rusinów]. *Gazeta Narodowa*. 1894. Nr. 42. 22 lutego; [W. R.] Sprawy ruszczenia. *Gazeta Narodowa*. 1894. Nr. 279. 5 listopada; Wyniki naszej apaty i tolerowania bezprawia. *Gazeta Narodowa*. 1895. Nr. 74. 15 marca; «Krywdu» ruskie. *Gazeta Narodowa*. 1899. Nr. 26. 26 stycznia; Польская загорьлость. *Галичанинъ*. 1893. Ч. 254. 13 (25) листопада.

⁷⁴ Homola-Skapska I. Organizacja terytorialna i duszpasterska... S. 401–402.

⁷⁵ Budowa kościołów i kaplic. *Gazeta Narodowa*. 1895. Nr. 50. 19 lutego; Polonia militans. *Дѣло*. 1894. Ч. 206. 15 (27) вересня; Rakszyński I., ks. Głos księdza polskiego na Rusi. *Gazeta Narodowa*. 1898. Nr. 31. 31 stycznia. Уже на початку ХХ ст. українці констатували, що польський рух із розбудови костелів і капличок у Східній Галичині набув потужного розмаху. Те, що вони поставали на територіях із перевагою українського населення, давало підстави українцям розцінювати це як продовження польської асиміляційної політики й закликати до протидії, зокрема до будівництва церков (Ратуймо ся! *Нива*. 1904. Ч. 3. 15 мая. С. 45).

⁷⁶ Русченъе Поляковъ въ Галичинѣ. *Дѣло*. 1894. Ч. 175. 15 (17) серпня; Чи не приготовляють ся нові Тучапы? *Дѣло*. 1895. Ч. 50. 3 (15) марта; Письмо зъ Ярославщины. *Дѣло*. 1894. Ч. 21. 27 сѣчня (8 лютого).

обох обрядів. Це стосується також греко-католиків, які підпорядковані юрисдикції римо-католицьких єпископів; 2. Факт хрещення дітей вірян греко-католицького обряду латинським священником не змінює обрядової належності цих дітей; 3. Використовуючи для зміни обряду трюк із «фіктивним» переходом на протестантизм, греко-католики вчиняють важкий гріх апостазії (відступництва), на що слід спеціально звернути їхню увагу; 4. Вірні, які прагнуть змінити обряд, мають звертатися винятково до Апостольського Престолу. Згодом декретом від 18 серпня 1903 року Конгрегація дозволила вірним католицьких обрядів у випадку конечної потреби за відсутності свого священника сповідатися й причащатися в чужому обряді. Водночас наголошувалося, що це не означає зміну обрядової приналежності вірян⁷⁷. 1894 року Папа Лев XIII також видав енцикліку до польського духовенства, закликавши налагодити мир і досягнути згоди з українським кліром⁷⁸.

Поза тим рівень протистояння між українцями і поляками у краю зростав, і це вповні позначалося й на церковно-релігійній сфері. Повсякчас відчуваючи вороже ставлення римо-католицького кліру, українські священники різко та критично висловлювалися щодо латинського духовенства, звинувачуючи його у зверхності, шовінізмі, експансіонізмі, зловживаннях, у тривалій наполегливій діяльності на знищення Русі, у використанні Церкви й релігії в суто політичних цілях⁷⁹. «Не ненависть, а жаль, братнього обурення жаль стискає серце наше, сли розважимо, чим могли би бути ми, сли би нехристиянська культура Ваших провідників не підтяла розвіт наш в зароді, не торгала ся на найдорожче, [...] на католицьку Церков нашу в XI., і в XVII. століттю аж по днесь, – писав 1898 року часопис «Прапор». – И днесь ще, коли спрагнений Божої свободи народ до християнської рветься культури, питомим хочачи жити життям не проти Вас, а по при Вас, а сли мож буде, то і з Вами – Ви що кроку пригадуєте нам хочачим минувшє забути, що у Вас одно ино найдемо чувство для нас: ненависть, – одну ино філософію: негацію, – одну ино прислугу: трусливий фальш і зраду»⁸⁰.

На початку XX ст. галицька римо-католицька єпархія спрямувала зусилля на удосконалення адміністративного функціонування Львівської митрополії: на реорганізацію деканальної мережі, на збільшення кількості парафій і духовенства, що їх обслуговувало, на будівництво храмів. Активну діяльність у цьому напрямі в Перемишльській єпархії розгорнув єпископ Йосиф Пельчар. За його правління тут помітно активізувалося зведення парафіяльних (із 263 у 60-х рр. до 290 у 1912 рр.) і філіяльних (відповідно з 12 до 32) костелів, а також публічних і напівпублічних каплиць (із 287 у 1900 до 340 у 1912 рр.). Окрім цього, у єпархії діяло 25 монастирських костелів. Суттєво зросла й кількість світського латинського кліру (із 433 у 1867 до 646 у 1914 рр.). Однак ці заходи, зважаючи на стрімке зростання чисельності римо-католицького населення в єпархії, усе ж не вирішували проблеми остаточно⁸¹.

⁷⁷ Душпастир з села. О переходах з обряду гр.к. на обряд лат. *Нива*. 1906. Ч. 6. 15 марта. С. 153–154.

⁷⁸ Водносини мѣждународнѣ въ Галичинѣ. *Дѣло*. 1894. Ч. 64. 19 (31) марта; *Encyklika papieska do Biskupów polskich. Gazeta Narodowa*. 1894. Nr. 72. 30 marca.

⁷⁹ Польский священник до руского Епископа. *Нива*. 1904. Ч. 9. 15 серпня. С. 232; Ратуймо ся. *Нива*. 1904. Ч. 3. 15 мая. С. 45; Волянський О. Поляки против унії і конкордії. *Нива*. 1909. Ч. 4. 15 лютого. С. 121–124; *Observer*. З обрядових непорозумінь в Галичині. *Нива*. 1913. Ч. 16–17. 15 вересня. С. 496–498.

⁸⁰ Провокація. *Прапорь*. 1898. Ч. 5. За май. С. 159–160.

⁸¹ Homola-Skapska I. Organizacja terytorialna i duszpasterska... S. 406; 416–417.

Статистика засвідчувала, що Перемишльська греко-католицька єпархія мала досить розгалужену адміністративну структуру, охоплюючи на початку ХХ ст. 846 душпастирів, 1290 церков (715 матірніх і 575 дочірніх) та 44 каплиці⁸². Однак це не заспокоювало українців. Курс римо-католицького кліру на зміцнення своєї церковної мережі у Східній Галичині вони сприймали як велику загрозу для своєї Церкви і народу. Водночас на початку ХХ ст. із новою силою проявилися випадки переходу греко-католиків на римо-католицизм, які з міст і містечок почали поширюватися на села⁸³. Такі обставини спонукали духовенство до самозахисту і – відповідно – до спротиву. Порівнюючи рівень служіння римо- і греко-католицької церков у містах краю, дописувач львівського священницького часопису «Нива» мусив констатувати, що часто таке порівняння є не на користь останньої і стає причиною втрати вірян. Щоб успішно конкурувати з латинськими костелами, священники мали дбати про утримання чистоти й охайності у храмах, про збереження духовенством і церковним причетом піднесеної, урочистої молитовної постави під час відправ, про збільшення кількості богослужінь упродовж дня та пунктуальності у їх проведенні. Важливим чинником прилучення вірних до Греко-католицької церкви й обряду дописувач називав заснування в парафіях молитовних братств Серця Ісусового і Апостольства Молитви, які є поширеними в західному обряді й дуже популярними серед греко-католицьких парафіян. Отримуючи відповідну альтернативу у своїй парафії, «люде перестають носити польські шкапліри, а носять медальки з рускими написами і горнуть ся більше до церкви», прив'язуються до рідної мови та зміцнюються в українській національній ідентичності⁸⁴.

Іншим напрямом діяльності для захисту своєї Церкви і народу називали будівництво греко-католицьких храмів. «Се *одиноке* средство, *одинок* поміч, *одинок*е забороло проти польської язви найновіших часів, – наголошено в часописі «Нива». – [...] Церкви се наші твердині, се твердині рускості! Сими твердинями лише ми зможемо опертися загладі, можемо відперти заїлого ворога, який вдирає ся до наших хат, на нашу землю, аби нас тут роздвоїти, ослабити і знести»⁸⁵.

Виходом за межі традиційного для тогочасного українського і польського дискурсу ототожнення обряду і національної приналежності став пастирський лист митрополита Андрея Шептицького «До поляків греко-католицького обряду» (1904). У цьому зверненні архієрей прагнув дати цій частині своєї пастви зрозуміти, що він дбає про них, цінує і любить їх на рівні з іншими вірними. Звертаючись до них польською мовою, владику хотів наголосити, що поважає їхні переконання, та запевнити, що не прагне «накидати їм український патріотизм». «Завжди найдете в мені пастиря, готового боронити Ваших прав, коли б і з якої б сторони не мала б діятися Вам кривда, – зазначав А. Шептицький. – Я прагну того і домагаюся від священників моєї єпархії, щоб завжди всі Ваші духовні потреби були задоволені,

⁸² Ibid. S. 417; О.В. Церковна статистика в польськiм освiтленю. *Нива*. 1909. Ч. 2. 15 сiчня. С. 62–64; Ч. 6. 15 марця. С. 210–212.

⁸³ Душпастир з села. О переходах з обряду гр.к. на обряд лат. *Нива*. 1906. Ч. 6. 15 марта. С. 151–152; Переходи на латинство. *Нива*. 1909. Ч. 18–19. 15 липня. С. 594–596; Хто сiє вiтер? *Нива*. 1910. Ч. 9. 1 мая. С. 279–282; Єще в справi переходiв з обряду руского на латинський. *Нива*. 1910. Ч. 3. 1 лютого. С. 65–72; ч. 4. 15 лютого. С. 97–103.

⁸⁴ О. Кр. Причини переходiв з обряду гр.-кат. на обряд лат. *Нива*. 1906. Ч. 10. 15 мая. С. 291.

⁸⁵ Ратуймо ся! *Нива*. 1904. Ч. 3. 15 мая. С. 45, 47.

щоб у науці, сповідях відносилися до Вас польською мовою, не бажаючи від Вас, щоб Ви вчилися української мови, щоб їх розуміти»⁸⁶. Владика вказав, що його єдине стремління – зробити так, щоб життя пастви було збудоване на правдивій християнській вірі й на християнських засадах. Особливо відзначив обов'язок греко-католиків любити і цінувати свій обряд: «Пам'ятайте, що хто встидається свого обряду, той є далеким від Духа Христової Церкви, котрий каже вірним тривати в тім обряді, до якого належить, і не зміняти його без дозволу Апостольського Престолу»⁸⁷.

Обставини численної втрати вірян через агресивну політику польської світської й духовної влади спонукала греко-католицьких священників також звернути увагу на проблему збереження української ідентичності тієї частини співвітчизників, яка змінила віросповідання на римо-католицьке. Єдиний спосіб для цього, вважали, домагатися в Апостольському Престолу створення української латинської єпархії⁸⁸.

На зламі XIX–XX ст. польсько-українське національне протистояння в Галичині набувало дедалі більших обсягів, накладаючи відбиток майже на всі ділянки життя обох народів. Однією з головних арен конфлікту, яскравим відзеркаленням його глибини та заповзятості стала церковно-релігійна сфера. Через історичні обставини Греко-католицька церква й обряд стали для українців Галичини головним маркером національної ідентичності й запорукою виживання народу в умовах жорсткого латинізаційного / полонізаційного тиску. Усі ці явища були реаліями повсякдення духовенства й вірян Перемишльської греко-католицької єпархії. У розташованих на її території містах домінувало римо-католицьке населення. Переважно польською була й заглиблена на захід частина єпархії. На зламі XIX–XX ст. адміністративна мережа Римо-католицької церкви тут розросталася. Поширилися явища втручання польських світських кіл у внутрішні справи Греко-католицької церкви, зверхнього ставлення латинського духовенства до українських священників і до греко-католицького обряду. Однією з найболючіших проблем того часу стала втрата вірян внаслідок прозелітичної діяльності римо-католицького кліру. Ці явища спонукали українське суспільство й насамперед греко-католицькі духовні кола до самозахисту та до пошуку шляхів протидії. Духовенство вживало заходів, щоби консолідувати населення, налагодити спільну скоординовану працю в духовній і суспільній сферах, дбало про вдосконалення рівня душпастирського служіння. Водночас на зміну традиційному підходові отождолення понять «обряд» і «національність» в українському дискурсі почали з'являтися заяви про непов'язаність цих понять; висловлювали думку, що «можна бути добрим Русином, а рівночасно ревним латинником, можна бути добрим Поляком, а рівночасно горячим прихильником грецько-руського обряду»⁸⁹.

⁸⁶ Пастирське послання Митрополита Андрія до поляків греко-католицького обряду. 16 травня 1904 р. *Шептицький А. Пастирські послання. 1899–1914 рр.* Львів: В-во «Артос», 2007. Т. 1. С. 493.

⁸⁷ Там само. С. 496.

⁸⁸ Перетягане на латинство. *Нива.* 1914. Ч. 1–3. 15 лютого. С. 63–65.

⁸⁹ Волянський Он., о. До руско-польського проблему. *Нива.* 1909. Ч. 2. 15 січня. С. 49.

ПОЛІТИКА ПОЛЬСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННУ ДОБУ

Приєднання території Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої спричинило докорінну реорганізацію системи шкільної освіти на цих землях. Шкільництво у міжвоєнний період стало важливою складовою асиміляційної політики польського уряду у східних воєводствах держави.

За рівнем освіченості населення Волинського воєводства було одним із найбільш відсталих у державі. За даними перепису 1921 року, у регіоні налічували 75 % населення, яке не мало навіть початкової освіти. У селах частка неписьменних була удвічі більшою, аніж у містах. Труднощі у розбудові польської системи освіти в регіоні полягали й у тому, що серед місцевого населення переважали неполяки. Наприклад, у Волинському воєводстві більшість мешканців становили українці. З огляду на це особливо гостро тут постала проблема українського національного шкільництва.

До Першої світової війни українці Волині не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише восени 1915 року, після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку військ Німеччини та Австро-Угорщини, українці, які служили в австрійській армії, та громадські організації з Галичини розпочали створення у краю мережі українськомовних шкіл. До серпня 1916 року на Волині вже працювало 29 українських шкіл, у яких навчалось 1 885 дітей¹.

Процес розбудови українських шкіл на Волині тривав у 1918–1919 рр. – у період урядів Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР. За короткий час на Волині з'явилися сотні шкіл з українською мовою викладання. На момент, коли Західна Волинь входила до складу Польської Республіки, на її території нараховували 443 українські початкові школи².

Від часу появи тимчасових військово-адміністративних територіальних структур та їх реорганізації у Волинське воєводство 1 березня 1921 року перед польським урядом постало завдання комплексної адміністративної, економічної, політичної, культурної інтеграції краю до державно-політичної системи Другої Речі Посполитої. Національна демократія, яка на початку 20-х рр. XX ст. мала неабияке значення в державному і громадському житті Польщі, проголосила концепцію мононаціональної Польської держави. Ключовим у цій програмі була мовна й культурно-освітня асиміляція національних меншин.

Саме цю політику польський уряд уже в перші роки свого адміністрування на Волині почав активно втілювати в життя. Місцева польська адміністрація відверто

¹ Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo*. Wrocław: Krynica desing studio, 1996. S. 49.

² Ibid. S. 54.

нехтувала українською освітньою справою, вимогами, які висували культурно-освітні інституції краю щодо розвитку національного шкільництва. 1919 року – у період, коли на Волині діяли тимчасові органи польської влади, справи шкільної освіти перебували у віданні Генерального комісара Східних земель. У виданому 11 листопада 1919 року розпорядженні вказано, що створення нових шкіл на Волині мало відбуватися на підставі заяв місцевого населення, причому зазначалося, що «на території, підпорядкованій Цивільному управлінню Східних земель, дозволено навчання рідними мовами тих національних груп, які проживають у цій місцевості»³. Однак реальні справи польської влади були далекі від декларованих заяв. Місцеві українські громадські організації не раз скеровували до адміністрації свої пропозиції щодо розвитку української школи, однак їх здебільшого залишали без уваги.

Із приєднанням більшої частини Волині до складу Польської держави розпочалася докорінна реорганізація системи шкільної освіти. Щоби вирішити освітні завдання, у травні 1922 року в Луцьку за розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти було утворено кураторіум Волинського шкільного округу (у жовтні 1922 року місцем перебування кураторіуму стало м. Рівне – Ю. К.). У підпорядкування кураторіуму перейшло 1 139 наявних на той час на Волині початкових шкіл; у 543 із них навчання вели польською мовою (47,5 %), у 442 – українською (38,8 %); 89 шкіл були двомовними (7,8 %)⁴. Освіту в них здобувало загалом 79 165 учнів.

Одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу став циркуляр, згідно з яким усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали прийняти польське громадянство. У протилежному випадку їм загрозувало звільнення⁵. Чимало українських освітян утратило роботу саме через неможливість отримати польське громадянство. Часто роботи позбавляли всіх учителів-українців якоїсь школи, після чого вони мали писати нове прохання про зарахування на службу. Однак тепер шкільна адміністрація вимагала від них посвідчення про лояльність, моральну стійкість, про стан здоров'я, свідоцтво, яке підтверджувало польське громадянство, та інші документи. Щоправда, навіть наявність цих документів не гарантувала отримання роботи.

Кадрова політика також ставала засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва на Волині. Часто вчителів українськомовних шкіл скеровували на роботу до етнічної Польщі, а на їхнє місце присилали учителів-поляків, котрі не тільки не знали місцевої мови, а й не мали відповідної фахової підготовки. Це дало підстави українським послам в інтерпеляції до міністра внутрішніх справ Польщі від 18 березня 1923 року стверджувати, що «початкове шкільництво на Волині є джерелом денационалізації українських дітей»⁶. Незважаючи на брак кваліфікованих учительських кадрів, на початку 20-х рр. польська влада закрила українські вчительські семінарії на Волині: дві чоловічі (у Дедекалах і Дермані) й одну жіночу (у Зимному). Вони готували переважно вчителів для шкіл з українською мовою навчання.

³ Iwanicki M. *Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939*. Siedlce: Wyd-wo Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. S. 130.

⁴ *Ibid.* S. 133.

⁵ Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-ті роки: до проблеми польсько-українського порозуміння. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету* / за ред. В. Барана. Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 82–87.

⁶ Там само. С. 85.

Проти практики звільнень учителів-українців виступили українські послы сейму. Посол від Волині Сергій Козицький у виступах звертав увагу польських законодавців на те, що «шкільне питання для нас є першорядним, таким самим, як земля, як церква. Конституція забезпечує нам право мати таку школу, якої хочуть люди»⁷. У лютому 1923 року Українська парламентська репрезентація подала запит щодо шкільної кадрової політики на Волині. Доповідаючи освітній комісії, посол С. Козицький наголосив на фактах масового безробіття серед учителів-українців у повітах воєводства: 15 безробітних учителів у Дубенському, по 35 – у Рівненському та Острозькому, по 45 – у Горохівському та Володимирському повітах⁸. Призначене комісією сеймове розслідування жодних результатів не дало. Навіть більше – тогочасний голова польського уряду Вінцентій Вітос (Wincenty Witos) у програмі дій уряду, викладеній на засіданні сейму 9 жовтня 1923 року, указував на потребу прискороного розвитку польськомовного шкільництва на західноукраїнських землях, на обмежене використання української мови у школах та в урядуванні.

Ще більші зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на обмеження прав українців, відбулися внаслідок впровадження закону «Про деякі положення організації шкільництва», відомого як «закон Грабського» (*ustawa lex Grabski*). Цей закон, ухвалений на сеймі 31 липня 1924 року, визначив організаційні підстави шкільництва для національних меншин у східних воєводствах Другої Речі Посполитої до кінця міжвоєнного двадцятиріччя. Цим документом утримання національних шкіл покладали на місцеві громади, надаючи державну підтримку утравістичним (двомовним) школам⁹.

Фактичну ліквідацію українського та білоруського шкільництва на польських землях, яку започаткував шкільний закон 1924 року, здійснювали через зовні демократичну процедуру плебісциту. Закон передбачав, що місцеві жителі повинні щорічно подавати декларації про запровадження на території кожного шкільного округу того чи іншого типу школи (1930 року цей закон доповнено вимогою про те, що змінити мову викладання можна не раніше ніж через сім років від дати останньої постанови, яка визначила мову викладання в цій школі). Плебісцит дозволяли проводити в місцевостях, де проживало не менш ніж 25 % українців, білорусів чи литовців. Закон містив положення, за якими для відкриття національної школи потрібно було подати шкільному інспекторові 40 декларацій від батьків дітей, котрі виявили бажання навчати своїх дітей рідною мовою. Однак у випадкові, коли одночасно подавали заяви із проханням про польську мову викладання (не менш ніж 20 декларацій), то школа автоматично ставала двомовною. В усіх інших випадках мовою викладання у школах мала бути польська.

Закон давав змогу в більшості випадків створювати двомовні школи, до того ж заяви ще не гарантували відкриття національної школи, оскільки остаточне рішення залежало від волі шкільного інспектора. Отже, шкільна політика польського уряду

⁷ Промова посла С. Козицького в сеймовій освітній комісії 23 квітня 1923 р. (про звільнення українських вчителів, заміну їх поляками, скарги жителів сіл), 23 квітня 1923 р. – 28 квітня 1923 р. *Державний архів Волинської області* (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 60. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 12.

⁸ Там само. Арк. 4.

⁹ *Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r., zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Warszawa). 1924. № 79. Poz. 766. S. 1212–1214, 1231.

на східних землях була спрямована на поступове обмеження національного шкільництва. Найбільш поширеною стала модель утравквістичної школи, що давала змогу здобувати білінгвістичну освіту і стала знаряддям асиміляції національних меншин. Відтоді українські та білоруські школи зазнали потужного колонізаційного тиску.

Перший зі шкільних плебісцитів на західноукраїнських землях відбувся у 1924/1925 н. р. У серпні 1924 року в 1 814 волостях із перевагою українського населення було подано 99 935 декларацій, які підтверджували бажання 138 284 дітей навчатися рідною мовою. Наступного року такі заяви склали вже близько 100 тис. батьків. У цих школах виявили бажання навчатися понад 200 тис. дітей української національності¹⁰. Однак на практиці діяльність уряду й місцевої влади була спрямована не на реалізацію закону про мову навчання у школі, а навпаки – на ліквідацію мережі шкіл з українською мовою навчання та на створення замість них двомовних і польськомовних шкіл. Наприклад, жителі села Рудня Сарненського повіту подали декларацію на відкриття школи з українською мовою навчання. Шкільний інспектор, який приїхав для перевірки декларації, за свідченням селян, «із кожним розмовляв, найбільш упертих лякав, а потім власноруч щось написав на «нових» деклараціях»¹¹. Селяни були переконані в тому, що отримали українську школу. Однак вийшло навпаки. Від початку навчального року школу було реорганізовано на польську. Схожі «плебісцити» відбувалися й в інших волинських селах.

Декларації про відкриття українських шкіл польські чиновники часто не брали до уваги, пояснюючи своє рішення недотриманням юридичних формальностей під час подання заяв (наприклад, браком нотаріального підтвердження особистості заявника). Водночас місцевих мешканців і вчителів під адміністративним тиском змушували складати декларації про впровадження у школах польської мови навчання. Траплялося, що влада відхиляла заяви про відкриття шкіл з українською мовою викладання, аргументуючи це тим, що «офіційне законодавство такої мови не визнавало»¹².

Реалізація закону про організацію шкільництва від 31 липня 1924 року в суті речі призвела до ліквідації шкіл з українською мовою викладання на території східних воєводств. Упродовж 1922–1926 рр. тут було закрито 2 046 українськомовних шкіл¹³. Найгірша ситуація складалася на Волині, де не залишилося жодної державної української початкової школи. Упродовж лише одного року влада закрила 301 школу з українською мовою викладання, натомість кількість двомовних шкіл зросла від 94 до 366¹⁴. На практиці частина т. зв. двомовних шкіл була такою лише за назвою. Навчання в них найчастіше проводили польською мовою, а українська залишилася тільки одним із навчальних предметів. За статистикою, в утравквістичних польсько-українських школах 9,5 % загальної кількості учнів були поляками, а 88,2 % – українцями¹⁵.

¹⁰ Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939...* S. 52–53.

¹¹ Dreszer Z. *Przyczynki do polityki szkolnej na Wołyniu. Głos prawdy* (Warszawa). № 130. S. 136.

¹² Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939...* S. 52–53.

¹³ Zajączkowski J. *Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy*. Lublin: Weset, 2012. T. 2. *Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej*. S. 402.

¹⁴ Syrnyk M. *Ukraińcy w Polsce 1918–1939...* S. 54.

¹⁵ Mauersberg S. *Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1968. S. 78–79.

Ставлення самих поляків до утраквістичних шкіл було вкрай негативним. Яскравим підтвердженням цього слугують свідчення польських чиновників-освітян, яким із великими труднощами доводилося переконувати батьків-поляків, аби ті віддавали своїх дітей на навчання до двомовних шкіл. Станіслав Бабінський – шкільний інспектор Кременецького повіту – так описував одну зі своїх зустрічей із батьками польських дітей: «Мав розмову із двома мешканцями Шпиколос – поляками. Зголосились до мене із заявою про те, що не хочуть руської [української. – Ю. К.] мови, вимагають натомість – польської. Тлумачив їм, що собою являє утраквістична школа, пояснював що її діяльність регулюється обов'язковим законом, який шкільна влада і громадяни повинні виконувати. На їхню заяву про те, що вони своїх дітей до утраквістичної школи не віддадуть, аби їх там не рутенізували [українізували. – Ю. К.], пояснював, що їх побоювання є безпідставними, позаяк шкільна влада сама приділяє багато уваги тому, щоб польські діти не денационалізувались; запевняв їх при цьому, що навіть якщо набиратиметься хоча б 10 дітей, накажу організувати для них окреме навчання польською мовою. Не погодились і з цим [...] – палали ненавистю і погордою до русинів і дітей руських. На це зауважив їм, що якщо вони не хочуть, аби їхні діти виховувались разом із дітьми руськими, що на Волині є неминучим і необхідним, то нехай своїх дітей віддають [на навчання. – Ю. К.] до шкіл центральної Польщі, де немає русинів і русинської мови»¹⁶.

Після приходу до влади прихильників Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) керівні кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Передбачалося проводити толерантнішу мовну й освітню політику. Важливе значення у процесі державної асиміляції місцевого українського населення, як вважав новий волинський воєвода Генрик Юзевський (Henryk Józewski), який займав цю посаду від 1928 до 1938 року, належало системі освіти. Виховання нового покоління українців і поляків, яке було б не обтяжене тягарем минулого і позбавлене взаємної непримиренності та недовіри, він трактував як одне з основних завдань державної політики на Волині.

На час призначення Г. Юзевського воєводою в краю особливо гостро стояла проблема українського шкільництва. Кількість неписьменних серед українського населення на початку 20-х рр. перевищувала 70 %. На думку Г. Юзевського, невирішеність проблем українського шкільництва вела до загострення польсько-українських суперечностей. На перше місце воєвода висував проблему початкової освіти, оскільки українське початкове шкільництво на терені Волинського шкільного округу на той час перебувало в занепаді.

У 1927/1928 н. р. у воєводстві було три типи початкових шкіл: із польською мовою навчання (31,6 %), польськомовні з українською мовою як окремим предметом (29,4 %) і двомовні польсько-українські (35,2 %). Наприкінці 20-х рр. на Волині залишилося тільки п'ять шкіл (0,4 %) з українською мовою навчання (порівняймо: шкіл із чеською мовою навчання було 17)¹⁷. На думку воєводи, до такого занепаду українського шкільництва причинилася політика його попередників: «Нині на терені Волині не має жодної української школи, – писав він у своєму звіті

¹⁶ Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa: Neriton, 2005. S. 122.

¹⁷ Річний звіт про стан початкових шкіл на Волині станом на 1927–1928 рр. *Держархів Волинської обл.* Ф. 46. Оп. 8. Спр. 1556. Арк. 5зв.

про інспекційну поїздку до воєводства 1926 року. – Так звані утравкістичні школи в суті речі нічим не відрізняються від польських. Плебісцит Грабського був актом насилля, актом брутального розгулу шовіністичних апетитів місцевих освітніх діячів і адміністрації»¹⁸. Тому воєвода вимагав радикальної «санації» освіти на Волині.

Серед пріоритетних завдань, над вирішенням яких працювала адміністрація Г. Юзевського, була реорганізація системи початкового шкільництва. У 1927/1928 н. р. із-поміж 1 185 навчальних закладів Волині налічувалося тільки 92 школи вищого типу (5-, 6-, 7-класових), середнього типу (3-, 4-класових) – 100 і шкіл нижчого типу (2-, 1-класових) аж 993¹⁹. Серед учнів початкових шкіл нижчого типу переважали українці, оскільки в сільській місцевості це був основний тип школи. Тому Г. Юзевський поставив завдання збільшити кількість шкіл вищого і середнього рівня, «оскільки лише школа вищого типу дає гарантію здобуття належної освіти і виховання майбутнього громадянина»²⁰.

У 1927/1928 н. р. із 218 786 дітей шкільного віку системою початкової освіти на Волині було охоплено 111 843 дитини, тобто 51,3 %²¹. Через те Г. Юзевський вимагав від шкільного кураторіуму та органів місцевого самоврядування збільшити кількість дітей у початкових школах.

Вирішення цих двох завдань залежало від наявності відповідної матеріальної бази. 1929 року із 2 500 шкільних приміщень у власних будинках перебувало тільки 1 505, решта – в орендованих²². З огляду на швидкі темпи приросту дітей шкільного віку на першому місці опинилася проблема будівництва нових шкіл. «Не говорячи про потребу заміни непристосованих приміщень, нагальним є будівництво 408 нових шкіл», – зазначав 1929 року воєвода²³. Того ж року збудовано 84 нові школи, із них 58 за державні кошти. Наступного року кількість новозбудованих шкільних приміщень зросла до 167. Ці темпи Г. Юзевський вважав надто повільними, тому 1930 року він наказав почати будівництво ще 230 шкільних приміщень.

У зв'язку з реорганізацією системи початкового шкільництва та відкриттям нових шкіл постала проблема забезпечити їх учительськими кадрами. У 1927/1928 н. р. у початкових школах Волині працювало 2 213 учителів²⁴. На одного вчителя припадало зазвичай 50 учнів. У багатьох початкових школах відчували гострий брак педагогів. Проте Г. Юзевський вимагав не лише кількісного зростання вчительських кадрів на Волині, а і їх ретельного добору. «Величезне значення завжди матиме персональний склад учителів, – зазначав він у звіті 1933 року, – їхня здатність налагодити добрі стосунки з місцевим населенням, здатність пристосовуватися до місцевих умов [...] Наближеність школи до життя, її авторитет і здобута довіра населення є одним з головних фрагментів органічного злиття з Річчю Посполитою»²⁵.

¹⁸ Sprawozdanie z podróży służbowej do województwa Wołyńskiego. 9.X.1926. *Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział Rękopisów* (далі – BUW, DR). № акс. 361. К. 3.

¹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 8. Спр. 1556. Арк. 5зв.

²⁰ Звіт Волинського воєводи про загальний стан воєводства і діяльність державної адміністрації в 1929 році. *Держархів Волинської обл.* Ф. 46. Оп. 1. Спр. 3473. Арк. 27зв.

²¹ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 8. Спр. 1556. Арк. 5зв.

²² Там само. Оп. 1. Спр. 3473. Арк. 27зв.

²³ Там само.

²⁴ Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 8. Спр. 1556. Арк. 4.

²⁵ Województwo Wołyńskie. Referat specjalny. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (далі – AAN). Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. Sygn. mikrofilm. 1800/1.

Серед проблем початкового шкільництва Г. Юзевський особливу увагу звертав на проблему утраквістичного навчання. Двомовні польсько-українські школи переважали в системі початкового шкільництва на Волині. Більшість із них виникла на місці ліквідованих українських шкіл. Воєвода різко критикував ендецькі методи впровадження утраквізму на східних землях держави, хоча не мав особливих застережень щодо засад утраквістичного навчання. Він навіть виступав за його збереження як форми бікультурного виховання української і польської молоді.

Нарешті, останньою проблемою, яку не раз порушував Г. Юзевський і від розв'язання якої значною мірою залежав уклад міжнаціональних стосунків у системі волинського шкільництва, були акції шкільного плебісциту, започатковані законами про організацію шкільництва від 31 липня 1924 року, виконавчим розпорядженням Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 року, а також розпорядженням Президента Речі Посполитої від 29 листопада 1930 року, яким встановлювався семирічний термін подання декларацій від дня проведення останнього плебісциту.

Як уже було зазначено, перший шкільний плебісцит відбувся на Волині 1925 року. Як наслідок – практично повна ліквідація українськомовного шкільництва. Г. Юзевський розцінював «плебісцит Грабського» як украй шкідливу й навіть антидержавну акцію, яка в «багатьох випадках викликала роздратування і невдоволення населення, створювала умови для антидержавної демагогії українських політичних діячів»²⁶.

Чергова акція шкільного плебісциту мала відбутися на Волині в 1932/1933 н. р. У зв'язку із цим українські політичні й культурно-освітні організації розгорнули активну пропагандистську кампанію. У відозві культурно-освітнього товариства «Рідна школа» наголошено, що «надійшла пора знову провести всенародну акцію, аби легальним шляхом повернути втрачені українські школи і здобути нові там, де для цього є законні підстави»²⁷. Відозва закликала провести загальний плебісцит за українську школу в усіх українських громадах, де її не було.

У повідомленнях Волинського воєводського управління зазначено, що до шкільної кампанії приєдналися «усі українські політичні сили, які в той чи інший спосіб акцентували свою неприхильну позицію до польської державності»²⁸. Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО) видало спеціальну директиву й закликала українців Волині до участі у шкільній акції.

До кампанії за відкриття українських шкіл активно долучилася нелегальна Організація українських націоналістів (далі – ОУН). Повітові коменданти державної поліції повідомляли про антипольські акції шкільного саботажу, які організували українські націоналісти. Такими акціями були: демонстративне залишення учнями школи під час навчального процесу, поширення листівок ОУН, які закликали українську молодь бойкотувати польські школи, нищення портретів державних

²⁶ BUW, DR. № акс. 361. К. 3.

²⁷ Інформації поліції про діяльність членів УНДО Супронюка Єфима та інших. *Держархів Волинської обл.* Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3254. Арк. 6.

²⁸ Інформації повітових поліцій про виступи населення за відкриття українських шкіл. *Держархів Волинської обл.* Ф. 1. Оп. 2. Спр. 3785. Арк. 46.

діячів Речі Посполитої і державної символіки, вивішування українських прапорів, нищення шкільного приладдя²⁹.

У зв'язку з посиленням акцій шкільного саботажу Волинське воєводське управління скерувало 4 вересня 1933 року директиву за підписом воєводи та начальника відділу громадської безпеки до усіх староств Волинського воєводства з вимогою рішуче придушувати будь-які акції шкільного саботажу³⁰. Для цього їм пропонували за посередництвом шкільних інспекторів налагодити тісний контакт з учителями, щоб використати їх як інформаційне джерело, нейтралізувати акції скликання віч і сходок, не давати дозволу на відкриття осередків «Рідної школи», попереджувати організовані виступи української молоді³¹.

Очевидно, заходи органів поліції та місцевої адміністрації значною мірою вплинули на перебіг української шкільної кампанії 1932/1933 н. р. 1932 року шкільний плебісцит відбувся лише у 144 волинських школах. Його результати були такими: одна школа перейшла на українську мову навчання, дві – на польську і шість шкіл отримали статус утравквістичних³². У решті шкіл мова навчання не змінилася. 1933 року плебісцит не відбувся в жодній із початкових шкіл Волині. Таку ситуацію Г. Юзевський пояснював здебільшого стабілізацією ситуації у початковому шкільництві: «Стан шкільництва, – відзначав він у звіті 1933 року, – значно покращився; характерно, що тепер державне шкільництво має цілковиту підтримку населення, випадки роздратування чи невдоволення нинішньою школою трапляються дуже рідко і мають спорадичний характер»³³. На думку воєводи, початкова школа на Волині відповідала прагненням широких мас місцевого населення.

Якими ж були реальні результати освітньої політики Г. Юзевського на Волині?

За десять років його діяльності на посаді воєводи в галузі початкового шкільництва відбулися помітні зміни. Передусім зросла кількість дітей, охоплених початковою освітою: якщо 1926 року на 100 дітей шкільного віку припадало 56 учнів, то вже 1935 року – 63 учні³⁴. За роки перебування Г. Юзевського на посаді воєводи кількість початкових шкіл у Волинському воєводстві зросла від 1 185 1928 року до 1 934 1938 року, тобто було збудовано 749 нових шкіл³⁵.

Однак до українського шкільництва Г. Юзевський ставився упереджено. Щоби переконатися в цьому, досить проаналізувати структуру початкового шкільництва на Волині в 1928–1938 рр. Реалізуючи програму польсько-українського зближення, Г. Юзевський віддавав перевагу польським школам з обов'язковим викладанням навчального предмета «українська мова». На його думку, цей тип школи найбільше відповідав концепції так званого державного виховання. Ця програма, за задумом авторів, мала пробудити в поляків зацікавленість і повагу до історії та культури

²⁹ Статистичні звіти повітової поліції про виступи населення за відкриття українських шкіл. *Держархів Волинської обл.* Ф. 1. Оп. 2. Спр. 5025. Арк. 15.

³⁰ Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2 Спр. 3785. Арк. 46–49.

³¹ Там само. Арк. 47.

³² Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego. *BUW, DR.* № akcji 1549. K. 27.

³³ AAN. Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. Sygn. mikrof. 1800/1.

³⁴ «Wołyń-czerwiec 1937». Sprawozdanie H. Józewskiego obrazuje sytuacje Województwa Wołyńskiego. *BUW, DR.* № akc. 1549. K. 41.

³⁵ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne... S. 95.

національних меншин. Натомість представники національних меншин через пізнання історії Польщі і пов'язаної з нею історії власного народу мали сприйняти польську культуру, зміцнити в собі почуття належності до польської державності.

Концепція державного виховання цілком відповідала основним програмним засадам «волинської політики» Г. Юзевського. Тож не випадково в 1928–1938 рр. на Волині кількість польських шкіл з українською мовою як окремим навчальним предметом зросла більш ніж удвічі – від 348 до 853, натомість польськомовних – від 375 до 555, а двомовних – від 417 до 520 (табл. 1).

Таблиця 1

**Структура державного початкового шкільництва
у Волинському воєводстві у 1928–1938 рр.**

Навчальний рік	Школи з польською мовою навчання	Польські школи з українською мовою як навчальним предметом	Двомовні (польсько-українські) школи	Школи з українською мовою навчання
1927/1928	375	348	417	5
1928/1929	406	329	498	9
1929/1930	426	417	524	9
1930/1931	527	417	534	11
1931/1932	533	552	537	7
1932/1933	616	546	530	4
1933/1934	545	631	539	11
1935/1936	470	777	546	7
1936/1937	472	775	528	6
1937/1938	555	853	520	8

Складено на підставі: BUW, DR. № акс. 1549. К. 38; BUW, DR. № акції 1549. К. 28; Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne... S. 95–96.

Щодо шкіл з українською мовою викладання, то в 1937/1938 н. р. їх на Волині налічувалося тільки вісім, що становило 0,4 % від загальної кількості початкових шкіл, які існували тут до 1928 року. Тоді ж у воєводстві функціювали 22 школи із чеською, 66 – із німецькою мовами викладання та 50 єврейських шкіл (1931 року чехи, німці та євреї становили відповідно 1,4 %, 2,2 % та 9,8 % людності воєводства)³⁶. Така мізерна кількість українських шкіл не відповідала національній структурі населення Волинського воєводства. Це визнавали навіть представники польської державної адміністрації. У листі куратора Волинського шкільного округу Казімежа Шельонгівського (Kazimierz Szelaḡowski) до воєводи Г. Юзевського від 17 листопада 1930 року йшлося про те, що «відповідно до національного складу населення воєводства і на підставі чинного законодавства на

³⁶ Звіт воєводи про становище на Волині за 1933 рік. *Держархів Волинської обл.* Ф. 46. Оп. 3. Спр. 31. Арк. 26.

Волині мали б діяти 783 школи з українською мовою викладання, 253 утравістичних і 337 польських шкіл»³⁷.

Щодо національності учнів початкових шкіл, то тут також зберігалася велика диспропорція не на користь українців: якщо серед дітей поляків початковою освітою було охоплено 95,5 %, то цей показник серед українців становив лише 69,3 %³⁸. Не на користь українців був і національний склад учителів початкових шкіл. У 1933/1934 н. р. у початкових школах Волині працювало 3 304 вчителі, серед них 2 637 поляків (80 %) і лише 447 українців (13,5 %).

Не кращим було становище і в галузі середньої освіти. 1928/1929 н. р. серед 22 середніх навчальних закладів Волині не було жодної державної школи з українською мовою навчання. Українці могли здобувати середню освіту лише у трьох приватних закладах такого типу: в українській гімназії ім. С. Мілашкевича у Кременці³⁹, у загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання Товариства імені Лесі Українки в Луцьку⁴⁰ та в загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання ім. Т. Пекарського в Рівному⁴¹. Ці навчальні заклади утримувалися коштом батьків та деяких благодійних установ.

Наприклад, у Рівному розвитком українського приватного шкільництва опікувалося культурно-освітнє Товариство «Українська школа». У 30-х рр. ХХ ст. його очолював посол Степан Скрипник. Мета товариства полягала в задоволенні культурно-освітніх потреб українського населення Волині. Для цього передбачалося: засновувати на території воєводства початкові, середні і професійно-технічні школи з українською мовою викладання; організувати освітні курси для дорослих, українознавчі курси для дітей та молоді; видавати шкільні підручники, книги наукового і науково-популярного змісту, часописи для дітей; відкривати книгарні та крамниці шкільного приладдя⁴². Товариство проводило в Рівному різноманітні благодійні акції (вистави, концерти, лекції), щоб зібрати кошти на потреби українського шкільництва. Станом на 1 грудня 1938 року товариство «Українська школа» налічувало 232 члени⁴³.

Українська гімназія в Луцьку була однією із трьох приватних середніх навчальних закладів з українською мовою викладання, які діяли на території Волинського воєводства. Її було засновано на базі чинної від 1895 року російської державної чоловічої гімназії. У роки Першої світової війни її евакуювали до Белгорода Курської губернії, а до Луцька вона повернулася 1918 року. На той час гімназія не мала директора, тож Київська шкільна округа призначила на цю посаду інспектора Конотопської чоловічої гімназії І. Власовського – досвідченого адміністратора й педагога. Він і став ініціатором створення в Луцьку української гімназії.

³⁷ Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne... S. 81.

³⁸ ВУВ, DR. № акс. 1549. К. 44.

³⁹ Коротка справа про організацію та роботу гімназії. *Державний архів Тернопільської області* (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 351. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 1.

⁴⁰ Статистичні дані про соціальний стан, вік і місце проживання учнів гімназії; навчальний план, списки учителів, службовців і робітників гімназії на 1922–1923 навчальний рік. *Держархів Волинської обл.* Ф. 73. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

⁴¹ Добровичинська В. А. Рівненська українська гімназія (1923–1939 рр.): культурно-освітній феномен на тлі доби: монографія. Рівне: ПП Дятлик М., 2016. 224 с.

⁴² Спостережна справа за діяльністю товариства «Українська школа» в Рівному. *Державний архів Рівненської області* (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 30. Оп. 24. Спр. 842. Арк. 20.

⁴³ Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 24. Спр. 842. Арк. 31.

Запроваджували в гімназії українську мову навчання поступово. У 1918–1919 рр. на українську мову перейшли перші два класи, наступного року – ще два. Для учнів старших класів, які й далі навчалися російською, було запроваджено такі предмети, як українська мова, історія України та історія української літератури. Повільна зміна навчання та перехід на українську мову були зумовлені передусім тим, що бракувало підручників та вчителів-фахівців, які могли б викладати всі предмети українською мовою.

1919 року, після того як Луцьк опинився під контролем польських військ, у будівлі гімназії розташувалося Волинське воєводське управління. Гімназію перемістили в будинок Марка Кронштейна, у якому ще до війни діяла російська жіноча гімназія ім. А. Коленко⁴⁴. Через це заняття проводили у дві зміни: у першу вчилися дівчата російської гімназії, а по обіді – хлопці української (до 1928 року гімназія була чоловічою, а згодом – змішаною).

Наприкінці 1919 року гімназія втратила статус державної. Виникли фінансові труднощі, адже державне фінансування навчального закладу припинилося. До того ж потрібно було мати дозвіл (концесію) на право відкриття гімназії. Першим концесіонером став директор гімназії Іван Власовський. Концесію слід було поновлювати щороку. 1921 року українську гімназію в Луцьку взяло під свою опіку культурно-просвітницьке товариство «Просвіта». Саме завдяки його домаганням того ж року гімназія отримала статус приватної української чоловічої гімназії, яку утримували на кошти батьків та добродійців.

1924 року І. Власовському відмовили у видачі концесії на наступний рік, мотивуючи тим, що він не мав польського громадянства. Дозвіл на функціонування української гімназії того ж року отримав Є. Петриківський – український громадський діяч, голова Товариства «Просвіта». 1927 року йому вдалося домогтися від повітового сеймика виділення 50 тис. злотих; за ці гроші було придбано будинок для гімназії. Тоді ж Луцька українська гімназія отримала права (хоча й неповні) державної⁴⁵. Цей статус давав право її випускникам вступати до вищої школи; до того часу учні, які закінчували гімназію, були змушені або припиняти подальше навчання, або продовжувати його за кордоном.

1929 року Є. Петриківський передав концесію на українську гімназію Товариству імені Лесі Українки. Від 1931 до 1939 року цей навчальний заклад мав назву Луцька приватна українська гімназія товариства імені Лесі Українки. Контингент учнів гімназії не міг перевищувати 250 осіб (обмеження кількості учнів встановила влада). Учні походили переважно з українських родин, які мешкали на околицях Луцька. Наприклад, у 1922/1923 н. р. із 204 дітей тільки 79 були лучанами, решта – вихідцями з навколишніх сіл⁴⁶. За соціальним походженням учнями української гімназії були переважно діти священників, учителів, службовців, заможних селян⁴⁷. На навчання приймали дітей 12–16 років, які успішно склали вступні іспити. Усі дисципліни, окрім історії, географії та польської мови, викладали українською мовою. Закінчивши чотири класи гімназії, учні ще два

⁴⁴ Українська гімназія в Луцьку : спогади (1918–1939) / ред. та упоряд. Л. Токарук. Луцьк, 1998. С. 9.

⁴⁵ Sprawy Narodowościowe. 1927. № 3. S. 278.

⁴⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 73. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.

⁴⁷ Там само. Арк. 4зв.

роки продовжували навчання у двох групах ліцею – гуманістичному і фізико-математичному, що діяли на базі гімназії.

Педагогічний колектив закладу складався із 12–14 учителів вищої кваліфікації. Серед них були Модест Левицький – письменник, перекладач, Володимир Федоренко – фахівець із латинської мови та історії стародавнього світу, Рафаїл Шкляр – директор гімназії у 1926–1929 рр., учитель української мови та історії, Борис Білецький – директор гімназії у 1929–1939 рр., І. Власовський – викладач української мови і філософії, активний учасник церковно-релігійного життя на Волині міжвоєнної доби, згодом автор одного з найповніших нарисів історії Української православної церкви.

Луцька українська гімназія, як і більшість середніх навчальних закладів, що діяли на Волині у міжвоєнну добу, припинила існувати 1939 року із приходом радянської влади.

Загалом наприкінці 20-х рр. ХХ ст. із 5 547 учнів середніх шкіл Волині у гімназіях з українською мовою викладання навчалося тільки 537 учнів, що становило 9,7 % їх загальної кількості. Щоправда, 360 дітей українців навчалося в польських державних і самоврядних школах (у Луцьку, наприклад, це польськомовна державна гімназія ім. Т. Костюшка, а також приватна учительська семінарія ім. Г. Коллонтая). Отже, загалом 16,2 % учнів української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 80 % населення Волині. Ще меншим був відсоток учителів-українців, які працювали в системі середнього шкільництва (табл. 2).

Таблиця 2

Середнє шкільництво у Волинському шкільному окрузі (1928/29 н. р.)

Категорія шкіл	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість учителів
Із польською мовою навчання	14	3872	204
З українською мовою навчання	3	537	36
Двомовні (польсько-українські)	1	234	14
Із російською мовою викладання	2	374	25
Із єврейською мовою викладання	2	530	21
Усього шкіл	22	5547	300

Джерело: Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 3473. Арк. 28зв.

Отже, політику польської влади щодо українського шкільництва на Волині в 20–30-х рр. ХХ ст. реалізовували в рамках концепції національно-державної асиміляції, яку провадили уряди націонал-демократів та «санації». На початку 20-х рр. вона у суті речі призвела до повної ліквідації українськомовного шкільництва. Реакцією українців на спроби полонізації їх культурно-освітнього життя стала активізація українського національного руху, зокрема у формі активної участі в акціях шкільних плебісцитів. Це змусило польську владу частково змінити освітню політику й погодитися принаймні на існування утравістичних (польсько-українських) шкіл.

Поступки на користь українського шкільництва, які здійснювали «санацийні уряди» наприкінці 20-х рр., були тактичним ходом, мета якого – залучити

українців до реалізації пілсудчиківської концепції національної політики. Від середини 30-х рр. XX ст. розпочався черговий етап ліквідації національних шкіл. Наприкінці міжвоєнного двадцятиліття, в умовах посилення асиміляційного тиску на нацменшини, українське державне шкільництво на теренах Західної Волині фактично припинило існувати.

У ВЗАЄМИНАХ ІЗ ПОЛЬСЬКОЮ ВЛАДОЮ: РЕОРГАНІЗАЦІЯ РУСОФІЛЬСТВА У 20-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Перепідпорядкування народу іншій державі завжди пов'язане з дилемою взаємовідносин з новою окупаційною владою. Приєднання Східної Галичини до складу Польської держави позначилося низкою протиріч. На початках були сподівання, що українцям вдасться відстояти свою незалежність. Це змусило український політикум консолідовано виступити проти спроб поляків встановити своє адміністративне й політичне панування. Однак уже після 1923 року, коли було ухвалене відповідне рішення Ради Амбасадорів, що й обумовило невідворотність процесу, постала проблема налагодити відносини з польською владою. Від однозначного несприйняття і протистояння українські політичні сили поступово переходять до пошуку тих форм співіснування, які могли б забезпечити їм умови для політичної, правової, економічної та адміністративної діяльності, а також для реалізації громадянських прав галицьких українців. Захист і розвиток цих прав залежав безпосередньо від пристосування до нової системи політично-правових та економічних відносин у Польській державі.

Русофіли, чия діяльність забороняла австрійська влада на початку Першої світової війни, зуміли відновити свій рух у добу національно-визвольних змагань¹. 24 листопада 1918 року вони зорганізувалися в «Русский исполнительный комитет» (РИК), який очолив Володимир Курилович, а згодом А. Алексевич. До складу комітету ввійшли Дмитро Марков, Кирило Черлюнчакевич, Микола Третяк, Євген Вальницький, Г. Липецький і Михайло Іванус. На початку 20-рр. ХХ ст. довкола цієї інституції відбувалися основні події русофільського руху. У міжвоєнний період русофіли залишалися вірними ідеї про єдність «руського» народу, яку сповідували ще в ХІХ ст.² На їхнє переконання, цей народ складався із трьох народностей (етносів): російського, білоруського та українського, частиною якого були галичани («руські» або «галицко-руські»). При цьому русофіли визнавали існування етнічних відмінностей між цими «народностями» і навіть деколи доцільність використовувати їхні мови, які називали «діалектами».

3 грудня 1918 року РИК видав маніфест, задекларувавши готовність «руського» народу Прикарпаття приєднатися до Російської держави³. Свою декларацію

¹ Див.: Орлевич І. Галицьке русофільство під час Першої світової війни. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарні науки*. Львів, 2011. Вип. 10. С. 235–249.

² Див.: Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. *Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етніміма)*. Львів, 2016. С. 188–222.

³ Докладная записка делегата Русского Исполнительного Комитета во Львове, д-ра Э. Вальницкаго. Одесса, 1919. С. 6–7.

русофіли згодом пояснювали тим, що представники українофільського руху проігнорували їхню політичну силу під час національно-визвольної боротьби – утворення УНР і ЗУНР. Русофілів особливо ображало те, що в управлінні ЗУНР узяли участь усі колишні українські послы в парламенті та сеймі, окрім хіба їхніх представників В. Куриловича, Д. Маркова й Кирила Сеника. Серед членів РИК поступово виникли суперечності, основою яких, як і в багатьох тогочасних українських політичних угруповань, було різне ставлення до Польської держави та до єдиного фронту українських партій (Міжпартійної ради). Виокремилася «правиця», яку сформували переважно політики старшого покоління, які виступали за співпрацю з поляками, і «лівиця», що не хотіла визнавати польського уряду на території Східної Галичини та вступати з поляками в переговори. Ліве крило РИК складалося з осіб, які ще до війни творили «лівицю» русофільської партії⁴ та були прихильниками соціалістичних ідей. Від вересня 1920 року вони відновили видання газети «Воля народа» російською та українською мовами. Після Першої світової війни, коли перестала існувати царська Росія – ідейно-політичний орієнтир галицького русофілства, з'явилася потреба переглянути політичні позиції.

«Лівокурсники» з РИК перейнялися ідеями соціалізму й орієнтацією на більшовицьку Росію⁵. «Лівиця» русофілів, на відміну від «правиці», не займала щодо українців ворожої позиції⁶. Лідерами лівого крила були Кирило Вальницький (юрист за освітою), Кузьма Пелехатий, М. Заяць та ін. Вони критикували своїх опонентів-однопартійців за їхню прихильність до Польської держави, застерігаючи, що «при допомозі Польщі можна в кращому випадку спасти Україну проти Росії», маючи на увазі загострення польсько-радянських відносин⁷. Своєю чергою праве крило РИК свої виступи проти спільного фронту пояснювало небажанням українофілів трактувати русофільський рух як політичну силу, коли було утворено ЗУНР, а також визнати власну причетність до арештів учасників цього руху під час війни, незаконність відбирання в них товариств тощо⁸.

Русофіли покладалися на виrozumілість своїх опонентів після того, як стали з ними пліч-о-пліч у лавах Галицької армії. Це, на їхню думку, мало бути першим виявом єдності з українцями, яких вони вважали складовою «галицько-руського народу»⁹, а спільно пролита кров, спільні жертви за народну волю мали стати початком взаєморозуміння¹⁰. Серед прихильників цього руху були здебільшого керівники русофільських товариств: Іван Костецький (голова Народного дому до війни), Іван Лісковацький, М. Третяк. Вони сподівалися що за допомогою західних держав можна буде усунути польську адміністрацію По закінченні збройного протистояння ЗУНР із поляками задля координації й активізації легальної боротьби проти польської влади, 1919 року кілька українських галицьких партій – Трудова, Радикальна, Соціал-демократична, Християнсько-суспільна – заснували Міжпартійну

⁴ На злобу дня. *Русській голось* (Львовь). 1922. 29 (17) червня. № 1.

⁵ «Чорна рада» або «Совяць нечестивыхь». *Воля народа* (Львовь). 1922. 8 липня. Ч. 74.

⁶ Radziejowski J. *Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929. Węzłowe problemy ideologiczne*. Kraków, 1976. S. 108.

⁷ «Чорна рада» або «Совяць нечестивыхь». *Воля народа*. 1922. 8 липня. Ч. 74.

⁸ «Одинь вспольный фронтъ». Там само. 1921. 2 липня. Ч. 24.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само; Единный фронтъ. *Русській голось*. 1922. 5 серпня (23 липня). № 6.

раду¹¹, що спрямувала всі свої зусилля на відновлення української державності. До цього об'єднання увійшло й ліве крило РИК¹². Разом з українськими демократичними партіями «Русській исполнительный комітет» («лівниця») узяв участь в акціях проти польської влади. 1921 року вище керівництво Польської держави виступило з ініціативою порозумітися з представниками українських політичних кіл. Уряд ЗУНР і впливові політичні сили зайняли негативну позицію щодо діалогу з Польщею. Вони сподівалися, що за допомогою західних держав вдасться усунути польську адміністрацію. Зокрема організовано бойкот перепису населення 30 вересня 1921 року¹³, а 7 серпня того ж року РИК звернувся до генерального делегата Казимира Галецького із протестом проти розпорядження від 20 червня 1921 року воєнного міністерства у Варшаві, за яким чиновники «русскої», німецької та єврейської національностей у Східній Галичині були зобов'язані відбувати військову повинність на користь Польської держави (і так приймати польське громадянство). Заяву підписав голова РИК А. Алексевич¹⁴. Русофільська «лівниця» бойкотувала вибори до польського сейму й сенату, призначені на листопад 1922 року¹⁵. До цього, зокрема, закликав голова ЗУНР Євген Петрушевич. Проведення виборів означало б визнання польської влади в Галичині¹⁶.

Українські демократичні сили вірили, що рішення Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 року про окупацію Східної Галичини Польщею, пункт Сен-Жерменського мирного договору від 10 вересня 1919 року про передачу державам Антанти суверенних прав Східної Галичини були тимчасовими заходами міжнародного характеру, що лише передували подальшому самовизначенню місцевого населення¹⁷. Тому й уважали за доцільне бойкотувати – як незаконні – дії польського уряду на галицьких теренах. Подібні ідеологічні розбіжності були не тільки в русофільському середовищі, а й в усіх партіях національно-державницького табору. Суспільно-політична ситуація в регіоні поглибила незгоду серед українських політиків. У виборі тактики політичної боротьби виникли гострі суперечності, що підсилювалися, з одного боку, пошуком компромісів та вислужництвом деяких діячів перед владними структурами, а з іншого – пропагандою ідей соціальної боротьби та пролетарського інтернаціоналізму¹⁸.

Відмінність у поглядах представників українського політикуму зумовлювали також невдалі заходи української дипломатії на міжнародній арені та марні надії на допомогу Антанти у відбудові Української держави. Саме тому й діяльність Міжпартійної ради виявилася нетривалою, на початку 20-х рр. XX ст. партії поступово почали відокремлюватися від неї¹⁹. Приводом до розколу РИК стало питання русофільських товариств про повернення Ставропігійського інституту й Народного

¹¹ Енциклопедія українознавства. Словникова частина: в 11-ти т. Львів, 1994. Т. 4: Перевидання в Україні. С. 1573.

¹² Зайцев О. Суспільно-політичне життя. *Історія Львова*: у 3 т. Львів, 2007. Т. 3. С. 55.

¹³ Там само.

¹⁴ Воля. 1921. 13 серпня. Ч. 30.

¹⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989. S. 42.

¹⁶ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ, 2008. С. 346.

¹⁷ Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-демократичних партій Західної України 1923–1939. Львів, 2011. С. 240.

¹⁸ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 333–334.

¹⁹ Там само.

дому в їх підпорядкування, оскільки під час війни вони належали українофілам²⁰. Польська влада пообіцяла віддати товариства Русофілам, однак це викликало обурення серед української суспільності, що вважала такі дії неправочинними. Блокуючись з українофілами, «лівокурсники» РИК написали комунікат, у якому виступали проти втручання поляків у партійні справи «русских» й українофілів, назвавши такі дії поляків «непотрібним подарунком»²¹. У відповідь 7 березня 1921 року дирекція львівської поліції ліквідувала газету «Русь» – періодичне видання РИК²². На засіданні РИК від 27 вересня 1921 року «лівіяця» заявила, що І. Лісковацький та о. І. Костецький перебувають поза «Галицько-руською організацією»²³, яку було відновлено 1919 року. Це пояснювали тим, що вони були на бенкеті на честь маршала Юзефа Пілсудського лише годину після атентату на нього²⁴.

На початку осені 1921 року Степан Федак здійснив замах на Ю. Пілсудського, коли той відвідував Львів, важко поранивши також львівського воєводу А. Грабовського²⁵. «Лівіяця» РИК, як і українські демократичні сили, схвалила вчинок С. Федака й не могла пробачити І. Лісковацькому й І. Костецькому демонстрації їхнього вірнопідданства польській владі.

Питання Народного дому та Ставропігії загострило конфлікт між обома групами РИК. «Правокурсники» РИК нагадували своїм опонентам, що саме вони 1918 року клопотали за русофільські інституції, зокрема за право відібрати їх в українофілів. Для цього суддя М. Іванус склав низку документів до влади, які вручили В. Курилович, А. Алексевич і К. Вальницький. Як наслідок – влада повернула русофілам Товариство ім. М. Качковського й Галицько-руську матицю²⁶. 17 квітня 1919 року В. Курилович разом із суддею та прокурором надіслали протест до намісництва та до Міністерства внутрішніх справ у Варшаві про незаконність рішення австрійської влади дозволити урядовому комісарові приймати нових братчиків до товариства із представників українофілів²⁷. Про справу Народного дому й Ставропігії клопотали прихильники правого крила – о. Іван Костецький та Іван Сас-Лісковацький, які їздили до Варшави.

За домінуючий вплив у товариствах боролися обидві групи русофілів. Далі події розгорталися за характерним для русофільського руху сценарієм, коли одна з груп намагалася заволодіти всією організацією чи установою. Для цього скликали з'їзди,

²⁰ Див.: Орлевич І. Товариство «Народний дім» у Львові в 1914–1921 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16: Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. С. 275–288; Орлевич І. Львівський Ставропігійський Інститут (1914–1925). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2009. Вип. 18: Західно-Українська Народна Республіка: до 90-річчя утворення. С. 153–169.

²¹ На злобу дня. *Русській голось*. 1922. 29 (17) червня. № 1; «Перша ластівка знесення “взимкового стану”». *Воля народа*. 1922. 19 серпня. Ч. 80.

²² *Воля народа*. 1921. 11 марта. Ч. 59.

²³ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів, 2006. С. 191; Moklak J. Концепcje staroruskie i prorosyjskie w ukraińskiej myśli politycznej: Ruska Agrarna Organizacja (RAO) i Russka Włościańska Organizacja (RSO) / Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. Kraków, 1993. S. 151.

²⁴ *Воля народа*. 1921. 11 марта. Ч. 59.

²⁵ Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 461.

²⁶ Цветы единого фронта. *Русский голось*. 1922. 29 (17) червня.

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 727. Арк. 32.

на які не допускали опонентів, засновували паралельні товариства, писали доноси та ін. 15 червня 1922 року відбувся з'їзд мужів довір'я «Галицько-руської організації», на якому переважало ліве крило РИК. Серед присутніх були о. Роман Чайковський, В. Курилович, М. Заяць, О. Гуркевич, Дмитро Генсіорський, Михайло Глушкевич, О. Гнатишак, К. Вальницький, М. Матейків, І. Винницький, Антін Генсіорський, І. Гумецький, Р. Юрчакевич, голова РИК А. Алексевич²⁸. Юліан Яворський, прихильник правого крила, намагався захистити право на участь у роботі цього зібрання і «правокурсників» – комісара Народного дому І. Лісковацького, І. Костецького, комісара Ставропігії М. Третяка та студентів польського університету, але його пропозиції не було схвалено²⁹. Коли один із доповідачів ужив вислів «колонізація Східної Галичини Польщею», комісар поліції Вагнер демонстративно закрив збори. Присутні засудили появу газети «Русській голос», яку почали видавати прихильники правого крила РИК, назвавши її угодівською, «для якої папір дає польський комісар Ставропігії, а такий самий комісар Народного – гроші»³⁰. У відповідь праве крило, забезпечивши собі підтримку уряду, домоглося закриття 15 серпня 1922 року засідання лівокурсного «ширшого Русского исполнительного комітету», що проходило у приміщенні ліквідованої владою газети «Русь». Як коментували учасники з'їзду, це було результатом доносу «паничів» із «Русского голосу»³¹. «Правиця» РИК розуміла, що поступово втрачає свої позиції й не зможе втримати проводу в комітеті. Тому було вирішено підготувати базу для нової політичної організації й започатковано видання часопису «Русській голос», перший номер якого вийшов 17 (29) червня 1922 року. У часописі засновники декларували ідеологічні засади організації. Суперечки з «лівницею» РИК представники його правого крила пояснювали приєднанням своїх опонентів до єдиного фронту з українськими національно-державницькими організаціями, що начебто призведе до загибелі «руської» ідеї, оскільки українофіли не визнають існування «русского народу в Галичині»³².

29 червня 1922 року прибічники «Русского голосу» скликали свій з'їзд, маючи на меті залагодити проблему Народного дому і Ставропігії. Загалом прибуло близько 400 осіб. Головував на з'їзді І. Костецький. Серед присутніх були Ю. Гумецький, Т. Заяць, М. Третяк, Ю. Яворський, І. Лісковацький. На цьому зібранні відбулася чергова сутичка між обома групами – конкурентами РИК. Голова відмовив у слові представникові «лівниці» К. Пелехатому. Натомість К. Вальницький заявив, що весь процес підготовки цих зборів скерований проти РИК та проти інтересів «Галицько-руської» організації, тож члени згаданого комітету брали участь у з'їзді винятково як свідки остаточного розколу. Він також звинуватив своїх опонентів у тому, що вони заручилися підтримкою польської влади³³. Остаточо визначившись в ідейно-політичній орієнтації – на Польщу, діячі правого крила РИК намагалися задекларувати свою лояльність та аполітичність, оскільки ідеологічної платформи не було ще сформовано, а про ставлення до Росії вони намагалися не згадувати. Визначаючи головні завдання, русофіли покладалися на селянство, що становило

²⁸ Воля народа. 1922. 24 червня. Ч. 72.

²⁹ Там само. 3 червня. Ч. 69.

³⁰ «Вовки въ овечой шкуре». Воля народа. 1922. 1 липня. Ч. 73.

³¹ Перша ластівка знесня «ввимкового стану». Там само. 19 серпня. Ч. 80.

³² На злобу дня. Русській голос. 1922. 29 (17) червня. № 1.

³³ Єдиний фронт. Там само. 29 (16) липня. № 5.

найбільшу частину українського населення. «Правокурсники» планували створити сильну партію, відмежуватися від рутенщини, що, за їхніми словами, була властива довоєнному русофільству, та від вислужництва, а також партію, що планує конкурувати з українськими угодовськими партіями. Свої цілі декларували так: «Ніякої політики, лише культурно-просвітницька й економічна праця серед народу, піднесення його добробуту, виховання молодих кадрів у “русскому душі”, а політику нехай ведуть ті, в кого є гармати і зброя». Девіз – «Русска хата для русского человека, русска земля для русского трудового народу»³⁴. На наш погляд, відмежування від політики засвідчувало позицію щодо влади реорганізованого русофільства міжвоєнного періоду. Однак консерватизм та угодовство продовжували залишатися одними з основних характеристик їхньої течії, незважаючи на декларації про бажання їх позбутися. З’їзд ухвалив кілька резолюцій: висловити довіру комісарам Народного дому (І. Лісковацькому) і Ставропігії (М. Третьяку). Газету «Воля народа» – офіційне періодичне видання лівого крила РИК – було визнано такою, що перестала репрезентувати думки й ідеологію галицької суспільності, їй відмовлено у ролі загальнонародного «русского» органа. Присутні закликали заснувати новий загальнонаціональний орган, а всіх «русских» – підтримати його утворивши видавничий фонд, складаючи пожертви й передплачуючи новий часопис. Фондовану таким чином газету «Русській голос» зобов’язано виконати поставлені завдання³⁵. «Воля народа» писала, що т. зв. русофільська «правиця», або «старі», стала на дорогу порозуміння з польським урядом і народом, натомість «лівіця знов не признає уряду польського на території Східної Галичини, побоює все те, що польське, не входить з поляками в жадні умови»³⁶. Симпатії українофілів, що мали підтримку серед абсолютної більшості галицько-українського суспільства, закономірно, були на боці лівокурсного крила РИК. На їхню думку, небезпечнішими «для руської справи є перші (група “Русского голоса”), бо другі (РИК) бодай думають, бодай мають якусь ціль, в той час як ті рутени своєю безкритичністю, своєю малодушністю є правдивою колодою у ніг руського народа»³⁷. Наступний етап інституалізації русофілів-«правокурсників» відбувся 21 травня 1923 року на нараді представників «русского народа Галичини», на якому обрано «временний народний комітет» (далі – ВНК) для керівництва суспільним життям. Мета ВНК – провести реорганізацію в лавах передвоєнної «Русской народной організації» і скликати народний з’їзд для обрання «Народного Совета» РНО. Щоб здобути вплив серед «русского» населення Галичини, було оголошено культурну, просвітницьку й економічну роботу серед селянства та молоді, яка навчалася³⁸. Головою цього комітету став І. Костецький³⁹, – В. Труш, – М. Марк, членами були

³⁴ По прямой дорозе. Там само. 1923. 19 (8) мая. № 19.

³⁵ По съезде 29.VI. Там само. 1922. 8 липня (25 червня). № 2.

³⁶ Провокація! Там само. 15 (2) липня. № 3.

³⁷ Просчь съ рутенством! Там само. 15 (2) липня. № 3.

³⁸ Наша головна задача. Там само. 1923. 2 червня (20 мая). № 21.

³⁹ Отець Іоаннъ Костецкій. *Временникъ Ставропігійскаго Института съ місяцесловомъ на 1927 годъ*. Львовъ, 1926. С. 75. Про нього детальніше див.: Орлевич І. Між духовним пастирством і політикою: о. І. Костецький у русофільському русі кінця XIX – початку XX століття. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник*. Львів, 2010. Кн. I. С. 649–660.

Юліан Луцик, А. Лисяк, Я. Кмицикевич, В. Гудзь, А. Яськів та І. Брич⁴⁰. ВНК ініціював формування Шкільного комітету під назвою «Русская школа», що мав клопотати про відкриття «русских» гімназій. У червні 1923 року до його складу увійшли Ю. Яворський, Григорій Малець, С. Билинкевич, Д. Дорожинський і В. Труш, А. Павенцький і Д. Ключник⁴¹.

Як уже зазначено, ідеологічне підґрунтя русофільського руху в міжвоєнний період не змінилося, його основою залишалося визнання єдності «русского народа», складовими якого вважалися українці («малороси»), росіяни («великороси») й білоруси. Спільне історичне минуле того «народу», або «нації» (ці поняття часто ототожнювали), русофіли виводили ще з часів Київської Русі⁴². Через несприятливі історичні обставини цей народ опинився у складі різних держав. На переконання русофілів, терміни «український» і «російський» не є національними, термін «російський» визначає не суто національну, а державну належність, а «український» – потрібен лише для означення «малоруського сепаратизму»⁴³. Виходячи із сучасного західного вчення про націоналізм, русофільська позиція була подібна до платформи прихильників «переніалізму», які вважали, що нації мають тривалу, безперервну історію й можуть простежити своє походження із середньовіччя. Виняткове значення надавали тяглоті історичного процесу, перерв й пробілів у ньому не ігнорували, а радше пояснювали повільними ритмами колективної культурної ідентичності⁴⁴. Своє головне завдання русофіли визначали як захист прав і культурно-національних інтересів «галицько-русского» народу на території Польщі. Розвиток «русского» об'єднавчого руху, що мав перерости в культурну й політичну злуку «сь рускимь народомь въ Россіи», як вважали представники цієї течії, наштовхнувся на кілька перепон: тимчасовий розвал «русской державности», який, з одного боку, призвів до появи на цій території інтернаціонального комунізму, а з іншого – до зміцнення й посилення «антирусского» руху – українства⁴⁵. Декрети керівництва СРСР, на переконання русофілів, санкціонували сепаратизм «малоросів» і білорусів⁴⁶, а українізація більшості навчальних закладів цілковито руйнувала культурно-національну єдність «руссаго» народу⁴⁷. Члени ВНК засуджували більшовизм як режим, що придушує свободу совісті, особистості, друку, релігії та ін.⁴⁸.

Першого листопада 1923 року у Львові у великому залі Народного дому зібралися 342 делегати («Русській голос» подавав число 349)⁴⁹ на з'їзд, на якому ухвалено створити «Русску народну організацію» (РНО). Відкрив з'їзд І. Костецький. З'їзд декларував себе як виразника поглядів тієї частини «галицько-русської суспільності», яка визнає національну й культурну єдність усього «русского»

⁴⁰ Къ Русскому Народу Прикарпатья. *Русский голос*. 1923. 2 червня (20 мая). № 21.

⁴¹ Первый шаг въ великомъ деле. Там само. 7 червня (24 червня). № 26.

⁴² З польської преси. Л. Васілевський про москвофілів. *Діло* (Львів). 1935. 3 квітня. Ч. 87.

⁴³ Отчетъ о деятельности правящего Совета Ставропигійскаго Института во Львове, за время съ 22 апреля 1928 по 12-е мая 1929. *Временникъ Ставропигійскаго Института съ месяцесловомъ на 1930 годъ*. Львовъ, 1929. С. LXIX.

⁴⁴ Ентоні Д. Сміт. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія. Київ, 2004. С. 51–52.

⁴⁵ Наглый вызовъ. *Русский голос*. 1923. 9 червня (27 мая). № 22.

⁴⁶ Почему мы – враги большевизма? Там само. 8 вересня (26 серпня). № 35.

⁴⁷ По пути большевиковъ. Там само. 16 (3) червня. № 23.

⁴⁸ Почему мы – враги большевизма? Там само. 8 вересня (26 серпня). № 35.

⁴⁹ Русский Народный съездъ. Там само. 3 листопада (21 жовтня). № 43.

народа, виступає проти більшовизму, а також бачить можливості ідейної згоди з українофілами. Учасники зібрання постановили звернутися до влади з такими вимогами: 1) визнання громадянського та культурного повноправ'я у краю як самої «русскої народності», так і «русскої літературної» мови; 2) розвиток «русского» шкільництва зі згаданою мовою викладання [російською. – *І. О.*] – заснування щонайменше «русских» закладів середньої ланки освіти; 3) відновлення всіх інституцій, закритих австрійською владою, передусім Ставропігії й Народного дому; 4) лояльне ставлення до «русскої» народності та «русскої» мови в усіх урядових відомствах і установах; 5) справедливий земельний законопроект; 6) вільний і повноправний допуск «русского» населення до участі в місцевому, крайовому та загальнодержавному самоуправлінні (вимога автономії).

Було опротестовано заходи денационалізації, «колонізацію кресів», яка витісняє «русский» елемент прибулими з Польщі; систематичні спроби колонізації й латинізації «русского» населення (головним чином через польські школи та релігійну пропаганду); невизнання «русских» свят і мови, неприйняття «русских» кандидатів на службу; українізацію «галицко-русскої» церкви, переслідування «русского» духовенства, відмову приймати «русских» у духовні семінарії тощо⁵⁰. На з'їзд прибули представники світської інтелігенції, духовенства, студентства, ремісників і селян⁵¹. Головою РНО з'їзд обрав В. Труша, викладача гімназії зі Станиславова, заступником – М. Бачинського, чиновника фінансової дирекції зі Львова, а М. Марка, чиновника фінансової дирекції зі Львова, – секретарем. До складу керівного органу РНО – «Русского Народного Союта» (РНС) – увійшли: д-р О. Гнатишак, д-р Кирило Черлюнчакевич – присяжні повірені з Перемишля, о. Ю. Гумецький із Вербіжа, о. І. Давидович із Болехова, д-р Т. Заяць і д-р А. Лицьяк – присяжні повірені зі Львова, Дмитро – викладач гімназії зі Львова, Я. Кмицикевич – львівський студент, І. Костецький – селянин із Поздзяча, Г. Лещак – селянин з Толева, О. Монцібович – із Куткора, М. Третьак – радник суду зі Львова, о. С. Федоронко з Перемишля (згодом відмовився)⁵². Русофіли вважали цю подію відновленням своєї довоєнної організації та проголошували правонаступність (це засвідчила навіть назва) із партією русофілів-«новокурсників» РНО, яку заснував Володимир Дудикевич. Беручи до уваги заслуги колишнього голови «Временного Русского Народного Комитета» І. Костецького перед «галицко-русскою» суспільністю та відновлення «Русской народной організації», з'їзд обрав його почесним головою організації⁵³.

«Русская народная організація» декларувала, що охоплює «русский» народ у межах Польської Республіки й осіб, які визнають його національну та культурну єдність. Водночас літературні твори місцевими говірками трактували як важливий внесок у загальнонародну скарбницю. Представником цієї організації у зовнішніх відносинах виступало політичне товариство «Русская рада» у Львові, рішення та вказівки якої були обов'язковими для всіх членів РНО⁵⁴.

⁵⁰ Русский Народный съезд. Там само. 3 листопада (21 жовтня). № 43.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Резолюція Съезда и Устав Русской народной организации. Съ приложением Резолюцій русского народного совета отъ 2 февраля 1924 г. Львовъ, 1924. С. 1.

⁵⁴ Там само.

Програмні завдання міжвоєнного русофільства у суті речі перегукувалися з їх платформою довоєнного періоду, зрештою, як і внутрішня організація та навіть назви керівних органів. І. Костецький, Ю. Яворський та І. Лісковацький відмовилися увійти до складу членів РНО через звинувачення (здебільшого від «лівіци» РИК) у тому, що вони перешкоджають об'єднанню та практичній роботі на руській народній ниві.

В установчих документах новоствореної партії русофіли, як і представники інших українських партій, виступали проти політики поляків стосовно українського населення. Разом з іншими національно-демократичними силами вони брали участь в акціях протесту проти польської влади, захищаючи, щоправда, права не українського, а «русского» народу, до якого зараховували всіх українців.

Ліве крило РИК поступово відійшло від русофільського руху й у середині 1924 року заснувало радянофільську партію «Народна воля». Цю політичну організацію очолювали К. Вальницький (юрист за освітою, марксист), К. Пелехатий (співпрацював з комуністами від 1919 року), М. Заяць, Мелітон Голінатій (поет)⁵⁵. 1924 року партія змінила назву на «Воля народу». Відтоді вона ще більше наблизилася до українофільського руху, акцентуючи на своєму бажанні брати спільну з українськими партіями участь у національно-визвольних змаганнях⁵⁶.

Зважаючи на соціальний радикалізм, польська влада тривалий час не дозволяла скликати з'їзд партії (заборонила його проведення у 1923 і 1924 рр.), і тільки в лютому 1926 року львівський воєвода дозволив скликати партійний з'їзд, що відбувся 25 лютого і схвалив програмні засади партії⁵⁷. У соціальному питанні партія «стала на ґрунт радикально-соціалістичний, а щодо питання про самостійне існування українського народу тяжіла до ідеології русофільства»⁵⁸. У жовтні 1926 року партія об'єдналася з холмсько-волинським «Сельсоюзом» в Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання «Сельроб» (1926–1932)⁵⁹.

Щоби відвернути українські демократичні сили від важливіших цілей, польська влада вплутала їх у боротьбу з русофілами. Лівоцентристські уряди Польщі усунули українофільську кураторію Народного дому й керівництво Ставропігії, а на їх місце призначили комісарів-русофілів І. Лісковацького і М. Третяка. Представники українських демократичних сил сподівалися, що русофільство в міжвоєнну добу зникне взагалі як таке, що позбавлене всякого ідейного й матеріального ґрунту⁶⁰. Однак суспільні обставини у відновленій Польщі дали змогу русофільській течії відродитися й розпочати нове життя. Офіційну Росію, яка патрунувала галицьке русофільство, замінили російські організації, що діяли на польській території (здебільшого на її північно-східних окраїнах). Підставою ідеології залишилася давня теорія русофілів про національну єдність усіх відламів Русі, тобто великоросів, українців, білоросів, і несприйняття українофілів⁶¹.

⁵⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce... S. 43.

⁵⁶ Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929... S. 110–111.

⁵⁷ Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). Львів, 2006. С. 186; Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929... S. 109; Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce... S. 42–43.

⁵⁸ Radziejowski J. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy 1919–1929... S. 110.

⁵⁹ Зайцев О. Суспільно-політичне життя. Т. 3. С. 60.

⁶⁰ З польської преси. Л. Васілевський про москвофілів. *Діло*. 1935. 3 квітня. Ч. 87.

⁶¹ Там само.

Прагнучи не допустити української національної єдності, Польська держава всіляко підтримувала, за визначенням газети «Діло», уже неприродний на західних землях України передвоєнний русофільський рух. Як слушно йшлося на шпальтах цього часопису, «це є насправду парадоксом польської політики, яка спирається на ідеологію маршала Ю. Пілсудського, котрий разом зі своїм табором усе життя боровся з русифікацією Польщі, а також і по відбудові польської держави вів війну з большевицькою Росією». Міністерство внутрішніх справ Польщі намагалося «накинути» русофільську орієнтацію всьому українському населенню – як протизага українфільству. Поляки робили спроби представити «староруський» рух не зовсім російським, «лиш у противенстві до українців полонофільським наставленням смирних русинів»⁶². Те, що польська влада називала русофільський рух, – «русини», «старорусини», збігалося з офіційною назвою всього українського народу, який перебував у складі Польської держави, – «русини». Русофіли доводили, що правильно називати «руські» землі в Польщі та їх населення лише термінами: «Русь», «русин» і «руський»⁶³. Термін «український» трактували тільки як визначення для малоруського сепаратистського руху⁶⁴.

Жодна політична течія не може існувати лише завдяки підтримці ззовні окремими урядовими колами, політичними діячами чи партіями, без належної допомоги та сприйняття народними масами ідей, які вона пропагує. Зовнішні політичні орієнтири зароджуються зазвичай за відсутності власного державного організму. Однією із причин популярності ідей русофілів серед певної частини галицького суспільства була належність до руху значної кількості греко-католицьких священників і частини української інтелігенції, що в деяких селах була єдиним представником інтелектуальних кіл та організатором громадського життя⁶⁵. Польський історик Ришард Тожецький [Ryszard Torzecki], зазначав, що причиною збереження русофільства була «впертість і наполегливість українського селянина, вихованого у традиції цього специфічного руху руського села»⁶⁶.

Серед причин відродження міжвоєнного русофільства слід назвати також урядову підтримку, що використовувала його для того, щоб розбити український національний рух, поразку українських визвольних змагань, ігнорування русофілів як політичної сили з боку українських демократичних сил під час національно-демократичної революції.

⁶² Український нарід мусить перемогти. Там само. 14 лютого. Ч. 39.

⁶³ Отчетъ о деятельности правящего Совета Ставропигійскаго Института во Львовѣ, за время съ 22 апреля 1928 по 12-е мая 1929. С. LXIX.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939. Київ, 2009. С. 31.

⁶⁶ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce... S. 42.

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ШКІЛЬНИЦТВІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ У 20–30-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

До основних чинників, які впливають на формування національної свідомості та її складових – національної та етнічної ідентичностей, належать мова, культура, релігія, національна ідея, соціально-політичні, психологічні ознаки. Серед цих елементів, безумовно, переважає мова¹. Мова постає як універсальна ознака етносу. Вона слугує важливим засобом формування етнічної самосвідомості, задовольняє культурні потреби народу, а також є однією з визначальних етноконсолідаційних ознак ідентичності². Саме мова має важливе значення для усвідомлення будь-яким народом власної окремішності. А спільність мови, культури та самосвідомості – основні ознаки нації³. Рідна мова забезпечує нормальне функціонування та єдність етнічного організму в усіх його виявах. Мова – не лише головна ознака етносу, а й соціальна пам'ять та його оберіг, тому що знищення мови (лінгвоцид) є основною передумовою етноциду – знищення народу⁴. Громадсько-політичний діяч Володимир Целевич зазначав, що «поки живе мова – живе нація»⁵, а мовознавець Олександр Потебня наголошував на необхідності збереження і розвитку національної мови як найглибшої «стихії» народного буття⁶. Він трактував мову двояко: з одного боку, як етнодиференційну, з іншого – як етноформотворчу ознаку будь-якого народу. Олександр Потебня зазначав, що саме мова є тим важливим чинником, який «об'єднує» людей у народність. Утрата власної мови призводить до денационалізації народу, а білінгвізм у дитячому віці – до маргіналізації. Натомість культурний і

¹ Кучера І. Мова як чинник формування етнічної ідентичності особистості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія*. Острог, 2015. Вип. 16. С. 369–371. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoakl_2015_16_53 (дата звернення: 2.05.2017).

² Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 451; Костиця Н. М. Мова як засіб формування національної свідомості. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки»*. Ніжин, 2013. Кн. 4. С. 121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzfn_2013_4_24 (дата звернення: 2.05.2017).

³ Ковальова Т. Мовний компонент національної самосвідомості як визначальний чинник мовної політики держави. *Публічне управління: теорія та практика*: зб. наук. праць. Харків: ДокНаукДержУпр, 2010. № 3–4. С. 162.

⁴ Божко Н. М. Рідна мова як засіб самоідентифікації українців та етнозберігаюча складова етнічної свідомості. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства / за заг. ред. П. П. Кононенка; відп. ред. О. Б. Ярошинський*. Київ: Поліграфічний центр «Фоліант», 2006. Т. 9: Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і в світі. С. 89.

⁵ Целевич В. Нарід. Нація. Держава. Вінниця: Накладом автора, 1934. С. 14.

⁶ Крупник Л. О. Історія України: Формування етносів, нації, державності: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 216 с. URL: http://p-for.com/book_328_glava_18_2_Mova,_jak_fenomen_kulturi.html (дата звернення: 2.05.2017).

мовний розвиток у дитинстві сприяє формуванню національної свідомості. Саме тому, аби уникнути денаціоналізації чи маргіналізації, народи повинні дбати насамперед про розвиток національної освіти⁷. Адже освіта рідною мовою сприяє утвердженню й усвідомленню національно-культурної окремішності, оскільки нація, яка дбає про розвиток національної освіти, за жодних обставин не втрапить самостійності. Українські громадсько-політичні діячі добре розуміли взаємозалежність між національною ідеєю, формуванням патріотизму та національною школою з рідною мовою навчання. Педагог Богдан Заклинський писав: «Рідна мова – це головний знак національного життя, дорогоцінний народний скарб. Вона зберігає та передає з покоління в покоління розвиток думок, витворює єдність народної душі». Він наголошував, що «рідна мова є у школі головною виховуючою допомогою, а разом центральним (концентраційним) предметом». Саме національна школа та свідомі педагоги, на його думку, мали формувати в учнів любов до рідного краю, виховувати нову свідому інтелігенцію⁸.

Тісний взаємозв'язок між навчанням рідною мовою та існуванням української нації також простежували польські урядові кола, які після приєднання українських етнічних земель до складу міжвоєнної Польщі уставленні до українськомовного шкільництва керувалися відомою істиною: «чия освіта, того й мова», поставивши собі за кінцеву мету – позбавити українців національного шкільництва та полонізувати їх. Однак попри спроби влади обмежити права української мови, витіснити її з культурно-освітнього та політичного вжитку, вона зберегла свою самотність та свій потенціал.

На момент приєднання етнічних українських теренів до складу Польщі лише в Галичині українці мали розвинену мережу національного шкільництва. Зауважимо, що на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорщини та Росії, тривалий час діяли різні економічні, політичні, суспільні та правові відносини, відповідно й неоднакові з організаційного, програмного та дидактичного поглядів шкільні системи⁹. До 1924 року в освітній галузі Галичини залишалося чинним австрійське мовне законодавство. Однак освітні закони Австро-Угорщини не задовольняли всіх потреб розвитку шкільництва краю, як наслідок – шкільній владі довелося видавати різноманітні розпорядження та інструкції, що часто суперечили державним законам про початкову освіту і створили чимало перешкод для розвитку українських навчальних закладів, сприяючи водночас поширенню польської освіти¹⁰. Учні навчалися в шестикласних школах у селах і семикласних – у

⁷ Потебня О. Язык и народность. *Потебня О. Мова, національність, денаціоналізація: статті і фрагменти* / упоряд. і вступ. стаття Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1992. С. 77–100; Тетерич О. М. Етнопсихологія українців: мовний аспект. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*: зб. наук. праць. Запоріжжя, 2012. Вип. 51. С. 143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgzdia_2012_51_16 (дата звернення: 2.05.2017).

⁸ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 48. Зак. 76 / п 13. Арк. 6.

⁹ Trzebiatowski K. *Szkolnictwo powszechne w Polsce w latach 1918–1932*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1970. S. 20.

¹⁰ Кошелева Н. Українське шкільництво і освітня політика крайової адміністрації та сейму в Галичині (1890–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2002. С. 52.

містах, вони мали право здобувати освіту рідною мовою. На ситуацію в галицькому шкільництві суттєво вплинуло створення на західноукраїнських землях ЗУНР, що зосередила увагу на становленні національної школи як важливого чинникові формування національної свідомості. У листопаді 1918 року Українська Національна Рада створила Державний секретаріат освіти і віросповідань, а в лютому 1919 року сформувала підлеглі йому повітові шкільні комісаріати, які керували діяльністю загальноосвітніх шкіл¹¹. Шкільництво українізувалося швидкими темпами. На підставі закону від 4 лютого 1919 року було удержавлено українські приватні гімназії. Загалом у часи ЗУНР діяло 20 українських гімназій, 3 реальні школи та 7 учительських семінарій. Щодо початкових шкіл, то на 1921/1922 н. р. у Галичині було 2 426 українських шкіл із 2 918 учителями¹².

На землях, що перебували під владою Росії, початкове навчання не було обов'язковим, елементарні знання школярі отримували у три- або чотирирічних державних народних школах із російською мовою викладання. За роки Першої світової війни ситуація у шкільництві Волині дещо змінилася. У 1916–1918 рр. за активної участі Українських січових стрільців у Володимиро-Волинському повіті було зорганізовано 48 українських шкіл, при яких діяли бібліотеки, курси неписьменних для дорослого населення тощо¹³. 1916 року Союз визволення України (СВУ) заснував у Львові бюро, яке також долучилося до організації на Волині, окупованій австро-угорськими військами, українського приватного шкільництва. Також заходами СВУ українські полонені вели культурно-національну діяльність на Підляшші, яке перебувало під німецькою окупацією. Їм вдалося організувати тут близько 100 народних шкіл із понад 5 500 учнями¹⁴. Українські полонені за сприяння місцевої інтелігенції засновували українськомовні школи також на Поліссі. Загалом наприкінці 1918 року на окреслених теренах діяло близько 250 українськомовних навчальних закладів. Учителів для цих шкіл навчали на вчительських курсах у Бересті, заснованих за ініціативи Комісаріату освіти Холмщини, Підляшшя й Полісся. Із встановленням польської влади на північно-західних українських землях діяло близько 500 шкіл, більшість із яких на Волині¹⁵. Зауважмо, що розбудова українських шкіл на Волині тривала упродовж 1918–1919 рр. – у період урядів Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР. На момент, коли Західна Волинь входила до складу Польської держави, на її території налічували 443 українські початкові школи¹⁶.

¹¹ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej*. Kraków: Historia Iagellonica, 2013. S. 63.

¹² Archiwum Akt Nowych (AAN). Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 42; Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. Oddział Rękopisów. Sygn. 4278. Mikrof. 1024. K. 13–17.

¹³ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина: перевидання в Україні*. Київ, 1995. С. 942–943.

¹⁴ Лавров Ю. П. Союз Визволення України (СВУ). URL: http://www.history.org.ua/?termin=Soiuz_vyzvolennia (дата звернення: 25.10.2019).

¹⁵ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 943.

¹⁶ Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки МОН України. Луцьк, 2015. С. 183.

Зважаючи на значний відсоток українців у державі та розвинену національну свідомість галичан, польська влада провадила на етнічно українських землях особливу національну, освітню та мовну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей, на толерування і штучне поширення етнічних регіоналізмів (наприклад лемків, гуцулів, бойків) та на асиміляцію українців¹⁷. Національно-освітній і мовній політиці Польщі були властиві, з одного боку, прагнення мінімізувати мовну строкатість населення, з іншого – курс на асиміляцію національних меншин, зокрема й українців. Саме сприйняття поліетнічності як загрози суверенітету Польщі, а також намагання урядових кіл побудувати унітарну та моноетнічну державу призвели до полонізаційної політики щодо тих народів, серед іншого – українців, білорусів, литовців, частково німців, які, на думку владних кіл та польської громадськості, становили загрозу внутрішній безпеці та цілісності держави¹⁸. Від 1918 і до 1926 рр., коли домінувала ідея національної асиміляції непольського населення, і після 1926 року, коли офіційною програмою стала державна асиміляція національних меншин, а після 1935 року, коли урядовці реалізовували т. зв. програму зі зміцнення польськості в рамках концепції національно-державної асиміляції, і поготів – сутність політики залишалася незмінною: збільшення в кожній сфері південно-східних теренів т. зв. польського стану посідання, полонізація та гальмування розвитку національних рухів¹⁹.

Польські владні кола взяли курс на забезпечення польській мові провідних позицій в освітній, культурній, інформаційній, міжнаціональній галузях і в державному управлінні. Вони намагалися запровадити єдину мову в освіті (завдяки розширенню мережі польських та утравістичних шкіл із подальшим витісненням чи обмеженням вживання мов національних меншин), у засобах масової інформації (переслідуючи або закриваючи непольські періодичні видання та пресу), у політичній комунікації. Зауважмо, що у 1918–1926 рр. в основу освітньої системи Польщі було покладено концепцію національного виховання, яку підтримували націонал-демократи, відповідно до якої основним завданням шкіл було виховати патріотично налаштовану молодь, а вся система освіти мала мати національний характер. Виступаючи проти створення державних шкіл із мовами навчання меншин, теоретики цієї концепції висловлювалися за розвиток польськомовного шкільництва, натомість непольське населення південно-східних теренів, яке трактували як об'єкт асиміляції, на їхню думку, мало власним коштом утримувати приватні навчальні заклади під контролем державних органів²⁰. На освітню галузь суттєво вплинув травневий переворот 1926 року. Із приходом до влади уряду «санації», який критикував освітню політику ендеків, як «шовіністичний націоналізм», концепцію

¹⁷ Archiwum Zakładowe Biblioteki Narodowej w Warszawie (AZBN w Warszawie). Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (ATNSz.). Mikrof. 85782. K. 287–289; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. Київ: ІПІЕНД, 2008. С. 308–310.

¹⁸ AAN. Zesp. 503. Sygn. 1435. K. 20; Гон М. М. Формування політичної нації в Польській Республіці (1918–1939). URL: <http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/07/gon.htm> (дата звернення: 11.03.2015).

¹⁹ Papierzyńska-Turek M. Spuścizna II Rzeczypospolitej a sprawa ukraińska. *Akcja «Wisła» na tle stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Szczecińskiego i Polskie Towarzystwo Ukrainoznawcze w dniach 12–14 czerwca 1992 r.* / pod red. J. Farysia, J. Jekiela. Szczecin, 1994. S. 69.

²⁰ Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.). С. 181.

національного виховання було замінено концепцією державницького виховання. Політики вважали, що громадянин, який уже усвідомив свою національну належність, мав діями та думками бути пов'язаний із державою. Саме тому ще під час навчання у школі в учня як у майбутнього громадянина треба було сформувати такі риси, як лояльність та усвідомлення різноманітних обов'язків перед Вітчизною. У такому напрямі мало розвиватися все суспільство²¹. Від другої половини 30-х рр. і до кінця міжвоєнного десятиліття урядові кола в освітній галузі реалізували національно-державницьку концепцію, у якій поєдналися елементи державного та національного виховання²².

У польському політикумі панувала думка, що українські школи мають право розвиватися лише в чотирьох воєводствах: Львівському, Тернопільському, Станиславівському та Волинському. Водночас національно-освітня та мовна політика у східній частині Галичини та на Волині мала відрізнятися – як у регіонах з різними історичними традиціями, віровизнанням населення, різним рівнем розвитку національної свідомості та рівнем сприйняття польської державності²³. Усі політичні, економічні та культурно-освітні зміни в Галичині спрямовували на зміцнення «польськості» у краю та на колонізацію й асиміляцію українців. Натомість на Волині випробовували стратегію пришвидшеного формування серед українців нової громадянсько-територіальної ідентичності, вдавалися до заходів, спрямованих на мінімізацію взаємної польської-української ксенофобії, на скорочення міжетнічної соціокультурної дистанції²⁴. Суть концепції «волинської політики», яку розробив воєвода Генрик Юзевський (Henryk Józewski), полягала в тому, щоби залучити українців до польського державного життя, розширюючи їхню участь у державних законодавчих органах, місцевих адміністраціях, органах самоуправління, кооперативних спілках тощо. Покладаючи провину за польсько-українське протистояння, з одного боку, на польський шовінізм, з іншого – на націоналізм і комунізм, які, на думку Г. Юзевського, поширилися з Галичини, влада передбачала зміцнити «сокальський кордон», через який заборонялося перевозити українську друковану продукцію. Також мали заборонити політичні партії та громадські організації, пов'язані з Галичиною, а натомість створити спільні польсько-українські організації, які б діяли під наглядом адміністрації. Таким чином планували сформувати в населення Волині почуття належності до Польщі, а шляхом державної асиміляції перетворити українців на лояльних громадян²⁵. Загалом урядовцям ішлося про зміну національної структури Волині та Полісся, тут мали забезпечити таку кількісну перевагу поляків над непольським населенням, щоб долю цих територій вирішувала місцева польська спільнота. Колонізаційну й асиміляційну

²¹ Araszkiewicz F. W. Geneza ideałów wychowawczych Drugiej Rzeczypospolitej. *Rozprawy z dziejów oświaty*. Warszawa, 1976. T. 19. S. 145.

²² Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.). С. 182.

²³ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 60–61.

²⁴ Гон М. М. Особливості міжетнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2006. С. 87–89.

²⁵ Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.). *Україна–Польща: важкі питання: матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»* (м. Варшава, 22–24 травня 1997 р.). Варшава: Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі, 1998. С. 20–21.

політику влада провадила також щодо українців Холмщини та Підляшшя, що частково було пов'язано з низьким рівнем національної свідомості місцевого населення порівняно з галицькими українцями, а також з обмеженим доступом до цих теренів українських культурно-освітніх товариств та організацій²⁶. Українські громадсько-політичні та культурні діячі слушно побоювалися денационалізації українців Холмщини, Лемківщини та Підляшшя, щодо яких влада провадила політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей та на їх асиміляцію. До прикладу, замість української літературної мови запроваджували у шкільництві лемківську говірку, намагаючись сформувати в місцевого населення відмінну від української національну свідомість²⁷.

Національно-освітня та мовна політика Польської держави щодо українців, яка різнилася залежно від регіону та була відверто дискримінаційною, мала, урешті-решт, завершитися тим, що українське питання «або зовсім перестало б існувати, або ж не поставало у такій гострій формі»²⁸. Така політика міжвоєнної Польщі суперечила міжнародно-правовим зобов'язанням держави щодо національних меншин, зафіксованим у Малому версальському договорі, а також у статтях конституції. Відповідно до цього договору, польський уряд в односторонньому порядку прийняв зобов'язання гарантувати права і свободи національних меншин (ст. 1, 2, 7–10). Зокрема, згідно зі ст. 8, меншини отримали однакові з польською нацією права на заснування й утримання шкіл, виховних закладів, громадських організацій, у яких могли вільно використовувати рідну мову, при цьому державної фінансової підтримки не передбачалося – національні меншини мали створювати їх власним коштом²⁹. Це означає, що подібні заклади було кваліфіковано як «приватну» сферу суспільних відносин, у які держава не мала права втручатися ні фінансово, ні організаційно. Для українців позитивним було те, що держава зобов'язувалася не нав'язувати мови викладання у приватних школах, тобто у суті речі йшлося про право народу на культурну автономію³⁰.

Згідно зі ст. 9 Малого версальського договору, у містах та округах, де «частка представників національних меншин є вагомим», польський уряд повинен забезпечити за бюджетні кошти функціонування початкових шкіл із навчанням рідною мовою та обов'язковим вивченням польської мови. Попри таке зобов'язання влади належного фінансування непольські навчальні заклади так і не отримали. Про середню й вищу освіту рідною мовою у договорі не йшлося, що порушувало задекларований у ст. 7 принцип, який гарантував рівність усім громадянам перед законом, однакові цивільні та політичні права³¹. Невдовзі Польська держава відмовилася виконувати

²⁶ Doroszewski J. Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej na Lubelszczyźnie w latach 1918–1939. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2000. S. 252.

²⁷ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 85778. K. 531–533.

²⁸ Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 pp. С. 310.

²⁹ Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. U.)*. 1920. Nr 110. Poz. 728. S. 1938.

³⁰ Марковський В. Міжнародно-правові зобов'язання Другої Речі Посполитої щодо української національної меншини у сфері мовних відносин. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*: зб. наук. праць. Львів, 2013. Вип. 57. С. 108.

³¹ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2000. S. 48.

правові зобов'язання перед непольським населенням, відкликавши 1934 року свій підпис під Малим версальським договором, а міністр закордонних справ Юзеф Бек (Józef Beck) подав до сейму законопроект про скасування зобов'язань щодо національних меншин.

Про захист мовних прав меншин в освітній галузі йшлося в Ризькому мирному договорі від 18 березня 1921 року. Згідно зі ст. 7 цього документа, українці, росіяни та білоруси отримали право розвивати рідну мову та культуру, зокрема відкривати національні школи³². Однак ця стаття мала декларативний характер і жодних конкретних гарантій щодо мовних прав цих народів не містила.

Мовні права непольського населення регулювали також інші закони та підзаконні акти міжвоєнної Польщі. У своїх конституційних актах Польська держава задекларувала принципи рівноправності всіх громадян і поваги до етнічних, расових, релігійних і мовних меншин. Березнева Конституція 1921 року гарантувала громадянам право збереження їхньої національності, розвиток мови та національних особливостей (ст. 109). Національні меншини мали право на створення й утримання освітніх закладів і на вільне використання в них рідної мови (ст. 110). Конституція від 23 квітня 1935 року дещо по-іншому трактувала права та обов'язки громадян: інтереси індивіда підпорядковувалися колективним інтересам, виразником яких була держава³³. Конституція 1935 року зберегла чинність ст. 109–110 Конституції 1921 року. Як і в міжнародних договорах, конституції обмежилися загальним формулюванням мовних прав національних меншин³⁴.

Упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. одним із пріоритетних напрямів державної політики в освітній галузі південно-східних теренів залишалася розбудова польського та утравістичного шкільництва. Полонізації насамперед сприяла централізація шкільної адміністрації та системи, яка передбачала позбавлення впливу громадських чинників на ці процеси. На підставі розпоряджень міністра освіти було створено низку шкільних округів, які мали уніфікувати шкільну структуру: від 26 січня 1921 року – Поморський та Познанський; від 8 лютого – Львівський (до нього увійшли Львівське, Станиславівське, Тернопільське, а до вересня 1921 року – ще і Краківське воєводства; крайова шкільна рада припинила свою діяльність); 31 серпня – Лодзький; 18 вересня – Краківський; 3 травня 1922 року – Волинський, Варшавський, Віленський, Поліський, Білостоцький (1927 року приєднаний до Варшавського округу); 8 серпня 1925 року – Люблінський³⁵. Етнічні українські землі входили до складу Львівського, Волинського, Польського, Краківського (західна Лемківщина), Люблінського (Холмщина і Підляшшя), Білостоцького (Північне Підляшшя (Більщина)) шкільних округів. Створені кураторії стали шкільною владою другої інстанції, усунувши громадськість від впливу на освітні процеси. Чинні в Галичині повітові шкільні ради втратили повноваження, поступившись місцем шкільним інспекторам. Міські та сільські шкільні ради були позбавлені права

³² Документи внешней политики СССР: в 24 т. Москва: Госполитиздат, 1959. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / под. ред. Г. А. Белова, Е. С. Гармаша, С. М. Майорова и др. С. 626–627.

³³ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. S. 44.

³⁴ Woźniak E. Polityka językowa państwa polskiego w okresie międzywojennym. *Socjolingwistyka*. Kraków, 2015. Nr 29. S. 17–18.

³⁵ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Archiwum PAN). Zesp. III–180. Sygn. 32. K. 4.

добирати вчителів, цю функцію передано кураторіям і шкільним інспекторам. У новостворених структурах переважали поляки³⁶.

Обмеження прав української мови в освітній галузі можна простежити на рівні не тільки Міністерства віросповідань і освіти (МВіО), а й кураторій. Від початку 20-х рр. ХХ ст. в українських школах запроваджували обов'язкове вивчення польської мови, відповідні розпорядження переважно усно видавали місцеві шкільні інспектори. Намагаючись усунути мовні бар'єри між українцями та поляками Галичини задля зближення народів і поширення польської культури на непольське населення, влада ще в 1921/1922 н. р. у державних початкових школах із українською мовою навчання та в польськомовних закладах спробувала запровадити українську чи польську мову як окремий предмет, однак це викликало критику українців та поляків³⁷. Згідно з розпорядженням МВіО від 18 серпня 1923 року, польську мову як окремий предмет мали вивчати в усіх українських гімназіях та в учительських семінаріях (державних і приватних), також було передбачено зменшити кількість годин на вивчення української мови та замінити українських учителів на поляків³⁸. У 1923–1924 рр. кураторія Львівського шкільного округу (ЛШО) запровадила в українських приватних і державних учительських семінаріях вивчення польської історії, географії і науки про Польщу, педагогіки, психології, історії виховання та педології польською мовою, залучивши до цього вчителів-поляків. В усіх українських гімназіях запроваджено вступні та випускні іспити з польської мови³⁹. Відповідно до розпоряджень кураторії, польською мовою мали проводити внутрішнє та зовнішнє урядування державних і приватних шкіл з українською мовою навчання. Наступ на права української мови виявився також у забороні вживати в навчальних закладах поняття «українець», «український» і в заміні їх на «русин», «руський», про це, зокрема, ішлося в циркулярах кураторії ЛШО від 23 березня, 9 травня, 30 жовтня 1923 року і від 2 березня 1924 року⁴⁰.

Обурення в українських громадсько-політичних діячів викликав закон «Про вищі школи Польщі» від 13 липня 1920 року. Відповідно до ст. 9, єдиною мовою викладання в усіх вищих навчальних закладах стала польська. Львівський університет утратив статус двомовного, тут було закрито всі кафедри з українською мовою викладання та доцентури (окрім доцентури професора карного права Петра Стебельського). Зауважмо, що відповідно до розпорядження МВіО від 14 серпня 1919 року під час вступу до університету перевагу надавали молоді, яка служила в польській армії або закінчила польськомовну школу. Члени українських

³⁶ Герасимович І., Кубійович В., Мудрий В., Островський В. Українські землі під Польщею. С. 943.

³⁷ Ворончак І. Шкільництво на Борщівщині: історичний нарис. Львів: ВЕЛАКС, 2003. Ч. 1. С. 45–46.

³⁸ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. К. 159; Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва у міжвоєнний період. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.)*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 204.

³⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 78. К. 15; Ibidem. Sygn. 79. К. 13–15; Яремчук В. Д. Правовий статус українських шкіл в Республіці Польща у 1919–1939 рр. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2009. № 2. С. 5. URL: www2.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2009/09yvvdvtrp.pdf (дата звернення: 15.06.2016).

⁴⁰ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. К. 11–21, 35–36.

культурно-освітніх товариств та політичних партій наголошували, що ці нововведення суперечать міжнародному праву та мають на меті закрити українській молоді та викладачам-українцям доступ до Львівського університету⁴¹.

Наступ на українськомовне шкільництво на Волині розпочався відразу після приєднання краю до Польської держави. Усупереч розпорядженню Генерального комісара Східних земель від 11 листопада 1919 року, відповідно до якого дозволяли навчати у школах рідними мовами ті національні групи, які проживають у цій місцевості, а нові навчальні заклади мали відкривати на підставі заяв місцевого населення, однак тимчасові органи польської влади здебільшого ігнорували прохання української громадськості щодо розвитку українськомовного шкільництва⁴². Переслідувань зазнали й українські педагоги, адже одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу (ВШО) став циркуляр, згідно з яким усі вчителі упродовж двох місяців мали прийняти польське громадянство; чимало педагогів-українців, які не змогли його отримати, було звільнено із займаних посад⁴³. Загалом реалізація концепції національного виховання упродовж першої половини 20-х рр. ХХ ст. негативно позначилася на становищі українськомовного шкільництва на Волині, призвівши до розвитку польськомовних та утравквістичних навчальних закладів.

Зміни в освітній галузі, спрямовані на обмеження прав української мови, запроваджено після ухвали сейму 31 липня 1924 року закону «Про організацію шкільництва»⁴⁴, доповненого 7 січня 1925 року розпорядженням міністра освіти. Закон мав важливе значення для впорядкування системи освіти та створення умов для спільного навчання й виховання дітей різного етнічного походження, які проживали у Львівському, Тернопільському, Станиславівському, Поліському, Волинському, Новоградському, Віленському воєводствах, Гродненському і Волковиському повітах Білостоцького воєводства. Відповідно до закону, основним типом початкової державної школи на окреслених теренах мала стати утравквістична, покликана виховувати школярів усіх національностей як відданих громадян у взаємній пошані до національних особливостей (ст. 2), польська мова ставала обов'язковим предметом у державних і приватних початкових школах (ст. 4). Принцип необхідності знання державної мови закон реалізував, запроваджуючи обов'язкове навчання декількох предметів польською мовою в державних і приватних школах меншин, тобто більшість шкіл ставали утравквістичними. Головна мета цього закону – підвищити статус державної мови, популяризувати польську культуру, формувати польську національну свідомість, а також обмежити шкільництво з непольською мовою викладання⁴⁵.

Закон регулював права національних меншин на всіх рівнях навчання: у початкових, середніх і професійних школах; окреслював умови створення державних непольських одномовних чи двомовних навчальних закладів, чітко встановлював

⁴¹ Курляк І. Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина ХХ століття). Історико-педагогічний аспект. Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. С. 143.

⁴² Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.). С. 184.

⁴³ Там само. С. 185.

⁴⁴ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214.

⁴⁵ Чепіль М. Формування національної свідомості учнівської молоді Галичини (1848–1939 рр.). Дрогобич: Коло, 2005. С. 268.

кількість чи відсоток батьків, на вимогу яких мали організувати школи для непольського населення. Навчати непольською мовою в початковій школі дозволяли за умови, що громада меншини відповідно до перепису населення 1921 року становить не менш ніж 25 % населення і що батьки не менш ніж 40 учнів подали про це відповідні прохання-декларації. Однак якщо у школі було 20 учнів-поляків, вона ставала двомовною⁴⁶. Українці негативно сприйняли ті положення закону, на підставі яких у гмінах, де вони становили менш як 25 %, їх позбавили права самостійно ухвалювати рішення про мову навчання у школах. У складній ситуації, зокрема, опинилися українці Люблінського воєводства, частка яких у місцях компактного проживання становила 25 % від загальної кількості населення, однак це не було задокументовано переписом населення 1921 року, який вони бойкотували. Цю проблему частково вирішено 1925 року після того, як міністр освіти в сенаті пообіцяв, що в населених пунктах, де проживає значна кількість українців, збережуть навчальні заклади з їхньою рідною мовою викладання⁴⁷. Однак місцева влада часто ігнорувала це розпорядження, створюючи перепони в розвитку українськомовного шкільництва. Територіальне обмеження щодо поширення чинності закону також було однією з його вад, оскільки з-під його юрисдикції вилучили Холмщину, Лемківщину та Підляшшя, де українці були обмежені в можливості навчатися рідною мовою⁴⁸. Через відсутність законних підстав для відкриття на цих теренах державних шкіл з українською мовою навчання чи навіть утравістичних, а також відсутність українських культурно-освітніх товариств, які б розвивали приватне національне шкільництво, українці не мали змоги здобувати освіту рідною мовою⁴⁹.

Відповідно до шкільного закону 1924 року, реорганізація українських шкіл на польські або двомовні відбувалася на підставі плебісцитів щодо мови навчання, результати яких шкільна та місцева адміністрації інколи планували наперед. Часто, подаючи декларації про мову навчання, українці наштотувалися на бюрократичні перешкоди, які штучно створила місцева влада. Різниця в кількості декларацій за польську та українську мови навчання (20 на 40) свідчить про те, що урядовці від початку планували перетворити всі українські школи краю на двомовні⁵⁰. Спочатку плебісцити проводили щороку, однак розпорядженням Президента Польщі від 29 листопада 1930 року було внесено зміни до ст. 3 шкільного закону 1924 року, за якими вони мали відбуватися раз на сім років⁵¹. Офіційною причиною внесених змін було те, що плебісцити спричинили загострення польсько-українських відносин, спровокованих агітацією польських та українських громадсько-політичних діячів. Це розпорядження не тільки значно ускладнило українській громадськості боротьбу за зміну мови навчання, яку на сім років позбавили законних підстав щодо цих змін, а й усупереч очікуванням влади дедалі більше загострило міжетнічні

⁴⁶ Papierzyńska-Turek M. *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wydwo Literackie, 1979. S. 225.

⁴⁷ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 87–88.

⁴⁸ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 33.

⁴⁹ Doroszewski J. *Oświata i życie kulturalne społeczności ukraińskiej...* S. 252–254.

⁵⁰ Sanojca K. *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym...* S. 135–137.

⁵¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 31 lipca 1924 r., zawierającej niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dz. U.* 1930. Nr 82. Poz. 644. S. 1075.

відносини на південно-східних теренах⁵². Загалом шкільний закон 1924 року слугував підставою для розбудови мережі початкового польськомовного та утравквістичного шкільництва за рахунок зменшення кількості освітніх закладів із навчанням мовами національних меншин. Саме утравквізація навчальних закладів викликала найбільше критики в українців, для яких спільна з поляками школа означала втрату попередніх здобутків в освітній галузі (зокрема з австрійських часів).

Щодо професійних державних шкіл, то закон 1924 року передбачав заснування польськомовних навчальних закладів, натомість утравквістичну школу могли відкрити на підставі звернень батьків дітей непольської національності, які становили 40 % усіх учнів однієї школи. Державну середню школу з мовою навчання меншини – за умови звернення батьків 150 учнів, які відвідують польськомовні школи відповідного типу в одному повіті або місті. За ст. 6 і 7 було передбачено поступове об'єднання польських та українських гімназій в утравквістичні. Зокрема в розпорядженні кураторії ЛШО від 18 серпня 1925 року йшлося про те, щоб від 1925/1926 н. р. на підставі ст. 6 і 7 закону 1924 року поступово щороку об'єднувати по одному класу українських гімназій Львова, Перемишля та Тернополя з відповідними польськими навчальними закладами⁵³. Проти цього рішення виступили представники не тільки української, а й польської громадськості. Своє незадоволення польська спільнота висловила бойкотом, не записавши своїх дітей до цих гімназій. Перетворення середніх навчальних закладів на двомовні українці сприйняли як спробу полонізувати національне середнє шкільництво та висловлювали свої протести на вічах, у численних петиціях, надсилали протести до сейму та до Ліги Націй. Така реакція української та польської громадськості призвела до того, що влада відмовилася від ідеї перетворити всі гімназії на утравквістичні. З огляду на масове незадоволення українців куратор ЛШО Станіслав Собінський (Stanisław Sobiński) 4 жовтня 1926 року видав розпорядження директорам приватних гімназій із непольською мовою навчання, відповідно до якого ці навчальні заклади отримали право навчати учнів рідною мовою географії з першого до третього класу, а також історії в четвертому класі. Також було дозволено у п'ятому, шостому та сьомому класах у предметі «загальна історія» розмежовувати середньовічну та новітню історію, які викладали рідною мовою, та польську історію, якої навчали державною мовою. Загалом у приватних українських гімназіях польською мовою вивчали від двох до чотирьох предметів⁵⁴.

Після санаційного перевороту 1926 року і приходу до влади прихильників Юзефа Пілсудського (Józef Piłsudski) мовна політика в освітній галузі зазнала тільки незначних змін. У суті речі ставлення санаційних урядів до системи освіти непольського населення зводилося до визнання вищості державної мови⁵⁵. Підтвердженням цієї тези є, зокрема, шкільний закон від 11 березня 1932 року, відповідно до якого зростав нагляд держави за цілим шкільництвом⁵⁶. Ідеться про те, що після ухвалення «Закону від 11 березня 1932 року про шкільний устрій», згодом доповненого законом «Про приватні школи, навчальні та виховні заклади»,

⁵² Бороніть прав української мови навчання в школах! *Діло*. 1933. 7 вересня. Ч 234.

⁵³ AAN. Zesp. 322. Sygn. 2250. K. 12–13.

⁵⁴ Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 167, 180.

⁵⁵ Ibid. S. 43, 45.

⁵⁶ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 70–71.

мовою навчання педагогів стала польська. 1935 року в Західній Україні із загальної кількості учителів українців було лише 21,67 %; німців – 0,03 %; євреїв – 0,6 %; решта 77,7 % були поляками⁵⁷.

З огляду на ухвалені в 1924–1933 рр. освітні закони проблема збереження національної ідентичності українців та їхньої рідної мови набула особливої гостроти, адже Польща не дотримувалася міжнародних зобов'язань щодо національних меншин, чиновники порушували навіть гарантовані законами права непольського населення, усіляко обмежували права української мови у шкільництві. Як наслідок – за міжвоєнний період у Галичині кількість шкіл із польською мовою навчання зросла від 1 590 у 1911/1912 н. р. до 2 318 у 1936/1937 н. р. (із них 827 із польською мовою навчання, а 1 491 – із польською мовою навчання та українською мовою як обов'язковим предметом)⁵⁸. Якщо на початку 20-х рр. утравквістичних шкіл функціювало мало, то вже в 1936/1937 н. р. їх діяло 2 143. Натомість значно зменшилася кількість українськомовних навчальних закладів – із 2 151 у 1924/1925 н. р. до 392 у 1936/1937 н. р.⁵⁹ Загалом у ЛШО в 1921–1922 рр. українськими були 51,7 % усіх шкіл, у 1929–1930 рр. – 15,1 %, а в 1937–1938 рр. – 6,9 %⁶⁰. Задля справедливості зазначмо, що українські навчальні заклади не ліквідували, а реорганізували в утравквістичні, тобто діти продовжували відвідувати ту ж школу й лише додатково вивчали державну мову, а також, залежно від класу та типу школи, визначену кількість предметів польською мовою. Державне українське середнє шкільництво Галичини було представлене 6 гімназіями та паралельними класами з українською мовою викладання у Стрию і Бережанах, а також єдиним державним ліцеєм у Черниці Бродівського повіту. За час польського панування в Галичині не було відкрито жодної нової державної української гімназії, хоча чинні фактично реорганізовано на утравквістичні, оскільки в них запровадили навчання математики, латинської мови, гімнастики, історії, географії та науки про Польщу – польською мовою, а вчителі цих предметів переважно були поляками. На українську й польську мови припадала однакова кількість годин у всіх класах⁶¹. За таких умов у Галичині розвивалися приватні навчальні заклади: у 1937/1938 н. р. діяло 19 українських гімназій, 16 ліцеїв, 18 професійних шкіл. 1939 року функціювало 33 приватні початкові навчальні заклади. Якщо до 1932 року українські вчителі здобували освіту у восьми утравквістичних учительських семінаріях, на коєдукаційних курсах з українською мовою викладання та в утравквістичних, у семи приватних з українською мовою навчання, то після освітньої реформи 1932 року єдиним педагогічним закладом з українською мовою викладання була приватна вчительська семінарія, якою опікувалися сестри чину св. Василя Великого, у ній навчалися майбутні вихователі

⁵⁷ Алексієвєць Л. М. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*: зб. наук. праць. Тернопіль, 2003. Вип. 1. С. 209; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 71.

⁵⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 60–61; Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу. 2-ге вид. Київ: Фенікс, 1993. С. 487–488.

⁵⁹ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 60–61.

⁶⁰ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. S. 55.

⁶¹ AZBN w Warszawie. ATNSz. Mikrof. 68732. K. 379; Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 64.

дошкільних закладів⁶². Натомість у 1937/1938 н. р. у Галичині діяло 10 польсько-мовних педагогічних ліцеїв і одна педагогія⁶³. Функціovalo також 39 польських державних гімназій та 11 реальних шкіл, 19 державних фахових шкіл⁶⁴.

На Волині, порівняно з Галичиною, польськомовне та утравкістичне шкільництво розвивалося значно швидшими темпами. З одного боку, цьому сприяла політика в освітній галузі волинського воєводи Г. Юзевського, що зводилася до надання переваги польським школам з обов'язковим викладанням предмета «українська мова», а з іншого – те, що на Волині, як зазначав працівник МВіО Людвік Ецкерт (Ludwik Eckert), двомовне шкільництво мало тривалішу традицію і не викликало масового незадоволення в українських селян. Подібні думки висловлював куратор ВШО Ян Фіревич (Jan Figewicz), який наголошував, що з огляду на зростання рівня національної свідомості місцеві українці хоч і вимагають, щоб їхні діти вивчали українську мову, однак схвально ставляться до державних польськомовних навчальних закладів з українською мовою як окремим предметом. Цим він пояснював зменшення кількості польських шкіл і зростання кількості навчальних закладів із польською мовою викладання та українською як окремим предметом⁶⁵.

Наступ на українське шкільництво продовжився у 1933/1934 н. р., коли влада почала запроваджувати «Лемківський буквар» у низці повітів: Горлицькому, Новосондецькому, Новотарзькому, Ясельському, Лиському, Сяноцькому. Цей підручник було написано не літературною мовою, а лемківською говіркою, яку мало хто розумів. Такі нововведення викликали спротив місцевого українського населення і громадсько-політичних діячів, які сприйняли це як спробу збільшити серед дітей-українців відсоток неписьменних та спричинити їх культурний занепад, оскільки підручник унеможлиблював вивчення української мови та літератури⁶⁶. Політичний діяч Дмитро Великанович зазначав, що 1934 року на публікацію т. зв. руських книжок для Волині, Полісся та Лемківщини влада виділила 18 тис. зл., однак ці книжки, наприклад «Лемківський буквар», за його словами, не мали ні педагогічно-методичної, ні наукової цінності, а навпаки порушували усталений український правопис, українську літературну мову та національну єдність⁶⁷.

Відповідно до урядової статистики, у 1924/1925 н. р. у ВШО діяло 1 106 шкіл, із яких 682 польськомовні (61,6 %), 94 польсько-українські (8,4 %; українську мову вивчали як окремий предмет, навчали учнів переважно польською мовою від першого класу), 301 українська (27,2 %; частина з них була утравкістичною з обов'язковим вивченням польської мови, географії та історії Польщі), це при тому, що українці склали майже 80 % місцевого населення⁶⁸. Напередодні Другої світової війни у Волинському воєводстві діяло 555 шкіл із польською мовою

⁶² Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772–1939). Івано-Франківськ: ІСДО, 1994. С. 125; Syruyk M. Ukraina w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 75–76.

⁶³ Лемко Г. Підготовка майбутніх вчителів для українських народних шкіл Західної України (1919–1939 рр.). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*: зб. наук. праць. Суми: СУДПУ ім. А. Макаренка, 2009. Ч. 1. С. 126.

⁶⁴ Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики. Львів, 1924. С. 35.

⁶⁵ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 79. K. 23–24.

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 344. Оп. 1. Спр. 552. Арк. 25.

⁶⁷ Українське шкільництво в цифрах. Зміст промови посла Д. Великановича у дискусії над бюджетом міністерства освіти в дні 18 січня 1934 р. (докінчення). *Діло*. 1934. 25 січня. Ч. 20.

⁶⁸ Archiwum PAN. Zesp. III–180. Sygn. 76. K. 19.

навчання, 853 – польських з українською мовою навчання як окремим предметом, 520 – польсько-українських, 8 – українськомовних. Здебільшого в утравквістичних польсько-українських школах менш ніж 10 % загальної кількості учнів були поляками, а понад 88 % – українцями⁶⁹. На Поліссі ситуація з українськими навчальними закладами була ще складнішою: у 1922–1923 рр. тут діяло 22 українськомовні державні школи, а в наступні роки не залишилося жодної (лише одна приватна в Бересті). 1922 року Лемківщина мала 79 українських шкіл, а в 1937–1938 рр. – лише 58 двомовних. Скориставшись низьким рівнем національної свідомості українців Холмщини, Полісся та Підляшшя, польська влада не залишила тут жодної початкової національної школи. Наприкінці 30-х рр. у всій Польщі близько 7 % дітей-українців навчалось в українськомовних школах, 45 % – в утравквістичних, а 48 % – у польськомовних⁷⁰. На Волині, Холмщині та Поліссі українських державних середніх навчальних закладів взагалі не було. На Волині у 1928/1929 н. р. українці здобували середню освіту у трьох приватних закладах – в українській гімназії ім. С. Мілашкевича у Кременці, у загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання Товариства ім. Лесі Українки в Луцьку та в загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання ім. Т. Пекарського в Рівному⁷¹. У краю діяло 2 державні та 2 приватні учительські семінарії з польською мовою навчання, а також функціювало 9 польських державних і 6 приватних⁷².

Отже, спроби побудувати мононаціональну Польську державу, асимілюючи національні меншини, зокрема українців, призвели до дискримінації непольського населення, оскільки така державна мовна політика обмежувала суспільні функції регіональних і місцевих мов. Найбільше критики в українській громадськості викликало польське мовне законодавство в освітній галузі. Ухвалені в міжвоєнні роки закони, з одного боку, обмежували мовні права українців чітко окресленою територією, а з іншого – слугували підставою для розбудови мережі польськомовного та утравквістичного шкільництва. Зменшення кількості державних початкових шкіл з українською мовою навчання в Галичині, перетворення їх в утравквістичні на Волині чи повна ліквідація на Холмщині, Поліссі та Підляшші, заміна поняття «український» на «руський» перешкоджали формуванню українськомовного простору в освіті, ускладнювали навчання дітей-українців рідною мовою, а також загострювали українсько-польські відносини в державі. Водночас від початку запровадження на українських теренах польської мови як державної їй активно протистояла українська мова, особливо в Галичині. Спротив панівним позиціям польської мови українці трактували як важливий елемент боротьби з польською державністю.

⁶⁹ Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.). С. 187–188, 194.

⁷⁰ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / пер. з англ. О. Соловей. Київ: Сучасність, 1987. С. 217.

⁷¹ Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.). С. 195.

⁷² AAN. Zesp. 322. Mikrof. B. 18455. Sygn. 2252. K. 23; Грицюк Ф. Політика польської влади щодо українського шкільництва... С. 205; Sanojca K. Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym... S. 46–47.

ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛЯРІВ ТА НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА У ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Як і кожна історична епоха, перша половина ХХ ст. наклала свій відбиток на читацькі уподобання української молоді. Поява плеяди талановитих українських письменників наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., відкриття доступу українській молоді до освітніх закладів Європи, знайомство з найкращими зразками світової літератури трансформували у 20-х – 30-х рр. читацькі зацікавлення української молоді.

Аналізуючи основні етапи становлення особистості, українські педагоги, виділяли чотири базові «осередки» виховання дитини, якими були: 1) родина; 2) церква; 3) школа; 4) держава¹. Перші два – родина і церква – формували читацькі інтереси дітей, які не навчалися у школі; натомість школа, церква та національно-культурні товариства визначали читацькі пріоритети школярів.

Згідно з офіційною статистикою (1919), у Польщі серед усіх початкових шкіл 92 % були однокласними, 6 % – двокласними і тільки 2 % – три- та семикласними². Однак, незважаючи на розгалужену мережу навчальних закладів, не більш ніж 47 % дітей шкільного віку в цей період виконувало «шкільний обов'язок»³. «Більше ніж 320 000 українських дітей або не побирає шкільні науки, або не знає, що це українська школа ведена в українському дусі, а лише 130 000 українських дітей навчається в українських школах», – наголошував автор статті «Українська дитина без школи і науки»⁴.

Незначний відсоток української молоді, яка навчалася у школах та мала доступ до шкільних бібліотек, українські педагоги пояснювали «історичною традицією» та матеріальною скрутою батьків. «Діти бідноти [...] з правила не бачать шкільних порогів. Се безбатченки й безматченки тиняються вже з 7–8 літ [...] Ними ніхто не опікується, не журиться, ніхто про них не питає. Процент їх, у порівнянні з шкільною молоддю, дуже великий. Статистики сього відломку молодого населення ніхто не веде [...] Коли приймемо їх на 15 %, 20 %, то певно що великої помилки не зробимо»⁵.

Навіть більше – за словами дописувачів «Учительського слова», «ся громада позашкільників побільшується ще поважніше числом тих бідних дітей, котрих уся

¹ Sprawozdanie dyrekcji Państwowe III Gimnasjum imienia króla Stefana Batorego we Lwowie za rok szkolny 1936/37. Lwów: Nakładem dyrekcji III Gimnasjum we Lwowie, 1937. S. 8.

² Urazińska K. Przemiany w polskim szkolnictwie w latach 1918–1926. URL: <http://www.scribd.com/doc/49923340/Przemiany-w-polskim-szkolnictwie-w-latach-1918>

³ Kształcenia nauczycieli szkół powszechnych (podstawowych) lata 1918–1939. URL: <http://sites.google.com/site/ksztalcenienauczycieli/organizacja-ksztalcenia-nauczycieli/lata-1918-1939>

⁴ Українська дитина без школи і науки. *Діло* (Львів). 1922. 12 жовтня. С. 1.

⁵ Шкільний 1924–25 рік. *Учительське слово* (Львів). 1925. Чис. 8–9. С. 25.

наука завершується покінченням 2–3 року шкільної науки, бо в 9–10 році життя батьки запрягають їх уже до постійної, важкої, найманої праці. Разом усі вони дають 25–30 % молодого покоління, що побільшує і так досить велике число неграмотних»⁶.

Отже, формування читацьких пріоритетів *неграмотних дітей* «лягло на плечі» церкви та родини, здобутки яких у цій сфері доволі сумнівні. «На жаль... виховання родинне обмежується на вивченню дитини “Отченашу”, “Богородице” і “Вірую”, а головну увагу кладуть родичі-вихованці на те, щоби дитина мала здорові руки до роботи, – із сумом відзначали сучасники тих подій. – Про її інтелектуальний розвиток вони зовсім не журяться. Їм се байдуже, бо мовляв – мій тато не змілі читати, і я не змію читати, а якось жию, той не конче мому синові чи донці витрачати марно час “на пусте”⁷. Національно свідома українська громадськість безуспішно переконувала батьків, що «церква і молитовник – се не нинішній час... Меси мусять мати тепер ріжноманітний корм духовний, а не односторонний, бо се веде до умової атрофації»⁸.

Ініціативи «Просвіти» і «Рідної школи» очолити боротьбу з подолання неписьменності знайшли підтримку навчально-культурних товариств та, що дуже важливо, духовенства на чолі з митрополитом Греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. У 30-х рр. ХХ ст. майже всі громадські, кооперативні, національно-освітні, молодіжні організації так чи інакше перебували під впливом метрополії УГКЦ, від якої отримували необхідну для їх існування не лише моральну, а й матеріальну підтримку.

У програмі ліквідації неписьменності серед українського населення основну функцію було відведено західноукраїнській інтелігенції. Водночас за браком достатньої кількості представників інтелігенції почин в організації освітніх курсів часто брали на себе освічені робітники і селяни, керуючись вказівками та інструкціями, які надавали місцеві філії товариства «Просвіта».

Програми ліквідації неписьменності було розраховано до кінця 1927 року. Ці програми передбачали, зокрема, видання відповідних підручників – книжечок, що давали елементарні знання із читання, учили письма й математики. З'явилися десятки посібників та підручників; наприклад, 1924 року вийшла друком перша серія «Просвітніх листків» для навчання неписьменних, згодом – «Рідне слово. Буквар для неграмотних» Августина Домбровського, «До сонця. Початки письма й рахунків» Володимира Полянського⁹.

Окремо схарактеризуємо підручники та посібники, які укладали в рамках ліквідації неписьменності. Зокрема комісія з боротьби з неписьменністю вважала, що варто не лише видавати єдиний буквар для навчання неписьменних, а й слід застосовувати до підручника диференційний підхід – окремо видавати для сільської та гірської місцевостей, для міст і селищ. Ішлося також про те, що в підготовці букваря треба брати до уваги етнографічні та діалектні особливості мешканців відповідної території. Однак ці побажання комісії викликали дискусію: чи слід брати

⁶ Шкільний 1924–25 рік. *Учительське слово* (Львів). 1925. Чис. 8–9. С. 25.

⁷ Там само.

⁸ Звіт з діяльності матернього Товариство. *Учительське слово*. 1920. Червень. С. 8.

⁹ Визрик В. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, 2011. Вип. 693: Держава та армія. С. 179.

до уваги всі ці аспекти, чи такі видавати єдиний підручник. Побажання комісії не було реалізовано, і основним принципом у його виданні стала доступність та зрозумілість букваря для навчання неграмотних¹⁰.

Львівський дослідник Віталій Виздрик вважає, що таке рішення деяким чином мало популярський характер, оскільки не було зважено на специфіку розвитку просвітницького руху та на ставлення влади до організації курсів для навчання неписьменних. Такий висновок автор робить на підставі листа голови теребовлянської філії «Просвіти» Степана Мохнацького до головного відділу, у якому наголошено на браку детально розробленої навчальної програми, яка б відповідала потребам часу¹¹.

Українські курси для неписьменних провадили до 1938 року. Однак їх роботу ускладнювала недостатня кількість приміщень для навчання, часто заняття відбувалися у школах, де навчалися діти, а тому їхній розклад слід було узгоджувати, а також у читальнях «Просвіти». Стану забезпечення навчального процесу літературою, на жаль, не відображено в наявних документах. Зміст навчання передбачав вивчення чисел до 100, ознайомлення з мірами, церковний спів, бесіди з історії, географії, природознавства й гігієни. Українські організації і товариства, які мали майно та достатньо коштів, наприклад Спілка української кооперації в Галичині «Центросоюз», пропонували відповідну винагороду викладачам за викладання на курсах для неписьменних.

«Полегшити доступ до книги» для неграмотних дітей намагалися також члени політичних партій, які упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. створювали т. зв. «народні університети». «Велику увагу повинні українські працюючі люди присвятити книжці. Коли газета дає читачеві вістки зі світа, поради, розвагу, або заспокоює нудьгу – то зовсім іншу службу виконує книжка, – констатували засновники «університету» «Самоосвіта». – Книжка (наукова книжка, а не оповідання) вчить, поглиблює знання людини, формує її світогляд – можна сказати з досконалим теплом людину у крицю, з молоді людини творить досвідного громадянина»¹².

Однак, як із жалем відзначали педагоги, навіть «під оглядом поширення книжки [...] справа стоїть лихо. У нас наукової популярної книжки не розходиться більше примірників, як 4 000 в однім накладі. Рідко яке наукове видавництво може похвалитися в нас другим накладом своїх наукових видань. Це знак, що широкі народні маси не поступають у тій справі наперед»¹³.

Читацькими інтересами української *шкільної молоді* опікувалася держава та національно-культурні, педагогічні, учительські товариства. Відразу ж відзначмо: те, що дитина відвідує школу, не завжди означало, що дитина ходить поза навчанням до бібліотеки. По-перше, чимало дітей ходило до школи із примусу. «Дехто з бідніших боїться кар і ради святого спокою шле дитину з мусу до школи, – зауважували учителі. – Дехто шле дитину до школи, особливо зимовою порою, щоби в хаті збитків не робила. Багато родичів послало б тоді всіх дітей в школу, щоби лиш спокій мати в дома, а з весною діти ці знову в господарстві здадуться. Користь з такої науки до них не промовляє і не переконує їх»¹⁴.

¹⁰ Виздрик В. З історії українського шкільництва Галичини...

¹¹ Там само. С. 53.

¹² Книжка й газета в маси. *Громадський голос* (Львів). 1934. Чис. 39. С. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Як упорядувати фреквенцію в народній школі. *Учительське слово*. 1921. Чис. 13. С. 3.

По-друге, чимало українських педагогів не намагалися або просто не могли зацікавити дитину книгою. Зокрема із-поміж 58 тис. учителів у народних школах 23 тис. були некваліфікованими або малокваліфікованими педагогами, а в середніх школах кількість таких сягала 43 %¹⁵. «Кілько у нас є таких осібняків, що охотніше заміняють годину читання денно на п'ять-шість годинне «луплене» у «мізерки»... Цілі прегарні бібліотеки були би в хаті картограя за витрачені суми», – зауважували члени національно-культурних товариств¹⁶.

Читацькі уподобання тогочасної учнівської молоді, на нашу думку, доцільно розділити на дві групи (у кожній із них основним ставав щораз інший тип книги):

- діти до семи років (дошкільний вік), для яких педагоги готували
- «забавкові» книги з ілюстраціями та з мінімальним текстом;
- діти 7–12 років, для навчання яких учителі використовували ілюстровані, поступово заповнювані невеликими віршовими та прозовими пізнавальними й розважальними («розривковими») текстами навчальні книги.

Не акцентуючи на читацьких уподобаннях польської молоді, виокремимо особливості читацьких зацікавлень українських дітей. Для найменших із них (перша група), педагоги рекомендували укомплектовувати шкільні бібліотеки розвитковою літературою. «Які саме книжки треба підсувати дітворі, щоби розбудити в неї любов до читання, над сим розводитися не потрібно. Кожний з нас знає, що найліпше підходять тут казки, байки, повісті, короткі оповідання, описи подорожній і країв та життєписи славних людей», – відзначали українські вчителі¹⁷. Українська громадськість наголошувала, що «через читання таких книжок дитина розвиває свій ум, образує почування, переноситься фантазією в далекі краї, пізнає людей і їх життє, велич багатства і красу природи, вчиться розрізняти добре від злого, оцінювати вчинки людей, вироблює характер»¹⁸.

Українські педагоги пропонували дошкільнятам казки Богдана Лепкого («Про діда, бабу і кривеньку качечку»), «Про лиху мачуху») і Вільгельма Гауффа (Wilhelm Hauff), байки Леоніда Глібова, «Казку про царевича Івана» Романа Завадовича та «Віршовану азбуку» Олесея Чмелика, «Мандрівки Мишки-Гризикнижки по Львові» і «Пригоди Ромка-Бомка» Антона Лотоцького, «Юрза-Мурза» Юрія Шкрумеляка або ж «Пригоди Юрчика Кучерявого» Вуйка Влодка (Володимира Радзикевича), вірші Марійки Підгірянки, «Малі герої» та оповідання про тварин Віри Лебедової (Костянтини Малицької), «Кравчиню Марусю» і «Мати-страдницю» Марії Домбровської (Maria Dąbrowska) і тексти, які привчали школярів до читання, ощадливості, до дотримання правил гігієни: «Про котика, що складав сотик до сотика», «Малий лікар: гігієна для дітей в образах і віршах» Юрія Шкрумеляка тощо.

Бібліотекарі, які рекомендували дошкільнятам таку літературу, виходили з того, що «завданням школи повинно бути на першій місці старання про виховання дитини, а опісля жура про придбання їй потрібного знання». Саме тому, на думку педагогів, «найблагодійнішим чинником для виховання й навчання» була дитяча література – «книжечки до читання з байками, казками, оповіданнями, вершиками

¹⁵ Шкільна політика. *Учительське слово*. 1925. 1 квітня. С. 18.

¹⁶ «Учитель». *Учительське слово*. 1925. 1 квітня. С. 19.

¹⁷ Учитель і дівочі бібліотеки. *Учительське слово*. 1925. Чис. 5. С. 11.

¹⁸ Там само.

та дитяча газета»¹⁹. Учителі переконували батьків, що «книжка, се особливо в наших часах, найглибша основа всякої духовної праці, всякого культурного оновлення і відродження в народі. Вона світоч і вершина духовного надбання і майна нації, вона зберігає і поширює скарби духової творчості народу від століть до століть, від покоління до покоління [...] Книжка, як той добрий приятель, свідчить перед трибуналом цілого світа про творчу працю і творчі таланти народу»²⁰. Однак, на думку дописувачів часопису «Учительське слово», «являється наша українська книжка і з огляду на своє значіння і з уваги на своє поширення – мов та бідна сирітка в казці, що все тільки бачить пишне багатство своїх щасливих сестер, а сама все ще примушувана ховатися по кутках, небачена ніким і нікому не відома»²¹.

Для навчання дітей 7–12 років, як уже йшлося раніше, учителі використовували навчальні ілюстровані книжечки, на сторінках яких були невеликі віршовані та прозові пізнавальні або розважальні («розривкові») тексти. Також для дітей початкових класів українська громадськість пропонувала передплачувати серії книг «Пластової бібліотеки», «Діточої бібліотеки», «Бібліотеки для молоді», «Золотої Бібліотеки Української Дитини», «Подарункових барвних книжок», «Повістевої бібліотеки» тощо. У 20-х–30-х рр. ХХ ст. значною популярністю в української дітвори користувався журнал «Світ дитини» Михайла Таранька, який пропонував малим читачам казки, оповідання, «забави та іграшки», пісні, загадки тощо²². Цей журнал був популярним в українському середовищі.

«Чого дитина навчиться через читання сеї газетки, сего ніколи ненаучили би ся із приписаних, бездушних шкільних підручників, які є для української дитини чужі й відпихаючі. Від них віє холодний вітер і студінь, що морозить у палких діточих серцях святі почування до всього що своє і рідне», – із сумом зауважували учителі²³.

Батьки українських дітей відзначали, що, «коли не брати під увагу всієї нашої дитячої літератури, але глянути тільки на каталог видавництва “Світ Дитини”, стане ясно, кільки зроблено в нас, чи пак кільки зробило те най більше наше видавництво дитячої літератури в тому напрямі, щоб наші найменші і ті старші від них мали відповідну для себе книжку»²⁴. Однак, констатували сучасники, «нема у нас 5 000 інтелігентних родин, які уважали би за свій обов’язок і потребу передплачувати сей журнал»²⁵.

Брак попиту в українців на українську навчальну дитячу літературу підштовхував до думки, що українське народне шкільництво в Польщі опинилося «над берегом руїни». «Воно зникає непомітно на наших таки очах і незабаром прийде вже час, де се шкільництво належатиме до гарних, романтичних історичних споминів», – песимістично резюмували педагоги²⁶.

¹⁹ Учитель і дівочі бібліотеки. *Учительське слово*. 1925. Чис. 5. С. 11.

²⁰ Місяці книжки. *Учительське слово*. 1925. Ч. 12. С. 2.

²¹ Там само.

²² Коглобулатова І. Книгарі та книгарні в минулому Львова. Львів: Аверс, 2005. С. 198–199.

²³ Пекуча справа. *Учительське слово*. 1922. Чис. 7–8. С. 13.

²⁴ Дніпровський О. Що Видавництво «Світ Дитини» принесло нашим дітям в 1938-ому році. *Діло*. 1938. 12 грудня. С. 2.

²⁵ Там само.

²⁶ Про народні школи національних меншостей Польщі. *Учительське слово*. 1925. Чис. 12. С. 14.

Особливо значущими для дитячого читання, на їхню думку, були твори, що популяризували українську історію та краєзнавство (напр.: «Пісня про минуле України» Романа Завадовича, «Пізнай свій рідний край» (оповідання про мандрівку Карпатами) Мирона Заклинського, «По рідному краю» Дмитра Дорошенка). Важливими були також твори, присвячені знаковим постатям і подіям української історії, культури й літератури, наприклад «Дядько Тарас» В. Полянського, «Отрок князя Романа» А. Лотоцького, «Анна Ярославна – королева Франції», «Княгиня Романова», «Будівничий держави», «Дмитро Детько», «Кульчицький – герой Відня», «Іванко Берладник або пропаща сила», «За Сян!» Івана Филипчака²⁷.

Українським школярам Львова рекомендовано читати твори класиків української та світової літератури. До «підставової лектури» школярів та гімназистів зараховували тексти з канону української літератури XIX ст. (повністю чи фрагментарно): твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Лесі Українки, Івана Нечуя-Левицького, Панаса Мирного. Особливе зацікавлення юних читачів викликали історичні романи їхнього сучасника Андрія Чайковського (передусім «За сестрою», «На уходах»), що розвивали «козацьку» тематику²⁸.

Одним із тогочасних «бестселерів» для українських підлітків стала Трилогія Богдана Лепкого «Мотря», «Батурын», «Не вбивай», присвячена постаті Івана Мазепи. Інтерес у шкільної молоді викликали і твори знаного львівського педагога та письменника Юрія Рудницького (Юліяна Опільського), присвячені давній історії України («Іду на ви», «Ідоли пануть», «Сумерк»), хоча не усі з них були рекомендовані для читання. Важливими для виховання львівських школярів у міжвоєнний час вважали також книги про події Першої світової війни, про Листопадовий зрив, про перебіг українсько-польської війни 1918–1919 рр. та визвольних змагань 20-х рр. XX ст.

Значну увагу педагоги приділяли читанню пригодницьких текстів Жуль Верна (Jules Gabriel Verne), Данієля Дефо (Daniel Defoe) («Робінзон Крузо») та Джонатана Свіфта (Jonathan Swift) («Мандри Гуллівера»). Саме ці книги, oprіч таких текстів, як «Син України» Ігоря Федева та Валентина Злотопольця, «Лис Микита» Івана Франка та «На уходах» А. Чайковського, привертала найбільшу увагу львівських школярів 20–30-х рр.²⁹

Із великим ентузіазмом школярі сприймали читання «Пригод Тома Соєра», «Пригод Гекльберрі Фінна» Марка Твена (Mark Twain), «Острова скарбів» Роберта Луїса Стівенсона (Robert Louis Stevenson). Твори формували міф пірата, суміщений із картинами морських мандрівок, пригод, екзотичної природи тощо. У цьому ж сегменті юнацьких захоплень міжвоєнних галицьких читачів опинилися тексти Артура Конан-Дойля про Шерлока Холмса (Arthur Conan Doyle) («Знак чотирьох», «Пес Баскервільів», «Острів божевільних»). Інший полюс молодіжного читання займала патріотична «лектура» – насамперед історичні романи, присвячені князюму періодові («Князь Ярослав Осмомисл» Осипа Назарука) й козацькій добі³⁰.

²⁷ Голик Р. Книжна культура, читання й етносоціальні уявлення галичан кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Львів, 2011. Вип. 6. С. 98–108.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

Зауважмо, що для вивчення української мови та літератури школярам слугували видання курсу історії української літератури В. Радзиковича, передвоєнна граматика української мови Степана Смаль-Стоцького та Федора Гартнера і «пізніша» фундаментальна граматика Василя Сімовича. До цього додавалися читанки та хрестоматії. Зокрема у 20-х рр. ХХ ст. популярними були читанки Антона Крушельницького, які охоплювали широке коло текстів – від казок і найпростіших притекстових-коментарів до історичних та пізнавальних замальовок.

Наприклад, «Шоста читанка» А. Крушельницького (Київ, 1922) мала казки («Лисичка-сваха», «Білосніжка» Вільгельма Гауффа (Wilhelm Hauff), «Ріккі-Тіккі-Таві» Редьярда Кіплінга (Rudyard Kipling), перекази про запорожців, «козацькі» тексти А. Чайковського, Дмитра Яворницького і Спиридона Черкасенка, оповідання Михайла Яцкова, твори І. Франка, Осипа Федьковича, поезії Лесі Українки, Олександра Олеся, історичні есеї Івана Крип'якевича, географічні нариси Степана Рудницького, розповіді Едмонда де Амічіса (Edmondo De Amicis), «народні міфи» і навіть притчу про єдиного з візантійського середньовічного роману про Варлаама і Йоасафа³¹.

До деякої міри тієї ж схеми дотримувалися і в інших тогочасних читанках («Писанка» Богдана Заклинського, «Рідне слово» А. Домбровського тощо). Натомість читанка Омеляна Поповича містила повчанням про значення сім'ї, зокрема матері, про послух, міфологічні розповіді про селянина й русалку, алегоричну байку про край дармодів, народні казки та прислів'я, а водночас зразкові побажання дітей своїм родичам тощо. Наступний блок читанки формував природописний відділ із розповідями про тварин та метеорологічні явища і їх генезу, а також технологічні новинки.

Значне зацікавлення українських школярів викликала література, присвячена модерній техніці («Від Ікара до Лінберга. Оповідання про те, як люди навчилися літати у повітрі» (Львів, 1936), «Повітря говорить. Оповідання про найновіші винаходи, радіо й телевізію» Едварда Жарського), а також географічним відкриттям («Країна фйордів» Мирослава Ріпецького, що розповідала про Норвегію), астрономії («Вселенна. Начерк астрономії», «Наш Всесвіт і його будова» Івана Раковського). Для початківців-школярів були призначені «Загальні основи музики» відомого композитора Станіслава Людкевича і «Теорія драматичного мистецтва» театрознавця Михайла Роздольського, які публікували львівські й провінційні видавництва³².

Окремий сегмент займала дитяча й молодіжна релігійна література («Життя Ісуса Христа» Моріса Мешлера, «Життя Господа Нашого Ісуса Христа» о. Василя Лициняка, «Хлопчик із Назарету», «Зоря світу. Оповідання з життя Пречистої Діви Марії» Омеляна Квіта, дитячі молитовники). До цієї категорії читання зараховуємо також твори, приурочені до дня св. Миколая («Гості з-за хмар. Сценічна картина в 2-х відслонах на св. Миколая» Р. Завадовича, «Гостина Святого Миколая» А. Лотоцького), тексти різдвяної тематики. Упродовж міжвоєнного періоду ХХ ст. серед української молоді Галичини значного поширення набули сокільські та пластові ідеї. Зважаючи на цей чинник, у краю дедалі більшої популярності набували спортивні видання, авторами яких здебільшого виступали члени товариств «Сокіл»,

³¹ Голик Р. Книжна культура, читання й етносоціальні уявлення галичан...

³² Оповідка видавництва «Загальна книгозбірня» в Коломиї вул. Дідушицьких. Коломия, 1931. Чис. 18. С. 3.

«Січ», «Пласт». Книги «соколів», пластунів пропагували серед молоді заняття спортом, закликали вступати до українських молодіжних патріотичних організацій.

Із-поміж книг цієї тематичної «ніші» виокремимо праці Івана Боберського «Рухові забави й гри», «Вправи з хоругвочцями», «Вправи палицями й списами»; Оксани Суховерської «Рухові забави й гри з мелодіями й примівками»; Е. Жарського «Біги», «В здоровому тілі, здорова душа»; Степана Гайдучка «103 вежі», «Вправи вільноруч»; Михайла Тріля «Трійкові вежі», «Чвіркові вежі», а також посібники Тараса Франка («Історія й теорія руханки»), Романа Дашкевича, Дарії Навроцької³³.

Згодом вийшли друком підручники з досить нових на той час видів спорту, які у 20–30-х рр. XX ст. поступово ставали масовими, а тому приваблювали юних читачів та їхніх учителів. Це, зокрема, стосувалося футболу, якому Омелян Верхола присвятив праці «Копаний м'яч» та «Правила до копаного м'яча». Тогочасні вчителі прагнули зацікавити своїх підопічних також ручним м'ячем, баскетболом, легкою атлетикою, про що свідчать праці «Відбиванка» С. Гайдучка, а також дослідження «Вправи на дручнику», «Вправи на поручні» М. Тріля.

Модними серед молодих львів'ян були також ковзани й лижі та книги про відповідні види спорту (Іван Мриц «Наука їзди на лещатах»), а серед старших – різні види боротьби (Е. Жарський «Боротьба навкулачки»). Деякі школяри пов'язували дозвілля з шахами, яким також було присвячено спеціальні книжки (Михайло Присташ «Наука гри в шахи»). Поширення портативних фотоапаратів наприкінці 30-х рр. сприяло зростанню популярності книг цієї тематики (С. Щурат «Вчимося фотографувати»)³⁴.

Завершуючи огляд читацьких уподобань української молоді, відзначмо й деякі особливості окресленого «читацького» періоду. По-перше, значна кількість українських школярів читала радше польською мовою, ніж українською, зважаючи на брак українських підручників та художньої літератури. До прикладу, 1924 року у Другій Речі Посполитій вийшли друком тільки 52 українські книги³⁵. «Скаже хтось: не пишуть наші письменники гарних книжок і тому люди не купують і не читають. Брехня, – обурювалася українська еліта. – В кожного письменника є якісь твори, написані здебільшого потом і кров'ю, серед голоду й холоду, на перекір... письменницькій долі, але – видавців нема! Твори лежать, старіються, автори зі смутком дивляться на них і втрачють охоту писати щось нового – бо для кого й на що?»³⁶.

По-друге, тексти польських авторів викликали у львівських українських школярів двояке враження. Зокрема вивчення трилогії Генрика Сенкевича (Henryk Sienkiewicz) «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володійовський» як обов'язкового тексту шкільної програми ставало для них нав'язуванням чужої ідентичності та поглядів, несумісних із національними переконаннями. Наслідком примусового читання творів цього автора, спрямованих на «покріплення сердець польських читачів», стало зростання впливів української підпільної преси (часопис «Сурма» та ін.) на молодь та відповідних ідей на учнів старших класів гімназій, частина з яких стала членами УВО, а згодом – ОУН. Інших класиків польської літератури,

³³ Голик Р. Книжна культура... С. 98–108.

³⁴ Там само.

³⁵ Місяці і книжки. С. 3.

³⁶ Там само. С. 6

чий тексти вивчали в гімназіях (Марія Конопницька (Maria Konopnicka.), Еліза Ожешко (Eliza Orzeszkowa), Болеслав Прус (Bolesław Prus), Стефан Жеромський (Stefan Żeromski), А. Міцкевич) українські учні сприймали нейтрально.

По-третє, на відміну від польської літератури, «нейтральний прошарок лектури» формували тексти німецьких авторів, насамперед Йоганна Вольфганга Гете (Johann Wolfgang von Goethe) та Фрідріха Шіллера (Friedrich Schiller), а також підручники німецької мови, що була базовою серед іноземних мов у львівських школах. Не випадково на початку 20-х рр. серед українських школярів залишалися популярними передвоєнні підручники Андрія Алиськевича та Романа Гамчикевича «Німецька презентація для 4 класу шкіл середніх» і «Вправи німецькі для 4 класу середніх шкіл», «Німецькі вправи для другої класу шкіл середніх» та «Німецькі вправи для першої класу середніх» тощо³⁷.

Важливим аспектом міжвоєнного шкільного читання, особливо у класичних гімназіях, були адаптовані до шкільного вжитку видання творів грецьких («Іліади» та «Одіссеї» Гомера (Ὅμηρος)) та латинських («Енеїда» Публія Вергілія Марона (Publius Vergilius Maro), «Оди» Квінт Гораций Флакк (Quintus Horatius Flaccus), «Метаморфоз» Публія Овідія Назона (Publius Ovidius Naso), промови Марка Туллія Ціцерона (Marcus Tullius Cicero), «Записки про галльську війну» Гая Юлія Цезаря (Gaius Iulius Caesar) авторів в оригіналі, їх підрядкові переклади («скрипти» із друкарні Вільгельма Цукеркандля), латинські й грецькі підручники й хрестоматії тощо.

По-четверте, популярними, особливо у 20-х – на початку 30-х рр. були й дитячі видання українських класиків та перекладної літератури, опублікованої в УСРР–УРСР у період т. зв. «червоного ренесансу». Видання з Києва та Харкова 20-х рр. (переклади Томаса Майна Ріда (Thomas Mayne Reid), Джеймса Фенімора Купера (James Fenimore Cooper), Джека Лондона (Jack London), Віктора-Марі Гюго (Victor-Marie Hugo), Джозефа Редьярда Кіплінга, Чарльза Джона Гаффема Діккенса (Charles John Huffam Dickens), Емілі Золя (Émile Zola), Анатолія Франса (Anatole France) тощо) визначали читацькі зацікавлення серед школярів та гімназистів Львова. У багатьох випадках ці книги позитивно впливали на естетичні смаки та мовні навички учнів. Роман Волчук пригадував «Книгу джунглів» Р. Кіплінга «у гарному харківському перекладі 20-х років», яку йому читала Софія Парфанович. «Книжка великого формату була чудово ілюстрована, я вписував з неї нові українські слова, яких доти не знав. Мені й досі здається, що то була найзахопливіша лектура мого життя», – відзначав він³⁸.

Наголосімо, що у міжвоєнній Польщі існував неофіційний, небажаний, навіть заборонений сегмент лектури школярів, до якого зараховували дешеві польські та українські масові видання (т. зв. «брукові» друки): історія св. Геновефи, «Бен-Гур», «Фабіоля», пророцтва Михальди, детективні тексти про Натана Пінкертонна й Арсена Люпена, переробки конан-дойлівських детективів про Шерлока Холмса, «пригоди» Джека Тексаса, Баффало Біла й Рінальдо Рінальдіні). Їх читали приховано, щоб уникнути догани. Однак, до прикладу, видавництво Бардаха поширювало не тільки дешеву масову літературу, а й шкільні підручники³⁹.

³⁷ Голик Р. Книжна культура... С. 98–108.

³⁸ Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. Київ: Критика, 2011. С. 38.

³⁹ Голик Р. Книжна культура... С. 98–108.

У перелікові «небажаних» були також твори Гі де Мопассана (Guy de Maupassant), Джованні Бокаччо (Giovanni Boccaccio) «Декамерон», деякі тексти Емілія Золя, Стефана Жеромського, Габрієли Запольської (Gabriela Zapolska), політична література, т. зв. «жовта» бульварна преса, любовні романи тощо. Частина тогочасних фахівців зі шкільної лектури виправдовували такі учнівські смаки, інші ж вважали їх небезпечними, такими, що потурають злочинним нахилам, штовхають до політичної радикалізації. У сприйманні багатьох дорослих небажаними для дитячого читання були навіть класичні тексти, наприклад «Енеїда» І. Котляревського⁴⁰.

Моральні сумніви викликало й читання емоційно важкого «Злочину і кари» Фйодора Достоєвського (Федор Достоевский). Загалом же школярів скеровували до текстів, які мали виховувати любов до рідного краю (Галичини та України загалом), прищеплювати прийняті на той час норми моралі і правила доброї поведінки (звідси, тексти на зразок «Як поводитьсь добра українська дитина»), розширювати світогляд, давати знання про світ, природу та людину, акцентувати на визвольних змаганнях українців, підтримувати культ національних героїв, а водночас розвивати релігійний пієтизм, повагу до Української греко-католицької церкви, до її церковних свят та святих (зокрема до св. Миколая).

Отже, упродовж 20-х–30-х рр. ХХ ст. українська ерудована молодь виявляла значне зацікавлення українською та іноземною науковою, довідковою, художньою літературою. Шкільну та дитячу літературу міжвоєнного Львова поширювали десятки місцевих українських видавництв: концерн «Українська преса» та «Світ Дитини» М. Таранька, релігійна «Добра книжка», видавництво Миколи Матвійчука, «Русалка» Григорія Гануляка та ін. Їх зусиллями український читач отримав нагоду рідною мовою прочитати найкращі зразки світової літератури.

Загалом же ситуація зі шкільною лектурою в Галичині не була надто сприятливою для українців. Шкільні бібліотеки у Другій Речі Посполитій становили понад 70 % від загальної кількості усіх бібліотек держави, проте на українські книгозбірні припадало не більш ніж 15 % від їх загальної кількості. Основна причина – у тому, що польський уряд створював штучні бюрократичні / законодавчі перепони для повноцінної роботи української шкільної бібліотеки. Ситуація значно погіршилася після планомірної ліквідації значної кількості українських шкіл у Галичині, а також тоді, коли почали заохочувати громадськість краю відкривати т. зв. утраквістичні (двомовні) навчальні заклади. Як наслідок – на тлі браку кваліфікованих, національно свідомих українських педагогів (які б розуміли важливе значення шкільних книгозбірень у національно-культурному розвитку дітей), браку коштів на комплектацію українських шкільних бібліотек необхідною літературою, відсутності державного фінансування вони не могли виконувати усіх покладених на них завдань не тільки в освітній, але й в інших галузях тогочасного суспільно-культурного життя Львова.

В умовах, коли не було державної підтримки, українська бібліотечна справа у Другій Речі Посполитій зосередилася «у руках» громадських інституцій, які доклали чимало зусиль, щоби збільшити кількість українських книгозбірень у Другій Речі Посполитій, передусім у Галичині. Незважаючи на те що бібліотеки «Прогресу», «Рідної школи», «Учительської громади», «Взаємної помочі українського

⁴⁰ О-Ка [Ольга Кузьмович]. Про це і те. Нью-Йорк, 2000. С. 50.

вчительства» потерпали від свавілля чиновників, обмежень тощо, у 20-х–30-х рр. ХХ ст. вони мали надзвичайно важливе значення для національного освідомлення місцевого українськомовного населення і стали одними з осередків «опозиційності» до польської влади.

Читацькі інтереси українських школярів формувалися залежно від світогляду їхніх батьків, від переконань учителів, також і від відповідної освітньої лінії місцевих та центральних органів влади. Для неграмотних дітей Львова педагоги, національно-культурні товариства поширювали книжечки, які подавали елементарні знання із читання, учили письма й математики. Читацькі пріоритети українських школярів та гімназистів цього часу різнилися залежно від віку, уподобань та інших об'єктивних і суб'єктивних чинників. Однак відзначмо, що спеціальне зацікавлення українських гімназистів та школярів, особливо тих, які входили до тасмних молодіжних націоналістичних формувань, становив небажаний, навіть заборонений сегмент лектури школярів. Водночас «офіційне» читання, яке культивували в українських школах та гімназіях Галичини 1920–1930-х рр., було спрямоване проти асиміляції та полонізації, на формування та зміцнення національної свідомості українців краю. Як засвідчило культурне та політичне життя міжвоєнного часу та подальші історичні події, такий підхід до читання дав свій результат, інтегруючи українську спільноту довкола певних ідеалів, мобілізуючи її у відстоюванні своїх прав та свобод.

ВПЛИВ ХОЛМСЬКИХ ПОДІЙ НА ЕСКАЛАЦІЮ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ І В ГАЛИЧИНІ. 1938–1944 рр.

Представлена тема залишається вельми дискусійною в українській і польській історіографіях та дразливим аспектом сучасних відносин двох сусідніх народів. Зокрема принциповим залишається питання про причини українсько-польського кровопролиття, про те, хто першим його розпочав. Існують різні версії, але факти свідчать, що масові знищення розпочалися на Холмщині¹.

Автори поставили за мету простежити наростання українсько-польського конфлікту на Холмщині та виявити його вплив на трагічні події на Волині і в Галичині в роки Другої світової війни.

Українсько-польські відносини особливо загострилися напередодні війни. Як стверджують деякі історики, форм середньовічного варварства набував наступ влади Другої Речі Посполитої на права православних українців Холмщини, Підляшшя, Полісся та Волині. Останні не тільки зазнали моральних та фізичних знущань, а й стали свідками цілеспрямованого та жадливого руйнування церков. «У 1938 році важкі хмари надійшли на страждальну українську землю – Холмщину, – згадував її тогочасний житель М. Кухарчук. – Поляки, як і скрізь, старалися знищити з поверхні землі всякі сліди українства. На Холмщині були ними православні церкви. Ще перед початком руїни Холмщини так звані «кракуси» і члени «Стшельця» нападали на українських діячів цього краю, щоб стероризувати, старалися налякати людей і добитися того, аби українці переносили метрики з церкви до костьола. Весною такі заходи стали вже масовими, а по них пішла акція руйнування церков, капличок, хрестів, цвинтарів. Холмщачки чинили опір»².

Незважаючи на рішучі протести православних українців, обурення передових польських громадян, осудну реакцію у світі, польський уряд планував нові ревіндикаційно-полонізаційні акції і довів тим самим ситуацію на північно-західних українських землях до кипіння³. Характеризуючи ставлення українців-волинян до поляків через дії у 1938–1939 рр. на сусідній із Волинню Холмщині, сучасник подій Г. Стецюк писав у мемуарах: «Польський ураган ламав, палив, нищив наші

¹ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті. Роздуми над ново-віднайденими документами про польсько-українські взаємини під час Другої світової війни. *Війни і мир, або «Українці – поляки: брати / вороги, сусіди...»*. Київ: Вид-во АТЗТ «Українська прес-група», 2004. С. 304.

² Закерзоня: Спомини вояків УПА / упоряд. Б. Гук. Варшава, 1998. Т. 4. С. 38.

³ Купріянович Г. 1938. Акція руйнування православних церков на Холмщині та Південному Підляшші. Холм, 2008. С. 60, 66–70; Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. Львів: Часопис, 2012. С. 386–387.

історичні споруди, нашу гордість і нашу ідентичність, і все це діялося у ХХ столітті [...] з благословення польської католицької ієрархії, варшавського уряду, за підтримки Ватикану [...] Нищівну роботу на Волині проводили осадники, вони зневажали людей [...] В моєму серці ненависть горіла, наче вулкан, до поляків за знущання над народом, священниками, руйнування спадщини, історичних вартостей, святинь і т. д. і було бажання помститися за всі ті кривди»⁴.

Приєднавши безпосередньо до Третього Рейху деякі польські райони на півночі та північному заході загальною площею приблизно 90 тис. кв. км із 10 млн мешканців, на решті території центральної Польщі декретом від 12 жовтня 1939 року Адольф Гітлер (Adolf Hitler) утворив Генеральне губернаторство (ГГ) із центром у Кракові – різновид колоніальної території, якою керував цивільний німецький уряд на чолі з генерал-губернатором, що безпосередньо підпорядковувався фюрерові. Загалом ГГ охоплювало територію у 95 тис. кв. км із населенням 12 млн осіб. Тоді тут опинилися Лемківщина, частина Надсяння, Холмщина з півднем Підляшшя, що складало 16 тис. кв. км українських етнічних земель із 1,2 млн мешканців, зокрема майже 500 тис. українців і близько 200 тис. римо-католиків, для яких українська мова була рідною⁵.

Для початкового періоду Другої світової війни характерні, з одного боку, справжнє національне відродження Закерзоння, з іншого – наростання антиукраїнських настроїв серед поляків, які вважали, що відродження відбувається шляхом дедалі більших утисків їх окупаційною владою⁶. Справа в тому, що до липня 1941 року в Генеральному губернаторстві поляки склали 65 % населення. Утримувати їх у покори окупантам було набагато складніше, аніж контролювати якихось 600–700 тис. українців (24 % відсотки населення краю). Тому німці планували використовувати українських мешканців проти польських⁷.

Сподіваючись на негативну реакцію польського населення, окупанти навмисно всіляко рекламували «привілейоване» становище українців. Наприклад, генерал-губернатор Ганс Франк (Hans Frank) заявив після зустрічі з Гітлером на початку березня 1940 року: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній Губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський і пронімецький»⁸. Правда, значно пізніше, 14 січня 1944 року, Г. Франк записав у своєму щоденникові: «Якщо колись виграємо війну, то не матимемо нічого проти того, щоб зробити з поляків і українців і усього, що тут волочиться, рубанку. Але

⁴ Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Спогади. Вінніпег, 1988. С. 14–15.

⁵ Макар Ю., Горний Н., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. С. 394.

⁶ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / відп. ред та упоряд. В. В'ятрович. Львів, 2011. Т. 1: Війна під час війни. 1942–1945. С. 51–52.

⁷ Макарчук С. Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, пропозиції. *Україна–Польща: важкі питання*. Луцьк: Терен, 2004. Т. 9: матеріали ІХ і Х Міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6–10 листопада 2001 року) / відп. ред. М. Кучерепа. С. 338.

⁸ Цит. за: Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблеми українсько-польських взаємин. *Україна: культурна, спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 69.

в даний час йдеться лише про те, чи вдасться утримати у спокої, дисципліні та праці майже 15 млн. ворожого і такого, що організовується проти нас, племені»⁹.

Така політика вела до того, що на території Генерального губернаторства стосунки між українцями та поляками постійно загострювалися, оскільки останні оцінювали дії українців як державну «зраду». Із цього приводу в листі від 27 березня 1940 року до активного учасника суспільно-політичного життя української еміграції Кості Мацієвича його колега Іван Феценко-Чопівський писав із Кракова: «Поляки дуже лютують і грозяться. Не дай Бог, як би повернулася моцарствова Польща – бо тоді вона нам покаже»¹⁰.

Наслідки політики протиставлення через фаворизацію далися взнаки дуже швидко. Цілком можливо, саме тому терени Холмщини згодом стали місцем перших спалахів польсько-українського конфлікту, що переросли у війну¹¹.

Відтоді тут починається планове винищення українського населення. Польський дослідник Тадеуш Анджей Ольшанський (Tadeusz Andrzej Olszański) пише, що до проливання крові дійшло уже 1941 року і що то була переважно українська кров. Восени того року бойові загони народовців стратили у ГТ чимало українських діячів Холмщини, а до осені наступного – близько 400 осіб¹². Загалом, за інформацією українського підпілля, від серпня 1942 до серпня 1943 рр. на Холмщині вбито 543 українці¹³.

Справа в тому, що активна діяльність українських організацій та участь українців у місцевих адміністративних органах викликала вельми негативну реакцію польського підпілля, яке вважало, що ці зусилля спрямовані проти поляків та їхнього впливу. У зв'язку із цим вже перші польські виступи проти німецьких окупантів на Холмщині були також спрямовані проти українських активістів, яких поляки трактували як колаборантів. Масла у вогонь українсько-польського розбрату додало й те, що взимку – навесні 1942 року тут з'являються радянські та польські прорадянські партизанські відділи, що в українських документах фігурують як «польсько-большевицькі банди», які – своєю чергою – були відверто вороже налаштовані до «свідомого українського елемента, а зокрема, націоналістичного»¹⁴. «На терені Холмщини, – ішлося у «Хроніці подій на українських землях» за липень 1942 року, – польсько-большевицькі диверсії були у звіттовому періоді спрямовані головним чином проти членів або симпатиків ОУН і взагалі проти свідомих та активних українських громадян. Їх вбивали»¹⁵.

Уже незабаром гітлерівці розпочали пацифікаційну акцію, що мала на меті ліквідувати партизанів. Однак українські селяни не тільки не мали від німців жодного захисту під час цієї акції, а навпаки – стали її жертвами.

⁹ Piotrowski S. Dziennik Hansa Franka. Warszawa: Wyd-wo Prawnicze, 1956. S. 407.

¹⁰ Цит. за: Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. Київ, 1999. С. 222.

¹¹ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 52.

¹² Макарчук С. Українсько-польський конфлікт. Т. 9. С. 343; Łukaszów J. (Olszański T.) Walki polsko-ukraińskie. 1943–1947. *Zeszyty Historyczne* (Paryż). 1989. Z. 90. S. 165.

¹³ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 80.

¹⁴ Там само. С. 60.

¹⁵ Robarts Library, University of Toronto, Peter J. Potichnyi Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine. Vira Marko. Polish-Ukrainian relations: 3 хроніки подій на українських землях. Арк. 14.

Репресії окупантів охопили насамперед південну частину Холмщини, зокрема т.зв. Замойщину (Замостянський та Грубешівський повіти). Від них потерпали переважно села з українським населенням, зокрема ті, які представляли громадський, культурно-освітній, церковний актив. На думку Юрія Гаврилюка, українці, пов'язані не лише з Українським центральним комітетом (УЦК), а й оунівським підпіллям, вбачали у таких випадках намагання поляків, які співпрацювали з окупантами, їхніми руками знищити національний провід. За деякими підрахунками, від рук гітлерівців тоді загинули сотні місцевих українців, із яких поіменно встановлено 294 особи. Кілька сотень українців були запроторені до в'язниць і концтаборів, передовсім до Аушвіцу та Майданека¹⁶.

Як зауважив Володимир В'ятрович, із погляду українців, поляки нищили їх, використовуючи будь-які придатні для цього можливості. Українці бачили в поляках ворогів у лавах польського національного підпілля, радянських партизанських формувань і навіть німецьких поліційних сил. «Очевидно, об'єктивно в жодному випадку не можна списувати всі понесені українські жертви на рахунок польської сторони. Так само, як не можна на українській рахунок записувати ті польські жертви, які впали від рук українських поліцаїв. Відповідальність за них мають нести передусім радянські та німецькі командири, які безпосередньо керували цими акціями. Проте, про об'єктивне сприйняття реальності учасниками конфлікту в той час вже не могло бути й мови і загиблі сприймалися як жертви польсько-української війни.

Керівництво українського підпілля було переконане, що відповідальними за критичні обставини на Холмщині влітку 1942 року є саме польські підпільники. Проводячи активну антинімецьку боротьбу на територіях, в основному заселених українцями, вони реалізовували два важливих завдання: з одного боку, виконували взяті перед Великою Британією та іншими союзниками зобов'язання щодо розгортання партизанських акцій у німецькому тилу; з іншого – такими акціями підставляли під репресії українське населення, яке могло становити небезпеку для польського руху в майбутньому»¹⁷.

Наприкінці 1942 року на Холмщині польські боївки здійснили низку репресивних заходів стосовно українців, обвинувачуючи їх у співпраці з окупантами, причому «караючий меч» опустився на голови не лише оунівців, а й неорганізованих українців. Констатуючи це, київський учений Юрій Шаповал писав: «Саме у відповідь на польські репресії проти українського населення Холмщини, за твердженням оунівських діячів, групи нелегалів на Волині, які переховувалися у лісах, почали здійснювати відплатні репресії щодо польського населення, що з поодиноких перетворилися на постійні напади на польські села і з Волині перекинулись на інші терени Західної України [...]. Події 1942 року на Холмщині надали імпульс подальшій ескалації польсько-українського насильства»¹⁸.

У Генеральному губернаторстві, як зазначив американський історик Тімоті Снайдер (Timothy Snyder), багато освічених українців влаштувалося на, безперечно,

¹⁶ Гаврилюк Ю. Від «лінії Володимира» до «лінії Керзона» (Причинки до історії української Холмщини). *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упоряд. М. Іваник. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. С. 26–27.

¹⁷ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 73–74.

¹⁸ Шаповал Ю. Потенціал взаєморозуміння та історичний простір ненависті... С. 305–306.

вигідних посадах: вони працювали журналістами, учителями, викладачами вищих навчальних закладів, чиновниками тощо. «Співпраця української еліти з німецькою владою, досить раціональна з позиції тих, хто хотів заснувати українську державу та збудувати українську націю, в очах польського руху опору виглядала зрадою, – наголосив він. – Полякам легше було страчувати українських колабораціоністів, аніж німців, оскільки такі дії навряд чи спровокували б репресії польського цивільного населення з боку німців. Тим очевидніше, що для польського руху опору було набагато легше переслідувати українських колабораціоністів, аніж своїх земляків»¹⁹.

Отже, гітлерівці деяким чином фаворизували українське й польське населення там, де воно було слабшою стороною. Безперечно, ця віроломна тактика створювала у протиборчого підпілля враження про взаємну масову колаборацію з нацистами. Поляки у старій зоні гітлерівської окупації вважали українців вислужниками Третього Рейху і постійно завдавали ударів по їхніх господарських, культурних, шкільних, церковних установах. Своєю чергою українці в новій окупаційній зоні на схід від Бугу та Сяну сприймали поляків як німецьких холоуїв і щойно почали масштабну збройну боротьбу із загарбниками, то одразу ж поширили її також на поляків²⁰.

Взаємну ворожнечу посилювала також співпраця деякої частини українців і поляків з окупантами в поліції. Відомо, що в лавах шудманшафтів чимало рятувалося від вивозу на роботу до Рейху, у чому гітлерівці були дуже зацікавлені, оскільки чимраз більші проблеми фронту змушували обмежувати кількість німців, залучених до адміністрації. Наприклад, у Люблінському окрузі було 25 відділків української поліції і аж 95 – польської, причому з них 15 % особового складу працювали у довоєнній державній поліції. Підрозділи гранатової поліції були практично в кожній гміні²¹. За спогадами члена повітового Українського допомогового комітету (УДК) Грубешова Івана Фура, тутешня «кримінальна поліція до кінця 1942 року була обсаджена виключно поляками, що її очолював фольксдойч польського походження. Уряд праці був у польських руках, охороняв поляків перед вивозом до Німеччини, а щоб виконати наложені контингенти, організував їх з поміж української молоді»²². До речі, окупанти були зацікавлені в тому, щоб поляки й українці виїжджали на роботу до Рейху, а тому їм вигідно було нагнітати між ними ворожнечу, адже, рятуючись від взаємної боротьби, частина українців і поляків добровільно зголошувалися до виїзду.

Восени 1942 року з'явився ще один чинник, який істотно вплинув на поглиблення українсько-польського протистояння на Холмщині. Тоді шеф служби безпеки Люблінського дистрикту, бригаденфюрер СС О. Глобочник, який, до речі, прагнув загального «очищення» Генерального губернаторства від євреїв і поляків, вирішив створити на території Замостянського повіту зразкову німецьку колонію («Гімmlерштадт»), що мала охопити 116 населених пунктів, із яких передбачалося виселити 110 тисяч українських і польських селян. Усвідомлюючи, що польське

¹⁹ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999 / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2012. С. 192.

²⁰ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 393.

²¹ Szcześniak A. Droga do nikąd. Działalność Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: Wyd-wo MON, 1973. S. 106.

²² Фур І. Німецька політика і плани на Холмщині в роках 1939–1944. В боротьбі за українську державу / зредагував М. Марунчак. Львів: Меморіал, 1992. С. 880.

підпілля буде нападати на неї, окупанти планували розмістити навколо колонії українських селян, переселених із Замоїщини, тобто створити «захисний пояс навколо німецької поселенської зони», який прикривав би її від ударів польських партизанів, дислокованих у білгорайських лісах. Гітлерівці передбачали і, як з'ясувалося, слушно, що польський гнів впаде передусім на голови переселених українців²³. У переселенській акції, що тривала від 27 листопада 1942 до середини лютого 1943 рр. (у червні – серпні продовжена), разом із німцями брала участь українська поліція та українські адміністратори з повітового Українського допомогового комітету, що дало привід полякам звинуватити українців у співпраці з окупантами²⁴. «Слід відмітити, що при переселюванні поляків німці присилають українську поліцію і наказують в грубіянський спосіб з ними обходитись і навпаки, – вказувалось у тогочасному звіті українського підпілля. – Поляки використовують ці акції в своїй пропаганді, горлаючи, що це робиться тільки через українців»²⁵. І далі наголошено: «Німецька політика на Холмщині визначається поглибленням антагонізму між українцями і поляками. Причому часто використовують поліційні частини одної сторони проти другої. За замордування українця і поляка не перепроводжується жодного слідства»²⁶.

На тогочасну нацистську політику стравлювання обох народів указував комісар держбезпеки УРСР Сергій Савченко в доповідній записці, підготовленій 5 липня 1943 року на ім'я начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) Тимофія Строчака: «Німецькі окупанти, використовуючи поляків у Західній Україні проти українських націоналістів, водночас нещадно розправляються з ними у Генерал-губернаторстві, для чого частково використовують проти поляків тих же українських націоналістів»²⁷.

Водночас польські підпілляники повідомляли своєму еміграційному урядові про те, що німці виселяли поляків «руками українців», а отже, цілком можливо, «найближчі дні і ночі можуть рясно спливати кров'ю і ясніти загравами пожеж»²⁸. До речі, оцінюючи наслідки переселенської акції і втрати українців, голова Грубешивського повітового УДК Антон Хрущ із гіркотою поставив риторичне запитання: чи варто було національним громадським організаціям погоджуватися на співпрацю з окупаційною адміністрацією та скеровувати на себе гнів поляків, щоб не мати з боку німців розуміння проблем українського населення, фінансової допомоги для переселенців, гарантії безпеки для українців та їхніх провідників²⁹.

Як бачимо, під час проведення акції виселення й осадництва окупанти свідомо намагалися спровокувати та підсилити міжетнічний українсько-польський

²³ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. С. 173; Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 396; Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінін: монографія. Київ: Грані, 2011. С. 267.

²⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 396.

²⁵ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 166.

²⁶ Там само. С. 168.

²⁷ Поляки та українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945: у 2-х кн. / упоряд.: Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський та ін. Варшава; Київ, 2005. Кн. 1. С. 102 (Серія «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб». Т. 4).

²⁸ Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 / H. Czarnocka, K. Iranek-Osmecki, J. Garliński i in. Londyn, 1973. Т. 2. S. 394.

²⁹ Макар Ю., Горний Н., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 407.

конфлікт, що їм і вдалося. Польські націоналістичні партизани до весни 1943 року включно, тобто до початку кривавих подій на Волині, убили не менш ніж 400 представників сільської української інтелігенції і духовенства. Як зауважив російський дослідник Александр Гогун (Александр Гогун), вони влаштували «терор проти націоналістично налаштованої української еліти, зокрема й тому, що розуміли: саме в цьому середовищі гніздиться маса «сепаратистів», які мріють про відділення від Речі Посполитої південно-східних окраїн»³⁰. На його думку, польський терор впливав не лише на українських селян, а й на керівництво політичної організації – ОУН(б), котре розуміло, що нове панування поляків, реальна перспектива якого замаячила в кінці 1942 року, принесе повторення того ж польського терору періоду 30-х рр. Тільки терору, посиленого обставинами нацистської окупації і воєнного часу. «Тому українсько-польське військове зіткнення, – зауважив він, – було дуже ймовірним і було б дивним, якби ця війна не розпочалася»³¹.

Отже, у часи воєнного лихоліття перше міжетнічне українсько-польське зіткнення свідомо спровокували самі окупанти, які своїми діями спричинили проти українців польський терор, а поляки – своєю чергою – власними акціями накликали на українських селян німецькі репресії.

Наслідком нацистської провокації став польський терор проти українців, який почав стрімко переходити від індивідуальної до масової розправи, до нищення цілих сіл і до вбивств їхніх мешканців. Тисячі українських утікачів потягнулися через Західний Буг на Волинь. Саме ці біженці у суті речі стали «наочною агітацією», що істотно посилювала антипольські настрої волинян-українців і викликала жажливі розповіді про трагедію на Забужжі³².

Наголосімо, що інформація про хід польсько-української війни циркулювала між різними регіонами – Холмщиною, Волинню, Галичиною, – попри їх ізольованість. Вона істотно впливала на перебіг воєнних дій. Часто емоційно насичені, можливо, перебільшені чутки про жертви на одному терені запалювали вогнище ненависті на іншому. Як уже йшлося вище, думка про те, що трагічні події на Волині значною мірою були спровоковані потраплянням сюди звісток про анти-українські акції на Холмщині, поширена в українській історіографії. Натомість історики Республіки Польща (РП) представляють її як надуману, таку, що слугує їм виправданням, хоча підтвердження цієї думки виявлено у багатьох польських та українських джерелах³³. Наведімо кілька з них. «Доходили також до нас чутки, що на українських землях за Бугом в т.зв. Генеральному Губернаторстві польська партизанка жахливо переслідує наш народ, – згадував Михайло Подворняк. – Невідомо, чи ті чутки були правдиві, але вони запалювали наших людей ненавистю до поляків. Розуміється, що в усьому тому була німецька рука, а може й рука більшовиків, щоб звести ті обидва поневолені народи до взаємної боротьби. Тому німці в Генеральному Губернаторстві тримали українську поліцію для втихомирення

³⁰ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. Спб.: Издат. дом «Нева», 2004. С. 145.

³¹ Там само. С. 146.

³² Гаврилюк Ю. Від «лінії Володимира» до «лінії Керзона»... С. 27; Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 397; Яблонський В. Волинь – 1943: Погляд через 70 років. *Дзеркало тижня* (Київ). 2013. 6 квітня. № 13. С. 15.

³³ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 81.

польських повстанців, а на Волинь прислали поляків. І розпалилася між поляками і українцями нікому не потрібна братовбивча боротьба. Вона забрала багато невинних жертв з одної сторони і з другої і все це вийшло на користь польським ворогам і ворогам нашим. Про всі події на Грубешівщині довідалися українські повстанці на Волині і з такою самою жорстокістю відплатили полякам за кров своїх братів. Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі [...]. І важко було збагнути, що все це робили ніби якісь християни, які в неділю йшли до церкви чи до костела»³⁴.

Інший сучасник тогочасних подій на Волині Феодосій Бохотниця згадував: «У нас було тихо, але ми почули з Холмщини, що там біда – поляки б'ють, нищать наших українських людей. Дітей не щадять, жінок – усіх підряд. Палять там українські села. Як дійшло все це до нас, у наших селах стали збиратися хлопці, рішати: “Давайте допоможемо, бо там біда! Холмщину палять і б'ють!”»³⁵.

Як свідчать документи, навесні 1943 року до сотенного Ігоря, який діяв у районі Іваничів на Волині, звернулися українці із-за Західного Бугу із проханням захистити їх від польських нападів³⁶. Є відомості про те, що делегація холмщаків прийжджала з подібним проханням до Проводу ОУН і пізніше. Як і раніше, керівники Організації знову зверталися до польського підпілля із пропозицією про мирне вирішення всіх проблем, однак позитивної відповіді не отримували³⁷.

Рішення про «деполонізацію» було ухвалено на Волині, тобто на іншому березі Бугу. Цілком можливо, що згаданий «відстріл» на Холмщині став останньою краплею, яка спонукала ОУН до його реалізації³⁸. Підтвердженням цього є липнева 1943 року заява ОУН із приводу волинських подій, у якій, окрім іншого, відображено реакцію Організації на злочини на Холмщині: «Невинні жертви німецької провокаційної політики падають від місяців жертвою масових мордів з боку польських банд. Польські відповідальні круги, найкраще проінформовані в тих відносинах, не зробили нічого, щоб вияснити дійсне положення і вплинути на припинення різни українців»³⁹. І далі у «Заяві» зроблено такий висновок: «Зрозуміло, що українська громадська опінія була потрясена цими жалюгідними подіями, і що такий стан не міг не мати впливу на поставу деяких українських елементів до поляків на цих і інших теренах»⁴⁰.

Переконаним у тому, що холмські поляки спровокували міжетнічний конфлікт, був і митрополит Андрей Шептицький. Зокрема в листі до римо-католицького архієпископа Болеслава Твардовського від 18 серпня 1943 року він писав: «Поляки під прикриттям т. зв. «фольксдойчерів» два роки всюди, де тільки можуть, вороже виступають проти українців і шкодять їм ще й тепер»⁴¹.

³⁴ Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. Вінніпег: Волинь, 1981. С. 175–176.

³⁵ Бохотниця Ф. На допомогу холмщакам. *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах* / упоряд.: М. Іваник. Торонто; Львів, 2014. С. 127.

³⁶ Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів та польські публікації. Київ: Укр. вид спілка, 2003. С. 49.

³⁷ Там само. С. 50.

³⁸ Гогун О. Мотика Г. Від Волинської різанини до акції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. *Український історичний журнал* (Київ). 2012. № 5. С. 210.

³⁹ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках,., Т. 1. С. 220.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Цит. за: Боляновський А. Німецька окупаційна політика... С. 79.

В Архіві актів нових у Варшаві ми знайшли матеріал про те, що у Львові в серпні 1943 року німці «провели польсько-українську конференцію з метою двостороннього примирення». Вони надали польським представникам список, який склала українська поліція, у списку – прізвища 20-и українців, яких убили поляки. Цей факт «польська сторона не стала заперечувати, але обґрунтувала ці вбивства необхідністю самооборони». Українські представники своєю чергою заявили, що «український народ зберігає спокій, попри те, що банди польських партизанів мордують українців на Люблінщині»⁴². Зрозуміло, що цей «спокій» довго не тривав.

Такі заяви ОУН та інші джерела неоднозначно вказують на поінформованість її проводу щодо польського терору проти українців у ГГ і про вплив холмських подій на ескалацію українсько-польського протистояння на Волині та в Галичині. Вони також спростовують думку про те, що хтось нібито міг і не знати, що відбувалося одночасно або навіть ще раніше на протилежному боці кордону. Факти промовисто свідчать, що все-таки очільники обох підпільних армій уважно стежили за подіями в суміжних регіонах. Адже саме необхідністю зміцнити й посилити опір польським нападам за Бугом і Сяном буде продиктований перехід у березні 1944 року кількох українських куренів із Волині та Східної Галичини на Закарзоння⁴³.

На квітень – травень 1943 року витворюється дивовижна ситуація: українське підпілля вже переходить до відкритого повстання проти окупаційної адміністрації на Волині й Поліссі, натомість поляки дедалі більше намагаються закріпитися в цій адміністрації та в її силових структурах, сподіваючись у момент переходу сюди фронту організувати повстання і силами національного підпілля та лояльної до нього польської поліції захопити владу й відновити тут свою державність⁴⁴. Зверхники Армії крайової (АК) розробляють детальні плани повстання та захоплення Львова («бути готовими до боротьби за Львів»), Самбора, Дрогобича, Станіславова, Тернополя. Стосовно Волині, плани передбачали концентрацію наявних тут польських сил у західній частині колишнього Волинського воєводства, оволодіння переправами через Буг, аби забезпечити переміщення польських військ із Люблінщини, гарантувати контроль над Свинаринськими, Землицькими і Смолярськими лісовими масивами, куди слід було передислокувати загоны АК із Польщі, а також здійснити підготовчі заходи для надійного захисту польського населення від «німців і УПА»⁴⁵.

Беручи до уваги наведені вище плани польського військово-політичного керівництва, а також зважаючи на дивовижні ситуативні союзи між поляками та більшовиками і поляками та німцями, керманічі УПА й ОУН(б) на Північно-західних землях України постали перед необхідністю застосовувати симетричні дії, а часто навіть діяти на випередження задля збереження єдності українських земель⁴⁶.

⁴² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Przegląd najważniejszych wydarzeń w kraju. Meldunek tygodniowy z dn. 3.09.1943, sygn. 202/1/42, k. 6.

⁴³ Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. Київ, 2003. С. 178.

⁴⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 398.

⁴⁵ Там само. С. 398–399; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: ISP PAN, 2006. S. 301–302; Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Kraków: Tow-wo Sympatykow Historii, 1998. S. 151–152.

⁴⁶ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 399.

Зрозуміти волинські події, на думку Леоніда Зашкільняка, можна, тільки поставивши їх у контекст українсько-польської «невідомої війни» ХХ ст., яка тривала від початків українсько-польського протиборства в Галичині до 1947 року включно. «Фактично це була війна за державність і незалежність з обох боків, – зазначив він, – тільки розуміння цієї незалежності в двох протиборчих таборах було діаметрально протилежним: українці билися за незалежність України проти Польщі, яку вважали загарбником українських земель; поляки ж захищали своє державне право володіти «кресами», не беручи до уваги українських прагнень, зверхньо вважаючи, що українці не є і не можуть бути суб'єктом міждержавних відносин, сприймаючи їх як «національну меншину» на «історичних польських землях». З такої обопільної безкомпромісності в тогочасних умовах не могло виникнути нічого іншого, окрім «братовбивчої війни». [...] У цій війні, де не було визначеної лінії фронту і яка мала всі риси міжетнічного конфлікту, жертви були логічним продовженням тотального поборювання ворога»⁴⁷.

Українські історики наголошують також на тому, що антипольська акція, яку розпочали бандерівці навесні 1943 року на Волині, потрапила на «сприятливий» ґрунт загальної ненависті українського населення до поляків, які, на думку українців, виступали гнобителями, окупантами, колонізаторами, а ще й колаборантами. Це часто провокувало стихійні напади українців на польське цивільне населення, зокрема те, яке не мало стосунку до підпілля. Відомо чимало випадків анархічних дій поодиноких селянських груп щодо польського населення, які, на жаль, «допустилися кривавої помсти»⁴⁸.

Як свідчать документи українського підпілля, поляки масово співпрацювали з окупантами та з радянськими партизанами, і це було для нього вагомим аргументом на користь знищення польського населення. Наприклад, у звіті оунівського підпілля з Костопільської округи за травень 1943 року зазначено: «Маса ляхів співпрацюють з СД, як сексоти, та з більшовицькою партизанкою, де в силу можливості граблять і мордують свідомих українців [...]. По виході українців з адміністративних урядів пакуються поляки, де кругом показують свою ворожу антиукраїнську роботу»⁴⁹.

Очевидно, що інформація про масову співпрацю з ворогами українського підпілля спричиняла те, що в «антиукраїнській роботі» міг бути звинувачений практично кожен поляк. В українців Волині сформувався чіткий стереотип: поляк – значить «сексот», «ворог». А таких у ті жахливі часи знищували⁵⁰.

Варто пам'ятати, що бази радянських партизанів, Армії крайової і Батальйонів хлопських розміщувалися в польських селах. Тому упівці знищували поселення нерідко із суто воєнних міркувань, що, звичайно, не може бути виправданням

⁴⁷ Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 16. С. 488; Зашкільняк Л. Від «різні» до порозуміння чи навпаки? (Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947). Warszawa: Wyd-wo Literackie, 2011. 524 s.). *Україна модерна*. Київ: Критика, 2011. Ч. 18: Пограниччя. Окраїни. Периферії. С. 252.

⁴⁸ Зашкільняк Л. Невідома війна... С. 490.

⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. Київ; Торонто, 2007. Т. 11: Мережа ОУН (б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). С. 245.

⁵⁰ Патрільяк І. «Встань і борись! Слухай і вір...» С. 401.

терору. Своєю чергою поляки так само вчиняли з українськими селами, що слугували базами для УПА⁵¹.

Ще один важливий аспект – географія польсько-української війни, яка в середині 1943 року переноситься на Галичину, а 1944 року антиукраїнські акції знову розгорнулися на Холмщині.

На посилення напруженості міжетнічного конфлікту в Галичині в середині 1943 року вплинула одержана інформація про антипольські виступи на Волині. «Поляки сильно заактивізувались наслідком волинських подій, – читаємо у підпільному звіті з липня 1943 року. – Є багато польських втікачів з Волині, особливо в прикордонних повітах Сокаль і Радехів. Поляки роз'юшені на українські виступи на Волині, дишуть на українців полум'ям ненависті і жадобою відплати. Вже готуються з їх сторони активні виступи в сторону українців на терені області»⁵². На «кульмінацію настроїв» у Галичині в липні 1943 року, викликану «переходом груп утікачів з Волині через її територію», указували і в одному з тогочасних документів польського підпілля⁵³.

Зазначмо, що у поширенні вогнища польсько-українського протистояння в 1942–1944 рр. своєрідним чином спрацював ефект доміно: інформація про антиукраїнські акції на Холмщині потрапляє на Волинь і провокує там масові антипольські виступи, відомості про які – своєю чергою – штовхають польське підпілля Галичини до посилення антиукраїнських дій⁵⁴.

Із матеріалів українського підпілля випливає, що двосторонні стосунки у Галичині другої половини 1943 року істотно загострилися: «Українство, навпаки, чим раз більше накипає ненавистю до поляків до тої міри, що кожної хвилини готові вирізати поляків до кореня і не буде засміливим твердження, коли скажу, що якраз на тому відтинку українські маси здібні перевести в чин»⁵⁵.

Стосовно тогочасної ситуації на Холмщині, то нових обертів міжетнічна війна почала набирати з поширенням тут інформації про літні події на Волині. Зокрема у звіті українського підпілля за вересень 1943 року з Холмщини ішлося так: «Через міст в Дорогуську перейшло около 900 осіб. Втікачі походили переважно з околиць Любомля [...] Своїми оповіданнями про «звірства» українців [...] викликали паніку на усіх теренах та загострили ще більше відносини. Кожен українець в очах поляків – це «гайдамака», який ходить з ножами та все готов різати поляків. Поляки говорять, що українці виготовляють їм різню в Холмі, що в Союзі Українських Кооператив, в Комітеті [...] найдено зброю, що Іларіон посвятив ножі, що в українському шпиталі отруїли 30 поляків з Волині і т.п.»⁵⁶.

У польському документі, датованому вереснем 1943 року, повідомляли: «Поляки, яким вдається вирватися з волинського пекла, втікають в двох напрямках: південному і західному. Львів і Люблінщина сьогодні становлять головні збірні пункти польських втікачів»⁵⁷.

⁵¹ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным... С. 153.

⁵² Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 108.

⁵³ Сивицький М. Історія польсько-українських конфліктів. Київ, 2005. Т. 2. С. 233.

⁵⁴ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 108.

⁵⁵ Там само. С. 108.

⁵⁶ Там само. С. 80.

⁵⁷ AAN. Informacja. Nr. 4.25.09. 8.10.1943, sygn. 202/III/124, k. 3.

Як зауважив Т. Снайдер, за Західним Бугом між українськими і польськими партизанами розгорнулися запеклі військові сутички. Наприклад, у східній частині довоєнного Люблінського воеводства наприкінці 1943 року протиборчі сторони винищували село за селом. Польські партизани з т.зв. Батальйонів Хлопських відповідали упівцям жорстокістю на жорстокість⁵⁸.

1944 рік розпочався новим спалахом міжетнічної війни, спровокованим наближенням німецько-радянського фронту. Тоді польське підпілля «вирішило [...] зробити наступний крок і застосувати до українців принцип колективної відповідальності в досі небачених у польських операціях масштабах»⁵⁹. На Холмщині, де позиції українського підпілля були досить слабкими, не підкріпленими збройною силою, протистояння вилилося в масові знищення українських сіл. Польська сторона потракувала це як можливу оперативну базу для розвитку українського руху і діяла під гаслом «Од Вепша до Буга – чарна смуга».

Особливо трагічним для українського населення Холмщини виявився березень 1944 року. У той час польське підпілля провело масштабну антиукраїнську операцію – т.зв. «грубешівську революцію»⁶⁰. Навесні того року загопи Армії крайової, наприклад, спалили майже двадцять українських сіл⁶¹.

Поглиблювала драматизм ситуації також діяльність радянської партизанки, що прийшла в ці терени з Білорусі, сформувалася із червоноармійців, які втекли з німецького полону, а також із місцевих селян. «Населення мусить шукати в большевицьких партизан захисту перед польським терором, – констатував у звіті один з оунівських функціонерів Прірва. – Зі своєї сторони, большевицька партизанка нищить прояви національної свідомості серед населення, старається населення комунізувати. Діяльність ОУН в теренах, опанованих АК і большевицькою партизанкою, до переходу фронту паралізується майже цілком. До самого фронту діє лише юнацтво серед шкільної молоді в Холмі, Володаві і Білій Підляській»⁶².

Весняні 1944 року антиукраїнські дії польського підпілля на Холмщині мали не випадковий, а плановий характер, оскільки були елементом його операції та спроб перешкодити поширенню впливів ОУН та УПА. Провідники останніх усвідомлювали, що масштабна «грубешівська революція» мала ізолювати Холмщину від Галичини, не допустивши таким чином поширення ареалу українського самостійницького руху⁶³. Як і раніше, реакція Крайового проводу ОУН Західноукраїнських земель (ЗУЗ) не забарилася. 27 березня 1944 року він закликав «якнайскоріше посилити протипольські акції на теренах ЗУЗ. [...] Акції мусять бути довільно сильні і в часі належить ширити [...] пропаганду, що ці акції – це відплата за холмські

⁵⁸ Снайдер Т. Перетворення націй... С. 214.

⁵⁹ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... С. 183.

⁶⁰ Детально про це див.: Хоменко М., Мельник Н. Села Ласкова страсна п'ятниця. *Кров українська, кров польська... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах*. Торонто; Львів. 2014. С. С. 98–118; Макар Ю., Горний Н., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації... С. 523–549; Пастернак Є. Нарис історії Холмщини та Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег; Торонто, 1968. С. 277; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 114–115 та ін.

⁶¹ Снайдер Т. Перетворення націй... С. 214.

⁶² Robarts Library, University of Toronto, Peter J. Potichnyi Collektion on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine, т. II. Революційно-повстанська боротьба українського народу за своє визволення на Холмщині і Підляшші в рр. 1943–1948 (Звіт д. Прірви), арк. 5.

⁶³ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. С. 148.

польські бандитські вибрики [...] Акції наші мусять змусити поляків заперестати свою роботу на Холмщині. Відчути це мусять польське населення села і міста»⁶⁴. Саме тому з Галичини і Волині на Холмщину передислоковують упівські відділи загальною кількістю 2,5 тис. осіб, формують місцеві сотні, утворюють «Тактичний відтинок Холмської землі». Між протиборчими сторонами спалахнули запеклі бої і навіть постав своєрідний фронт, що простягнувся більш ніж на 100 км, мав кількакілометрову нейтральну смугу. Українці створили т.зв. Холмський фронт УПА, яким командував Степан Новицький – «Спец». У квітні – травні 1944 року упівці розгромили супротивника у районі Посадова, Річок, Забужжя, Великих Очей та ін. На початку червня ворог спробував контратакувати українські позиції, але його було відкинуто⁶⁵.

Усі протиборчі сторони, зокрема прорадянські партизанські загони, що діяли на Люблінщині, перекладали провину за насильство на своїх супротивників. Наприклад, у підпільній газеті «Помста», яку видавала УПА–Захід, у травні 1944 року читаємо: «Не ми, а ляхи хотіли мати з нами війну, так мають. Відплатимо їм страшним пеклом, аж до повного знищення. А там хай нас історія судить»⁶⁶.

Запеклі бої між УПА і АК тривали до липня 1944 року. За підрахунками Гжегожа Мотики (Grzegorz Motyka), кожна зі сторін утратила в боях близько від 3 до 5 тисяч осіб⁶⁷. Із переходом радянсько-німецького фронту міжетнічний конфлікт на Холмщині не припинився, а набув більш прихованих форм і тривав до 1947 року.

Як бачимо, українські й польські дослідники мають цілком різні думки щодо початку й подальшого розгортання українсько-польської міжетнічної війни. Перші роки світового конфлікту супроводжувалися не лише українським національним відродженням Закерзоння, а й наростанням антиукраїнських настроїв серед місцевих поляків, котрі були впевнені, що це відродження – зворотна сторона посиленого тиску на них німецьких окупантів. Намагаючись забезпечити собі панування на захоплених землях, придушити національно-визвольний рух в Україні і Польщі, відвернути увагу від злочинів окупаційного режиму, нацисти навмисно підтримували міжнаціональну ворожнечу, провокували та посилювали її, застосовували різну, але завжди віроломну тактику до українців і поляків, реалізуючи класичне гасло «розділяй і владарюй». Інформація про спровокований гітлерівцями польський терор проти українського населення Холмщини потрапила на Волинь, що, разом з іншими чинниками, призвело до убивств тут поляків, реакція на які – своєю чергою – підштовхнула польське підпілля в Галичині до активізації антиукраїнських дій.

Посилювала взаємну ворожнечу й участь українців та поляків у німецьких адміністративних органах та в поліції.

1944 рік приніс новий спалах міжетнічної війни на Холмщині, пов'язаний із наближенням радянсько-німецького фронту; війни, яка після переходу останнього у липні набула більш прихованих форм.

⁶⁴ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках... Т. 1. С. 352.

⁶⁵ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»... С. 418.

⁶⁶ Цит. за: Зашкільняк Л. Ідеологічні та програмні засади ставлення українських політичних сил до Польщі і поляків у роки Другої світової війни. *Україна–Польща: важкі питання*. Варшава: Тов. Тирса, 2006. Т. 10: матеріали XI Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 26–28 квітня 2005 року). С. 74.

⁶⁷ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960...* S. 398.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРИКОРДОННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Історично етнічне прикордоння між українськими та польськими землями не було тільки географічним простором. У суті речі це складне поняття, у якому відображалася полікультурна динаміка кордону, її змінний характер. Спочатку політики і громадські діячі, а згодом і вчені різних країн прикордонням вважали польсько-українське етнографічне розмежування в Австро-Угорській та Російській імперіях, що виявилось «камемем спотикання» в полеміці між українськими та польськими політиками під час Першої світової війни, після закінчення якої було запропоновано український варіант визначення українсько-польського кордону. До складу Української держави мали приєднати Холмщину на підставі додаткового протоколу до Брестського миру 1918 року, згодом польсько-український кордон планували визначити між ЗУНР і Польщею після Паризької мирної конференції 1919 року. Наступним кроком була пропозиція щодо нового кордону Польщі та Української Народної Республіки (УНР) відповідно до міждержавної угоди, яку підписали Юзеф Пілсудський (Józef Piłsudski) і Симон Петлюра. Однак етнічне пограниччя з огляду на збереження основного національного складу його населення залишалось незмінним, незважаючи на різні наміри встановити українсько-польський державний кордон. Етнічне прикордоння не було «зміщене» й не зазнало кардинальних територіальних змін, хоча більшовицька Росія (згодом створений під її егідою Радянський Союз) згідно з Ризьким мирним договором визнала належність до Польщі великої частини українських земель, що унаслідок цього, однак, не стали етнічно польськими й не пересунули історичного польсько-українського прикордоння далі на схід від т. зв. «лінії Керзона»¹.

Географічно прикордоння охоплювало деякі прикордонні райони територій, щодо яких у польській історіографії вживають термін «східні креси» (тобто окраїни) Другої Речі Посполитої. У статті використано українські географічні терміни до сучасних українських географічних назв і польську географічну термінологію – до польських (окрім тих, які мають історичні українські відповідники, – Холм, Грубешів, Замостя тощо). Поняттям «українсько-польське прикордоння» окреслено сучасне прикордоння між Україною (Любомльський, Турійський, Володимир-Волинський, Горохівський райони Волині й Сокальський, Радехівський, Жовківський, Кам'янка-Струмилівський, Яворівський, Мостиський, Городоцький, Самбірський і Дрогобицький райони Галичини) та Польщею (Біло-Підляський (Biała-Podlaski), Влодавський (Włodawski), Холмський (Chełmski), Красноставський

¹ The History of Poland Since 1863 / R. F. Leslie, A. Polonsky, Jan M. Ciechanowski, Z. A. Pelechynski etc. Cambridge; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney: Cambridge University Press, 1983. P. 135.

(Krasnostawski), Замостський (Zamojski), Грубешівський (Hrubieszowski), Білгорайський (Bilgorajski), Томашівський (Tomaszowski), Любачівський (Lubaczowski), Жешівський (Rzeszowski), Перемишльський (Przemyski), Сяноцький (Sianocki) і Бещадський (Bieszczadzki) повіти).

Історичний та етнічний аспекти українсько-польського прикордоння

Процеси національного відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи, що активувалися ще в XIX ст., вели до поступового формування націй з усіма притаманними їм рисами – прагненням до єдності етнічних територій, до вільного розвитку національних культур та економіки, до самоврядування й адміністративного оформлення національних кордонів. З огляду на прагнення реалізувати право нації на самовизначення, потребу дотримання якого президент США Вудро Вільсон задекларував як політичну мету Першої світової війни, представники політичних еліт розділених між різними державами народів наприкінці згаданої війни проголосили й намагалися утвердити власну державну незалежність в етнографічних межах. Однак ці національні стремління наштовхувалися на силову протидію і стримування великими країнами, у межах яких проживали репрезентовані цими політиками й розділені войовничими сусідами народи. Ці країни діяли зазвичай в інтересах збереження і зміцнення максимальної унітарності та згуртованості багатонаціональних держав, які більше чи менше надавали перевагу у внутрішній політиці титульним націям. «Молоді нації» залежали від далекоюсяжних геополітичних амбіцій наддержав, у складі яких вони перебували й були неспроможними уникнути участі у війнах в інтересах насамперед політико-культурно і соціально-економічно панівних націй, здатних стримати реалізацію планів творення нових держав. Ці процеси, що гальмували реалізацію прагнень нетитульних народів до суверенності, рано чи пізно ставили питання про потребу організувати спротив й розгорнути рух за їх самостійність у найрадикальнішій формі – боротьби за створення незалежних національних держав. Це, зрештою, мало призвести до остаточного оформлення міжнаціональних кордонів. Однак залежність народів, брак належних важелів впливу на зміну *status quo* змушували й далі різні етнічні групи населення співіснувати в національно змішаних прикордонних областях, у яких часто виникали історично зумовлені й тривалі конфліктні ситуації.

Одночасно з національно-визвольними процесами в Центрально-Східній Європі її економічний розвиток стимулював нові тенденції в суспільно-політичному житті її народів. Наростання соціальної боротьби вже пов'язувалося не так із селянством (як свідчить історія, воно не могло реально претендувати на керівну роль в організації новітніх держав, альтернативних великим державним утворенням), як із міськими мешканцями, які дедалі активніше й організованіше ангажували себе в політичну боротьбу. Водночас на прикордонні ситуація залишалася більш-менш «законсервованою» у сенсі домінування аграрно-патріархальних відносин.

У міжвоєнний період на землях України, що перебували у складі Польщі, співіснували представники різних національностей. Слід відзначити, що саме розмірене сільське життя й сили, які визначали його стабільність або нестабільність, були чи не головними чинниками, які впливали на динаміку відносин на українсько-польському прикордонні в мирний час. Однак у роки Другої світової

війни прикордонні райони як зона перманентних конфліктів перетворилися на епіцентр міжетнічної напруженості і кровної ворожнечі, що істотним чином стримували процеси їх економічного розвитку й досягнення належного соціального добробуту його жителів².

Політичне підґрунтя конфлікту на порубіжжі

«Зміцнення кордонів» було з віддавна стратегічним завданням великих держав, що здійснювали його одночасно із заселенням порубіжних територій колоністами з панівного народу. Не була винятком і міжвоєнна Друга Річ Посполита, для якої важливе значення мало прикордоння з СРСР, охорону якого забезпечував Корпус охорони прикордоння (*Korpus Ochrony Pogranicza* – КОП)³.

Не менше значення урядові структури Другої Речі Посполитої надавали відвертій і латентній колонізації українсько-польського прикордоння в межах держави – тим етнічно змішаним землям так званої «внутрішньої межі», що умовно відокремлювала поляків від українців. Місцеві українські жителі сприймали таку політику дуже болісно. Один зі свідків тих подій – Михайло Хом'як – у споминах так характеризував політику Другої Речі Посполитої на польсько-українському етнічному прикордонні:

«Тут польський уряд плянував взагалі позбутись українського автохтонного населення шляхом його переселення з Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя до СРСР. [...] Рівночасно пішов сильний курс польонізації церкви, зокрема церковного шкільництва, а навіть богослужб. Найбільших ударів зазнала Українська Православна Церква на Холмщині, де в 1938 році польські збройні ватаги, при повній підтримці уряду або і за його інспірацією, знищили 189 українських православних церков. [...] Польський режим пробував штучно творити окремих лемківський чи гуцульський сепаратизм порядком творення окремої лемківської чи гуцульської “мови”, “букварів” тощо. Насильство це вчиняли наслані на українські окраїни польські вчителі та ксьондзи»⁴.

Міжнаціональні суперечності

Наслідком національних утисків українців у Другій Речі Посполитій міжвоєнного періоду було масове незадоволення політикою урядів Польщі. Очевидно, що

² Stroński H. Konflikty na pograniczu polsko-ukraińskim w XX wieku. *Konflikty etniczne: źródła, typy, sposoby rozstrzygnięcia: materiały z konferencji zorganizowanej przez Zakład Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (Warszawa, 5–7 grudnia 1994)* / red. tomu: I. Kabzińska-Stawarz, S. Szynkiewicz. Warszawa, 1996. S. 12. Детально див.: *Pogranicze: studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich w XX wieku* / pod red. Z. Mańkowskiego. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1992. 110 s.

³ Hinterhoff E. *Zagadnienie ochrony pogranicza*. Bellona, 1925. Z. 2; *Budownictwo pomieszczeń dla Korpusu Ochrony Pogranicza i domów dla urzędników państwowych w województwach wschodnich*. Warszawa, 1926; Rozwadowski T. *Memoriał w sprawie granic wschodnich Polski*. Kraków, 1930; Dworakowski S. *Rubież polesko-wołyńska*. Warszawa, 1938; Falkiewicz S. *Nie tylko w patrolu, Straż Graniczna* [przedruk]. 1994. Nr. 2. S. 6; Gocel L. *O czym mówić z sąsiadami. Wskazówki dla żołnierzy KOP*. Warszawa, 1938.

⁴ Хом'як М. Політика Польщі на західноукраїнських окраїнах у роках 1918–1947. *Ярославщина і Засяння 1031–1947. Исторично-мемуарний збірник*. Нью Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. С. 99–100.

це з вигодою для себе вирішили використати більшовицький СРСР і нацистська Німеччина, які в політиці і пропаганді позиціонували себе як «визволителів західних українців від польського гніту»⁵. 23 квітня 1940 року секретар Львівського обкому КП(б)У Леонід Гришук під час першої Львівської обласної партконференції потрактував анексію Радянським Союзом території Галичини та Волині й західно-білоруських земель як звільнення «трудящих Західної України і Західної Білорусії від рабства [...] польських поміщиків і капіталістів»⁶.

Подібна тональність формування політично-полонофобських настроїв, що правда, без чітко вираженого соціального акценту була притаманна заявам вищих посадових осіб і преси Третього Райху щодо тих українців Генеральної губернії (ГГ) окупованих східних областей, які проживали на українсько-польському прикордонні. Райхсканцлер нацистської Німеччини Адольф Гітлер (Adolf Hitler) хотів бачити в українцях українсько-польського прикордоння полонофобів. 2 березня 1940 року очільник ГГ генерал-губернатор Ганс Франк (Hans Frank) заявив: «Фюрер робить наголос на тому, щоб український елемент у Генеральній губернії визнати таким, що повинен бути розцінений як антипольський і пронімецький»⁷.

Варто відзначити, що вже за кілька днів після цього, щоб розпалити українсько-польську ворожнечу, 6 березня 1940 року в офіціозі НСДАП «Фьолькішер Беобактер» було опубліковано статтю «1,2 мільйони українців – жертви терору Польщі», у якій нацистську Німеччину потрактовано як визволительку українців із-під гніту Польщі⁸. Подібні публікації та дії окупаційної влади Третього Райху щодо нагнітання полонофобії серед українців поширювали упродовж усього періоду нацистської окупації українсько-польського прикордоння.

Національна політика СРСР і Третього Райху на окупованих теренах розділеної між ними Другої Речі Посполитої принципово різнилася тільки щодо євреїв: якщо за умов сталінського режиму вони отримали деякі можливості для суспільної емансипації порівняно з умовами проживання у Другій Речі Посполитій, то за умов гітлерівського режиму вони зазнали дискримінації, переслідування й масових вбивств⁹.

Соціальні корені протистояння: боротьба за землю

У міжвоєнний період Польща не робила істотних капіталовкладень у розвиток польсько-українського прикордоння. Рівень життя мешканців прикордонних районів був на порядок або в деяких місцевостях незрівнянно нижчий порівняно із

⁵ Наприклад, див.: Кудрявцев Б. Внутрішні колонії колишньої Польщі. *Комуніст* (Харків). 1939. 14 жовтня; Минский Г. Под игом польских панов. Москва: Соцэргиз, 1939; 20 років під ярмом польських панів: збірник документів і матеріалів. Київ: Держполітвидав УРСР, 1940. 64 с.

⁶ Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П-3 – Львівський обласний комітет Комуністичної партії України, 1939–1941, 1944–1991 рр. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 25.

⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN). Dziennik Hansa Franka (DHF). Vol. IX. Ks. T. 17. S. 68.

⁸ 1,2 Millionen Ukrainer Opfer des Polenterrors. Eine weitere Blutbilanz von zwei Jahrzehnten polnischer Schreckenerrschaft. *Völkischer Beobachter. Kampfblatt der nationalsozialistischen Bewegung Großdeutschlands* (Berlin). 1940. 6.März. S. 1.

⁹ Детально див.: Browning Ch. *The Origins of the Last Solition*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

промислово або аграрно розвинутими областями України та Польщі. Це створило відповідні соціально-економічні передумови виникнення й подальшої ескалації українсько-польських протиріч, у центрі яких – боротьба за землю. На розвиток міжетнічного протистояння на українсько-польському порубіжжі впливали також низький матеріальний рівень життя на периферії, аграрна відсталість і «земельний голод». У місцевих українців ще були свіжими в пам'яті глибоко вкорінені у свідомості несправедливе ставлення польської адміністрації у міжвоєнний період і «пацифікація» 1930 року. Найбільш негативно вони сприймали широко впровадженій тоді урядом Польщі так званий інститут осадництва – масової колонізації прикордонних теренів «східних кресів»¹⁰. Значне незадоволення українських селян, зокрема, викликало те, що кожний польський колоніст на Волині володів 20–30 га землі, натомість український селянин мав тільки 1–2 га землі. У повітах, що після вересня 1939 року увійшли до складу Дрогобицької області, до війни було 319 господарств великих польських землевласників (вони володіли землею загальною площею 210 000 га – майже третиною від загального земельного фонду області (747 038 га землі)) й на одне господарство припадало 610 га землі. На одне господарство сільських жителів припадало 4,4 га землі або до 1 га на людину, водночас польські осадницькі господарства мали по 18,5 га кращої землі на одне господарство¹¹.

Головні «актори» трагедії

Невдовзі після початку німецько-радянської війни прикордонні землі, образно кажучи, вступили у смугу найбільшого в історії спільних доль українського й польського населення цих земель загострення українсько-польських відносин. Можна виділити кілька головних чинників суспільно-політичних процесів і протистояння на їхній території:

- 1) країни і політичні угруповання, що воювали, та їх владні структури (легальні й нелегальні) і збройні формування рухів опору (відповідно регулярні та нерегулярні партизанські) – першорядний за значенням для ухвалення політичних рішень чинник;
- 2) місцеві опортуністи, конформісти, колабораціоністи – «підручні допоміжні сили» суспільно-політичних процесів порубіжжя;
- 3) жителі прикордонних районів – основні об'єкти впливу і зацікавлення «головних гравців» у районах з етнічно змішаним населенням;
- 4) маргінальні елементи – починаючи від аполітичних та політично невизначених угруповань і закінчуючи кримінальними елементами.

Однак основними жертвами воєнної трагедії прикордоння були місцеві жителі, які просто стали заручниками ситуації. Вони не були причетними до написання «сценарію» тих подій, «режисерами» яких стали досить невеликі групи «політехнологів ескалації конфлікту». Обставини, у яких опинилося населення, змінювали

¹⁰ Див.: Sąsiedztwo. Osadnictwo na pograniczu etnicznym polsko-ukraińskim w czasach nowożytnych / pod red. J. Półwiartka. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1997. 178 s.; Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2003. 309 s.

¹¹ Держархів Львівської обл. Ф. П-5001 – Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України, 1939–1941, 1944–1959 рр. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

моделі подальшої поведінки тих, кого умовно можна зарахувати до трьох останніх указаних груп. Перехід представників з однієї групи до іншої був зумовлений зовнішніми чинниками або місцевими обставинами, приводом до чого ставав пошук альтернативних шляхів співіснування на спірних етнічно змішаних територіях¹².

У роки Другої світової війни українсько-польське прикордоння стало не лише тимчасовою ареною боротьби між двома наддержавами (на час переміщення через його райони лінії німецько-радянського фронту), а й важливим регіоном, за володіння яким боролися підпілля польського Союзу збройної боротьби (від весни 1942 року перейменованого в Армію крайову (АК)) й підпілля Організації українських націоналістів під проводом Степана Бандери (ОУН-Б), а згодом також Української повстанської армії (УПА), у менших масштабах збройні формування Тараса Бульби-Боровця й ОУН під проводом Андрія Мельника (ОУН-М). Саме боротьба за землю стала «наскрізним каменем спотикання» на шляху до порозуміння між польськими й українськими рухами опору. Факт цього визнавали навіть польські прокомуністичні автори. За оцінками Антонія Щесняка (Antoni Szcześniak) і Веслава Шоти (Wiesław Szota), «програма приєднання до Польщі території Західної України, про яку знали українські націоналісти», була однією з головних причин організації антипольських дій ОУН-Б та УПА. Автори процитували слова Станіслава Вронського, який у вступі до книжки Генрика Цибульського (Henryk Cybulski) «Червоні ночі», визнав: «Якби не було в той час програми дій АК, яка прагнула до повторного приєднання цих земель до Польщі», то «сама тільки пам'ять про національні утиски в міжвоєнний час навіть при усіх зусиллях гітлерівської політики не могла би викликати» тих акцій українських націоналістів¹³.

Взаємозаперечні плани українського та польського підпілля щодо приєднання етнічно змішаних прикордонних районів до складу відповідно України й Польщі викликали політичне протистояння у питанні майбутньої територіальної належності цих земель винятково до однієї із цих країн. Унаслідок цього українсько-польське прикордоння апріорі ще до конфлікту між українцями й поляками було «запрограмоване» на те, аби під час загострення німецько-радянської війни стати одним із головних плацдармів територіального поширення міжнародного протистояння між представниками його двох найбільших національних груп населення.

Специфіка прикордоння восени 1939 року – у червні 1941 року

Після українсько-польської війни 1918–1919 рр. та польської інкорпорації земель, що входили до складу австрійської Східної Галичини, місцевих мешканців цих територій обабіч т.зв. «лінії Керзона» в міжвоєнний період було оголошено громадянами Польщі. Більшість не відчувала себе жителями прикордоння в сенсі міждержавного простору. Тисячі українців унаслідок асиміляційних процесів «розчинилися» у сприятливому для колонізації етнополітичному середовищі. Водночас незадоволені соціальною і національною політикою Другої Речі Посполитої українці зберігали національну ідентичність; чимало з них було симпатиками єдиної

¹² Див.: Андрусак М. Проблема українсько-польської етнографічної границі на Посянні. *Ярославщина і Засяння 1031–1947: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. С. 21–25.

¹³ Szcześniak A. B., Szota W. Z. Droga do nikąd. Działalność Organizacji ukraińskich nacionalistów i jej likwidacja w Polsce. Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1973. S. 175.

ОУН до початку 1940 року. Якийсь час процеси асиміляції намагалися стримувати, а релігійні діячі Греко-католицької та Української автокефальної православної церков сприяли збереженню етнічних особливостей.

До 1 вересня 1939 року кордон Польщі проходив уздовж р. Збруч і райони навколо нього були польсько-радянським прикордонням, але після анексії Західної України лінія кордону змістилася. Після того як Польща не стримала наступу більшовицького СРСР і націонал-соціалістичної Німеччини у вересні 1939 року і було встановлено новий радянсько-німецький кордон, жителі українсько-польського порубіжжя вперше по-справжньому відчули себе мешканцями не тільки етнічно змішаних земель, а й прикордоння двох чужих їм країн – сталінського Радянського Союзу і гітлерівського Німецького Райху. Поляки й українці були буквально відгороджені одні від одних. Учораšní члени змішаних сімей більше не могли безперешкодно відвідувати своїх рідних і близьких. Ситуацію у прикордонних районах ускладнювали двосторонні воєнні приготування як Берліна, так і Москви. Від осені 1939 року українці й поляки були розділені не лише етнічним, а й державним кордоном, що був не просто кордоном двох сусідніх країн, а став кордоном між СРСР і нацистським Райхом – тимчасовими союзниками, кожен із яких таємно готувався до війни проти свого ситуативного партнера й нарощував власну військову присутність у прикордонних районах¹⁴.

Очевидно, що першочерговим об'єктом зацікавлення «конкурентів за світове панування» були саме прикордонні терени. За таких обставин довоєнний «малий прикордонний рух» їх жителів поступово було цілком паралізовано. 24 квітня 1940 року начальник 1-го (оперативно-розвідального) управління Головного управління прикордонних військ (ГУПВ) НКВС СРСР і заступник начальника ГУПВ НКВС СРСР Гавриіл Петров (Гавриіл Петров) під час засідання Львівського обласного комітету КП(б)У визнав, що саме «за рішенням ЦК ВКП(б) для підвищення якості і поліпшення керівництва в охороні кордонів у Львові сформований новий погранокруг» [тут і далі цитати мовою доповідача. – А. Б.]. Він зосередив особливу увагу на «прикордонному характері Львівської області», наголосивши, що у її складі є «8 районів, які межують з Німеччиною» й що «державний кордон Львівської області складає 20 % по відношенню до всіх західних кордонів». Петров підсумував: «Порушення державного кордону, який проходить у Львівській області, характеризується такими цифрами: за 1940 рік по сьогоднішній день на території Львівської області є затриманих 19 980 порушників кордону, а з СРСР тікало понад 5 тисяч порушників»¹⁵.

¹⁴ 5 отдел Управления Пограничных войск НКВД УССР (4 отделение). Совершенно секретно. Серия «К». «Ост» Народному комиссару внутренних дел УССР комиссару государственной безопасности 3 ранга тов. Серову г. Киев. Разведывательная сводка № 59 о концентрации немецких частей и военных мероприятиях в погранполосе Германии. Зам. начальника Погранвойск НКВД УССР полковник Савченко. Военный комиссар Погранвойск НКВД УССР бригадный комиссар Клюев. г. Киев. «5» августа 1940 г. № АБ-0034267/4. *Галузевий Державний архів Служби безпеки України у Києві* (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 33 (1951 р.). Спр. 7. Арк. 127–134; Monatsbericht Oberfeldkommendantur 365 für d. Zeit v. 16.4.–15.5.1941: Stellungsbau und Truppenübungen auf sowjet. Seite. *Institut für Zeitgeschichte in München (IfZ)*. MA-679/3. Bl.309–320; V-Mann-Bericht: Sowjet. Sondereinheiten, z.T. in Zivil, an d. russ. Westgrenze. 5.Juni 1941. *IfZ*. MA-190/8.

¹⁵ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 140–141.

Такий дисбаланс між кількістю людей із Галичини й до Галичини можна пояснити тим, що у підконтрольну СРСР зону анексованих територій прагнули потрапити з окупованої нацистами Польщі та з її прикордонних районів насамперед найбільше скривджені євреї, натомість із галицьких земель на окуповану Райхом територію намагалися перейти передусім ті українці й поляки, котрі з огляду на політичні переслідування вважали для себе «меншим злом» Генеральну губернію. Продовжуючи промову, Г. Петров наголосив на потребі «вимагати більшої уваги [...] питанням охорони державних кордонів» і становищу у прикордонних районах, мотивуючи це стратегічною важливістю цих територій для безпеки Радянського Союзу: «Мимо цього зараз обстановка на кордоні з Німеччиною така, що її не можна назвати нормальною, не можна назвати періодом мирного існування з цим нашим сусідом. За останній час ми відмічаємо на кордоні значні провокації з боку сусідньої держави, відмічаємо обстріли погранотрядів, обстріли місцевих мешканців, відмічаємо загрози по відношенню до наших прикордонних нарядів і місцевих мешканців, відмічаємо прориви озброєних бандитських груп і банд на нашу територію». Г. Петров був вимушений визнати, що жителі прикордонних районів не сприймали як різні території землі по обидва боки нового кордону: «встановлені раніш кордони з Німеччиною [...] розрізали політичні, господарські, родствени і всякі інші взаємовідношення і народ не привик того відчувати, що собою уявляє державний кордон і тому на порушення кордону дивляться так: “Де була? Ходила на весілля”. – “А ти де був? У мене там борона залишилась і я пішов за нею”. Одним словом люди ставляться до цієї справи не так, як на наших інших кордонах»¹⁶.

Відтак ці території стали предметом особливого контролю прикордонних служб обох країн. Очевидець тих подій Наталя Яхненко у споминах порівняла становище жителів прикордонних районів зі сторони «совітів» зі становищем мишей у мишоловці: «Але минуло небагато місяців, як кордон був викреслений на мапах союзників, з'явилася прикордонна сторожа, кілька рядів колючого дроту, дресовані ельзаські вовчурі, облави по ночах та [...] сітка донощиків, примусово створена НКВД із прикордонних мешканців. Кордон замкнувся і ми лишилися всередині, як миші в лапці. Виїхати легально не було й мови. Переходити нелегально, означало потрапити в катеґорію “порушників кордону”, та ще з додатком “запідозренности у шпигунстві”»¹⁷.

Однак, незважаючи на загрозу затримання, арешту й ув'язнення, через посилення експлуатації та погіршення матеріального становища цілі групи селян із прикордонних районів поодинокі або масово намагалися на власний страх і ризик нелегально перейти кордон, рятуючись від усіх «переваг» «сталінського раю». У постанові Бюро Дрогобицького обкому КП(б)У від 18 липня 1940 року із цього приводу було стверджено, що «внаслідок послаблення агітаційно-масової роботи серед селян в прикордонних селах з боку Турківського РК КП(б)У та незадовільної охорони кордону окремими заставами Сколівського прикордонного загону контрреволюційні націоналістичні елементи активізували свою контрреволюційну антирадянську роботу. Серед населення, особливо серед молоді, мають місце еміграційні настрої та переходи кордону (з села Лімна перейшло 33 чол., с. Вовче – 45 чол. і

¹⁶ Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 140–141.

¹⁷ Яхненко Н. Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. Львів. Бералія; Мюнхен, 1986. С. 36.

ін.)». Як наслідок – Бюро Дрогобицького обкому партії, окрім інструкцій своїм активістам посилити «агітаційно-роз'яснювальну роботу» серед населення прикордоння, дало доручення репресивно-каральним органам ужити усіх заходів, щоб «очистити» прикордонні райони від опозиційних до режиму жителів або від його потенційних ворогів та посилити прикордонний режим контролю за перетином кордону місцевими жителями: «3. Облвідділу НКВС та міліції прискорити очистку прикордонних сіл від класово-ворожих елементів. 4. Облвиконкомом разом з начальниками погранзагонів прискорити запровадження погранрежиму відповідно рішення РНК СРСР»¹⁸.

Ситуація на прикордонні в 1939–1941 рр.

Друга світова війна не зменшила протиріч на українсько-польському прикордонні. Приховані міжетнічні суперечності політичного характеру вступили у смугу найбільшого загострення і зросли до максимального протистояння в умовах німецько-радянської війни, що розділила населення на два ворожі табори. У міжвоєнний період зведення частини представників польської національності у привілейовану й опікувану державою групу населення порівняно з українцями та євреями сприяло різкому ослабленню можливості розвитку господарського, політичного й соціального життя представників цих двох найбільших національних меншин Другої Речі Посполитої. Така ситуація стимулювала кризу політичних структур міжвоєнної Польщі спершу як відносно стабільної держави та відкривала належні перспективи для вторгнення ззовні нової влади й навіть для популяризації деяких її перших кроків серед частини соціально незадоволених українців на ранніх етапах анексії Галичини та Волині Радянським Союзом, тобто до початку запровадження «непопулярних кроків» – більшовизації в різних галузях життя, посилення експлуатації, падіння матеріального рівня місцевих жителів, загального зубожіння населення та масових репресій НКВС СРСР. На життя на порубіжжі вплинули деякі політичні заходи органів влади СРСР (конфіскація та націоналізація майна, надії місцевих жителів на отримання власної землі, конфіскованої у колишніх великих землевласників тощо).

Після анексії Галичини сталінським Радянським Союзом, аби повернути на свій бік симпатії доти соціально незадоволеної частини населення, функціонери більшовицького режиму вдалися до політики соціальних експериментів. На анексованих територіях вирішено «на перехідному етапі» не застосовувати поширеної в СРСР практики «суцільної колективізації» й дозволити різну форму земельної власності – індивідуальну, колективну, змішану. Нові органи влади здійснили соціальний тиск на потенційне джерело політичної опозиції (зокрема на невдоволених новими порядками осіб, оголошених «класовими ворогами») та ухвалили націоналізувати поміщицькі, церковні і монастирські землі. Особливу увагу зосереджено на перерозподілі земельної власності від нелояльних і тому ненадійних польських колоністів на «більшовицькому боці» німецько-радянського кордону, щоби повернути прихильність місцевих, переважно небагатих українських селян й отримати

¹⁸ Цілком таємно (окрема папка). Постанова Бюро Дрогобицького обкому КП(б)У від 18/VII–40 року. Про факти поодиноких та групових переходів кордону в селах Турківського району. Секретар обкому КП(б)У (Ткач). *Держархів Львівської обл.* Ф. П-5001. Оп. 1. Спр. 133. Арк. 74.

їхню підтримку у прикордонних районах. Наприклад, лише у Дрогобицькій області 86 365 га конфіскованих земель було передано для незаможних або безземельних селян, котрі навесні 1940 року отримали також 20 000 га землі депортованих із Галичини вглиб СРСР (переважно до Сибіру) польських осадників і колоністів, а справжнім «форпостом сталінського соціалізму» мав стати створений в області до квітня 1940 року 31 колгосп, у якому працювали 3 459 місцевих селян¹⁹.

Розрахунок був простим: нові господарі резонно сподівалися, що ті, на кого вони зроблять ставку, будуть їм служити вірою і правдою. Однак спочатку галичани отримали у користування приблизно 10 % від одержавленого земельного фонду. Наприклад, у Львівській області налічували 1 368 587 га землі, із яких 57 291 господарство отримало тільки 107 100 га землі разом із конфіскованою худобою (зокрема колишні наймані сільськогосподарські робітники – 16 675, незаможні селяни – 33 648 і селяни «середньої заможності» – 6878 га й 11 970 голів свійської худоби, як-от: 2 971 коня, 6 142 корови, 1 847 свиней тощо)²⁰.

Пріоритетного значення під час перших експериментів колективізації сільських господарств надавали саме прикордонним районам, де було вирішено створити колгоспи. Під час засідання компартійного керівництва у Дрогобицькій області на початку 1941 року член Дрогобицького обкому КП(б)У Давиденко визнав (цитую мовою оригіналу): «Ми в себе в районі намітили ряд міроприємств по організації колгоспів, зараз особливо звернуто увагу на прикордонні села, в яких зараз мається база поповнення землі, а не організовані колгоспи. Це поповнення землі ми маємо на увазі за рахунок прикордонної частини, де маються господарства, яких переселили»²¹.

«По той бік зла»: українсько-польське прикордоння під окупацією нацистської Німеччини

Від початку Другої світової війни від перших місяців окупації Вермахтом українсько-польське прикордоння по тій стороні, яку було окуповано Райхом, опинилося в центрі уваги політики роз'єднання національностей, яку проводила націонал-соціалістична Німеччина згідно з принципом «*divide et impera*» («розділяй і володарюй»). 12 квітня під час засідання уряду ГГ Г. Франк остаточно «розкрив карти» в політиці Райху щодо українців і поляків: «Отже, українцям буде надано змогу творити громадське життя в незобов'язливій [*unverbindlicher*] формі. В іншому визначено, щоб у Генеральній губернії дотримуватися принципу “*divide et impera*”»²².

Курс політики Райху було спрямовано на те, щоби загострити протистояння між українцями та поляками, що, на думку окупаційної влади, унеможливило б консолідацію їхніх спільних зусиль для боротьби проти Німецького Райху та його союзника СРСР як спільних ворогів державної незалежності українського та польського народів. Щоби якимось «розвести» міжетнічні суперечки й унормувати співіснування двох різних етнічних груп, у червні 1940 року німецька окупаційна влада, виступаючи арбітром у подальшому розподілі польського й українського

¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. П-5001. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 15.

²⁰ Там само. Ф. П-3. Спр. 2. Арк. 27.

²¹ Там само. Ф. П-5001. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 168.

²² AIPN. Dziennik Hansa Franka. Vol. II. Ks. 2. T. 3. S. 113.

населення, створила три представницькі органи – для поляків, українців та євреїв²³. Польський отримав назву Головна рада Опіки – ГРО (пол. Główna Rada Opiekuncza, нім. Polnisches Hauptausschuss), яку очолив Адам Ронікер (Adam Roniker), а від серпня 1941 року її осередок у Галичині очолив Леопольд Тешнар (*Leopold Teszner*)²⁴. Для українців створено Український центральний комітет (Ukrainisches Hauptausschuss), який очолив професор Ягеллонського університету Володимир Кубійович, а від лютого 1942 року його осередок («діловий осідок») у Галичині очолив Кость Паньківський. На місцях створено філії УЦК, відомі як Українські допомогіві комітети (УДК). За умов безперервних скарг на місцях на окупаційну владу Райху й підпорядкованих їй допоміжних самоврядних органів місцевого населення нижчих рівнів ці квазірепрезентативні органи харитативного характеру для місцевих жителів часто були єдиними інституціями, до яких можна було звертатися в пошуках захисту від свавілля німецьких інстанцій СС і поліції (хоча наслідки подібних звертань часто мали мінімальний ефект з огляду на обмежені повноваження комітетів).

Німецькі окупаційні установи допустили українців тільки до нижчих ланок самоуправління, та й лише в районах з етнічно українським населенням винятково, щоб не допустити дезорганізації господарського життя в тилу Вермахту. Як наслідок цього дещо зміцніли суспільні позиції українців у тих районах, де вони склали більшість населення. У звіті про ситуацію за лютий 1940 року німецький окружний староста Ярославського округу визнав: «Українці стають сильнішими в політичному й культурному сенсі призначення солтисів, заснування спортивних і мистецьких об'єднань» [Die Ukrainer treten in politischer und kultureller Hinsicht stärker hervor (Einsetzung von Soltys, Gründung von Sport- und Kunstvereien)]²⁵.

Навесні 1940 року амбіції українців щодо посилення своєї присутності у владі на прикордонні зросли. У травні того року німецький окружний староста Замостської округи так схарактеризував стан українсько-польських відносин на підвладній йому адміністративно-територіальній одиниці: «У частинах округи із сильною українською меншістю є певні труднощі, оскільки українці прагнуть мати власну владу супроти поляків [In den Kreisteilen mit starker ukrainischer Minderheit zeigen sich gewisse Schwierigkeiten, da sich die Ukrainer gegenüber den Polen Eigenmächtigkeiten leisten]»²⁶.

Однак на більшості посад середніх рівнів адміністративної влади під німецькою окупацією на польсько-українському прикордонні усе ж надалі залишалися поляки, які неприхильно ставилися до українців. Характеризуючи ситуацію на

²³ Arlt F. R. Polen-, Ukrainer-, Juden-Politik im Generalgouvernement für die besetzten Ostgebiete 1939/40 und in Oberschlesien 1941/43 und im Freiheitskampf der unterdrückten Ostvölker. Dokumente. Äusserungen von Polen, Ukrainern und Juden. Richtigstellungen von Fälschungen. Erinnerungen eines Insiders. Lindhorst: Wissenschaftlicher Buchdienst Herbert Taege, 1995. S. 46–48.

²⁴ Держархів Львівської обл. Ф. Р-24 – Львівське окружне староство, 1941–1944 рр. Оп. 1. Спр. 557. Арк. 23.

²⁵ Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete. Abt. Innere Verwaltung, J 2305/40. Krakau, den 15. März 1940. Lageberichte der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat Februar 1940. AIPN. GK 196/269 (Akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Krakowie w sprawie b. zastępcy [Hansa] Franka i szefa rządu Generalnej Gubernii Józefa Bühlera, t. 23). K. 57.

²⁶ Abteilung Innere Verwaltung, J 2305/40. Lageberichte der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat Mai 1940. AIPN. GK 196/269. K. 148.

підпорядкованій йому території за березень 1940 року й описуючи настрої поляків, німецький окружний староста в Холмі констатував: «Ставлення до українців погіршилося [Das Verhältnis zu den Ukrainern hat sich verschlechtert]»²⁷.

Як наслідок – упродовж весни 1940 року щомісяця зростала кількість скарг українців проти поляків до німецьких окружних старост різних східних округ Генеральної губернії. У повідомленні, складеному для відділу внутрішнього управління ГГ на підставі звітів керівників окупаційної адміністрації Райху на місцях, від 27 травня 1940 року про ситуацію у квітні того року було процитовано твердження німецького окружного старости Грубешівської округи про «чисельні заяви українців проти поляків [zahlreiche Anzeigen Ukrainer gegen Polen]»²⁸. У результаті наростання міжнаціональної ворожнечі у квітні німецький окружний староста у Білій Підляській визнав: «Стосунки між поляками є, як і раніше, напруженими [Das Verhältnis zwischen Polen und Ukrainern ist nach wie vor sehr gespannt]»²⁹.

У травні 1940 року ворожнеча переросла у ненависть, що відверто визнавали керівники німецьких окружних старост, що межували з німецько-радянським кордоном. У місячному повідомленні за травень 1940 року, наприклад, було процитовано витяг зі звіту німецького окружного старости Красноставської округи: «Між українцями й поляками виникла сильна ненависть, яка постійно зростає [Zwischen den Ukrainern und Polen besteht ein starker Hass, der sich noch standing erhöht]». Подібну інформацію у звіті про ситуацію навів окружний староста у Радзині, який, зокрема, зауважив: «Ненависть, яка віддавна панує між поляками і українцями, далі посилюється [Der seit jeher bestehende Hass zwischen Polen und Ukrainern hat sich weiterhin verstärkt]»³⁰.

У подальші місяці напруження в польсько-українських відносинах не спало. У липні німецький окружний староста Замостського округу визнав: «Стосунки між українцями і поляками є, як і раніше, дуже напружені [Das Verhältnis der Ukrainer zu den Polen ist nach wie vor sehr gespannt]»³¹.

Звіти Українських допомогових комітетів (УДК), підпорядкованих УЦК у Кракові, свідчать про загострення міжнаціональних суперечностей на Лемківщині, Грубешівщині та Холмщині. В одному з таких документів від 11 липня 1940 року, наприклад, констатовано: «Польська поліція в Сяноці, яка, якщо йде про українців, робиться дуже “спренжистою”, на донесення поробила доходження й на початку липня приарештувала 8 укр[аїнських] селян, а це: 1) Михайла Адамчука, 2) Михайла Баб’яка, 3) Григорія Дунчака, 4) Івана Дунчака, 5) Павла Дунчака, 6) Миколу Кіцака, 7) Івана Кіцака, і 8) Луку Зяттика, всіх зі Загочев’я. Арештованих вивезено

²⁷ Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete. Abt. Innere Verwaltung. J 2305/40. Krakau, den 16. April 1940. Lageberichte der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat März 1940. Dr Neumann. AIPN. GK 196/269. K. 73.

²⁸ Amt des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete. Abtlg. Innere Verwaltung. J 2305/40. Krakau, den 27. Mai 1940. Dr. He./Wo. Lageberichte der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat April 1940. AIPN. GK 196/269. K. 91.

²⁹ Abtlg Innere Verwaltung. Auszug aus den Lagebericht der Kreis- und Stadthauptleute des Distriktes Lublin für den Monat April 1940. AIPN. GK 196/269. K. 99.

³⁰ Abt. Innere Verwaltung. Auszug aus den Lagebericht der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat Mai 1940. AIPN. GK 196/269. K. 83, 84.

³¹ Abt. Innere Verwaltung. J 2305/40. Krakau, den 30. August 1940. Auszug aus den Lagebericht der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat Juli 1940. AIPN. GK 196/269. K. 195 zw.

до Сянока [...] Додатково зазначую, що по тих випадках поляки в Загочев'ю сильно роззухвалилися і відгрожуються українцям дальшими арештуваннями»³².

Подібну інформацію було зафіксовано у звітах УДК Грубешівщини від 8 червня і 12 серпня 1940 року. У звіті від 30 жовтня 1940 року «Події в Чесанівщині» було стверджено: «Поляки різними дорогами стараються перед місцевою нім[ецькою] владою шкодити українцям на кожному кроці. Самі безпосередньо проводять різні протиукраїнські виступи»³³.

Окрім цього, конфліктність у польсько-українських відносинах виявлялася в тому, що співробітники створеної під егідою німецької поліції порядку польської поліції негативно або щонайменше упереджено ставилися до українців. У вересні 1940 року німецький окружний староста в Холмі поінформував уряд ГГ: «Нетерпимість між українцями й поляками призводить до того, що деяким чином службовці польської допоміжної поліції не є об'єктивними під час виконання своїх завдань щодо українців [Die Unzuträglichkeiten zwischen Ukrainern und Polen sind darauf zurückzuführen, dass die polnischen Hilfspolizeibeamten zum Teil nicht mit der erforderlichen Objektivität an die Erfuüllung ihrer Aufgaben gegenüber den Ukrainern herangeht]». Тоді ж окружний староста у Красноставі додав: «Стосунки між поляками і українцями загострюються далі. Призначення поодиноких інтелігентних українців до управлінь громад викликало пасивний опір поляків. Зіткнення між обома народними групами в церковних та шкільних справах у більшості випадків були вирішені на користь українців [Das Verhältnis zwischen Polen und Ukrainern spitzt sich weiter zu. Der Einsetzung einiger intelligenter Ukerainer zu den Gemeindeverwaltungen wird vom den Polen passiver Widerstand entgegengesetzt. Streitigkeiten zwischen beiden Volksgruppen in Kirchen- und Schulangelegenheiten werden in den meisten Fällen zu Gunsten der Ukrainer entschieden]»³⁴.

У травні 1940 року окружний староста Білгорайської округи звернув увагу на вирішення проблеми запровадження української мови як третьої офіційної після німецької та польської для українців у підпорядкованому йому та в суміжних округах дистрикту «Люблін». Він указав, що «терміново потрібним є остаточно врегулювати питання, чи українська мова є мовою органів управління [eine endgültige Regelung bezüglich der Frage, ob die ukrainische Sprache Amtssprache ist, dringend erforderlich ist]», і як контраргумент проти цієї пропозиції навів таке пояснення: «Українські вийти і сільські солтиси використовують у своїх повідомленнях майже винятково українську мову, унаслідок чого дуже ускладнено буде торгівлю [Die ukrainischen Wojts und Dorfschulzen verwenden in ihren Berichten fast nur die ukrainische Sprache, wodurch der Geschäftsbetrieb sehr erschwert wird]»³⁵.

³² До Українського Центрального Комітету в Кракові. 11.7.40. В справі поступовання польської поліції в Сяноці. Краків, дня 11 липня 1940. Володимир Прийма. *Library and Archives Canada* (Ottawa) (LAC). MG 31, D 203 – Kubijovyc, Volodymyr. Vol. 25. File. 14. On German–Polish Terror. Lemkivshchyna (1940–44).

³³ LAC. MG 31. D 203. Vol. 25. File. 16. Nimets'ko-polskyi teror. Hrubeshivshchyna (1940–44).

³⁴ Abteilung Innere Verwaltung. J 2305/40. Krakau, den 18. Oktober 1941. Lageberichte der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat September 1940. *AIPN*. GK 196/269. K. 210, 211.

³⁵ Abteilung Innere Verwaltung. J 2305/40. Lageberichte der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat Mai 1940. *AIPN*. GK 196/269. K. 148 zw.

Однак намагання місцевих українців «доконаним фактом» закріпити право вживати рідну мову в тогочасних владних установах наштовхнулося на посилення антиукраїнських настроїв польського населення. Озлоблення польських сусідів викликали будь-які, здавалося б, невинні кроки окупаційної влади стосовно українців на польсько-українському прикордонні. Коли 6 листопада 1940 року губернатор Люблінського дистрикту Ернст Цьорнер (Ernst Zörner) допустив вживання української мови в діловодстві в міських судах у повітах цього дистрикту, цим він ще більше погіршив ставлення до них місцевих поляків³⁶.

Окрім протидій польського населення, українське національне відродження у Грубешівському, Холмському та прилеглих округах мало й інші труднощі, однією з найдошкульніших із яких була байдужість офіційно колонізованих напередодні війни українців. 7 січня 1941 року німецький староста Замостського округу із цього приводу у звіті за листопад 1940 року констатував, що «дуже велика частина українців настільки сильно сполонізована, що вона більше не усвідомлює своєї народності [ein sehr grosser Teil der Ukrainer so stark polonisiert sei, dass er sich seines Volkstums nicht mehr bewusst sei]»³⁷.

Українсько-польське прикордоння після створення дистрикту «Галичина» і приєднання його до Генеральної губернії

Початок німецько-радянської війни і приєднання Галичини до ГГ 1 серпня 1941 року посилили міжетнічну конфронтацію на українсько-польському прикордонні. З одного боку, місцеві польські жителі позитивно сприйняли приєднання галицьких районів до решти окупованих польських земель, вбачаючи в цьому відновлення принаймні часткової єдності Польщі навіть під нацистською окупацією. З іншого – це не змінило негативного ставлення більшості з них до діяльності українських націоналістів, зокрема ж до спроб діячів ОУН-Б відновити Українську державу 30 червня 1941 року³⁸. Характеризуючи ставлення польського населення в перші тижні німецької окупації до українців у Галичині, сучасний польський дослідник Гжегож Грициук (Grzegorz Hryciuk) констатував: «У перших тижнях літа того року, коли ще не цілком усвідомлювали, що несе з собою панування Третього Райху, поляки продовжували відчувати значно більшу ненависть, поєднану зі страхом, до своїх найближчих сусідів, ніж до “цивілізованих європейців” з-під знаку свастики»³⁹.

Очевидно, нацисти у своїй політиці роз'єднання розраховували як на таку реакцію українців і поляків на цей крок, так і на погіршення загального тла українсько-польських відносин. 19 серпня 1941 року в повідомленні для Головного управління безпеки Райху – РСГА (Reichssicherheitshauptamt – RSHA) – констатовано, що після приєднання Галичини до Генеральної губернії прилучення частини районів

³⁶ Der Chef des Distrikts Lublin im GG. Anordnung. Lublin, den 6. November 1940. gez. Zörner, Gouverneur. LAC. MG 31. D 203. Vol. 24. File 12 – UTsK Lublin. Posters (1940, 1943).

³⁷ Abteilung Innere Verwaltung, Krakau, den 7. Januar 1941. Dr. Z./Schü. Auszug aus den Lagebericht der Kreis- und Stadthauptleute für den Monat November 1940. AIPN. GK 196/269. K. 229–230.

³⁸ Див.: Bonusiak W. Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. Rzeszów: Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie, 1990. 264 s.

³⁹ Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. S. 209.

дистрикту «Галичина» до дистрикту «Краків» викликало подальше загострення українсько-польських відносин⁴⁰.

Приєднання Галичини до ГГ не покращило становища жителів прикордоння, котрі залишилися такими ж «кріпаками “визволителів”» й «заручниками “звільнення”», як і за більшовицького режиму, оскільки згідно з розпорядженням Г. Франка про зв'язок Галичини з ГГ від 29 жовтня 1941 року в разі воєнних катаклізмів за власним бажанням вони не могли залишати свого місця проживання без особливого дозволу окупаційних владних структур, призначених за межами регіону⁴¹.

«Розділяй і володарюй»

Як це не парадоксально, але від осені 1939 до червня 1941 року кількісний і якісний стан українсько-польського прикордоння зазнав незначних змін. Для співробітників НКВС українсько-польське прикордоння практично не стало головним територіальним об'єктом депортацій польських осадників, яких польські урядові структури розселили переважно на Волині у районах, що межували із СРСР (після Ризького договору в Польщі вважали за доцільне зміцнювати польсько-радянське прикордоння саме польськими військовими колоністами, оскільки тоді у Варшаві навіть не могли спрогнозувати, що українсько-польське етнічне прикордоння із часом перетвориться на спільний радянсько-німецький кордон). Винятком були дії польського підпілля й періодичні спалахи опору підпілля ОУН і терор проти них співробітників НКВС, що часто завершувалися арештами багатьох сотень жителів, запідозрених у підтримці спротиву.

Ситуацію кардинальним чином змінив початок німецько-радянської війни. Якщо в міжвоєнний період у складі Польщі міжетнічні протиріччя були переважно приховані, то після 22 червня 1941 року вони проявилися вже гостро та охопили всю територію прикордоння, а з української сторони – суміжні райони Волині й Галичини. Хоча між Генеральною губернією окупованих польських областей і Райхскомісаріатом «Україна» (РКУ) було встановлено межу, події між прикордонням ГГ та українськими землями РКУ не були особливо тісно взаємопов'язаними. Виняток становили суміжні землі Володимир-Волинського району РКУ і Грубешівського повіту ГГ, а також повіти, які в роки нацистської окупації опинилися у складі Люблінського та Галицького дистриктів. Міжетнічні протистояння саме між цими землями тісно перепліталися і спричиняли появу нових взаємних суперечностей.

Деякі поляки й українці отримали керівні посади в середній та нижчій ланках управління та в економічних установах німецької окупаційної адміністрації. Як службовці поліційних або господарських інстанцій вони брали участь в акціях окупаційної влади, пов'язаних із вилученням у селян-сусідів – представників іншої національності – продукції їхнього виробництва. Часто скривджені формували про сусідів іншої національності негативні стереотипи, які поширювали на цілий народ, наслідком чого був чіткий поділ жителів на «своїх» і «чужих». Саме представники трактованого як національний ворог народу, які служили в німецьких структурах

⁴⁰ Bundesarchiv in Berlin-Lichterfelde (BA). R 58/215. Fol. 1–370. Bl. 97.

⁴¹ Verordnungsblatt Generalgouvernement. Krakau, 1941. S. 619; Fernschreiben Nr. 398. Krakau, den 19.11.41. An der Gouverneur des Distrikts Galizien. Dr. Schoenhals. Regierung d. Generalgouvernement. Hauptabteilung Innere Verwaltung. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-35. Оп. 4. Спр. 1. Арк. 112.

нижчих рівнів, асоціювалися у багатьох жителів передусім з окупаційною владою навіть більше, ніж правляча верхівка адміністративно-територіальних утворень, яку очолювали здебільшого керівні діячі нацистської партії з рангами СС.

Початок війни сприяв посиленню конкуренції в боротьбі за управлінські посади в окупаційній адміністрації. Послідовна політика деполонізації зумовила зміщення із займаних посад поляків у період сталінського режиму в Західній Україні та Західній Білорусі, однак проведений окупаційною владою Райху курс усунення усього більшовицького змістив «радянські кадри», на місце яких знову повернулися польські управлінці, у яких була відповідна кваліфікація ще з 1920–1930-х рр. Своєю чергою підпілля польського еміграційного уряду вважало таке призначення у владні структури регіону польських управлінців важливою підмогою у майбутній підготовці позиції для оскарження анексії Галичини Радянським Союзом і в доведенні польського складу районів українсько-польського та білорусько-польського прикордоння. У звіті Делегатури уряду Польщі в Білостоцькому окрузі про події за 15 серпня – 15 вересня 1941 року із цього приводу стверджено: «У цю хвилину майже всі адміністративні посади за винятком керівних, зайнятих німцями, опинилися в руках поляків, оскільки окупант зайняв позицію повернення до праці людей, які перебували на цих посадах у 1939 р. [...] Допоміжну службу виконує місцева поліція, організована майже винятково з колишніх польських поліцейських»⁴².

Ті поляки, які видавали себе за етнічних німців («фольксдойче»), часто займали ключові впливові посади середньої адміністративної ланки і господарських установ у всіх великих повітових містах і в невеликих містечках не тільки прикордонних, а й усіх інших районів Галичини зі змішаним населенням. Уже через перші півроку німецької окупації вони утвердилися на управлінських посадах цього регіону. Це започаткувало гостру боротьбу українців та поляків за посади. 9 січня 1942 року керівник відділу народної агітації і пропаганди дистрикту «Галичина» доповів керівництву Райхсміністерства народної агітації і пропаганди в Берлін докторові Фрітцу Праузе (Fritz Prause): «На підставі досвіду, який я мав з польським населенням дистрикту Радом, я можу стверджувати щодо ... дистрикту “Галичина”, що керівні кола всього тутешнього населення на 80 % є поляками [...] У всьому промисловому господарстві, особливо лісовому господарстві, опікунами призначені здебільшого поляки. Природна реакція на це – особливі розбіжності між українцями і поляками»⁴³.

Після того як генерал-губернатор Генеральної губернії Г. Франк усунув із посади першого губернатора Галицького дистрикту Карла Ляша (Karl Lasch), новий губернатор Галичини Отто Густав Вехтер (Otto Gustav Wächter) визнав, що його попередник проводив лінію, спрямовану на відновлення поляків в управлінських структурах середньої ланки адміністрації. 2 лютого 1942 року О. Вехтер під час виступу у Львові перед Г. Франком і членами уряду ГГ повідомив, що у міжвоєнний період на кожних 10 польських аптекарів чи діячів культури, працівників вищих навчальних закладів і театрів припадав тільки один українець й загалом українці були лише найманою робочою силою в поляків: «У польські часи, цілком передбачувано,

⁴² Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zesp. 1325 – Delegatura Rządu RP na Kraj, 1940–1945. Sygn.202/П/6. К. 120.

⁴³ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 6. Спр. 32. Арк. 3.

українців було відсторонено від усіх вирішальних посад. Вони ставали робітниками поляків у містах, а в селах, оскільки вони були не самостійними селянами, а слугами і наймитами польських поміщиків». О. Вехтер констатував, що залучення поляків до керівних посад в окупаційній адміністрації викликало серед українців враження, що німецька адміністрація підтримує повернення поляків на владні посади, які ті займали до війни: «Це призводить до того, що в деяких випадках українці у впроваджуваних заходах вбачають зміцнення політики на користь поляків»⁴⁴.

Аналіз політики Німецького Райху на українсько-польському прикордонні дає підстави зробити однозначний висновок: підтримуючи українську меншину на польській частині прикордоння, нацистські окупаційні органи влади водночас підтримували польську меншину на українській стороні порубіжжя. Як у випадкові українців у східних повітах Краківського і Люблінського дистриктів, так і у випадкові поляків на Волині та в Галичині нацисти підтримали слабку меншість проти сильної більшості. Зацікавлені у протиставленні поляків українцям як «цапа відбувайла» у політиці Райху, нацисти всіляко підтримували польське населення як протизвагу до українського.

Під час окупації Польщі нацисти застосовували практику масових виселень поляків із їхніх рідних земель, що мали стати територією для німецької колонізації. Однак, окрім поляків, об'єктами політики переселення стали також українці. До посилення протистояння на українсько-польському прикордонні «приклали руку» і штучно його спровокували нацисти, застосовуючи політику розселення німецьких колоністів в Замостському повіті, звідки було вирішено виселити українців у місця компактного проживання українського етнічного населення порубіжжя – на Грубешівщину. Після затвердженого в Берліні рішення про це 29 грудня 1942 року оберштурмбанфюрер СС Ганс Крюмей у депеші шефові підвідділу 4-го управління Головного управління безпеки Райху оберштурмбанфюрерові СС Адольфові Айхману (Adolf Eichmann) констатував: «10 січня українці, виселені із Замостського повіту, будуть розселені у Грубешівському повіті. Щоб зробити для них місце, потрібно виселити звідти приблизно від 3 000 до 4 000 поляків»⁴⁵. На підставі розпорядження губернатора дистрикту «Люблін» з округу Замостя до Грубешівського повіту до початку листопада 1943 року було переселено загалом 264 родини відомих українців (загалом 1 212 осіб)⁴⁶.

Однак виселені із Замостського повіту на Грубешівщину українці виявилися головним об'єктом неприязні місцевих поляків, багато з яких украї вороже зустріло нових поселенців, вбачаючи в них насамперед національного ворога й суперника в міжетнічній конкуренції за все – за посади, за землю, за вплив на політику окупаційної влади тощо. Окупаційна влада, зацікавлена у зменшенні кількості місцевого населення на окупованих територіях для подальшого заселення їх німецькими колоністами, охоче розпалювала польсько-українське протистояння. У Грубешівському повіті та на Холмщині окупаційна влада не реагувала на протести УЦК та на вимоги покласти край вбивствам місцевих українців загонами

⁴⁴ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 2. Спр. 67. Арк. 78.

⁴⁵ Окупасја і ruch Oporu w dzienniku Hansa Franka. Warszawa: Książka i Wiedza, 1970. Т. 1. S. 592, 600.

⁴⁶ ВА. R 102 II/11. ВІ. 63.

АК. Уже 25 лютого 1943 року провідник УЦК професор Володимир Кубійович у меморандумі Г. Франку писав, що у дистрикті «Люблін» польські службовці та поліція на кожному кроці прагнуть «завдати шкоди українському населенню та винищити його». Провідник УЦК констатував, що у зв'язку з акцією виселення в Замості нелегальні формування на Холмщині та в районі Ярослава та Сянока «збільшилися на сотні і навіть тисячі поляків», вони «складаються майже винятково з поляків» і «користуються підтримкою польського населення та поліції, які, крім того, неправдиво інформують німецьку владу, щоб усю відповідальність перекинути на українців»⁴⁷.

Особливе зацікавлення в розпалюванні конфронтації виявили інстанції СС і поліції Райху. Німецькі поліційні інстанції намагалися поглиблювати національний антагонізм і не сприяти об'єднанню представників двох сусідніх народів у боротьбі проти Райху. Для цього вони використовували співробітників допоміжних поліцій у Східній Європі в акціях проти рухів опору поза їхніми землями. Зокрема навесні 1943 року український охоронний батальйон № 203 та групи службовців так званої української допоміжної поліції було використано в боротьбі проти прокомуністичного польського підпілля на Холмщині, водночас у Курській області в Росії місцева поліція була укомплектована частково з українців, а в районах РКУ діяли поліцейські загони, створені переважно з росіян⁴⁸.

На Волині українсько-польську ворожнечу послідовно і вдало розпалювали представники німецької окупаційної адміністрації. Після переходу у цьому регіоні поліцаїв-українців та кількох місцевих українських охоронних батальйонів на сторону збройних формувань національного підпілля нацисти, перекинувши туди польський охоронний батальйон № 202, сформували польський охоронний батальйон № 107 і створили польську поліцію, цілеспрямовано скеровували їх проти українських селян (особливо в суміжних із Грубешівщиною Володимир-Волинському й Луцькому повітах РКУ). 23 травня 1943 року керівництво об'єднаних партизанських загонів у Рівненській області підготувало детальну записку про цю ситуацію першому секретареві ЦК КП(б)У Нікіті Хрущову (Никита Хрущев) і начальникові радянського Українського штабу партизанського руху (УШПР) полковникові держбезпеки Тимофіві Строчаку.

«Німці, – було стверджено у записці, – почали допомагати полякам зброєю, створюючи одночасно польську поліцію замість української поліції, яка перейшла до націоналістів. У м. Колки поліція на даний час складається виключно з поляків. В окремих районах області – Дубно, Сарни, Млинів, Клевань та інших німці озброюють поляків гвинтівками та кулеметами для боротьби проти партизанів та націоналістів, однак випадків виступів поляків проти партизанів ще не помічено. У такому населеному пункті, як Гута Степанська, поляки мають до 100 гвинтівок та 9 кулеметів. Населення польських сіл у зв'язку з відсутністю зброї створює групи самооборони, на озброєнні яких є сокири, вила, коси, піки і т. д. Деякими комітетами самооборони керують ксьондзи та вчителі – як, наприклад, в

⁴⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України у Києві (далі – ЦДАВО України). Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 4–6.

⁴⁸ Кондакова Н. И. Идеологическая победа над фашизмом (1941–1945 гг.). Москва: Политиздат, 1982. С. 92.

м. Володимирець, село Стахівка. Поляки спільно з німцями беруть участь в операціях проти націоналістів; так, ними повністю спалені село Трипутні та частково Грані як найбільше націоналістичні. 11 травня цього року поляки спільно з німцями оточили націоналістичне село Цепцевичі Володимирського району, розбили націоналістів й забрали українську молодь для відправки до Німеччини»⁴⁹.

Національний склад населення в роки німецько-радянської війни

Сьогодні загально визнано, що історично українсько-польське прикордоння було етнічно змішаним й багато його міст і сіл рідко були тільки польськими чи українськими. Однак визначення точного етнічного співвідношення місцевого населення завжди залишалося суперечливим. Згідно з польськими переписами 1921 і 1931 рр., на цих територіях нібито суттєво переважало польське населення, що відображало зацікавленість урядів Другої Речі Посполитої у присутності в їх межах саме поляків⁵⁰.

Однак вибух Другої світової війни змінив офіційну національно строкату картину прикордонних та інших сіл Галичини та Волині, окупованих після 17 вересня 1939 року Радянським Союзом. Унаслідок масових депортацій поляків зі згаданих територій під час творення партизанських формацій АК у цих регіонах забракло основного – поляків як бази цих формувань. У квітні 1943 року її командувач генерал Стефан Ровецький (псевдонім «Грот») (Stefan Rowecki) у повідомленні для польського еміграційного уряду в Лондоні, указуючи на необхідність «зберегти сильну польську меншину на східних землях», визнав: «У Дистрикті “Галичина”, згідно з переписом за серпень 1942 р., виявився тільки 955 821 поляк (трохи більш ніж 21 % населення), що продемонструвало майже дворазові втрати порівняно з величезним зростанням відсотка українців»⁵¹.

На відміну від заселених переважно українцями центральних районів Галичини й Волині, багато прикордонних містечок і сіл були приблизно порівну українсько-польськими. Згідно з інформацією польського підпілля, що ґрунтувалася на даних німецьких переписів, станом на початок 1943 року етнічний склад прикордоння був радше двонаціональним: на підставі цих даних представника Делегатури уряду на край, підпорядкованого еміграційному урядові Польщі в Лондоні, на початку літа 1943 року у Грубешівському, Томашівському і Влодавському повітах проживало приблизно однакова кількість українців та поляків (трохи менш ніж 50 % перших із незначною перевагою других), хоча в тісніше пов'язаних із центральними регіонами Польщі районах більшість мешканців – поляки (наприклад, у Білгорайському й Холмському повітах було тільки по 25% українців)⁵².

Згідно з даними перепису 1931 року, в окрузі Білгорай проживали 136 548 поляків, 37 678 українців і 12 896 євреїв. Перепис 1 березня 1943 року зафіксував 125 881 поляків і 32 798 українців. Євреїв не було зареєстровано взагалі: нацисти

⁴⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України у Києві (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Стр. 523. Арк. 78–79.

⁵⁰ Marcus J. Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939. Berlin: Mouton Publishers, 1983. P. 17.

⁵¹ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945 / K. Iranek-Osmecki, T. Zawadzki-Żencykowski, Z. Bokiewicz i in. Londyn, 1989. T. VI. Uzupełnienia. S. 319.

⁵² Protokół rozmowy z Delegatem Lubelskim z dnia 6.8.43 r. AAN. Zesp. 1325. Sygn.202/II-13. K. 39.

або вбили їх, або депортували до концтаборів за межі округи. За офіційними даними реєстрації місцевих жителів в окрузі, кількість поляків зменшилася майже на 11 000, українців – майже на 5 000 осіб. Однак, зважаючи на практику масового вписування українців як поляків у переписі 1931 року, можна стверджувати, що до початку березня 1943 року кількість українців зменшилася у цій окрузі більш ніж на 5 000 осіб. Після поширення в перші два місяці 1943 року практики вбивств учасниками польського підпілля українців, які працювали в підпорядкованих німецькій окупаційній адміністрації місцевих владних структурах у дистрикті «Люблін», було небезпечно декларувати свою українську національність. Деякі українці вважали за безпечне оголосити себе поляками або білорусами, вважаючи, що це гарантуватиме їхню безпеку й у разі зміни національності вони не зазнають переслідувань польського підпілля. Наприклад, у с. Лазов поблизу м. Білгорай 1931 року було зареєстровано 32 поляки, 23 євреї, а також 697 українців, із яких 1 березня 1943 року 147 осіб заявили, що вони є білорусами. Доповідаючи про результати змін національного складу жителів на підвладній йому території, німецький окружний староста Білгорайської округи у звіті губернаторові дистрикту «Люблін» дійшов висновку, що пропорційно до загальної кількості населення кількість українців зменшилася майже удвічі порівняно зі зниженням чисельності поляків (поляків на 7,8 % на кожну сотню поляків, українців – майже на 13 % на кожну сотню українців): «Уважний аналіз наведеної вище кількості поляків і українців дає підстави при порівнянні [...] стверджувати, що кількість жителів серед поляків зменшилася до 7,8 на одну сотню [жителів], а серед українців на більш ніж 12,9 на сотню [жителів] [Eine aufmerksame Betrachtung den obenangeführten Zahlen von Polen und Ukrainern führt bei dem Vergleich ... zu der Feststellung, daß sich die Einwohnerzahl bei den Polen etwa um 7,8 vom Hundert, bei den Ukrainern jedoch um mehr als 12,9 vom Hundert verringert hat]»⁵³.

Отже, німецький перепис 1943 року продемонстрував значні втрати національного складу прикордоння й водночас підтвердив, що польські статистичні дані 1931 року щодо його населення не завжди відповідали дійсності. Насправді українців на прикордонні, зокрема в Галичині та на Волині, загалом було незрівнянно більше і цей факт суперечив даним польського перепису населення 1931 року. Журналіст Степан Годований, характеризуючи наслідки перепису населення в Галичині, 8 березня 1943 року зафіксував у щоденнику свідчення членів лічильної комісії: «Працюють над обробкою статистики. Дізнаюся від них, що в селах Яворівської волості буде 75 % українців і 23–25 % римо-католиків (поляків). А за Польщі поляки стверджували, що в тому селі вже тільки, неначе б, третя частина українців, решта – поляки»⁵⁴.

Чинник сили: роль українського і польського підпілля та їх збройних формувань у розпалюванні міжнаціонального конфлікту

До початку 1943 року на території під окупаційною адміністрацією нацистської Німеччини на прикордонні між Західною Україною та Польщею з'явилися

⁵³ Der Kreishauptmann in Bilgoraj. Distrikt Lublin. Generalgouvernement. – A.V. 301 – Bilgoraj, den 4. Mai 1943. An den Herrn Gouverneur des Distrikts Lublin z.Hd. des Herrn Amtschef o.V.i.A. Lublin. Betr.: Lagebericht. Der Kreishauptmann [Unterschrift]. AIPN. GK 99/106. К. 6, 7.

⁵⁴ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35 – Губернатор дистрикту «Галичина», 1941–1944 рр. Оп. 13. Спр. 124. Арк. 10.

«конкуренти» – українське та польське підпілля та їх перші збройні формування. Окупаційна влада чекала приводу, щоб із ними розправитися. Нацисти відверто провокували населення до міжнаціональної ворожнечі. Припинення протистояння між українцями та поляками було не вигідним для окупаційної адміністрації, оскільки нормалізація відносин між ними привела б до згоди між рухами опору цих народів і до створення спільного фронту боротьби проти гітлерівського режиму.

Уявити атмосферу життя на прикордонні допомагають тогочасні документи. 20 квітня 1943 року діяч польського підпілля Людвік Ландау (*Ludwik Landau*) записав у своєму щоденникові, що для німецької окупаційної адміністрації на Волині характерна «непевність позиції у цілому краю при тому, що на Західній Волині (у Володимирівському повіті) дійшло до відвертого українського повстання (скерованого своїм вістрям, зрештою, і проти поляків)»⁵⁵.

У квітні 1943 року командувач АК Стефан Ровецький у спеціальному рапорті в Лондон, коментуючи нацистську боротьбу проти українського опору, констатував: «Тепер почалося переслідування українського руху за незалежність, яке останнім часом прийняло систематичний і масовий характер». Водночас він визнав, що «німці допустили польських фахівців до державної служби (фінансові управління, пошта, залізниця) і на посади, що вимагають технічної підготовки, наклали податок на українську кооперацію, а на українців наклали суворий контроль»⁵⁶. Незабаром, 4 травня 1943 року, С. Ровецький доповів своєму еміграційному урядові в Лондоні, що український повстанський рух поширився із Сарненського повіту на Костопільський і його діяльність була спрямована «спочатку проти поляків, задіяних в німецькій лісовій службі, і осадників». Командувач указав, що після переходу української поліції в УПА німці «закликали поляків вступати до поліції»⁵⁷.

Німецькі окупаційні інстанції також провокували розпалювання польсько-українського протистояння по інший бік кордону між РКУ і ГГ. У звіті німецького старости Грубешівської округи за квітень 1943 року було визнано: «Ставлення польського населення до українського за звітний період ще більше погіршилося. Підставу для цього треба шукати передовсім у виселенні поляків і новому вселенні українців. Ці напружені відносини між обидвома частинами населення призвели під час звітного часу до вбивства 16 українців і 12 поляків. Також у деяких випадках можливо було встановити, що під час виселення поляки-втікачі вбивали українців. Окрім вбивств, під час зіткнень між поляками й українцями було багато важких і легких поранень. Через такі стосунки серед української частини населення великий неспокій. Особливо українські вийти живуть у великому страху перед подальшими нападами [Den Verhältnis der polnischen zu der ukrainischen Bevölkerung hat sich während der Berichtszeit weiter verschlechtert. Der Grund hierfür dürfte in erster Linie in der Aussiedlung der Polen und der Neuansiedlung von Ukrainern zu suchen sein. Dieses gespannte Verhältnis zwischen den beiden Bevölkerungsteilen führte während der Berichtszeit zur Ermordung von 16 Ukrainern und 12 Polen. ... Es konnte auch in einigen Fällen festgestellt werden, daß bei der Aussiedlung flüchtig gewordene Polen Morde an Ukrainern verübten. Außer

⁵⁵ Landau L. Kronika lat wojny i okupacji. Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1962. T. II. S. 356, 379.

⁵⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1989. T. VI. Uzupełnienia. S. 319.

⁵⁷ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Londyn, 1976. T. 3: kwiecień 1943 – lipiec 1944 / kom. red. H. Czarnocka. S. 4–5.

den Morden entstanden bei den Zusammenstoßen zwischen Polen und Ukrainern eine größere Anzahl schwerere und leichtere Verletzungen. Durch diese Vorkommnisse hat sich des ukrainischen Bevölkerungsteils eine gewisse Unruhe bemächtigt. Insbesondere leben die ukrainischen Vögte in großer Angst vor weiteren Überfälle)»⁵⁸.

Озброєння багатьох баз польських збройних формувань стало платою окупаційної влади за лояльність до німецької цивільної адміністрації. Коментуючи, як нацисти використовували антипольські акції УПА для розпалювання ворожнечі поляків до українців, делегат уряду у звіті до Лондона за липень 1943 року слушно зауважив: «Однак німецька пропаганда в типовий для себе спосіб підхопила цю справу для приглушення антинімецьких настроїв на кресах і відвернення від себе ненависті поляків й скерування її проти українців»⁵⁹.

Як наслідок – у відносинах між українцями та поляками на заселених етнічно змішаних землях розігралася кривава драма, яка охопила прикордонні та суміжні з ним, заселені переважно українцями райони Галичини й Волині. Часто події по один бік кордону впливали на перебіг подій на іншій стороні. Наприкінці серпня 1943 року керівні діячі ОУН-Б й командування УПА на Волині закликали українців на Холмщині створювати самооборону, що стримувала польське підпілля й попереджувала вбивства українців. Водночас командир групи УПА «Турів» Юрій Стельмашук видав звернення «Українці Холмщини й Підляшшя!», у якому зазначав: «Україна горить і стікає кров'ю. Німці по сей бік, а більшовики по той бік фронту плундрують нашу землю. Пожари, розстріли по всій Україні... На помічній нищівній роботі ідуть і польські підпанки. Вони масово служать у німецькій жандармерії, допомагають безпосередньо нищити українське населення. Вони, як і самі – як колись за Польщі – бандами нападають на українські села, палять їх, а людей стріляють. Наслідки гуляння цієї здичавілої банди стрінете скрізь на Холмській землі. Поляки замість того, щоб боротися за свою власну державу на своїй землі, яку німці вже донищують, ідуть на грабїж українських земель... Тому творить свою власну силу для своєї оборони. Хто живий, хто може носити зброю, хай бере її і вступає в УПА»⁶⁰.

У серпні 1943 року тисячі польських утікачів із Волині опинилися на Грубешівщині та Холмщині, де сотні з них почали поширювати антиукраїнські чутки, перебільшуючи масштаби і способи загибелі поляків під час українсько-польського конфлікту на Волині. Восени того ж року десятки з них, поповнивши місцеві польські боївки, розпочали масові вбивства місцевих українців, повідомлення про що з'явилися у звітах осередків УЦК. У вересні 1943 року в повідомленні УЦК у Холмі наслідки впливу міжнаціонального протистояння на Волині на розгортання українсько-польського конфлікту на Холмщині описано так: «Від часу, як з Волині почали прибувати на терен Холмського повіту поляки-утікачі, польські шовіністи, які від довшого часу провадять боротьбу зі всім, що українське, поширили свою нікчемну роботу і повели наступ на спокійне українське населення у всіх ділянках його життя. Використовуючи нагоду нібито кривдження поляків на Волині

⁵⁸ Der Kreishauptmann des Kreises Hrubieszow. Az 001 g. Hrubieszow, den 3. Mai 1943. An den Herrn Gouverneur des Distrikts Lublin, Abt. Innere Verwaltung – Lublin. Betr.: Lagebericht für den Monat April 1943. Der Kreishauptmann [Unterschrift]. AIPN. GK 99/106. K. 1.

⁵⁹ AAN. Zesp. 1325. Sygn. 202/III/200. K. 30.

⁶⁰ Державний архів Рівненської області. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 82.

місцевим українським населенням і змушування до утечки на ці терени, темні польські елементи підбурили місцеве [польське] населення проти українців та заогнили відносини між обома народами до найвижчого ступня. Збільшився терор і систематичне нищення найсвідомішого українського активу»⁶¹.

Реагуючи на повідомлення про антиукраїнський терор, 17 вересня 1943 року УДК у Холмі у зверненні до українців засудив «акти насильств, морди й грабунки над безборонними українськими інтелігентами й селянами», які вчиняли польські терористи, і закликав українців не дати спровокувати себе на відповідні антипольські дії та не піддаватись «впливам ворожої провокації, з чийого боку вона не походила б». «Це наше становище хочемо підкреслити особливо тепер, коли в зв'язку з напливом збігців з Волині шириться провокаційна агітація серед місцевої людності Холмщини. Акти насильства над мирною безборонною людністю кожної національності, з якого боку вони не походили б, ми завжди осуджували, але осуджуємо рівно ж провокаційні спроби перекинути відповідальність за ці акти на українську людність чи закликаючи до помсти на ній»⁶². 18 жовтня подібне звернення видав УДК в Грубешеві, а 2 листопада він же закликав надати допомогу жертвам польського терору із сіл Моложів, Стрільці, Тухані, Пасіка, Мірче, Молодятичі, Грабовець та інших⁶³.

Тим часом наприкінці вересня 1943 року припинився основний потік польських біженців із Волині до Влодавського повіту, що підтверджують документи німецьких окупаційних установ того часу. У повідомленні командира 2-го відділення (2.Zug) німецької охоронної поліції, лейтенанта резервів Коллера від 23 вересня 1943 року про політичну та господарську ситуацію на лінії місцевостей Влодава, Холм та Грубешів від 23 серпня до 23 вересня того року із цього приводу було стверджено: «Оскільки про переслідування поляків українцями з того боку Бугу в Райхскомісаріаті “Україна” тут від кінця серпня не надходило жодних повідомлень про злодіяння, також ця частина населення тут знову заспокоїлася й майже зовсім зменшується виїзд поляків до західних областей ГГ [Da über Verfolgungen von Polen durch die Ukrainer jenseits des Bug, im Reichskommissariat Ukraine, hier seit Ende August keine Greuelnachrichten mehr eintreffen, hat sich auch dieser Teil der Bevölkerung hier wieder beruhigt und es nimmt die Auswanderung der Polen nach den westlichen Gebieten des G.G. fast vollständig ab]»⁶⁴.

У наступному звіті цього ж поліційного підрозділу за підписом заступника командира Соргера від 23 жовтня 1943 року про події від 24 вересня до 23 жовтня того року зафіксовано подальше загострення міжнаціональних відносин на польсько-українському прикордонні. Згідно із цим документом, жителі обох національностей робили висновок про те, що їхню ворожнечу таємно інспірують

⁶¹ Bericht. September 1943. Ukrainische Hilfskomitee in Cholm. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 40. Цит. за перекладом: Український Центральний Комітет у Львові. Організаційний відділ. Холм, дня 28.9.1943. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 45.

⁶² До української людности Холмщини. УДК в Холмі. Холм, 17 вересня 1943 р. LAC. MG 31. D 203. Vol. 24. File. 12. UTsK Lublin. Posters (1940, 1943).

⁶³ До українського громадянства Грубешівщини. УДК в Грубешеві. Грубешів, 2 листопада 1943 р. LAC. MG 31. D 203. Vol. 24. File. 12. UTsK Lublin. Posters (1940, 1943).

⁶⁴ Dienststelle Feldpostnummer 16107D. 2.Zug. O.U., den 23.September 1943. Lagebericht für die Zeit vom 23.August bis 23.Sept. 1943. Koller. Rev. Ltn. d. Sch. und Zugführer. AIPN. GK 91 (Zbio/r zespól.o.w szcza/tkowych jednostek SS i policji)/76. K. 2.

окупаційні установи Райху: «У багатьох місцевостях настрої польського населення через напади українців дуже пригнічені. Останнім часом польське населення розпочало протиакції й вночі українці перебувають поза місцями їх проживання, оскільки вони побоюються нападів поляків. [...] Як серед поляків, так і серед українців поширена думка, що сучасні стосунки тут склалися за “тихою” мовчазною згодою німецьких органів влади [In vielen Ortschaften ist die Stimmung der polnischen Bevölkerung durch die Angriffe der Ukrainer äusserst gedrückt. In letzter Zeit hat die polnische Bevölkerung zu den Gegenaktionen angetreten und nächtigen die Ukrainer ausserhalb ihrer Wohnstätten, da sie Überfälle durch Polen befürchten. ... Es ist sowohl bei den Polen, wie auch bei den Ukrainern die Meinung vertreten, dass die derzeitigen Verhältnisse hier unter stillschweigender Duldung der deutschen Behörden stattfinden].»

Автор звіту звернув увагу на застосування однакової тактики учасників обох збройних сторін протистояння й на подібні реакції на їхні дії місцевих жителів, які прагнули будь-що вижити у воєнних умовах: «Ці банди поширюють листівки й закликають до знищення українців або поляків залежно від того, до якого народу належать [учасники] банди. Жителі підданих нападам місцевостей виконують завдання бандитів, оскільки вони побоюються їхньої помсти [Es werden von diesen Banden Flugzettel gestreut und angeschlagen die entweder die Vernichtung der Ukrainer oder Polen ankündigen, je nach Volkszugehörigkeit der Bande. Die Bewohner überfallenden Ortschaften getrauen sich über Banditen Angaben zu machen, weil sie dessen Rache fürchten]».

У повідомленні також стверджено, що з метою спонукати німецьку окупаційну владу застосувати сили проти українців на Волині деякі місцеві поляки приписували їм погрози «очистити» весь Люблінський дистрикт від поляків: «Українці з-за Бугу, за висловлюваннями поляків, погрожують остаточно очистити дистрикт “Люблін” від поляків [Nach Aussagen den Polen fordern die Ukrainer jenseits des Bug, die restlose Säuberung des Distrikts Lublin von der polnischen Bewohnerschaft]»⁶⁵.

Отже, у цей час польське підпілля й польські біженці з Волині не припинили антиукраїнських дій, що підтверджують документи УЦК. 25 листопада 1943 року в доповідній записці для Володимира Кубійовича «Звіт праці за місяць листопад 1943 року» заступник представника УЦК у Любліні Володимир Левицький констатував: «Польські втікачі з Волиня переходять більше разів Буг, носять звідтіля сюди оружжя, яке тут продають за добрі гроші. Так, в селі Дубенка наша поліція знайшла в підводі “уходзці, і то нешенсьлівего, заменчонего гайдакаками”, – три кріси, з яких один самочинно вистрілив й убив одного мазура. В колонії Порай наша поліція застукала банду в одній хаті, якої трьох членів застрілила. Як пізніше показалося, банда складалася з одного місцевого поляка, а трьох з Волиня. Так-то терплять “бідні поляки” Волиня. Польські “уходзці” переходять Буг, нападають на наші села за Бугом, рабують худобу і продають м’ясо на паску, навіть в Грубешові»⁶⁶.

На антиукраїнський терор на Холмщині своєю чергою адекватно реагували українські націоналісти у прикордонних районах Галичини й Волині. Ось як,

⁶⁵ Dienststelle Feldpostnummer 16107D. 2.Zug. O.U., den 23.Oktober 1943. Lagebericht für die Zeit vom 24.September bis 23.Oktober 1943. Sorger. Rw. d.Sch. und stellv. Zugführer. AIPN. GK 91/76. K. 5.

⁶⁶ LAC. MG 31. D 203. Vol. 24. File. 11 – UTsK Lublin. Reports (1940–1944).

наприклад, описано події на так званому «сокальському кордоні» у першій декаді жовтня 1943 року у звіті УДК у Сокалі: «Польські партизани оточують українські села, палять, а втікаючих людей зі сіл стріляють. У відплаті волинські партизани вирізали кілька польських родин у польській кольонії Важів, в селі Войславичах, Опільську і в Конотопах»⁶⁷. Невдовзі 22 жовтня 1943 року згадуваний діяч польського підпілля Л. Ландау у щоденнику події на «кресовому прикордонні» писав: «А українська бойова організація (УПА – Українська Повстанча Армія) зміцнює діяльність, скеровуючи її однаково проти німців, як і більшовиків (диверсійних відділів) та поляків. Там тепер є справжня *bellum omnium contra omnes*!»⁶⁸,⁶⁹. Подібним чином розгорталися події на кордоні дистриктів «Люблін» і «Краків» і дистрикту «Галичина». 27 жовтня 1943 року священник Василь Бояновський так описав умови життя на українсько-польському прикордонні в листі митрополитові ГКЦ Андреві Шептицькому: «Перед вчора убито в селі Стрийка двох наших громадян вночі. Кажуть, що убила їх польська боївка. Отець Андрій Кузьма був нині в ньому і говорив, що в селі велике напруження, а він сам вдома не ночує. Село є мішане: пів українців, а пів поляків. Життя стає з дня на день більше нервовим»⁷⁰.

Дії українських і польських збройних формувань та ескалація міжнаціональної ворожнечі на прикордонні

Від літа 1943 року АК створила на українсько-польському прикордонні смугу укріплених озброєних баз, у яких було зібрано велику кількість зброї і боєприпасів для майбутньої боротьби проти українських повстанських сил⁷¹. Десятки інших польських сіл стали заручниками кривавого конфлікту, оскільки від весни організатори антипольської акції ОУН-Б поширили на них колективну відповідальність за антиукраїнські вчинки деяких жителів цих сіл чи за військові приготування великих опорних пунктів польського підпілля в сусідніх селах.

Для українців Холмщини і Грубешівщини, які пережили війну, весна 1944 року залишилася в пам'яті як період найбільшого спалаху антиукраїнського терору польських збройних формувань АК, до якого активно приєдналися сформовані з місцевих поляків т. зв. селянські батальйони – «БХЛ» (*Bataliony Chłopskie – BChł*)⁷². 12 березня 1944 року сучасник тих подій священник із Грубешева записав у щоденнику: «Події

⁶⁷ 12.10.43. Вісті з Сокальщини. ЦДАВО України. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 23.

⁶⁸ Війна усіх проти усіх (лат.).

⁶⁹ Landau L. Kronika lat wojny i okupacji. T. 3. S. 335.

⁷⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). Ф. 201 – Греко-католицька Митрополічна консисторія, м. Львів. Оп. 1 р. Спр. 221. Арк. 60.

⁷¹ Sołtysiak G. Huta Stepańska. *Karta. Niezalone pismo historyczne*. Warszawa, 1992. Nr. 8. S. 66–82; Filar W. Przebraże – bastion polskiej samoobrony na Wołyniu. Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej; Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007. 121 p.; Krawczyk J. Tworzenie się samoobrony ludności polskiej przez eksterminacyjną akcję OUN-UPA na terenie byłego woj. tarnopolskiego w latach 1943–1944. *Stosunki polsko-ukraińskie. Wojna i współczesność* / pod red. J. Marszałek-Kawa, Z. Karpusa. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2008. S. 102–132.

⁷² Про те, як польські автори інтерпретують польсько-українські конфлікти на цих землях у період нацистської окупації, див.: Ziętek R. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej. *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2001. T. 7. S. 251–289. Поодинокі сторінки історії конфліктів на українсько-польському прикордонні увійшли також у художню літературу. Наприклад, див.: Ziembilewski Z. *Krwawe noce pogranicza*. Przemyśl: Wydaw. ROKEiN, 2003. 178 s.

йдуть такі, що годі й писати денник. Нерви не дають. Від четверга рано горить ціла волос[т]ь М'яке: М'яке, Сагринь, Малків, Моножів, Ласків, Терембінь і ін. В самім Сагрині наразі начислюють на 400 (чотириста) забитих. Мордували всіх українців, кого стрінули, жінок і дітей. За кілька днів будуть докладніші обчислення жертв»⁷³.

Наприкінці квітня 1944 року у звіті керівництву УЦК провідник УДК у Грубешеві вказав: «В Сагринській волости грасують⁷⁴ бандити з Тишовецької та Кітлицької вол. та вбивають селян, які сіють чи перебувають на попелищах. С. Тучапи, Моложів, сагринецької волости, Старе Село, Ликошин, Дутрів, телятинської волости, Кришин, Набряж, лащовецької волости зайняті польськими бандитами. Решта телятинської волости, потуржинської та долобичівської обняті “партизанами” з “УПА”»⁷⁵.

Представники кожної зі сторін конфлікту трактували свої дії проти сусідів-суперників як помсту за приписувані ворогам вчинки, оскільки ніхто не хотів брати відповідальності за каральні дії, під час яких гинули переважно ні в чому не винні цивільні жителі. Керівництво польського підпілля на Яворівщині, наприклад, саме так розцінило генеральну протиукраїнську акцію, заплановану для проведення у середині квітня 1944 року. 12 квітня того року офіцер АК у Городку «Даля» розіслав командирам польських підрозділів у Яворівському повіті повідомлення, у якому було зазначено: «Інспектор наказав стягнути усі наявні у Яворівському повіті сили до лісу, забезпечуючи ці відділи більшою кількістю автоматичної зброї. Завданням цих відділів є провести відплатну акцію [przeprowadzić odwet]. Після виконання обов'язково переслати звіт»⁷⁶.

Реагуючи на прояви антиукраїнського терору польських збройних формувань, у середині березня 1944 року на території Холмщини почали діяти підрозділи куренів УПА «Галайда» й «Тигри»⁷⁷. Від середини квітня з Волині перекинута загін УПА імені Івана Богуна (командир «Остріжський»), курінь під командуванням Степана Савчука (псевдо «Наливайко»), а з Карпат – курінь «Сіроманців» командира Дмитра Карп'яка (псевдо «Яструб»). Ці збройні формування були об'єднані під командуванням Холмської ділянки (відтинку) УПА під проводом Степана Новицького. Від 28 березня 1944 року ці частини УПА повели наступ проти тих польських сил, котрі були базою озброєних польських боївків. Це передусім Острів, Жанрики, Посадів, Стенятин. 15–20 квітня курені УПА проводили бойові операції в Південній Грубешівщині, де контроль УПА поширено на територію до р. Гучви. Місцеві українські селяни отримали змогу повернутися до своїх сіл і відновити господарювання саме під охороною збройних відділів УПА, дії яких мали широкий розголос на Холмщині. Широко відомими стали також рейди українських повстанців через Перемишльщину. 24 квітня 1944 року в доповідній записці В. Кубійовичу

⁷³ ЦДІАЛ України. Ф. 201. Оп. 1 р. Спр. 202. Арк. 8.

⁷⁴ Жаргонізм «грасують» означає буквально «бігають, гасають» (А. Б.).

⁷⁵ Звіт із подій Грубешівського повіту та праці в УДК від 10-30.IV.1944 року. LAC. MG 31. D 203. Vol. 25. File. 17. Nimets'ko-polskyi teror. Halychyna.

⁷⁶ AAN. Zesp. 1326 – Armia Krajowa, 1942–1945. Sygn. 203/XV-17. K. 271.

⁷⁷ Детально про діяльність підпілля ОУН і відділів УПА на цій території в оцінках польських дослідників див.: Partacz Cz. Działalność nacjonalistów ukraińskich w ziemi Chełmskiej i na Podlasiu 1939–1944. *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–2004* / pod red. B. Grotta. Warszawa, 2004. S. 63–100.

інженер Лучишин із УЦК у Перемишлі констатував, що діяльність повстанців «з-під стягу “УПА” починає поширюватися також і в Перемиській окрузі», при чому перші загопи вже здійснюють рейди «по селах, ночують, а навіть днюють по селах, роблять заходи для стягання контингентів, збирають гроші і т. д.». «Ціла хмара тасмничих агентів веде енергійну акцію по наших селах за втягуванням місцевої молоді до “лісових кадр”, змушує місцеву молодь до вступу в “лісовики”, поширює різні легенди про героїчні подвиги “УПА” на фронті та в заплілі большевиків», – продовжував він. Лучишин визнав, що відділи УПА вважають своїми головними ворогами нацистів і більшовиків, а не місцевих поляків: «В оцінці теперішньої політичної ситуації ставлять ті агенти таку тезу: найперше треба причинитися до ліквідації німецької сили, а потім, мовляв, з большевиками дамо собі раду»⁷⁸.

Увесь драматизм тогочасної ситуації було відображено у звітах підпілля ОУН-Б про перебіг проведення антипольських акцій УПА в тих прикордонних селах, які діячі польського підпілля перетворили на бази зі зброєю та боєприпасами, які їм вдалося заховати у вересні 1939 року або отримати від німців у результаті «натурального обміну» за продукти. В одному з таких документів, наприклад, діяльність одного з відділів УПА поблизу Рава-Руської описано так: «Дня 25.4.44 окружна боївка провела нищільну акцію на село Смолки, у висліді чого спалено 6 польських господарств і зліквідовано 6 мужчин і дві жінки поляків. Дня 27.4.44 та сама боївка зліквідувала в селі Улицько-Середкови 55 мужчин і 5 жінок-поляків. При цьому спалено около 100 господарств. Під час пожежі чути було вибухи муніції і гранат». Далі під час опису антипольської акції на Любачівщині вміщено подібну інформацію: «19.4.44 відділ УПА “Местники” знищили польське село Рутку. В год. 5.30 відділ вступив в село і зажадав від солтиса, щоб населення здало зброю, в противному разі село буде спалено. Село поставилося до домагання негативно. Тому село спалено і зліквідовано 80 поляків. Під час пожежі хат чути було вибухи амуніції, що не вгасали довший час. Власних втрат не було. 25.4.44 сотня “Местники” знищила чисто польське село Вільку Коровицьку. Село спалено. Під час пожежі чути було часті вибухи амуніції»⁷⁹.

Антипольська акція УПА в Галичині була вигідна окупаційній владі націонал-соціалістичної Німеччини як засіб тиску на поляків, щоби змусити їх виїхати на роботу до Райху, а від весни до початку липня 1944 року – до евакуації на захід. Нацисти були зацікавлені в тому, щоби місцеве населення переселилося на захід і щоби війська Радянського Союзу, просуваючись у Галичину, застали обезлюднені території. 8 травня 1944 року керівник органів безпеки Райху в Генеральній губернії Вільгельм Коппе (Wilhelm Koppe) на засіданні уряду ГГ лаконічно констатував: «В іншому відбувається пересування населення з боку поляків, які зі страху тиску українців утікають з Рава-Руської округи до дистрикту “Краків”»⁸⁰.

На підконтрольних Райху територіях під час українсько-польського конфлікту інстанції СС і поліції були занепокоєні не так цим міжетнічним протистоянням, як тим, що унаслідок нього виникали проблеми забезпечення ведення війни. У

⁷⁸ LAC. MG 31. D 203. Vol. 25. File. 13. Nimets'ko-polskyi teror. Przemysl (1940–1944).

⁷⁹ Звіти з відбухтих протипольських відплатних акцій на терені окр. Рава Руська. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 265.

⁸⁰ AIPN. DHF. Vol. XXXVa. K. 1. T. 86. S. 400.

місячному звіті відділу розвідки вищого фюрера СС і поліції у Генеральній губернії (Höhere SS- und Polizeiführer im Generalgouvernement) за квітень 1944 року щодо ситуації в Галичині зазначено, що в польських селах «вже тепер відчутним є брак робочої сили, оскільки поляки зі страху від подальших нападів утікають на захід [macht sich bereits ein großer Mangel den Arbeitskräften bemerkbar, da die Polen aus Furcht von weiteren Überfälle nach Westen fliegen]»⁸¹.

Водночас німецькі окупаційні інстанції заохочували виїзд польських утікачів з українсько-польського прикордоння в межах дистрикту «Галичина» на територію інших дистриктів Генеральної губернії. 25 травня 1944 року офіцер «Фаля» доповів командуванню АК Львівської області: «У містечках Рава-Руська та Любачів, коли поляки отримали від українців звернення виїхати за Сян, німецькі органи влади відповіли виділенням евакуаційних потягів для поляків і ствердили, що не відповідають за долю поляків, які залишаються»⁸².

Водночас окупаційні сили в структурі нацистської Німеччини до останніх місяців окупації Галичини та суміжних земель намагалися видати себе захисниками від польського терору, використовуючи для цього українців. У лютому 1944 року на лінію міст Холм–Замостя–Томашів для боротьби проти радянських партизанів було скеровано бойову групу Баєрсдорфа, яку в березні у цих місцевостях замінено Галицьким добровольчим полком СС № 5. Окрім цього, у район Грубешівського повіту, розміщеного на цій же лінії між Холмом і Томашевим, було скеровано 21-й охоронний батальйон СД, відомий теж як Український легіон самооборони (УЛС), командиром якого був гауптштурмфюрер СС Зігфрід Ассмус (*Siegfried Assmus*). Від середини березня його вояки й галицькі добровольці разом із відділами Вермахту провели об'єднані антипартизанські й пацифікаційні акції. У звіті Ассмуса командирові німецької поліції порядку в Любліні від 16 березня 1944 року було констатовано: «13 березня 1944 р. 180 вояків під командуванням Ассмуса і 80 службовців місцевої української поліції зазнали нападу місцевої банди поблизу Масломеча. Банда [...] відступила до болот Сагрині. Там бандити приєдналися до їх основних сил. Як було повідомлено, бандити втратили 18 осіб у великій сутичці, включно з дезертиром із польської поліції. Ми не зазнали втрат. Відсунута у південному напрямку, банда була ізольована в українських господарствах поблизу Модрина [...] Вбито ще 6 бандитів. Ми не мали втрат! Частина продовжує боротися проти ворога». В іншому звіті від 21 березня зазначено: «19 березня 1944 р. кращих вояків загону (Ассмуса) і 40 місцевих поліцаїв були обрані провести розвідку в зоні Малкова [...] Було виявлено і оточено банду, що [...] нараховувала 400 вояків. Ми мали бій тривалістю від 5 до 11 годин [...] Ворог втратив 67 осіб. Кількість поранених є невідомою». Зі слів автора звіту, тоді ж загинули один легіонер і один службовець німецької поліції, одного легіонера було поранено і шестеро зникли безвісти, також було «втрачено 1 кухню і 15 коней». У рапорті від 12 квітня 1944 року комендант німецької поліції, покликаючись на повідомлення 1-го (моторизованого) батальйону жандармерії, вказав, що УЛС у зв'язку з операцією проти великого польського підрозділу в Грубешівському повіті провів наступ об'єднаної бойової групи в районі

⁸¹ Höhere SS und Polizeiführer im Generalgouvernement. 17.5.1944. I-c Bericht über Bandenlage im Monat April 1944. BA. R 70 Polen/76. Bl. 11.

⁸² AAN. Zesp. 1326. Sygn. 203/XV-18. K. 73.

Краснишина (Krasnyszyn) та Скербишева (Skierbyszów). «Як було заплановано, атаку на банду проведено за 20 км у південному напрямку від Грубешева 27 березня 1944. Банду було виявлено поблизу Ляскова ([координати на карті – номер] 0 635), 21 км на південь від Грубешева, і знищено. Успіхи: 75 бандітів вбито, 2 захоплено в полон, захоплено 1 кулемет, 30 гвинтівок, 1 000 патронів [...] Знищення банди, що стаціонувала у Малкові, здійснили дві сотні Галицького добровольчого полку СС № 5», – повідомив 28 березня 1944 року командир бойової групи Вульбрандт, зазначивши, що по власному боці було вбито двох німців і поранено 9 німців, зокрема одного артилериста і 5 вояків, а також 4 українців, серед них 3 вояків УЛС і одного вояка Галицького добровольчого полку СС № 5⁸³.

Спроби силового вирішення проблеми українсько-польського протистояння керівництво німецької поліції і СС потрактувало як досягнення на користь мирного співіснування української і польської громад. У листівці керівника СС і поліції дистрикту «Люблін» Якоба Шпорренбурга (Jakob Sporrenburg) до українського населення із приводу розгрому формування «БХЛ» під командуванням Станіслава Рися (псевдо «Басай»), яку 18 квітня 1944 року німецькі літаки скидали над українськими селами Холмського і Грубешівського повітів, зокрема, було констатовано: «Польська терористична банда під проводом Басая, яка від довшого часу непокоїла і тероризувала українське населення Грубешівського повіту, зістала знищена німецькими збройними силами. Українці та мирне населення Грубешівського повіту мають змогу знова зайнятися спокійно своєю господарською працею». Листівка також закликала українців: «Вже найвищий час, щоб зрозуміти, що боротьба на життя й смерть між українцями та поляками на цих теренах – це тільки вода на большевицький млин, котра є спровокована тільки большевицькими агентами»⁸⁴.

Окупаційні інстанції націонал-соціалістичної Німеччини, однак, насправді так само, як радянські партизани й агенти НКВС, розпалювали вогонь конфлікту між українцями і поляками. У липні 1944 року губернатор дистрикту «Люблін» Ріхард Вендлер (Richard Wendler) у листі Г. Франку визнав факт того, що нацисти заохочували нагнітання міжетнічної ворожнечі на українсько-польському прикордонні під час його окупації: «Важкі помилки допущено також у трактуванні наявних у ГГ політичних проблем населення, особливо у трактуванні питання [взаємин] між поляками і українцями. Ці обидві групи розігрували одну проти іншої, щоб самим отримати від цього користь і намагалися при вирішенні цього питання копіювати англійські методи. Результати були катастрофічні. Застосування цих методів призвело до того, що поляки і українці взаємно послабили – як, наприклад, в окрузі Грубешів та частково суміжних округах»⁸⁵.

В одному з підсумкових звітів підпілля ОУН-Б на Закерзонні перебіг міжнаціонального конфлікту на українсько-польському прикордонні схарактеризовано так: «В квітні 1944 р. в південній частині Грубешівщини спалено доценту всі поміщицькі палати та фільварки, як остою польської [присутності], а на спалення поляками 44 українських сіл у відплатних цілях спалено всі польські села та кольонії

⁸³ Styrkul V. We accuse. Documentary Sketch. Kiev: Dnipro publishers, 1984. P. 267–270.

⁸⁴ СС і Поліцайфюрер на Люблинський Дистрикт. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 35. Арк. 232, 269.

⁸⁵ ВА. R 52 II/261. Fol. 1. Bl. 9.

в тім же терені, поляків відперто на захід по лінії Жерняки–Набрж–Грабець. Десятки вогневих заграв, палаючих кольоній та фільварків [продем]онструвало перед українською землею, що Холмщина, як і інші українські області, розправляється криваво з польським поміщицтвом та кольонізацією». Перші дії відділів УПА на Холмщині у звіті описано так: «На початку квітня 1944 р. сотня “Вовків” разом з двома відділами Волинської самооборони вирушили вперше на ліквідацію польських озброєних груп, які спалили останні південні села Холмщини, робили випадки на Галичину. В тому часі спалено польськими [банд]ами такі галицькі села: Костяшин, Ліски, Василів, Волжин. [Мето]ю поляків – це пізніше виявили на слідстві переловлені польські розвідчики, було знищити всі українські галицькі села по Буг і Солокію». У звіті зроблено висновок, що кривавий конфлікт і зумовлена ним міграція населення змінила із двонаціонального в мононаціональний характер українську й польську частини прикордоння. Підведено підсумок про створення по обидві сторони прикордоння своєрідної демаркаційної лінії, що відокремила українські етнічні землі від польських: «Під кінець травня в південній Грубешівщині не лишилося ні одного польського села: і ані одної польської колонії. [...] Внаслідок жорстоких боїв повстала на пасі Угнів, Жерники, Стинятин, Набрж далі вздовж Гучвою до Конюх через Гобешів Руський, село Бересть аж під Грабець – демаркаційна лінія, за яку з української або польської сторони перейти одинцем було майже неможливе. З української сторони на границі стояли все відділи УПА і боївки, а з польської сторони створено навіть КОП (Корпус Охрони Погранича). Такий стан тривав аж до приходу Червоної Армії»⁸⁶.

Наростання ненависті

Криваву міжнаціональну війну на прикордонні не зупинило встановлення тут сталінського режиму, який вирішив зупинити її своєрідним чином, здійснюючи боротьбу однаково як проти відділів УПА, так і проти збройних формувань, командири яких не хотіли їх розформувати й переходити у підпорядкування залежного від СРСР Польського комітету національного визволення. У цій боротьбі внутрішні війська НКВС вдало для себе використовували укомплектовані з місцевих поляків винищувальні батальйони в операціях проти УПА, під час яких часто страждало безборонне цивільне населення українсько-польського порубіжжя. «Винищувальні батальйони, – визнав 11 жовтня 1944 року під час наради обласного партактиву начальник управління НКВС прикордонної Дрогобицької області Александр Сабуров (Александр Сабуров), – сформували з поляків, які свого часу служили німцям; ось ці поляки, використовуючи надану їм перевагу, користуючись тим, що у них в руках зброя, мстять українцям»⁸⁷.

Після відступу Вермахту з українсько-польських прикордонних районів ворожнеча між місцевими українцями і поляками не припинилася й трансформувалася у взаємне міжнаціональне насильство проти цивільного населення, яке підтримувало «своїх партизанів». Часто об'єктами нападу були ті села прикордоння, які раніше постраждали від розпалювання міжнаціональної ворожнечі. В одному зі звітів підпілля ОУН-Б на Холмщині від 1 грудня 1944 року із цього приводу було

⁸⁶ Стихійна та організована відплата. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 38.

⁸⁷ Держархів Львівської обл. Ф. П-5001. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 51.

констатовано: «3.11.44 о год. 8-й рано поляки напали на укр[аїнське] село Малків трьома групами в числі 200 осіб. На період все пограбували, убили 14 осіб (діти і старці). Опісля села спалили. Згоріло 120 господарств. 13.11 убито двох польських бандитів, що напали на укр[аїнські] землі селянина в Боброширичах. 22.11 поляки зграбували в селі Тихобіче 8 укр[аїнських] господарств, при чому вбито 6-ох. 4.11 поляки вбили 2-ох хлопців села Малків та дві жінки, які викопували на пожарищі своє добро [...] 7.11 поляки зробили напад на села: Сиховичі, Ласків, Сагринь, Андріївку, Мягке, колонія Березів, Перебінець, Стрижівець, Мелигів і Терєбінь»⁸⁸.

Терор польських боївків викликав періодичні рейди відділів групи «УПА-Захід» на Закарзоння, де вони намагалися стримати антиукраїнський терор збройних формувань АК. Згідно з одним зі звітів для відділу «Іноземні армії Сходу» при Генштабі Верховного командування сухопутних військ Німеччини від 17 грудня 1944 року, наприклад, наприкінці того року лише в лісах в околицях Холма діяло приблизно 500 вояків УПА⁸⁹.

Від початку 1945 року до масового терору на українсько-польському прикордонні, окрім відділів АК, УПА і підрозділів внутрішніх військ НКВС, почали вдатися відділи польської міліції у прокомуністичній Польщі. 5 березня 1945 року із цього приводу прокурор Львівської області Пьотр Корнілов (Петр Корнилов) поінформував секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького: «24.ІІ.1945 року на село Кобельниця-Руська, суцільно населене українцями, напала польська поліція з кількох сіл: Великі Очі, Любачів, Луковець і Бuzомір на чолі з комендантом поліції на Ополе-Фельсендорфе Байгерта [...] Під час цього нападу влади поліція і штурмовики спалили 180 дворів, вбили 34 чоловіків, забрали 100 корів, 80 коней, 40 штук свиней, 40 возів, носильний одяг, продукти і т. п.»⁹⁰.

Однак у перші місяці після нацистської окупації дислоковані на прикордонні частини внутрішніх військ НКВС СРСР не зупинили конфлікту у прикордонних районах й часто були тільки свідками міжнародного протистояння. 12 квітня 1945 року, наприклад, Василій Рясной (Василий Рясной) зі Львова надіслав доповідну записку, яку в Москві отримав Лаврентій Берія (Лаврентий Берия): «Доповідаю про безчинства польської міліції, що проводяться відносно українського населення, яке перебуває за прикордонною смугою після передислокації військових комендантів Червоної Армії далі на Захід. [...] Активізувалася діяльність польської міліції щодо винищення українського населення, грабежу і знищення майна, а за останній час терористична діяльність польської міліції набуває масового характеру. З відомостей, що надійшли від достовірних джерел, терористична діяльність польської міліції характеризується наступними фактами: 22 лютого с. р. на хуторі Бучина в 8 км на захід райцентру Краковець Львівської обл. групою польської міліції чисельністю 30 осіб пограбовано 10 українських господарств і розстріляно 8 чоловік жителів цього села. 23 лютого в селі Труйчиця Перемишльського повіту польська міліція цього села розстріляла 10 чоловік українців, будинки яких

⁸⁸ Вісті з терену за час від І.XI.–30.XI.1944 р. Польські акції. ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 11.

⁸⁹ National Archives and Record Administration (NARA). T-78. Roll 566. Frame 000424.

⁹⁰ 5 марта [19]45. Исполкому Львовского облсовета депутатов трудящихся, Секретарю Обкома КП(б)У тов. Грушецкому И. С. (для сведения). Представление. Прокурор Львовской области (П. Корнетов). *Держархів Львівської обл.* Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 74–74зв.

спалено. У той же день на північ від райцентру Краковець група польської міліції підпалила будинок жителя цього села Сельчака Івана, який записався на виїзд до СРСР. При спробі з боку Сельчака ліквідувати пожежу польська міліція відкрила по дому рушнично-кулеметний вогонь [...] Польські органи влади діяльність міліції щодо пограбування і винищення українців жодним чином не припиняють, дії міліції проходять безкарно»⁹¹.

Упродовж Другої світової війни польські й українські землі були ареною боротьби за світове панування між двома наддержавами зі злочинними режимами – нацистською Німеччиною та більшовицьким Радянським Союзом. Очевидно, що політичне протистояння, а згодом і тотальна війна не могли не позначитися на долі українців і поляків. Не залишилося осторонь, – а навіть часто було епіцентром цієї боротьби, – також етнічно змішане українсько-польське прикордоння. Кожна зі згаданих держав намагалася по-своєму «розіграти українську карту» і «вирішити польське питання» у власних інтересах. Жителі прикордоння були приречені стати заручниками воєнних обставин політики і СРСР, і Німецького Райху, які вдало для себе використовувала історичні антагонізми, виступаючи у ролі «оборонця» і «захисника» представників однієї національності від бруталних дій представників іншої. Попри намагання національних рухів опору українсько-польського прикордоння перетворити свої країни на суб'єкти політичних процесів, його жителі залишалися об'єктами політики іноземних поневолювачів як українського, так і польського народів.

Найтрагічнішим у міжнаціональному протистоянні було те, що «панамі ситуації» на прикордонні найчастіше була досить невелика кількість відповідно росіян чи німців, чийми мимовільними чи свідомими співниками під час конфронтації були саме деякі місцеві жителі. Неспроможні позбутися історичного комплексу ненависті до «чужих», представники однієї національності, прикриваючись наданими їм повноваженнями окупаційних органів влади, часто дошкульно й відчутно шкодили «сусідам» не менше, ніж більшовики чи нацисти. Як наслідок – склався історичний парадокс: місцеві виявилися більшими взаємними ворогами, сприймаючи як другорядного ворога сталінський СРСР чи гітлерівський Німецький Райх. Багато галицьких і волинських українців вважали своїми головними ворогами поляків, ті ж – своєю чергою – керуючись міфічними стереотипами про «удар в спину у вересні 1939 року» і про «українсько-німецьку співпрацю на некористь Польщі», вважали, що їхнім більшим ворогом є сусіди-українці, а не нацисти чи територіально віддалена більшовицька Росія. Не змінило думки навіть оприлюднення даних про злочини НКВС проти польських офіцерів у Катині. Усе це дало змогу стороннім силам зручно використати конфлікт у своїх інтересах. Для українців та поляків перевага емоцій над розумом коштувала нових жертв і кровопролиття, згубного для порозуміння двох націй на суміжних етнічно змішаних землях українсько-польського прикордоння.

⁹¹ Львов 12 апреля 1945 г. Москва. Народному комиссару внутренних дел Союза ССР тов. Берия Л. П. Сообщение. Народный комиссар внутренних дел Украинской ССР (Рясной). *Чув Ф. Солдаты империи*. Москва, 1998. С. 181–182.

РОЗДІЛ IV.
СУЧАСНІ СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ, КУЛЬТУРНІ
ТА ПОЛІТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧЧЯ

МІСЦЕВИЙ ПРИКОРДОННИЙ РУХ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА РЕСПУБЛІКОЮ ПОЛЬЩА: ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ (2008–2018)

Після завершення Помаранчевої революції та обрання президентом України Віктора Ющенка, зовнішньополітичні пріоритети нашої держави набули виразно проєвропейських відтінків. У цьому контексті особливого значення центральні органи влади почали надавати лібералізації візового режиму, насамперед для жителів прикордонних регіонів, що мало слугувати одним з інструментів зближення із країнами Європейського Союзу (ЄС). Наприкінці 2007 року, після того, як Польща увійшла до «шенгенської зони», підписання угоди про місцевий (малий) прикордонний рух стало однією з головних тем українсько-польського діалогу¹.

Першу подібну двосторонню угоду було підписано 2007 року між Україною та Угорщиною, і цей документ став результатом тривалої праці експертів, дипломатів, представників органів місцевого самоврядування, центральних органів державної влади України та сприяв виробленню інструменту лібералізації візового режиму². Того ж року, представники польської та української сторін парафували Угоду про місцевий прикордонний рух, що відкрило шлях до її підписання на найвищому рівні. «Найсерйознішою проблемою польсько-українських переговорів було питання медичного страхування учасників прикордонного руху, – констатували експерти. – В результаті компромісу сторони домовилися, що громадяни, які перетинають кордон в рамках малого прикордонного руху, будуть зобов'язані викупити страховий поліс на весь час перебування на території сусідньої країни, але не менше ніж на 14 днів»³.

28 березня 2008 року уряд Республіки Польща та Кабінет Міністрів України уклали угоду про правила малого прикордонного руху⁴, щоби «розвивати відносини стратегічного партнерства та поглиблювати польсько-українське співробітництво»⁵. «Декілька років лобювання в кабінетах адміністрації ЄС, тисячі зустрічей, години

¹ Україна і Польща парафували угоду про малий прикордонний рух. *VHIAN*. 2008. 5 березня. URL: <https://www.unian.ua/society/100765-ukrajina-i-polscha-parafuvali-ugodu-pro-maliy-prikordnny-ruh.html>

² Дудар О. До ЄС без візи: що буде з Малим прикордонним рухом. *Дивись.info*. 2016. 13 жовтня. URL: <https://dyvys.info/2016/10/13/do-yes-bez-vizy-shho-bude-z-malym/>

³ Конечна Й. Прочинені двері. Про малий прикордонний рух між Польщею і Україною. *Український журнал*. 2008. № 4. С. 6–7. URL: <http://ukrzurnal.eu/pol.archive.html/163/>

⁴ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху. *Верховна рада України*. Офіційний веб сайт. 2014. 17 грудня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_138#Text

⁵ Місцевий прикордонний рух – загальна інформація. URL: <https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/local-border-traffic-general-info>

переговорів і величезні сподівання – все це попередило запровадження на польсько-українському кордоні «малого прикордонного руху» (МПР)», – резюмували політологи⁶. Малий прикордонний рух надав громадянам обох держав змогу без перешкод відвідувати родини чи приїжджати на могили рідних на теренах Польщі, на колишніх етнічних українських землях, сприяв культурному обмінові; окрім цього, почастишали шлюби між поляками та українцями⁷.

Відповідно до документа, місцевий (малий) прикордонний рух – регулярний перетин спільного кордону мешканцями прикордонної зони з метою перебування з суспільних, культурних або сімейних мотивів та обґрунтованих економічних міркувань, які відповідно до національного законодавства держав не визначаються прибутковою діяльністю, протягом періоду, який не перевищує термінів перебування⁸.

До прикордонної зони було зараховано населені пункти у радіусі 50 км по обидва боки кордону, проте до угоди не було внесено Львова і Дрогобича⁹. Згідно зі ст. 3 Угоди, мешканці прикордонної зони можуть перетинати спільний кордон Польщі та України у рамках місцевого прикордонного руху, якщо виконають визначені умови:

- пред'являть дійсний дозвіл;
- не були зареєстровані в Інформаційній Системі Шенген (SIS);
- їх не вважають особами, що становлять загрозу громадському порядку, внутрішній безпеці, здоров'ю населення або міжнародним відносинам Польщі або України, а також Державам – членам Європейської співдружності, а особливо якщо стосовно них не виконано записів у державних реєстрах Держав – членів Європейської співдружності із ціллю відмови в'їзду¹⁰.

Дозвіл давав право його власникові перетинати кордон та перебувати у прикордонній зоні до 90 днів щоразу від дати перетину кордону. Перший дозвіл видавали жителям прикордонної зони на два роки, і впродовж цього періоду він був дійсним. Якщо з'ясувалося, що проїзний документ утратив чинність раніше, то дозвіл закінчувався одночасно із втратою чинності проїзного документа. Другий та кожний наступний дозвіл видавали на п'ять років за умови, що заявник використував попередній дозвіл відповідно до угоди¹¹.

Дозвіл не був безкоштовним, оскільки потрібно було покривати кошти прийняття і обробки заяв (вартість такої операції становила 20 євро). Передбачалося, що не платитимуть особи з обмеженими можливостями, пенсіонери та діти віком до 18 років¹². Документами, що підтверджують місце постійного проживання у прикордонній зоні на території України, були паспорт громадянина України та довідка про місце постійного проживання, видана відповідними українськими органами.

⁶ Логінов Я. Малий прикордонний рух – час на зміни. *Наше слово*. 2015. 13 листопада. URL: <https://www.nasze-slowo.pl/maliy-prikordonniiy-ruh-chas-na-zmini/>

⁷ Терещук Г. Малий прикордонний рух окупився Україні та Польщі. *Радіо Свобода*. 2012. 6 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24475636.html>

⁸ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху. *Верховна рада України*. 2014. 17 грудня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_138#Text

⁹ Польща та Україна домовляються про малий прикордонний рух. URL: <https://www.dw.com/uk/>

¹⁰ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху.

¹¹ Малий прикордонний рух. Як це працює? URL: <http://ukr.net.pl/4YryHk10>

¹² Там само.

Згідно з Угодою про правила малого прикордонного руху, відповідні органи видавали дозвіл в можливо короткий термін, але не довший ніж 60 календарних днів від дати прийняття заяви й додаткових документів. У виняткових випадках цей період міг бути продовжений до 90 календарних днів¹³.

Дозвіл на перетин кордону в межах місцевого прикордонного руху видавав компетентний орган Республіки Польща, яким був консул (відповідно громадянам України, які проживають на території львівського консульського округу – Консул Республіки Польща (РП) у Львові, мешканцям луцького консульського округу – Консул РП у Луцьку). У разі втрати, пошкодження або знищення дозволу громадянин був зобов'язаний повідомити про це до органу прикордонної служби держави, що видала документ.

Мешканці прикордонної зони могли перетинати спільний кордон Польщі та України через прикордонні пункти пропуску, призначені для міжнародного пасажирського сполучення, та місцевого прикордонного руху. Органи прикордонної служби здійснювали контроль осіб, що перетинали кордон, відповідно до своїх внутрішніх правил, без проставлення печатки про в'їзд і виїзд на дозволах та в паспортах¹⁴.

Щоб визначити економічний ефект від запровадження місцевого прикордонного руху, доцільно навести слова Якуба Логінова, який зауважував: «Сьогодні ми вже забули про те, що потребу запровадження МПР обґрунтовували тоді аргументами соціально-економічного змісту. Нібито безвізовий режим посприє розвиткові прикордонної торгівлі і зніме соціальне напруження в цих депресивних, прикордонних з Польщею районах України. Чи так сталося? Після декількох років функціонування МПР можна вже сказати, що ці очікування не збулися. Та й не могли збутися, бо вслід за відкриттям безвізового руху не пішла легалізація прикордонної торгівлі непідакцизними товарами!»¹⁵.

Якщо на якості двосторонньої торгівлі Угода практично не позначилася, то її результати в пожвавленні пасажиропотоку вагомі. Зокрема 2011 року порівняно з 2009 роком українців та іноземців перетнуло кордон на 19,7 % більше, а поляків на 21,7 % менше¹⁶. При цьому українці перетнули кордон 10,6 млн разів, що на 20 % більше, аніж 2010 року і вдвічі більше, аніж 2008 року, який став першим роком членства Польщі в Шенгенській зоні. Пасажиропотік у наземних пунктах пропуску на кордоні України з Польщею за перші шість місяців 2012 року зріс до 6,970 млн перетинів, що майже на 500 тис., або на 7,6 %, більше, аніж за першу половину минулого року¹⁷. Зростання пасажиропотоку досягнуто завдяки частішому перетині кордону українцями, водночас поляки стали ще рідше їздити в Україну.

Згідно із статистикою, у 2009–2012 рр. у середньому за рік одна людина, яка мешкала у 30-кілометровій зоні, перетинала кордон майже 70 разів, а 56 % від загального руху на кордоні припадало на малий прикордонний рух. Майже 90 % громадян

¹³ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Логінов Я. Малий прикордонний рух – час на зміни...

¹⁶ Гоблик В., Тимечко І. Специфіка прикордонної торгівлі в транскордонному просторі України з ЄС. URL: http://ird.gov.ua/pe/re201301/re201301_195_HoblykVV,TymechkoIR.pdf

¹⁷ Пасажиропотік на кордоні України з Польщею. URL: <https://www.unian.ua/lviv/685611-pasajiroptik-na-kordoni-ukrajini-z-polscheyu-za-pivroku-zris-na-76.html>

України зазначали, що їдуть до Польщі для закупівлі товарів. Віце-маршалок (заступник голови адміністрації) Підкарпатського воєводства Польщі Анна Ковальська (Anna Kowalska) зауважувала, що лише за останній квартал 2011 року з Польщі до України було вивезено товару майже на 200 млн доларів¹⁸. «Це активізує економіку, торгівлю. Але було б несправедливо казати, що саме це найцінніше. Для нас найважливіше, що люди можуть спілкуватись, можуть пізнавати культуру один одного. Ми взаємно вчимося і збагачуємось. Ми хочемо, щоб українці в нас навчилися так, як ми вчилися у Європи вести господарчі справи», – резюмувала чиновниця¹⁹.

Отже, якщо не брати до уваги «корупційну складову», «тіньову економіку» тощо, із деякою пересторогою можемо констатувати, що Угода про правила малого прикордонного руху активізувала польсько-українське співробітництво, про що яскраво свідчать статистичні дані: упродовж 2009–2015 рр. у рамках руху Польща видала громадянам України 300 тис. дозволів на перетин кордону²⁰. Згідно з даними Головного управління статистики Польщі, 2014 року кількість перетинів кордону, які здійснили українці в рамках місцевого прикордонного руху, порівняно з попереднім роком зросла на 20,4 %. 2013 року українці, які перетнули кордон у рамках дії руху, витратили в Польщі 2,3 млрд злотих (майже 640 млн дол.), а 2014 року, за попередніми підрахунками, ця сума зросла до 2,8 млрд злотих (понад 770 млн дол.)²¹.

Як наслідок – 25 червня 2015 року польський Сейм виступив за внесення змін до закону про місцевий прикордонний рух з Україною, що передбачав розширення зони руху на кілька населених пунктів і запровадження деяких спрощень для українців²². Змінами до закону розширено зону руху на три населенні пункти: Гевин, Орані і Руснів у Волинській області й Тисовець – у Львівській області. Для пришвидшення видачі дозволів на перетин кордону пропонували також створити зовнішні пункти прийому заяв в українських містах, де не було польських консульств. Окрім цього, передбачалося скасувати потребу медичного страхування, збільшити термін разового перебування у прикордонній зоні і звільнити від консульського збору за видачу другого і подальших дозволів на перетин кордону²³.

Отже, 21 вересня 2015 року став чинним Другий протокол до Договору між Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України про умови малого прикордонного руху, який підписано в Києві 28 березня 2008 року. Другий Протокол передбачав ще й такі зміни до Договору:

- змогу безперервного перебування у прикордонній зоні до 90 днів щоразу від моменту перетину кордону;
- змогу залучати зовнішнього постачальника послуг (так званий аутсорсинг (англ. *outsourcing*) до процесу обслуговування та видачі карток МІПР (оплата

¹⁸ Малий прикордонний рух окупився Україні та Польщі. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24475636.html>

¹⁹ Там само.

²⁰ Польща тимчасово призупинить малий прикордонний рух із Україною. URL: <http://bug.org.ua/news/polscha-tymchasovo-pryzupynyt-malyj-prykordonnyj-ruh-iz-ukrajinoju-107331/>

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Польський Сейм погодився спростити прикордонний рух з Україною. URL: <https://tyzhden.ua/News/139426>

за аутсорсингові послуги – 4 євро за подачу заяви на видачу дозволу на МПП незалежно від звільнення з оплати консульського збору);
– скасування потреби придбання страхового полісу²⁴.

Додаймо, що тоді ж проводили переговори між польською та українською стороною щодо можливого розширення зони малого прикордонного руху на польсько-українському кордоні. Міністр закордонних справ Польщі Гжегож Схетина (Grzegorz Schetyna) заявляв, що проводить відповідні переговори не тільки з Україною, а й Європейською комісією. За його словами, польська сторона пропонує розширити зазначену територію до 100 км по обидва боки кордону. «Існує проєкт, ми працюємо з Європейською комісією у питанні розширення малого прикордонного руху... Це не просто. Європейська комісія повинна погодитися з цим. Але це важливо для обох сторін», – наголошував він²⁵.

Однак «безконечні черги на українсько-польському кордоні, контрабанда цигарок і алкоголю призвели до того, що в Польщі почали лунати думки про закриття малого прикордонного руху після введення безвізового режиму з Україною», – відзначали експерти²⁶. 4 липня 2016 року, зважаючи на проведення Саміту НАТО у Варшаві і Світові дні молоді у Кракові, Польща на один місяць призупинила малий прикордонний рух.

Тимчасове припинення малого прикордонного руху між Польщею та Україною одразу ж спричинило зменшення інтенсивності торгово-економічної співпраці. Упродовж першого дня (4 липня) у Бещадському відділенні прикордонної служби зафіксували, що кількість автомобілів у пунктах пропуску зменшилася від 40 до 18 тис. Відзначмо, що дії польської влади викликали обурення серед українців. «Причин для цього було декілька, – зауважували журналісти, – по-перше, негативно відреагували на це власники автомобілів із польською реєстрацією (так звані «пересічники»), оскільки вони повинні щоп'ять днів перетинати кордон; по-друге, обурилися ті, для кого майже щоденні візити до Польщі – це бізнес: до ЄС – з цигарками та алкоголем, з ЄС – з продуктами. Крім того, навіть черги для цих «човників» – це теж бізнес»²⁷.

Натомість українські експерти «не бачили проблем» у скасуванні місцевого прикордонного руху з огляду на змогу впровадити безвізовий режим між Україною та країнами ЄС. «Якщо буде запроваджений безвіз, то МПП просто втратить актуальність, – зауважував голова Громадської організації «Завтра» Роман Тузяк. – А вже дозвіл на МПП оформляють, щоб не робити візу. Якщо ж буде запроваджено безвіз, то всі зможуть їздити з біометричними паспортами. А паспорти у цих людей і так є, бо український кордон вони перетинають за паспортами, а вже польський – за карточкою. Тобто просто паспорт – це значно простіше, ніж виготовляти ще якісь додаткові документи»²⁸.

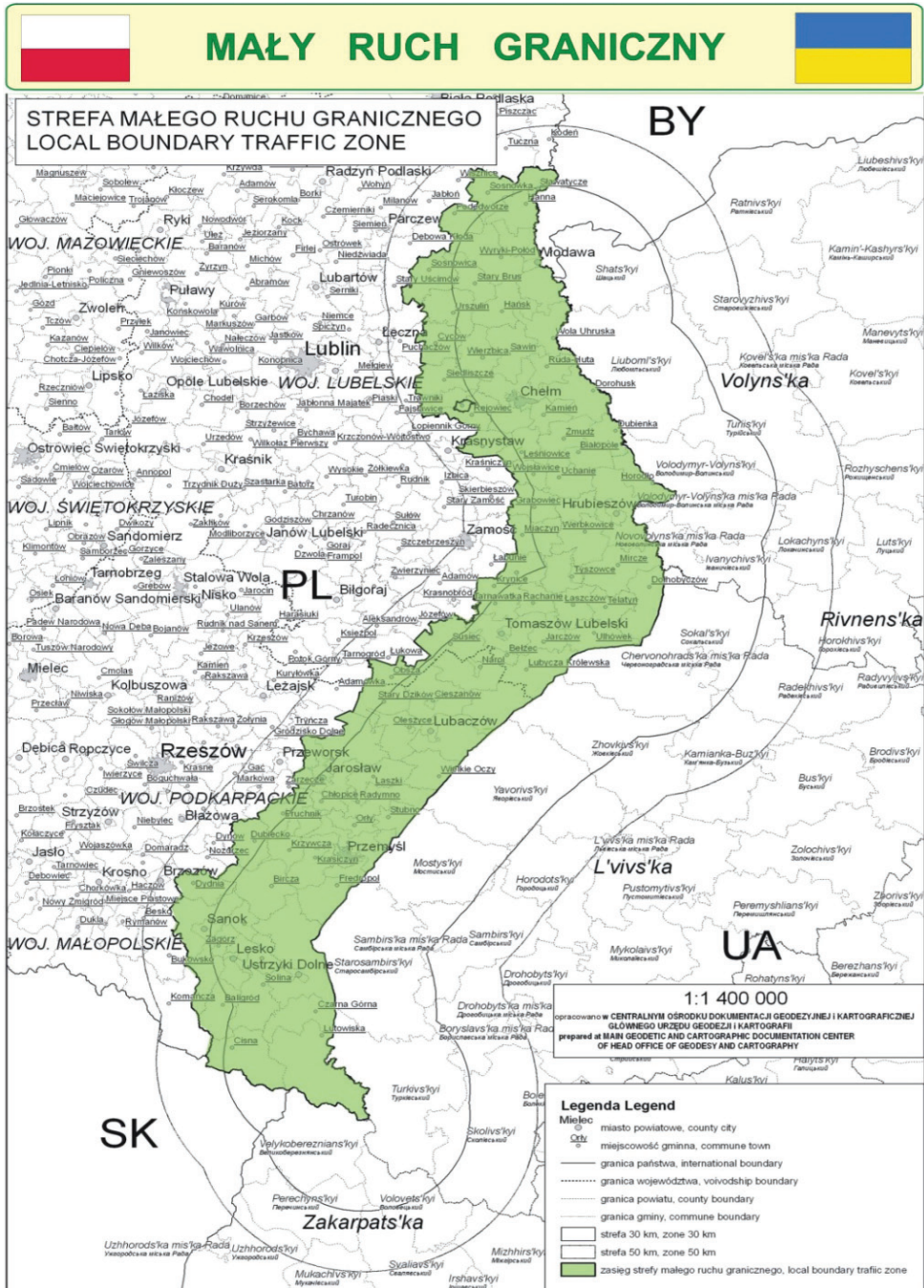
²⁴ Місцевий прикордонний рух – загальна інформація. URL: <https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/local-border-traffic-general-info>

²⁵ У МЗС Польщі планують утрічі розширити зону малого прикордонного руху з Україною. URL: <https://tyzhden.ua/News/139796>

²⁶ Дудар О. До ЄС без візи...

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

Карта. Малий прикордонний рух між Польщею та Україною²⁷

²⁷ Малий прикордонний рух з Польщею. URL: <http://ostarbeiter.vn.ua/malyi-prykordonnyi-ruh.html>

Справді, інтенсивність перетину польсько-українського кордону в рамках місцевого прикордонного руху 2018 року зменшилася на 38 % порівняно з 2017 роком (у цей період з України до Польщі в'їхало 2,6 млн іноземців). 2018 року на в'їзд і виїзд із Польщі польські прикордонники перевірили 21,5 млн подорожніх і 6 млн автомобілів, зокрема 5 млн легкових, 745 тис. вантажівок і 175 тис. автобусів²⁹.

На напрямку з України до Польщі 2018 року перевірено 10,8 млн осіб (10,4 млн 2017 року. – *Авт.*). Більшість із них – громадяни України (понад 9,5 млн), Молдови – 64 тис., Німеччини – 55 тис., Румунії – 53,3 тис. Найбільшу інтенсивність руху зафіксовано в пунктах пропуску «Медика – Шегині» (понад 5,6 млн перетинів кордону в обидві сторони), «Корчова – Краківець» (понад 3,78 млн), «Дорогуськ – Ягодин» та «Гребенне – Рава-Руська» – приблизно по 3 млн разів у кожному напрямку. Серед автомобільного транспорту найбільш інтенсивних рух спостерігали на пунктах пропуску «Дорогуськ – Ягодин» та «Корчова – Краківець» (по понад 1,1 млн), а також «Гребенне – Рава-Руська» та «Медика – Шегині» – майже по мільйону перетину кордону в обидві сторони³⁰.

Отже, Угода про місцевий прикордонний рух між Польщею та Україною (2008) дала змогу жителям прикордонних зон перетинати спільний кордон через прикордонні пункти пропуску, призначені для міжнародного пасажирського сполучення та місцевого прикордонного руху за спрощеними вимогами. Також Угода активізувала соціально-економічні процеси в депресивних регіонах обох держав, сприяла поживленню прикордонної торгівлі та соціокультурному діалогові. Незважаючи на деякі негативні моменти, які супроводжували транскордонне співробітництво у досліджуваній період, дивіденди від її укладення отримали як Польська Республіка, так і Україна.

²⁹ Місцевий прикордонний рух між Польщею та Україною впав на 38%. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2637434-miscevij-prikordonnij-ruh-miz-polseu-ta-ukrainou-vpav-na-38.html>

³⁰ Там само.

НОВА ЕКОНОМІКА ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ І ЇЇ РОЛЬ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Сучасне життя неможливо собі уявити без міграції. Мігрує населення, робоча сила, капітал, інформація, культурні цінності. Серед різноманіття міграційних потоків особливе місце посідає трудова міграція, яка має неабияке значення для економік національних держав і цілого світу. Відомі теоретичні концепції, які пояснюють основні причини, рушійні сили та наслідки такої міграції, ставлять на перше місце економічні чинники. Це стосується не тільки неокласичної теорії, теорії світового ринку праці, теорії сегментації ринку праці, а й нової економічної теорії міграції. У теорії нової економіки трудової міграції стимулами міграційної активності є не лише максимізація прибутку, а й мінімізація низки ризиків, пов'язаних, зокрема, із недовикористанням власного трудового потенціалу (ідеться про наслідки недо-розвитку *ринку праці, системи страхування, ф'ючерсів¹ і кредитування*).

В Україні застосування зазначеної вище теорії має особливе значення для пояснення закономірностей та особливостей перебігу трудової міграції з різних причин. По-перше, українська міграція є *показовим явищем міжнародного наукового міграціологічного дискурсу*. Її масштаби, динаміка вражають. Нині вона достеменно не вивчена ані з позиції моделювання впливу на економіку й культуру інших держав, ані з потреби осмислити її значення для стабілізації господарського життя власної країни.

По-друге, українська міграція є ретранслятором змін інноваційності ринку праці, вона здійснює потужний вплив на появу й водночас на поширення нових видів та форм зайнятості населення, на «міграцію» компетенцій, знань, досвіду з одних регіонів до інших, на виникнення підприємницьких мереж мігрантів, на трансформацію систем соціального захисту трудових мігрантів, на інституціоналізацію форм страхування тощо. Особливий інтерес викликає вивчення *економічних видів й відповідно економічних ефектів трудової міграції*, які з'являються на тлі практичного застосування наукових відкриттів, технологій. У цьому контексті увагу привертають ознаки нової спеціалізації виробництва, поділу праці. Українська трудова міграція – це своєрідне дзеркало формування сучасного економічного «обличчя» Європи, її регіонів, навіть світу. З одного боку, кваліфікована робоча сила «вільно» переливається у ті виробництва, національні чи регіональні ринки праці, де вищими є прибутки. З іншого – іноземні держави лобюють власні інтереси, провадять жорстку селективну міграційну політику щодо кваліфікованої робочої сили. Через різноманітні квоти, дозволи і под. з України «витагують»

¹ *Ф'ючерс* – депозитна (початкова) маржа або гарантійне забезпечення – страховий внесок, який повертається, стягуваний біржею при відкритті.

будівельників, медиків, хіміків, біологів і представників інших професій. Висока професійна грамотність кадрів разом із доступом до новинок науки і техніки, до нової спеціалізації ринків, до територіального поділу праці дають підстави висувати гіпотези про знакову роль феномену української трудової міграції в конструюванні нового економічного порядку в умовах економіки знань.

По-третє, у країні давно існує *гостра потреба розробити та реалізувати державну міграційну політику*, що ґрунтувалася б на чіткій ідеології добробуту людини-мігранта, реалізовувала б модель, яка би брала до уваги всі чинники детермінації міграційної ситуації, мала б різні сценарії реалізації заходів, якщо цього вимагатимуть національні інтереси. Усе вищенаведене актуально для України, її регіонів, зокрема для Карпатського, де в останні роки трудова міграція перетворилася у спосіб життя значної частини економічно активного населення.

Незважаючи на щораз більші масштаби міграційних потоків, феномен української міграції трактують не тільки як загрозу, а і як можливість економічного розвитку економіки, держави, суспільства. Щоби проаналізувати й підготувати експертні матеріали з міграційної тематики у регіональному розрізі, у ДУ «ІРД імені М. Долішнього НАН України» реалізується науково-дослідна тема «Міграційна активність населення Карпатського регіону» (ДР № 0119U002010). Її мета – розробити методичні підходи до аналізу міграційної активності населення та обґрунтувати практичні рекомендації з удосконалення статистичного та інституційного забезпечення її регулювання в Карпатському регіоні України². Вирішенню цього завдання значною мірою може слугувати погляд на досліджуване явище крізь призму нової економіки трудової міграції. Адже нові економічні реалії, пов'язані із запровадженням безвізу між Україною та ЄС, указують на гостру потребу розвитку загальної теорії міграції, зокрема з використанням положень нової економіки трудової міграції.

Аналіз досліджень і публікацій. Розробляючи теоретико-методологічні положення щодо теорії нової економіки трудової міграції, дуже важливо чітко розуміти понятійно-термінологічний апарат цієї розробки, а також усвідомлювати її зв'язок із теоретичними конструкціями міграцій, які попередньо сформулювали вчені. Нагадаймо, що упродовж останніх років у спеціальній літературі з'явилося чимало праць із цього питання. Показовими є дослідження щодо просторової мобільності населення зарубіжних учених (Майкл Манн (Michael Mann), Франк Дювель (Franck Düvell), Дуглас Массей (Douglas Massey), Піасірі Вікрамасекара (Piyasiri Wickramasekara), Джон Уррі (John Urry), Зигмунт Бауман (Zygmunt Bauman), Томас Фаїст (Thomas Faist) та інші). Серед українських науковців помітне місце посідають дослідження Мар'яни Біль, Андрія Гайдуцького, Ірини Лапшиної, Елли Лібанової, Оксани Малиновської, Сергія Пирожкова, Олексія Позняка, Ірини Прибиткової, Оксани П'ятковської, Ольги Риндзак, Михайла Романюка, Надії Тиндик, Богдана Юськіва. Сьогодні світ «живе» ідеєю розбудови економіки знань – найвищого етапу організації постіндустріальної (нової), інформаційної (цифрової), інноваційної (мережевої), інтернет (віртуальної) економіки. Це означає, що відбувається трансформація економічної діяльності трудових мігрантів, диверсифікація форм їхньої зайнятості, зміна змісту праці тощо. Водночас те, що трудовий мігрант має

² Науково-дослідна тема «Міграційна активність населення Карпатського регіону» №:ДР 0119U002010 (від 17.05 2018р. пр.№5).

свободу вибору місця праці, абсолютно не означає, що міграцію не можна і не треба регулювати. Особливо у випадках, коли вона акумулює потенціал економічного зростання регіонів й ріст добробуту громадян.

Метою дослідження є апробація положень теорії нової економіки трудової міграції на прикладі України та визначення значення цієї теорії в обґрунтуванні шляхів соціально-економічного розвитку Карпатського регіону.

Виклад основного матеріалу. Сучасна міграціологія як наука про загальні закони та закономірності процесу переселення населення, про просторово-часові властивості його руху, про форми організації міграційних потоків і їх наслідки, про методи вимірювання міграційних ризиків та ефектів, про моделювання міграційних ситуацій, міграційної політики, а також про механізми її реалізації.

Виділення в системі суспільних учень міграціології як окремої системи наукових знань зумовлене надзвичайно потужною хвилею глобалізаційних рухів. У підсумку зібрано належну інформаційну базу для вивчення міграцій як фундаментального, теоретико-методологічного, так і прикладного плану. Водночас підходи до моделювання міграційної політики з позиції інтересів окремих держав чи їх регіонів значною мірою детерміновані умовами конкретного середовища.

В економіці здобутки системи наукових знань про міграцію трактують переважно з позиції теорії раціонального використання ресурсів. Це актуалізує інтереси науковців, т. зв. «трудовиків», які в сукупності із чинниками середовища вивчають питання ефективної зайнятості мігрантів, їхнього соціального захисту тощо. У суті речі відбувається постійне поглиблення міграціологічного дискурсу, початок якому дали перші закони міграції. Нагадаємо, що наприкінці XIX ст. англійський учений Ернст-Георг Равенштейн (Ernst Georg Ravenstein) опублікував три статті, у яких визначив найбільш загальні 11 законів міграції. Зокрема йдеться про те, що найчастіше міграції здійснюють на короткі відстані; міграція відбувається поступово, крок за кроком; міграції на великі відстані відбуваються здебільшого до великих торгових і промислових центрів; кожному міграційному потоку відповідає свій протипотік; міські мешканці менш рухливі в міграційному плані, ніж сільські; у внутрішніх міграціях найактивніші жінки, у міжнародних – чоловіки; більшість мігрантів є дорослим населенням, сім'ї рідко мігрують за межі своєї країни; зростання великих міст радше зумовлене міграцією населення, ніж природним їх приростом; масштаби міграції зростають із розвитком промисловості й торгівлі, особливо із розвитком транспорту; більшість мігрантів із сільської місцевості виїжджає у великі промислові і торгові центри; економічні причини міграції є визначальними. Наведені постулати отримали назву «класичної теорії міграції». Відтоді економічна наукова думка не раз звертала увагу на нові чинники, які детермінують міграційну поведінку населення, визначають зміни в ситуації на ринку праці, можуть виступати індикаторами реагування інших соціальних систем на міграційні виклики тощо. Нині перелік основних теорій міграції визначають: економетрична модель протягування / виштовхування Еверет Лі (Everett Lee) (Push/Pull factors), неокласична – макроекономічна (Мілтон Фрідман (Milton Friedman), Пол Самуельсон (Paul Anthony Samuelson)) та мікроекономічна (Майкл Тодаро (Michael Todaro)), неокласична, або просторово-економічного балансу (Майкл Міллер (Michael Miller)), світових систем (Іммануїл Валлерстайн (Immanuel

Wallerstein)), концепція нового міжнародного економічного порядку (Елізабет Петрас (Elizabeth Petras) 1981; Саскія Сассен (Saskia Sassen) 1998) та інші (табл. 1).

Таблиця 1

Основні теорії міграції

Назва теорії	Ідеологи	Основна ідея
Класична	Е. Равенштейн, кінець XIX ст. (1885 р.)	Міграційні закони (11 законів), які ґрунтуються на тому, що в основі міграції – передусім економічні причини
Економетрична модель протягування / виштовхування	Е. Лі (60-і рр. XX ст.) ³	На кожній території діють різні групи чинників міграції, які стимулюють, притягують чи виштовхують людей. Одні визначають прибуття і вибуття; при цьому деякі чинники діють на усіх людей, а деякі – лише на конкретних індивідів
Неокласична – макроекономічна	(М. Фрідман, П. Самуельсон та ін., 1960–1970-і рр.)	Міграція є результатом географічних відмінностей у попиті і пропозиції праці. Сигналом до міграції є відмінності в рівнях заробітної плати (доходу) між територіями виїзду і в'їзду
Неокласична – мікроекономічна	М. Тодаро (1969); Джон Харріс (John Harris) (1970)	Деякі раціональні індивіди вирішують мігрувати на підставі аналізу витрат і прибутку, пов'язаних із переїздом. Одним із ключових компонентів є оцінка очікуваної вигоди від розриву в заробітках. Міжнародну міграцію потрактовано як форму інвестицій у людський капітал
Неокласична «просторово-економічного балансу»	Стефан Каслз (Stephen Castles), М. Міллер (2003) ⁴	Причини міграційної рухливості населення полягають у відмінностях рівнів заробітної плати між районами / країнами походження і призначення мігрантів
Структурно-історичний підхід	Е. Петрас (1981); С. Сассен (1998), Г. Бохнінг (W. Bohning) (1994)	Міграцію потрактовано як результат і як фактор асиметрії розвитку, поділ світу на більш розвинені і менш розвинені країни, які мають різний доступ до ресурсів розвитку. Капіталізм, проникаючи в менш розвинені країн і втягуючи їх у міжнародні міграційні потоки, лише посилює цю нерівність. Бідні країни опиняються в пастці свого маргінального положення у глобальній геополітичній структурі

³ Everett S., Lee A. Theory of Migration. Demography. 1966. Vol. 3, No. 1. P. 47–57.

⁴ Castles S., Miller M. J. The Age of Migration. Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London : MacMillan Press Ltd., 2003.

Двоїстого ринку праці	Майкл Піоре (Michael Piore) (1979) ³	Імміграція у країнах походження викликана такими чинниками, як: низька заробітна плата і високе безробіття, а у країнах призначення – навпаки, існує потреба в іноземній робочій силі. Попит на працю іммігрантів пов'язаний із чотирма фундаментальними характеристиками сучасного індустріального суспільства: 1) структурною інфляцією, 2) мотиваційними проблемами, 3) економічним дуалізмом і 4) демографією робочої сили
Світ-системи (теорія сучасного неомарксизму)	І. Валлерстайн (1974; 1980; 1989; 2011)	Відбувається поділ світу (або конкретної країни) на периферію і центр. Унаслідок експансії капіталізму структури периферії змінюються, відбувається обезземелення селян, розвиток міст. Глобалізація пришвидшує міграційні процеси, а глобальні міста створюють попит на працю іммігрантів
Нова економічна теорія міграції	О. Старк (O. Stark) (1991); Д. Массей (1998); Дж. Тейлор (J. Taylor (1999) та ін.	В епіцентр міграційної конструкції поставлено не постать окремого мігранта, а сім'ю чи домогосподарство. Вважають, що про міграцію вирішують саме на цьому рівні («сімейна стратегія»). Мета – максимізація очікуваного індивідуального доходу і мінімізації ризиків, пов'язаних із веденням господарства (друге може бути більш значущим, аніж різниця у рівнях зарплати). Грошові перекази мігрантів виведено на перший план. Теорія «працює» тільки щодо тимчасової трудової міграції. Втрачає сенс, якщо з'ясовувати причини переселення всієї сім'ї
Концепція мобільного переходу	Вільбур Зелінський (W. Zelinsky (1971); Владімір Іонцев (1999); А. Соліmano (A. Solimano) (2010).	Пояснює зв'язок між певними формами міграції населення та процесами демографічного й соціально-економічного розвитку. Пропонована концепція – це модифікація теорії демографічного переходу (окрім змін у рівнях народжуваності та смертності, до уваги береться фазова теорія територіальної мобільності)

³ Piore M. Birds of passage. Migrant labour and industrial societies. New York: Cambridge University Press. 1979.

Концепція глобальної «регіоналізації міграції» (відгалуження теорії мобільного переходу)	Рональд Скелдон (Ronald Skeldon)	Указано на зв'язок між рівнем економічного розвитку, політичною структурою та формами міграції населення. Є натяк на теорію І. Валлерстайна, проте сфокусовано увагу на міжнародній міграції
--	----------------------------------	--

Незважаючи на різні теоретичні підходи до вивчення міграції, більшість науковців-економістів схиляється до застосування таких: міграційні потоки зумовлені різницею в зарплатах (рівнях життя), а також у формах накопичення людського капіталу. Деякі додаткові можливості дає теорія, *заснована на мікроекономічному функціональному аналізі* міграцій. В економічній літературі на цю тему основна ідея полягає в тому, що максимізації прибутку (мінімізації збитків) можна досягнути за умови, якщо обсяг виробництва відповідає точці рівноваги граничного доходу і граничних витрат. Правило максимізації прибутку означає, що граничні продукти усіх чинників виробництва у вартісному виразі рівні їх цінам або що кожен ресурс (праця трудового мігранта) використовується доти, доки його граничний продукт у грошовому виразі не стане рівнозначним його вартості. У випадку міграції суть питання зводиться до того, що рішення про міграцію ухвалюють не конкретні індивіди, а *колектив* (O. Stark, E. Taylor, D. Massey, P. Arnold). *Членів сім'ї* відправляють за кордон для того, щоб не тільки *максимізувати очікуваний прибуток*, пов'язаний, зокрема, із працею і грошовими переказами мігрантів, які працюють, а й *мінімізувати ризики, пов'язані з недостатнім розвитком у своїй країні ринків праці, страхування, ф'ючерсів і кредитів*. Мінімізація вказаних ризиків для сім'ї може бути сильнішим стимулом до міжнародної міграції, аніж різниця у заробітній платі. Представники цієї теорії наголошують на наявності також *макроекономічного* взаємозв'язку міжнародної трудової міграції і розвитку країни. Успішний економічний розвиток країн виїзду може стимулювати міжнародну міграцію, оскільки передбачає додаткові можливості для капіталовкладень у регіональну (місцеву) економіку⁶.

В Україні навіть дуже загальний аналіз міграції засвідчує напружений стан справ. Із країни упродовж лише останніх 15 років (2002–2017) виїхало й не повернулося 6,3 млн осіб⁷. Це більше ніж загальна кількість населення таких країн, як Фінляндія чи Словаччина (по 5,5 млн осіб, 2019), або ж усіх прибалтійських країн загалом (Литва – 2,8 млн осіб, Латвія – 1,9 млн осіб, Естонія – 1,3 млн осіб, 2019)⁸. За даними спеціальної комісії ООН із міграції, загальна кількість українських трудових мігрантів 2017 року склала 5,9 млн осіб. Ще інші дослідження, зокрема ІДСД НАНУ, указують на цифру понад 3 млн осіб, які одномоментно працюють

⁶ Пуригіна О. Г. Сардак С. Е. Міжнародна міграція: навч. посібн. Київ: ВІЦ «Академія», 2007. С. 75.

⁷ Скільки українців поїхало за кордон і що державі з цим робити. Аналітична записка (23 квітня 2018 року). *Центр економічної стратегії*. 2018. 50 с. URL: <https://ces.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Migration-note.pdf>

⁸ Eurostat. Population on 1 January. 2019. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00001&plugin=1>

за межами країни (серед тих, хто сплачує податки в Україні)⁹. Міграційна ситуація в Україні продовжує загострюватися. Загалом, за даними Міністерства соціальної політики України, нині за межами держави перебуває на постійній основі від 7 до 9 млн осіб¹⁰. У регіональному плані українська міграція має свої особливості не тільки за географічними ознаками (схід-захід), за видом і типом поселення (із міста – із села), а й за демографічною належністю (стать, вік) тощо. Показовою є міграція за економічною ознакою. У цьому ключі вартій уваги акцент на міграціях населення Карпатського регіону. Розгляньмо детально результати аналізу взаємозв'язку процесу міграційної активності його мешканців та чинників його детермінації, які пояснює теорія нової економіки трудової міграції (максимізація прибутку та мінімізація ризиків, пов'язаних із недостатнім розвитком регіонального ринку праці, страхування, ф'ючерсів і кредитів).

Міграційна активність і максимізація прибутку населення Карпатського регіону. За даними офіційної національної статистики, на початок 2019 року населення Карпатського регіону складало 6,056 млн осіб, або 14,4 % населення України. Ретроспективний аналіз змін чисельності засвідчує, що показник тут зростає вищими темпами, аніж в інших регіонах держави: лише за останні 15 років питома вага зросла в загальноукраїнському вимірі із 12,9 % 2002 року до 14,4 % – 2018. Щодо міграційної активності мешканців, то нині важко робити точні оцінки обсягів через брак даних (проведення загальнонаціонального перепису населення України заплановано на 2020 рік). Водночас безпосередні та опосередковані оцінки дають цікаві результати. У першому випадкові можна порівнювати рівні заробітних плат українських трудових мігрантів вдома та за кордоном (зокрема в розрізі споріднених професій). У другому – вивчати реальні чи потенційні доходи та прибутки від міграційного капіталу, який надходить у розпорядження домогосподарств. Це означає, що вплив міграційних рухів на життя мешканців краю можна простежити, аналізуючи зв'язок із чинниками організації «сімейної економіки», коли саме потреба забезпечити матеріальний добробут змушує населення вдаватися до трудової міграції.

Аналіз рівня заробітних плат і міграція. У Карпатському регіоні України показники рівня заробітних плат постійно були нижчими, аніж по країні. 2018 року середньомісячна зарплата штатних працівників коливалася від 6 991 грн у Чернівецькій обл. до 7 551 грн в Івано-Франківській, 8 001 грн – у Львівській, 8 070 грн – у Закарпатській обл. (за 8 865 грн загально в державі). У доларовому еквіваленті одна відпрацьована година оплачувалася по областях на рівні 2,3–2,5¹¹: дол. США: Закарпатська – 59,76 грн; Івано-Франківська – 2,3 дол. США (56,84 грн), Львівська – 57,91 грн; Чернівецька – 51,49 грн.

Порівняння зарплат України та інших країн, куди налаштована мігрувати вітчизняна робоча сила, свідчить, що 2018 року найнижчі рівні (у медіанному виразі) пропонували працедавці Болгарії (14 тис. грн), Угорщини (18 тис. грн) та Польщі (20,9 тис. грн). Натомість найвищі заробітки пропонували в Німеччині (44,5 тис. грн), Ізраїлі (52 тис. грн) та Швеції (53 тис. грн) (рис. 1).

⁹ Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наук. видання / наук. ред. У. Я. Садова. Львів, 2019. 110 с. URL: <http://ird.gov.ua/irdp/p20190801.pdf>

¹⁰ Влада підрахувала кількість заробітчан серед українців. *UA.NEWS*. 2018. 22 грудня. URL: <https://ua.news/ua/vlada-pidrahuvava-kilkist-zarobitchan-sered-ukrayintsiv/>

¹¹ Для розрахунку взято курс 24,4 грн за один долар США.

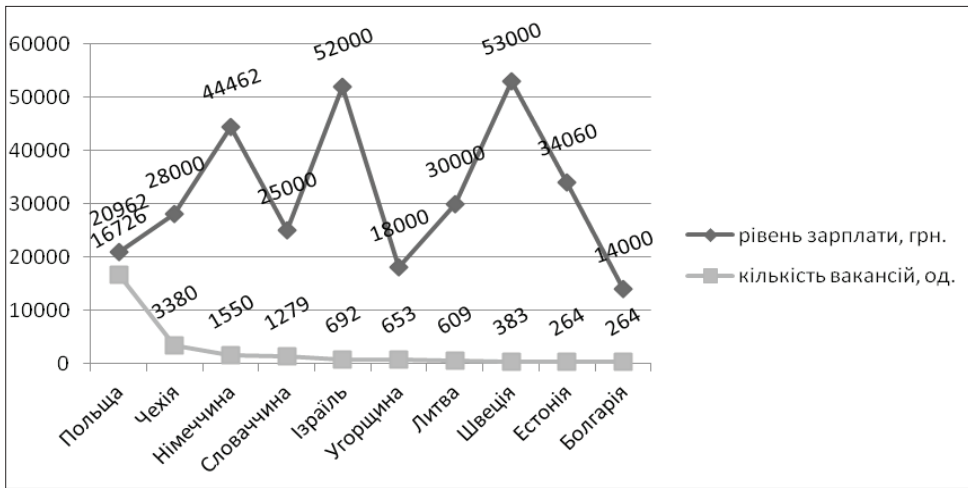

Рис. 1. Порівняльний аналіз зарплат, що пропонували трудовим мігрантам з України, та кількість вакансій в окремих країнах Європи¹²

Аналіз доходів та витрат домогосподарств і міграція. Спеціальні обстеження доходів та витрат домогосподарств Карпатського регіону¹³ дають підстави стверджувати, що ситуація тут відрізняється від загальноукраїнської.

По-перше, скорочення кількості домогосподарств у регіоні незначне (1–2 % залежно від області). 2006 року було 1,956 млн од., 2018 року – 1,932 млн од. В Україні їх «зникнення» навпаки є очевидне: за період 2006–2018 рр. недораховано 14,3 %, а в деяких областях – ще більше. Отже, навіть в умовах тривалого міграційного досвіду населення не змінило еміграційної моделі поведінки. Якщо людині є куди повернутися, вона повертається. Тим паче, коли йдеться про власне домогосподарство.

По-друге, у регіоні кількість великих домогосподарств значно більша, ніж по інших областях України. У «сімейній економіці» діє правило, коли наявність кожного додаткового дорослого члена домогосподарства спричиняє ефект виштовхування носія трудового потенціалу на ринок праці, щоб отримати дохід, і веде до перерозподілу ресурсів та капіталу на користь сім'ї (домогосподарства) як єдиної системи. Велике домогосподарство – це додаткові потреби, покривати витрати яких беруться старші члени домогосподарства. У домогосподарствах Карпатського регіону це чітко простежуємо. Наприклад, якщо по країні частка домогосподарств, які складаються із 4-х осіб і більше, становить 21 %, то у регіоні – від 31 % у Чернівецькій обл. й 48 % – у Закарпатській обл. (Львівська обл. – 34,2 %, Івано-Франківська обл. – 39,1 %). Цікаво, що в Івано-Франківській області вже тривалий

¹² За матеріалами: Витрати і ресурси домогосподарств України у 2006 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). *Державний комітет статистики України. Статистичний збірник* / відп. за вип. І. Осипова. Київ, 2007. 429 с.; Витрати і ресурси домогосподарств України у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). *Державна служба статистики України*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/06/zb_vrdu2018.pdf

¹³ Там само.

час значення цього показника невинно зростають, натомість в інших регіонах – знижуються. Інший індикатор – розподіл домогосподарств за наявністю осіб, які працюють, у їх складі – також має значення вищі, ніж по Україні загалом (від 75,3 % у Львівській обл. до 79,8 % в Івано-Франківській обл. проти 71,8 % по країні).

По-третє, доходи (ресурси) домогосподарств Карпатського регіону мають специфіку, яку простежуємо, аналізуючи їх формування за окремими статтями. Лише за статтею «оплата праці» рівень доходів (ресурсів) серед обраних для аналізу є нижчим від середнього показника по Україні – 97,8% 2006 року та 95,2 % – 2018 року (рис. 2).

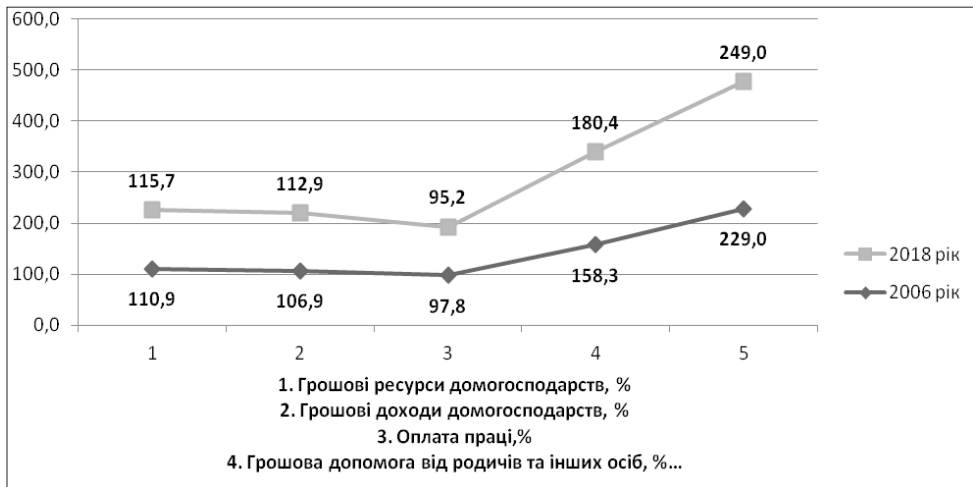

Рис. 2. Питома вага середньомісячних грошових доходів та сукупних ресурсів домогосподарств Карпатського регіону у структурі відповідних показників України у 2006 р. та 2018 р., %¹⁴

До прикладу, у Закарпатській області середньомісячна грошова допомога від родичів та інших осіб на одну особу тільки 2018 року склала 1085,1 грн. Це у 2,7 раза вище за середній показник по країні (табл. 2). У такій ситуації роль чинника допомоги родичів (а це переважно перекази трудових мігрантів) є особливою не тільки в економічному, а й у психологічному аспектах. Люди трактують таку допомогу як елемент гарантування безпеки не тільки від ризиків безробіття, а й від усіх інших ризиків загалом (низька пенсія, каліцтво, тимчасова непрацездатність, хвороби та ін.). Зауважмо, що регіональні особливості формування структури доходів та ресурсів домогосподарств Карпатського регіону є визначальним чинником специфіки міграційної поведінки населення. Саме грошова допомога членів домогосподарств

¹⁴ За матеріалами: Витрати і ресурси домогосподарств України у 2006 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Державний комітет статистики України. Статистичний збірник / відп. за вип. І. Осипова. Київ, 2007. 429 с.; Витрати і ресурси домогосподарств України у 2018 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/06/zb_vrdu2018.pdf

сприяє організації та розвитку підприємництва, бізнес-середовища, виховання в молодого покоління позитивного ставлення до трудової мобільності тощо. Спрвадження одного чи кількох членів домогосподарства за кордон особливо мотивує так звану «сімейну економіку» *максимізувати можливі прибутки.*

Таблиця 2

Доходи і ресурси домогосподарств областей Карпатського регіону України, 2018 та 2006 рр.* (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн)

Регіони	Грошові ресурси	Грошові доходи загалом	зокрема:		
			оплата праці	грошова допомога від родичів та інших осіб	доходи від підприємницької діяльності і самозайнятості
Україна	9904,06/ 1611,67	8904,1/ 1411,6	5391,23/ 780,17	399,21/ 73,52	592,77/ 360
Карпатський регіон, зокрема:	11454,9/ 1788,13	10049,1/ 1509,2	5134,3/ 763,2	720,2/ 116,4	1475,8/ 169,4
Закарпатська обл.	12803,7/ 2072,5	11433,4/ 1736,6	3639,4/ 731,92	1085,08/ 134,72	3577,14/ 360
Ів. Франківська обл.	10913,8/ 1719,65	9286,5/ 1425,48	5238,2/ 753,13	537,99/ 102,4	880,97/ 119,95
Львівська обл.	11638,94/ 1776,6	10531,6/ 1511,45	7045,08/ 917,88	556,77/ 97,86	710,16/ 39,62
Чернівецька обл.	10463,46/ 1583,75	8944,75/ 1363,34	4614,59/ 649,75	701,13/ 130,65	734,79/ 158,22

* першим рядком подано дані за 2018 р., другим – дані за 2006 рік.

Значна роль грошових переказів у соціально-економічному розвитку Карпатського регіону зумовлює подивитися на це явище глибше. Адже міграційні кошти – це вагомe джерело валютних надходжень національної економіки України. Лише за 2015–2018 рр. вони склали 34,9 млрд дол. США¹⁵. Карпатський регіон у цьому плані займає показові місця (табл. 2).

¹⁵ Чурій О. Економіка України: від глибокої кризи до стійкого зростання. *Національний банк України*. (Грошові перекази – вагомe джерело валютних надходжень). Тернопіль. 2019. 1 жовтня. URL: <https://events.bank.gov.ua/nbuexpress/src/files/%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BA%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.pdf> (дата звернення: 24.11.2019).

Таблиця 2

**Грошові перекази мігрантів до областей Карпатського регіону України,
млрд грн (2015–2018 рр.)¹⁶**

Регіони	2015	2016	2017	2018
Карпатський регіон, зокрема:	12,681	15,346	16,963	13,022 ¹³
Закарпатська обл.	2,014	2,183	2,170	1,529
Івано-Франківська обл.	3,183	3,839	4106	3034
Львівська обл.	4801	6106	6900	5507
Чернівецька обл.	2683	3218	3787	2952

Максимізація прибутку міграційного капіталу представників Карпатського регіону «продовжує» свій шлях у напрямі функціонування й розвитку регіональних ринків – споживчого, ринку нерухомості, а також тіншового сектору економіки. Хоча тут також є своя специфіка. «Інвестиційне спрямування, – слушно відзначив Ігор Крупка, – мають фактично лише вкладення в нерухомість та власну справу. Трудові мігрантикладають капітал у ті сфери економіки, які найменше відповідають стандартам інвестування та банківського кредитування. Водночас, майже не використовують його на придбання акцій та облігацій, але доволі активно спрямовують у такий інструмент фінансового ринку, як депозити»¹⁸. Отже, у Карпатському регіоні міграційна активність населення має неабияке значення для процесу максимізації власного прибутку, хоча й відбувається це з регіональними особливостями. Загалом рівень життя мешканців, за даними офіційної статистики, є нижчим, аніж в інших областях країни, проте вирішення питання добробуту не трактовано як життєву безвихідь. Позитивно й те, що демографічна структура населення не зазнала незворотних змін, «регіон перебуває у своєрідній світоглядній опозиції до низки країн Європи, у яких найбільш адекватно реалізується другий демографічний перехід» (у спеціальній літературі щодо цього порушують навіть питання «ультрапарадоксальної» фази демографічного переходу, зокрема Сергій Цапок)¹⁹. Хоча переваги «надлишкової» чисельності робочої сили активно нівелює її трудова міграція. Однак трудова міграція – це не тільки вигоди, які слід максимізувати, а й витрати, пов'язані з ризиками утрат кваліфікації (ризики недозайнятості, двоїстість ринку праці), здоров'я (соціальні ризики), ресурсу робочого часу тощо. Проаналізуймо ці тези детально.

Міграційна активність населення і недорозвиток регіонального ринку праці. В Україні Карпатський регіон традиційно вважали праценадлишковим. У радянський час проблему недорозвитку ринку праці «долали» через міграцію.

¹⁶ Інформація про обсяги переказів фізичних осіб у іноземній валюті у 2018 році. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=28142256> (дата звернення: 24.01.2019).

¹⁷ Інформація про перекази 2018 року містить дані за січень–вересень.

¹⁸ Крупка І. М. Фінансовий потенціал капіталу трудових мігрантів України *Вісник ЖДТУ. Серія економічні науки*. Житомир, 2015. № 2 (72). С. 221–228.

¹⁹ Карпатський регіон: актуальні проблеми та перспективи розвитку: монографія: у 8 т. / наук. ред. В. С. Кравців. Львів, 2013. Т. 2. Соціально-демографічний потенціал / відп. ред. У. Я. Садова. 456 с., с. 75.

Регулювання міграцій вирішували різними методами, зокрема організовуючи вахтові бригади, планово-адміністративний перерозподіл робочої сили завдяки її орнабору на великі новобудови століття тощо. Напочатку розбудови української незалежності вітчизняні міграції набрали нових рис. Вони, незважаючи на нібито хаотичність, почали відображати реальні канали суто ринкового перерозподілу робочої сили відповідно до появи нового каркасу територіальної організації ринку праці (внутрішнього і міжнародного), що відповідало економіці постіндустріального суспільства. Перехід економік розвинених держав до ще вищих технологічних укладів (систем організації виробництва) закономірно «потягнув» за собою нові міграційні потоки робочої сили, переорієнтував «павутину» міграційних потоків на нові центри організації працевикористання. *Недорозвиток регіональних ринків праці* (асиметрія порівняно з ринком праці – реципієнтом робочої сили, умовним еталоном) на батьківщині, який, окрім відсутності робочих місць, «коштував» мігрантам трансакційних витрат на вітчизняному ринку міграційних послуг, почав «мігрувати» в інші країни. Нині сегментація стала джерелом нового етапу міграції українських трудових мігрантів. Більш кваліфіковані українські трудові мігранти, які здатні покривати нові трансакційні витрати, мігрують у більш розвинені країни, урівноважуючи середовище ринку праці останніх. Менш кваліфіковані – продовжують усталені практики або повертаються додому. У першому випадкові прикладом є переорієнтація українських трудових мігрантів із ринку праці Польщі на такі країни, як Німеччина, Ізраїль, Швеція (рис. 1). У другому – механізм починає частково працювати у реверсному режимі. Попит на кадри в національній економіці України зростає. Водночас механізм може бути ефективним лише за умови «шокової терапії» економіки, коли подолання асиметрії рівнів розвитку регіональних ринків праці стане реальною сферою інтересу навіть не регіональних, а саме загальнонаціональної стратегії соціально-економічного розвитку держави на 2030 рік.

У Карпатському регіоні України зв'язок між міграційною активністю населення та недорозвитком регіонального ринку праці простежуємо за різними ознаками. Асиметрія останніх, яка, власне, є першоосновою трудової міграції, стосується усіх пропорцій регіональної економіки як системи: зайнятості і ВРП, зайнятості і продуктивності праці, зайнятості і доходів, структури зайнятості і структури попиту на робочі місця (вакансії), зайнятості і незайнятості та ін.

Розгляньмо, до прикладу, останню пропорцію. 2018 року чисельність економічно активного населення Карпатського регіону склала 2,728 млн ос., або 15 % від загальноукраїнського показника (проти 2,182 млн ос. 2001 року, за даними Всеукраїнського перепису населення). Чисельність зайнятого населення – 2,512 млн ос. (2018). Для поглибленого дослідження ми використали методичні прийоми динамічно-компаративного аналізу, який передбачає, окрім усього, дослідження мінливості показників ринку праці України у зіставленні їх із регіональним фокусом (Карпатський регіон). Регіональну диференціацію / «монолітність» регіонального ринку праці оцінено за середніми показниками і показниками варіації, зокрема розмахом варіації, дисперсією, коефіцієнтом осциляції показників економічної активності, неактивності, зайнятості та безробіття.

Результати розрахунку показників дисперсії та коефіцієнтів осциляції рівня економічної активності та зайнятості населення України засвідчують, що ще від

2014 року зростає варіабельність цих рівнів, тому збільшується асиметрія основних параметрів регіональних ринків праці. Гіпотеза про визначальний вплив на ріст варіабельності показників економічної активності та зайнятості населення антитерористичної операції (початок 2014 року) не підтверджується. Після виключення Донецької та Луганської областей із розрахунків значення показників варіації змінюються, проте загальні тенденції змін зберігаються. Середні значення показників ринку праці (рівнів зайнятості, безробіття) у зіставленні з показниками їх відносної варіації (коефіцієнт осциляції) відтворено на рис. 3, 4.

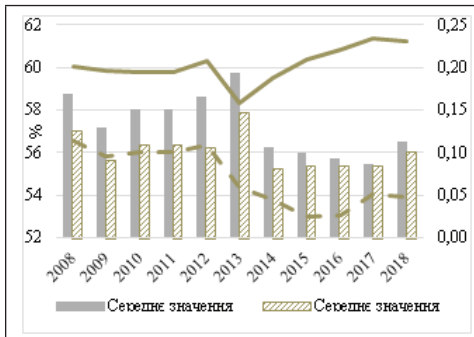

Рис. 3. Динаміка та відносна варіація рівня зайнятості населення України та Карпатського регіону у 2008–2018 рр. (суцільна заливка – Україна, штрихована заливка – Карпатський регіон)

Джерело: власні розрахунки авторів за даними Державної служби статистики

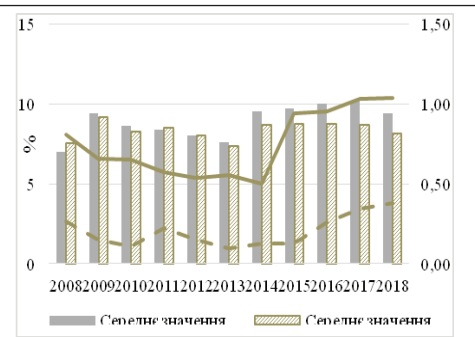

Рис. 4. Динаміка та відносна варіація рівня безробіття населення України та Карпатського регіону у 2008–2018 рр. (суцільна заливка – Україна, штрихована заливка – Карпатський регіон)

Джерело: власні розрахунки авторів за даними Державної служби статистики

Нині в Карпатському регіоні України зв'язок по лінії *міграційна активність населення – недорозвиток регіонального ринку праці* наразі не став об'єктом державного регулювання. Державних й відповідно територіальних програм зайнятості не розробляють, хоча саме через них можна було б реалізовувати функцію контролю за базовими пропорціями ефективного соціально-економічного розвитку території й зниження трудової міграції мешканців її краю. Мінімізація ризиків недорозвитку регіонального ринку праці Карпатського регіону для домогосподарств із трудовими мігрантами не перестає бути більшим стимулом до міжнародної міграції, аніж різниця у розмірах заробітної плати.

Міграційна активність населення і недорозвиток системи страхування.

Система соціального страхування є одним із механізмів соціального захисту мешканців Карпатського регіону (зрештою, як і населення України загалом). Вона покликана мінімізувати вплив соціальних ризиків, пов'язаних із різними складними життєвими ситуаціями. Це стосується випадків настання непрацездатності (у зв'язку з віком, захворюванням, утратою здоров'я чи роботи), зниження соціальної захищеності через народження дитини, втрати годувальника тощо. Ще 1948 року в

Загальній декларації прав людини було визначено, що кожен член суспільства має право на соціальне забезпечення. Однак реалізація цього права залишається неповною донині. У регіонах із підвищеною міграційною активністю населення проблеми їх соціального захисту мають особливості. Адже реалізація вказаного права – це передусім *урегулювання міждержавних питань* із приводу переміщення мігранта у країну призначення чи повернення на батьківщину. Але не всі країни, у яких працює українська робоча сила, ратифікували документи міжнародного права²⁰. Окрім цього, на порядку дня – вирішення проблем 1) пристосованості нормативно-правового поля до активізації переміщень; 2) швидкості реагування системи соціального захисту та її мобільності. Власне ці проблеми найчастіше є предметом уваги міжнародних інституцій і теоретиків у галузі міграціології та соціального захисту.

На жаль, в Україні питання соціального страхування трудових мігрантів розглядають побіжно. Якщо загальнонаціональна система соціального страхування в сучасному вигляді почала розбудовуватися 1999 року (страхування пенсійне, на випадок безробіття, на випадок тимчасової втрати працездатності, нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання), то стосовно українських трудових мігрантів робота проводиться повільно. У підготовленому Звіті МОП «Про соціальний захист у світі відповідно до цілей сталого розвитку»²¹ відзначено прогрес України у цій галузі, причому досить вагомий серед інших країн, що розвиваються. Ідеться про наближення систем соціального захисту і соціального страхування до сучасних світових стандартів, а також про досягнення цілей сталого розвитку (Цілі 1 «Кінець бідності у всіх її формах», підціль 1.3 «Впровадження відповідних національних систем соціального захисту та заходів для всіх, та досягнення до 2030 року значного охоплення бідних та вразливих груп»). Наприклад, 2017 року за цим параметром Україна досягнула 73 % охоплення соціальним захистом тих осіб, які цього потребують (порівняймо, Словаччина – 92,1 %, Польща – 84,9 %). Відставання зумовлене недостатнім охопленням безробітних соціальними виплатами (17 % від усіх безробітних), а також бідних (43 % від загальної кількості). Такі навіть дуже загальні дані формують відповідне уявлення про нерозвиненість вітчизняної системи страхування саме в тій частині, яка стосується захисту від безробіття трудових мігрантів. Мінімізація вказаних ризиків для мешканців Карпатського регіону практично не є антистимулом до міжнародної міграції. Детальний аналіз

²⁰ Ідеться про такі нормативні акти, як: Конвенція ООН про права всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей (1990), Конвенція ООН про статус біженців (1951), Конвенція МОП №19 «Про рівноправність громадян країни та іноземців у галузі відшкодування працівникам під час нещасних випадків» (1925), Конвенція № 48 «Про запровадження міжнародної системи співробітництва у збереженні прав мігрантів на пенсію по інвалідності, старості та на випадок втрати годувальника» (1935), Конвенція МОП № 97 «Про працівників мігрантів» (1949), Конвенція МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення» (1952), Конвенція МОП № 118 «Про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення» (1964), Конвенція МОП № 143 «Про зловживання в галузі міграції і про забезпечення працівникам-мігрантам рівних можливостей і рівного ставлення» (1975), Конвенція МОП № 157 «Про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення» (1982), Конвенція МОП № 167 «Про безпеку та гігієну праці у будівництві» (1988).

²¹ World Social Protection Report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. *International Labour Office*. Geneva: ILO, 2017.

виявляє, що система соціального страхування може не виконувати своїх функцій на належному рівні з кількох причин: її фінансова слабкість; інституційні недоліки; нерозбудованість та незрілість систем, що формують і доповнюють соціальне страхування та вирішують проблему її недостатньої фінансової спроможності.

Фінансова слабкість. Система соціального страхування ґрунтується на страхових внесках, розмір яких визначають у кожній країні відповідно до національного законодавства і зазвичай вимірюють у відсотках до заробітної плати. Отже, абсолютний розмір суми, що надходить у фонд страхування прямо пропорційний розмірам заробітної плати. Низька заробітна плата, що складається в економіці Карпатського регіону (як і країни загалом), не може забезпечити достатніх внесків у фонди навіть за умов високих ставок відрахувань. Формується фінансовий фонд, що не може вповні забезпечити соціального страхування. Про це можна робити висновки, наприклад, із даних про обсяги виплат із безробіття у різних країнах за показником заміщення – співвідношення заробітної плати за останнім місцем роботи та величини допомоги. Скажімо, у країнах, що розвиваються (до них європейські інституції зараховують також Україну), цей коефіцієнт становить у середньому 70 %, водночас у розвинутих країнах – 61 %²². Однак із часом виплати скорочуються швидшими темпами у країнах, що розвиваються, аніж у розвинених, де цей коефіцієнт після року виплат становить 51 %. Наприклад, якщо середня заробітна плата в Польщі 2019 року склала 1000 євро, то безробітний може претендувати на допомогу більш ніж 600 євро, а після року безробіття – 350 євро. Причому це стосується й безробітних мігрантів, які надають відповідні документи й мають право отримати статус безробітного. Порівняймо, в Україні середня допомога з безробіття 2018 року склала менш ніж 100 євро.

Інституційні недоліки – це нормативні пастки, коли ті, які потребують допомоги, не можуть її отримати: це неврегульованість міждержавних питань отримання соціального забезпечення, відсутність білатеральних угод, неврегульованість питань чіткого визначення критеріїв осіб, які мають право отримати соціальне забезпечення тощо. Ці недоліки поступово вирішуються, однак через інерційність інститутів (Дуглас Нортон (Douglass Norton)) зміни зазвичай втрачають актуальність. Тому інституційні пастки існуватимуть завжди, питання лише у їх глибині.

Нерозбудованість та незрілість систем, що формують і доповнюють соціальне страхування. Історично система соціального страхування формувалась як солідарна, коли відповідальність за складні життєві ситуації одного із членів суспільства розподіляється між усіма, які спроможні в даний час її нести. На сучасному етапі розвитку європейських країн солідарна система страхування не спроможна витримувати демографічних викликів постаріння населення. Тому в розвинених країнах сформовано багаторівневі системи, які, окрім солідарного державного страхування, передбачають ще приватне, а також накопичувальне. Однак в Україні багаторівневі системи соціального страхування розвиваються дуже слабо через низький рівень економічного розвитку, непрозорість розподілу ресурсів, нестабільність фінансової системи, незрілість фінансового ринку, недостатній правовий рівень захисту.

²² Asenjo A., Pignatti C. Unemployment insurance schemes around the world: Evidence and policy options. Working paper no. 49. *International Labour Office. Research department*. 2019. 14 Oktober. 43 p. P. 17.

Водночас соціальні виплати, сформовані з альтернативних до страхових фондів джерел, можуть мати велике значення для забезпечення соціального захисту тих верств населення, які з якихось причин були обмежені в участі в системі соціального страхування, зокрема й мігрантів.

Окрім цього, зрілість системи соціального страхування можна оцінювати не лише за її розвитком, а й за доповненням її нестраховим соціальним захистом, сформованим з інвестиційних фондів, із перерозподілу фінансових ресурсів держави, отриманих із податків тощо. Підтвердженням цього є, наприклад, дані щодо відсутності дефіциту в наданні тривалого медичного догляду (догляд за особами старшого віку з обмеженою здатністю доглядати за собою) лише у кількох країнах світу – Німеччина, Японія та Швеція. У перших двох країнах система фінансування ґрунтується на об'єднанні ризиків через соціальне страхування та на необхідних доплатах, у Швеції – на розподілі податків та на необхідних доплатах²³. У Великобританії, Франції та Південній Америці фінансування такого медичного догляду відбувається завдяки змішаним системам соціального страхування та податкового перерозподілу. Такі змішані системи запроваджують і щодо захисту від безробіття. Зокрема 2014 року в Австрії 59 % отримувачів допомоги з безробіття профінансовано з фонду соціального страхування, у Німеччині – 46,1 %, усі інші отримували додаткову допомогу не із соціальних фондів. Водночас багатокладність джерел фінансування в меншій мірі притаманна країнам Східної Європи.

Головне завдання розвинутих систем соціального страхування – достатність фінансування для забезпечення якості соціальних послуг та достатності соціального забезпечення зі збереженням принципів рівності та справедливості в розподілі тягарів. Україна не цілком справляється з таким завданням, що призводить до зростання привабливості систем соціального забезпечення країн – реципієнтів українських мігрантів.

Міграційна активність населення і недорозвиток ф'ючерсів. На світовому ринку праці визрівають глобальні зміни. Зростає значення термінових ринків праці, де звичними поняттями є умови торгівлі ф'ючерсними контрактами, біржові збори, інші інструменти біржових торгів. У спеціальній літературі «ф'ючерс» – це фінансовий інструмент на біржі купівлі-продажу базового активу (у нашому випадкові – робочої сили мігрантів)²⁴. Якщо акціями й облігаціями торгують на фондовому ринку, то ф'ючерси та інші похідні – це інструменти біржової торгівлі. Завдання ф'ючерсів – знизити ризики валютних коливань. Вони на 100 % страхують усі можливі ризики коливання валюти. Укладаючи ф'ючерсний контракт, сторони (продавець і покупець) домовляються тільки про рівень ціни і терміни поставки товару – робочої сили. Інші параметри активу (кількість, якість, кваліфікації і под.) обумовлені заздалегідь. Сторони несуть зобов'язання перед біржею аж до виконання ф'ючерсу. На сучасному ринку праці трудових мігрантів дедалі частіше

²³ World Social Protection Report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. *International Labour Office*. Geneva: ILO, 2017.

²⁴ *Ф'ючерсний контракт (ф'ючерс)* – стандартизований строковий контракт, за яким продавець зобов'язується у майбутньому в установленій термін (дата виконання зобов'язань за ф'ючерсним контрактом) передати базовий актив у власність покупця на визначених специфікацією умовах, а покупець зобов'язується прийняти базовий актив і сплатити за нього ціну, визначену сторонами контракту на дату його укладення.

фігурує поняття ф'ючерсного контракту. Актуальність цього інструменту зумовлена різними причинами, серед яких – стрімкий ріст економіки з нестандартною формою зайнятості (гігекономіка). Інший аспект проблеми полягає в тому, що завдяки супергнучким моделям компанії забирають собі найбільш продуктивну робочу силу. Тут знову актуалізується роль ф'ючерсного контракту. У деяких державах політичні кола за допомогою ф'ючерсних контрактів намагаються уніфікувати (привести у відповідність) стандарти й норми регулювання соціально-трудоових відносин усіх працівників, незалежно від міграційного статусу чи без нього (створення єдиних рівних умов праці та зайнятості на ринку праці). Це означає, що розвиток ринку праці постійно продукує нові форми та види укладання соціально-трудоових відносин між працедавцями і трудовими мігрантами. Очевидно, що такі інструменти – візитна картка сучасних ринків праці розвинених країн. Однак мешканці Карпатського регіону мають змогу скористатися досвідом. Наприклад, Німеччина розгорнула кампанію із залучення робочої сили з України. Це безперечна боротьба за робочі руки. Головні вимоги – підтверджена кваліфікація, тобто визнаний диплом, знання мови і здатність себе утримувати. Запущено навіть сайт одинадцятьма мовами, що допомагає підтвердити диплом і знайти роботу. На початковому етапі навіть не потрібен договір із працедавцем, влаштуватися можна буде відразу за півроку. Україні було б корисно вчитися у сусідів, адже її громадяни ще якийсь час точно не припинять пошуків роботи за кордоном. Ще складніше переконати трудових мігрантів повернутися на батьківщину.

Міграційна активність населення і недорозвиток кредитування. Система кредитування має особливе значення для регулювання міграційної активності населення. Вона – запорука загального рівня зручності та комфортності життя трудових мігрантів, які планують повернутися в Україну. Звісно, що серед оперативних завдань, які слід вирішити, – це суттєве зменшення ставок за кредитами. «Дорогі» кредитні кошти для відкриття бізнесу та й загалом для покращання свого побуту ніколи не повернуть людей на батьківщину. Іпотечне кредитування – надзвичайно важливий інструмент перерозподілу наявних ресурсів трудових мігрантів. Його слід розвивати так само, як і ринок житла.

Висновки. Отже, у Карпатському регіоні проблема трудової міграції населення має загальні та специфічні риси. Для України вкрай важливо виважено поставитися до використання її потенціалу для реалізації власних цілей. Через створення належних умов для життя та праці населення, які б мотивували повернення трудових мігрантів на батьківщину, через запуск нової економіки трудової міграції пролягає шлях до добробуту мешканців міст і сіл Карпат. Від максимізації очікуваного прибутку, пов'язаного, зокрема, із працею і грошовими переказами мігрантів, які працюють, до мінімізації ризиків, пов'язаних із недостатнім розвитком у своїй країні ринків праці, страхування, ф'ючерсів і кредитів, пролягає дорога майбутніх змін і росту добробуту людей. Водночас це додатковий стимул і подальшої міжнародної міграції, оскільки має додаткові можливості для капіталовкладень у регіональну (місцеву) економіку. До речі, із-поміж видань Світового банку варто виокремити працю «Міграція та робочі місця: проблеми для XXI століття»²⁵, у якій

²⁵ Christiaensen L., Gonzalez A., Robalino D. Migration and Jobs: Issues for the 21st Century. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31807/>

обґрунтовано п'ять типів заходів на ринку праці. Вони є органічним доповненням висновкам, зробленим за результатами дослідження. Отже, нині у Карпатському регіоні посиленої уваги вимагають: 1) активні програми, які обслуговують місцевий, регіональний та зовнішній ринки; 2) грошові перерахування та інвестиційні субсидії для сприяння створенню робочих місць та росту продуктивності праці; 3) програми соціального страхування, які охоплюють усі робочі місця і сприяють мобільності робочої сили; 4) податки на працю для інтернаціоналізації соціальних витрат на міграцію; 5) гнучкіші схеми, якими керує приватний сектор, для регулювання потоків мігрантів та для мінімізації нерегулярної міграції.

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР УКРАЇНСЬКОЇ МІГРАЦІЇ

Динаміка та спрямованість міграційних переміщень між країнами залежать від багатьох чинників. Це й географічна близькість, й історичні зв'язки, і мовна та культурна спорідненість, і наявність діаспор та зручного транспортного сполучення, і досвід попередніх міграцій тощо. Однак визначальною є різниця в рівнях добробуту та якості життя мешканців обабіч кордону. Однак диспропорції в економічному розвитку визначають не стільки міграцію, скільки міграційний потенціал. Те, чи буде його зреалізовано, великою мірою залежить від міграційної політики країни призначення, зміст якої відображає потребу в додатковій робочій силі, а також неекономічні зовнішньополітичні інтереси. Усі ці чинники спостерігаємо наразі в міграційних відносинах між Україною та Польщею, що й перетворило українсько-польській кордон на один із найбільш інтенсивних міграційних коридорів у світі. Коридор асиметричний, де в рази переважає рух громадян України в напрямку Польщі.

Міграція українців до сусідньої держави набула таких масштабів, які забезпечують її вплив на соціально-економічний розвиток і Польщі, і України, на суспільні настрої в обох державах, на двосторонні міжнародні відносини. Інтересам обох країн, без сумніву, відповідає забезпечення організованої та безпечної міграції, належний захист прав мігрантів. Водночас співпраця у відповідній галузі потребує постійного моніторингу міграційних процесів, поширення по обидва боки кордону правдивої та виваженої інформації, яка б дала змогу протидіяти виникненню різноманітних фобій, сприяла б сприйняттю міжнародної мобільності як важливого механізму посилення взаєморозуміння та взаємодії між людьми.

Передусім потрібно наголосити, що сучасна міграція між Україною та Польщею, сусідніми та історично тісно пов'язаними країнами, не виникла раптово, а існувала завжди. Однак за часів панування автаркічних режимів переміщення через кордон гальмувалися і спотворювалися. Достатньо згадати на словах добровільний, а насправді вимушений повоєнний обмін населенням, коли з Польщі в Україну було виселено до 800 тис. етнічних українців, а до Польщі – понад півмільйона українських поляків.

Із крахом тоталітаризму «залізну завісу», яка відокремлювала Україну від світу, було зруйновано, чисельність різноманітних за метою і тривалістю поїздок громадян України до Польщі швидко зростала. Спочатку міграційні маршрути торували так звані «човники», тобто особи, які власноруч перевозили через кордон невеликі партії товарів. У 90-і рр. ХХ ст., у період глибокої системної кризи перехідного періоду, «мурашина» торгівля перетворилася на стратегію виживання для багатьох українських сімей, передовсім мешканців прикордонних територій. Здобувши досвід зарубіжних поїздок, встановивши особисті та ділові зв'язки, українці поступово знайшли свою «нішу» на ринку праці сусідньої держави, дедалі частіше виїжджали, щоби працевлаштуватися, це забезпечувало більший і надійніший дохід,

здійснюючи здебільшого досить нетривалі, проте систематичні виїзди на заробітки. Чисельність перетинів польського кордону стабільно зростала, що відображає не лише безсумнівну першість Польщі як країни призначення українських трудових мігрантів, а й переорієнтацію міграційного потоку з України із східного, тобто до Росії, до пострадянських країн, на західний – до ЄС – напрямом. Така переорієнтація відбувалася поступово упродовж останніх десятиліть, проте значно прискорилося після 2014 року внаслідок агресії РФ. Зазначмо, однак, що за кількістю перетинів кордону польський напрямок перевищив цей показник для українсько-російського кордону вже 2013 року, тобто ще до початку війни. 2018 року українські прикордонники зафіксували майже 22 млн перетинів українсько-польського кордону і вдвічі менше (11 млн) кордону українсько-російського.

Основна спонукальна причина трудової міграції українців до Польщі економічного характеру. За даними багатьох досліджень, українців приваблює там значно вища заробітна плата. Тоді, коли Україна живе у стані перманентної кризи, заробітки працівників низькі, а знайти достойну роботу вкрай важко, економіка Польщі завдяки успішним реформам, співпраці, а згодом і членству в ЄС швидко розвивається. Вона безперервно зростає впродовж двадцяти восьми років поспіль темпом, що втричі перевищує середні показники для євросони. 2018 року ВВП країни зріс на рекордні 5,1 %. Згідно з даними Організації з економічної співпраці та розвитку (ОЕСД), 2019 року за темпами зростання Польща посіла четверте місце у світі (після Індії, Китаю та Індонезії). Динамічний розвиток економіки забезпечував відкриття все нових і нових робочих місць (лише упродовж 2018 року у країні створено 717,8 тис. нових робочих місць) та вкрай низькі показники безробіття. За даними Євростат, рівень безробіття в Польщі осіб у віці 15–74 років у першій половині 2019 року становив лише 3,7 %, натомість в середньому для ЄС-28 – 6,4 %¹.

Водночас у країні склалася доволі невтішна демографічна ситуація. Унаслідок низької народжуваності та міграції поляків, передовсім молоді, за кордон (після приєднання Польщі до ЄС щонайменше 2 млн поляків скористалися набутим правом вільного пересування та працевлаштування в Європі і виїхали до більш розвинутих держав Євросоюзу) чисельність населення працездатного віку від 2008 року зменшується. За прогнозом, до 2050 року вона скоротиться на 18 %. Щоб не втратити динаміки економічного зростання, у найближчі роки країна потребуватиме 3–4 млн додаткових працівників. За даними дослідження ринку праці, 64,9 % польських компаній відзначають труднощі через дефіцит кадрів. Більш ніж половина з них змушена обмежувати інвестиції чи відмовлятися від укладення нових контрактів². Наразі підприємці долають свої проблеми, залучаючи українців. Майже кожна п'ята фірма наймає громадян України на постійній основі або укладаючи тимчасові контракти³. Попри це, приблизно 150 тис. робочих

¹ Commission Staff Working Document. Country Report Poland 2019. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-poland_en.pdf (дата звернення: 11.10.2019).

² Дефіцит кадрів в Польше стремительно растет. URL: <https://in-poland.com/deficit-kadrov-v-polshe-stremitelno-rastet/> (дата звернення: 08.10.2019).

³ Около 20 % польских работодателей сотрудничают с украинцами. *TCH. ua*. 2019. 15 мая. URL: <https://tsn.ua/ru/groshi/v-kazhdoy-pyatoy-kompanii-polschi-rabotayut-ukraincy-kolichestvo-gastarbayterov-prodolzhaet-rasti-bloomberg-1346781.html> (дата звернення: 06.10.2019).

місць лишається вакантною, хоча Польща за кількістю залучених із-за кордону тимчасових працівників обійшла й найбільшу імміграційну країну світу – США, і найпотужнішу економіку Європи – Німеччину.

Потреба в додатковій робочій силі, без якої успіхи економіки та покращання добробуту населення опиняються під питанням, обумовили особливості міграційного законодавства Польщі. Хоча в роки європейської міграційної кризи країна відмовилася приймати біженців із Близького Сходу в рамках встановлених ЄС квот, антиімміграційна риторика не завадила польському уряду запровадити доволі ліберальні правила щодо в'їзду громадян країн так званого східного партнерства, передовсім України.

У 90-ті рр. між Україною і Польщею діяв режим вільного пересування. Із запровадженням Польщею віз на етапі її входження до ЄС українці отримували безкоштовні польські візи. Хоча із приєднанням Польщі до Шенгенської зони візові вимоги значно посилилися, проте Польща, що відкрила на території України численні консульства та візові центри, оформлювала найбільшу кількість шенгенських віз для українців, значну частину багаторазових та довгострокових національних віз. Чисельність виданих польських віз громадянам України сягала майже мільйон на рік.

Запроваджено спрощені процедури допуску на територію Польщі для деяких категорій громадян України. Здебільшого для власників «карти поляка», тобто документа, який засвідчує етнічну чи культурну пов'язаність іноземця з Польщею і який, за словами посла України в Польщі, упродовж десяти років дії відповідного законодавства отримали до 200 тис. українців. Цей документ забезпечує право на в'їзд до країни, а також дає змогу навчатися, працювати, займатися підприємництвом на рівні із громадянами Польщі.

Для українсько-польської транскордонної мобільності в період до набуття Україною безвізового режиму поїздок до ЄС велике значення мала також міждержавна угода про так званий «малий прикордонний рух», згідно з якою жителі 30-кілометрової прикордонної смуги могли в'їжджати до Польщі без віз, заглиблюючись на відстань до 30 км і залишаючись там до 90 днів. За підрахунками фахівців, у середньому за рік на одну людину, яка мешкала у прикордонні, припадало майже 70 перетинів кордону. 56 % від загального руху на кордоні здійснювалося в рамках «малого прикордонного руху»⁴.

Однак найбільший вплив на розвиток трудової міграції громадян України до Польщі справив запроваджений 2007 року як експеримент, а згодом і затверджений законодавчо порядок, згідно з яким громадяни України, Білорусі, Молдови, Вірменії, Грузії, Росії могли працевлаштовуватися в Польщі на термін до 6 місяців упродовж календарного року без оформлення дозволу на працевлаштування, а лише за заявою працедавця про намір найняти іноземця, якого зареєструвала місцева влада. Це було підставою отримати польську робочу візу, яка, до речі, як національна віза країни, що приєдналася до шенгенської угоди, давала право на 90-денне перебування в будь-якій із держав шенгенської зони.

⁴ Терещук Г. Малий прикордонний рух окупився Україні та Польщі. *Радіо Свобода*. 2012. 6 лютого. URL: <http://eu.prostir.ua/news/251890.html> (дата звернення: 11.10.2019).

Від червня 2017 року українці отримали змогу подорожувати Європою без віз. А вже в липні польський парламент ухвалив законодавчі зміни, згідно з якими на власників біометричних паспортів, які в'їхали за безвізом, було поширено право тимчасово працювати за заявою працедавця. Отже, їм було надано змогу уже після прибуття до Польщі самостійно, без посередників та оминаючи візові процедури, шукати роботу. Якщо вони планували виконувати її довше, ніж дозволені при безвізовому в'їзді 90 днів, могли звернутися до органу у справах іноземців для продовження терміну перебування.

Важливі законодавчі зміни щодо працевлаштування іноземців були пов'язані з імплементацією законодавства ЄС про сезонних працівників. Від січня 2018 року запроваджено дозвіл на працевлаштування з метою виконання сезонних робіт, чинний упродовж 9 місяців. Оформити його простіше, ніж звичайний. Причому працедавець може працевлаштувати мігранта уже після подачі необхідних для оформлення дозволу документів, не очікуючи рішення відповідного державного органу⁵.

Обумовлене успішним економічним розвитком зростання попиту на робочу силу на польському ринку праці особливо прискорилося від 2014 року, тобто збіглося в часі з розгортанням глибокої воєнно-політичної та економічної кризи в Україні. Унаслідок різкого погіршення економічної ситуації значна кількість громадян України, як і колись у 90-ті рр., змушена була шукати виходу, виїжджаючи на роботу за кордон. Оскільки в результаті агресії РФ для більшості українців російський напрямок заробітчанства видавався неприйнятним, на основну країну призначення мігрантів перетворилася Польща.

Хоча в перші воєнні роки певна кількість громадян України клопоталася в Польщі про притулок (це дало підстави деяким польським політикам говорити про майже мільйон біженців з України), не вимушена, а саме трудова міграція залишається визначальною для українсько-польських міграційних відносин. За даними Євростат, чисельність поданих заяв українців про надання статусу біженця, яка 2013 року становила тільки 46, у 2014–2015 сягнула 2,3 тис. на рік, проте 2018 року скоротилася до 466, а в першому півріччі 2019 року – до 220⁶.

Основною правовою підставою для трудової міграції українців до Польщі є наразі змога легально тимчасово працевлаштуватися відповідно до заяв працедавця, а найбільш поширеною моделлю міграційної поведінки – циркулярна міграція, тобто нетривалі, проте систематичні виїзди на роботу за кордон, що чергуються з періодами перебування вдома.

Українці становлять понад 95 % усіх іноземців, щодо працевлаштування яких заявляють польські працедавці. Якщо 2012 року було зареєстровано 223,7 тис. заяв щодо найму українців, то 2017 року – 1,7 млн, тобто майже у 8 разів більше. 2018 року чисельність поданих заяв зменшилася, проте лишалася значною – майже півмільйона (рис. 1).

⁵ Бабакова О. Робота за безвізом та інші несподіванки: як Польща змінює ринок праці для українців. *Європейська правда*. 2017. 30 червня. URL: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/06/30/7067876/> (дата звернення: 11.10.2019).

⁶ Eurostat Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex Annual aggregated data (rounded). URL: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en (дата звернення: 11.10.2019).

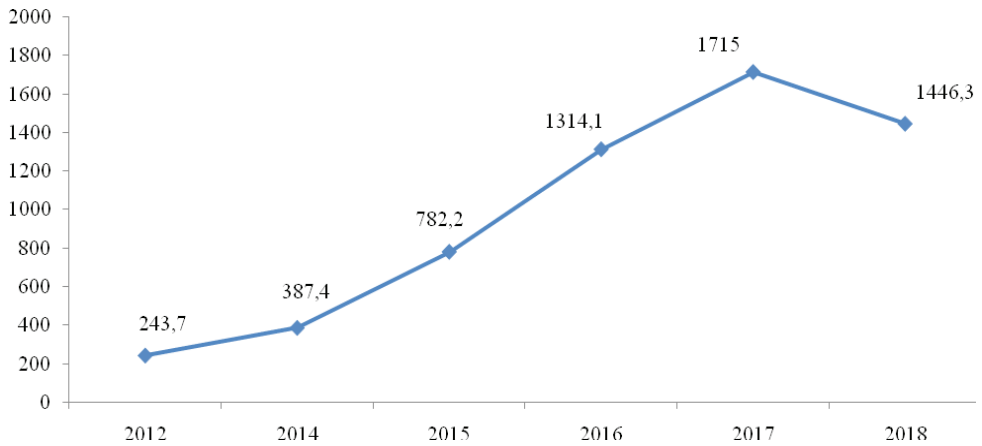

Рис. 1. Чисельність зареєстрованих заяв польських працедавців про намір працевлаштувати громадянина України у 2012 – 2018 рр., тис. осіб

Джерело: Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики Республіки Польща

З одного боку, можна припустити, що таке зменшення пов'язано з деяким поліпшенням економічної ситуації в Україні, з адаптацією населення до ситуації, що склалася, проте, з іншого – треба зважити, що 2018 року в Польщі посилено контроль за видачею таких заяв, запроваджено їх облік, встановлено плату за реєстрацію, що, очевидно, змусило деяких працедавців відмовитися від недостатньо обґрунтованих клопотань. Водночас від 1 січня 2018 року іноземці можуть отримати дозволи на сезонне працевлаштування відповідно до законодавства ЄС, які забезпечують тривале працевлаштування (9 місяців замість 6), надійніший правовий та соціальний захист. Якщо взяти до уваги, що упродовж тільки першого півріччя 2018 року від громадян України надійшло 154 тис. заяв про дозвіл на сезонне працевлаштування (за 6 місяців 2018 року оформлено 62 тис. дозволів), що становило 99 % усіх заяв іноземців щодо дозволів на сезонну роботу⁷, то, очевидно, можна говорити не стільки про зменшення, скільки про стабілізацію масової тимчасової трудової міграції українців до Польщі.

Із працевлаштуванням пов'язане також більш тривале перебування українців на території сусідньої країни. За даними Офісу у справах іноземців Міністерства внутрішніх справ Польщі, станом на 1 липня 2019 року 198 тис. українців мали дозволи на проживання в Польщі, зокрема 37 тис. – на постійне, 155 тис. – на тимчасове проживання (табл. 1). Понад 70 % дозволів на тимчасове проживання оформлено у зв'язку з роботою в польських фірмах⁸.

⁷ Analizy i raporty. Cudzoziemcy pracujący w Polsce – statystyki / Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. URL: <https://archiwum.mpips.gov.pl/analizy-i-raporty/cudzoziemcy-pracujacy-w-polsce-statystyki/> (дата звернення: 10.10.2019).

⁸ Bieżąca sytuacja dotycząca Ukrainy / Urząd do Spraw Cudzoziemców Raport na temat obywateli Ukrainy (wg stanu na dzień 01.07.2019). URL: <https://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-specjalne/biezaca-sytuacja-dotyczaca-ukrainy/> (дата звернення: 12.10.2019).

Таблиця 1

Чисельність документів на проживання громадян України в Польщі, дійсних станом на 1 липня 2019 року, за типом документів

Тип документа	Чисельність
Дозвіл на постійне проживання	37 тис.
Дозвіл на тимчасове проживання	155 тис.
Дозвіл на проживання як довготривалого резидента ЄС (понад 5 років)	4,5 тис.
Дозвіл на проживання як члена сім'ї громадянина ЄС	262
Статус біженця	98
Додатковий захист	380
Дозвіл на перебування з гуманітарних міркувань	453
Захист від вислання	5

Джерело: Офіс у справах іноземців, Міністерство внутрішніх справ Республіки Польща

Наголосімо, що українці становлять наразі половину всіх іноземців, які проживають у Польщі, а їхня чисельність швидко зростає як відносно, так і абсолютно. За період 2012–2019 рр. вона збільшилася у 5,3 раз (рис. 2).

Рис. 2. Чисельність іноземців, зокрема українців, у Польщі в 2013–2019 рр., тис. осіб

Джерело: Офіс у справах іноземців, Міністерство внутрішніх справ Республіки Польща

Детальну інформацію про склад українців, які працюють у Польщі, містять дані щодо громадян України, які сплачують внески соціального страхування. На кінець 2018 року таких було в 10 разів більше порівняно із 2013 роком (рис. 3) – 420,7 тис., що становило 73,8 % усіх іноземців – платників соціальних внесків. За

даними щодо соціального страхування, як і за даними з інших джерел, більшість українських мігрантів – чоловіки (64,7 %), жінки становлять трохи більш ніж третину з них. 72,5 % – це особи у найбільш продуктивному віці 25–49 років⁹.

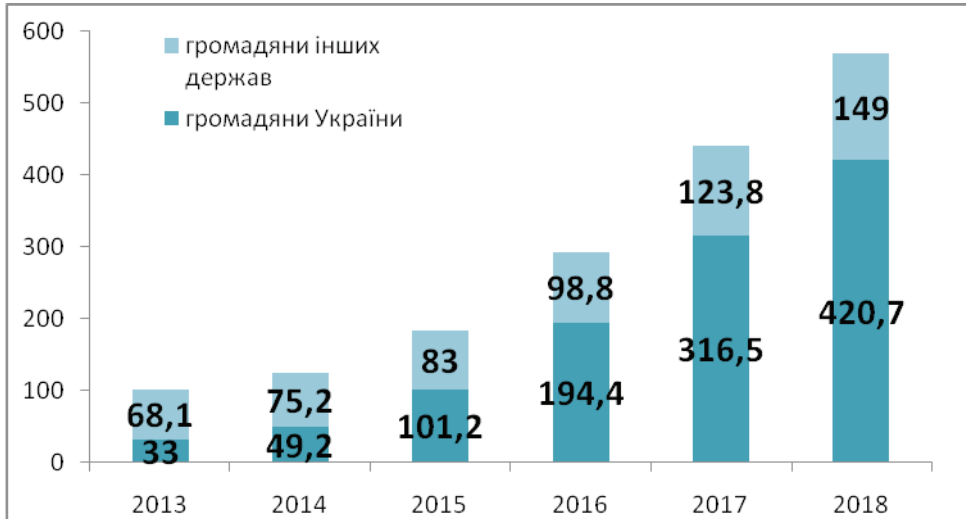

Рис. 3. Іноземці – платники соціальних внесків у Польщі, тис. осіб

Джерело: Управління соціального страхування, Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики Республіки Польща

Наявність українців на польському ринку праці відзначає не лише стабільне зростання, а й зміни складу та сфер застосування праці. Частка мігрантів, зайнятих у домогосподарствах, зменшилася, окрім найпростіших робіт (прибирання), дедалі частіше українці надають послуги з догляду за людьми похилого віку, за дітьми або за важкохворими. Якщо 2010 року, за даними Міністерства у справах сім'ї, праці та соціальної політики Республіки Польща, найбільше українців, щодо тимчасового найму яких робили заяви польські працедавці, працювали в сільському господарстві – 61 %, то 2017 року – 17,7 %. Натомість зросла зайнятість у промисловості, на будівництві. Це означає, що українську робочу силу активно залучають до різних секторів економіки країни. Урізноманітнюється також географія її розміщення. 2013 року 56 % українських мігрантів були зосереджені у столичному регіоні, нині в Мазовецькому воєводстві працює менш ніж третина.

Важливо наголосити, що, хоча більшість поїздок українців на заробітки є короткотерміновими, час перебування мігрантів у сусідній державі поволи зростає. За результатами останнього дослідження Центру східноєвропейських студій Варшавського університету, яке ґрунтується на опитуванні у квітні–травні 2019 року 855 українських працівників, порівняно з аналогічним дослідженням минулого року

⁹ Cudzoziemcy w ZUS – XII. 2018. URL: https://www.zus.pl/documents/10182/2322024/Cudzoziemcy+w+polskim+systemie+ubezpiecze%C5%84+spo%C5%82ecznych_WYDANIE_2.pdf/1b8737fc-3cc5-8824-8f7b-109f787ad366 (дата звернення: 11.10.2019).

з 0,3 % до 4,3 % зростає частка тих, хто працював в Польщі понад рік. Питома вага респондентів, які працювали 6–12 місяців, зростає удвічі. На десять відсоткових пунктів (з 40,1 % до 50,2 %) збільшилася частка тих, хто перебував на роботі в сусідній державі 3–6 місяців. Натомість до трьох місяців, за даними 2019 року, працювали в Польщі 35 % опитаних українців, порівняймо: 2018 року їхня кількість становила 54,3 %¹⁰.

Зауважмо також, що більшість українців виконує в Польщі найпростіші роботи, однак серед мігрантів зростає частка кваліфікованих робітників з інструментом, операторів машин та верстатів, технічного персоналу середньої ланки. Навіть більше – дедалі частіше українці займають керівні посади, які потребують найвищого рівня кваліфікації. Хоча чисельність висококваліфікованих фахівців на відповідних посадах ще невелика, вона швидко зростає. Наприклад, упродовж першого півріччя 2019 року 404 громадянина України знайшли роботу в Польщі як вищі посадові особи та керівники, що на 53 % більше, ніж за перше півріччя торік¹¹. Загалом українці тепер частіше посідають у Польщі посади, які відповідають рівню їхньої кваліфікації. Згадане вже дослідження Центру східноєвропейських студій Варшавського університету засвідчило, що лише 28 % українців працює в Польщі на нижчих, ніж в Україні, посадах. Майже третина респондентів має посаду, подібну до останньої посади в Україні, а для кожного п'ятого опитаного міграція до Польщі сприяла кар'єрному зростанню¹².

Як загальному росту наявності українців у Польщі, так і зростанню серед них частки фахівців сприяє висока популярність серед української молоді навчання в Польщі. Географічна та культурна близькість, мінімальний мовний бар'єр, відносно невисока вартість освіти – це лише деякі причини швидкого зростання чисельності українців, які навчаються у Польщі. Головна ж полягає в тому, що польський диплом є перепусткою на польський та й загалом європейський ринок праці, а польська держава заохочує талановитих молодих іноземців до того, щоб вони такою перепусткою скористалися. Зокрема, відповідно до законодавства, яке набуло чинності 2014 року, іноземці – випускники польських навчальних закладів – після завершення навчання мають змогу упродовж року залишатися у країні для пошуків роботи. Іноземним студентам дозволено також працювати під час навчання, тобто ще до його завершення знайти своє місце на ринку праці. Інакше кажучи, освіту іноземців у Польщі трактують як важливий засіб поповнення трудових та інтелектуальних ресурсів країни. Додаймо до цього значні зусилля польської держави, спрямовані на розвиток системи надання освітніх послуг іноземцям, різноманітні грантові програми, які для них існують, постійну рекламну діяльність університетів, тоді динаміка освітньої міграції до Польщі в контексті зростання загальної міграції до цієї країни є цілком зрозумілою.

¹⁰ Громадяни України на польському ринку праці: досвід, виклики та перспективи. Звіт EWL S.A. і Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету: соціологічне дослідження. Варшава, 2019. Вип. 2 / ред.: А. Зимнін, габіліт. д-р М. Ковальський, З. Ваффлярд, О. Литвиненко та ін.; пер. із пол. І. Ісаєв.

¹¹ Більшає українців на керівних посадах у Польщі. *Українська правда*. URL: <https://www.prawda.com.ua/news/2019/10/17/7229321/> (дата звернення: 11.10.2019).

¹² Громадяни України на польському ринку праці...

Водночас війна і криза в Україні мали очевидний вплив на прагнення української молоді навчатися за кордоном. Стрімке зростання чисельності іноземців, які здобувають освіту в Польщі, відбувається передусім завдяки збільшенню кількості студентів-українців, яких у 2018/2019 навчальному році нараховували 39,2 тис., а це майже у два з половиною рази більше, ніж у 2013/2014. Українці наразі становлять понад половину студентів-іноземців у Польщі. При чому таку динаміку спостерігаємо на тлі загального зменшення чисельності польського студентства: якщо 2008/2009 навчального року в Польщі нараховували 1927,8 тис. студентів, то в 2013/2014 – 1549,9 тис., а в 2018/2019 – 1230,3 тис., тобто за десять років унаслідок демографічних процесів та виїзду молоді за кордон чисельність студентів у країні зменшилася на третину, а упродовж тільки останніх п'яти років – на 20 %¹³.

Оскільки міграція українців до Польщі переважно має циркулярний характер, коли одні люди постійно прибувають, а інші відбувають, – загальну чисельність українців у сусідній державі підрахувати складно. Скажімо, за підрахунками національного банку Польщі, одночасно в польській економіці працюють до 800 тис. громадян України¹⁴. Під час нещодавнього дослідження, проведеного за допомогою польських операторів мобільного зв'язку, було підраховано, що чисельність телефонів з інтерфейсом російською чи українською мовою, які вони обслуговують і які хоча б раз упродовж року під'єднувалися до українських операторів, становить 1,2 млн¹⁵. Навіть якщо взяти до уваги, що якась кількість людей має не один, а кілька телефонів, то ці дані свідчать, що в Польщі проживає не менш ніж мільйон українців. На думку науковців Центру досліджень міграції Варшавського університету, у Польщі перебувають або систематично їздять і деякий час залишаються у країні до півтора мільйона українців¹⁶.

Такі масштаби міграції закономірно впливають на ситуацію і в країні-донорі, і в країні-реципієнті. Польща завдяки українцям отримує необхідну економіці робочу силу, освічених, кваліфікованих, молодих працівників, культурна дистанція між якими і місцевим населенням незначна. В Україну натомість надходять значні кошти, зароблені в Польщі, які забезпечують добробут багатьох домогосподарств. За даними Національного банку України, якщо 2015 року з Польщі українці переказали (привезли особисто) 1,3 млрд доларів США, що становило 19 % усіх коштів, що надійшли від приватних осіб із-за кордону, то 2018 року – 3,6 млрд, що майже утричі більше. Частка переказів із Польщі в загальному обсязі сягнула 32,8 %¹⁷.

¹³ Szkolnictwo wyższe w roku akademickim 2018/2019. URL: file:///C:/DOCUME~1/9335~1/LOCALS~1/Temp/szkolnictwo_wyzsze_w_roku_akademickim_2018_2019(1).pdf (дата звернення: 11.10.2019).

¹⁴ Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. A new wave of Ukrainian migration to Poland. URL: <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland/> (дата звернення: 11.10.2019).

¹⁵ Czy Ukraińcy wiążą przyszłość z naszym krajem? – badanie Selectivv. URL: <https://selectivv.com/czy-ukraincy-wiaza-swoja-przyszlosc-z-naszym-krajem-najnowsze-badanie-selectivv/> (дата звернення: 08.10.2019).

¹⁶ Павел Качмарчик: «Українці заповнюють прогалини на польському ринку праці» / Інтерв'ю К. Семчук, І Шаповалової. *Політична критика*. 2019. 3 травня. URL: <http://politkrytyka.org/2019/05/03/pavel-kachmarchyk-ukrayintsi-zapovnyuyut-progalyny-na-polskomu-rynku-pratsi/> (дата звернення: 08.10.2019).

¹⁷ Грошові перекази. URL: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=19208355> (дата звернення: 18.10.2019).

Водночас міграція до Польщі може відігравати роль запобіжника бідності та засобу послабити напругу на українському ринку праці лише у короткотерміновій перспективі. У недалекому майбутньому виїзд з України працездатного населення здатен перетворитися на серйозне гальмо розвитку, посилити несприятливі демографічні тенденції, депопуляцію та старіння населення. До того ж панівна сьогодні модель циркулярної міграції поступово трансформується, принаймні у частині випадків, на переселенську, бажання переселитися до Польщі на постійне проживання висловлюють дедалі більше заробітчан. За даними згаданого дослідження Центру східноєвропейських студій Варшавського університету, такий намір мали 32,7 % респондентів під час опитування 2019 року, натомість 2018 року – 22,1 %. Окрім цього, майже 40 % респондентів планували перевезти сім'ю до Польщі, 64,4 % хотіли б, щоб їхні діти отримали польську освіту, 27,5 % задумуються над відкриттям у Польщі власного бізнесу. Зважаючи на такі орієнтири на майбутнє, не є несподіваним, що порівняно з результатами 2018 року в 2019 році респонденти повідомили про значно менші суми, які вони висилають в Україну¹⁸. Що довше перебуватимуть мігранти за кордоном, то частіше вони забиратимуть туди сім'ї, то менше коштів від заробітчан отримуватиме Україна. Отже, продовження міграції загрожуватиме Україні втратою не лише населення, необхідних економіці працівників, а й вигод від міграції у вигляді закордонних заробітків.

Перспективи міграції українців до Польщі турбують не тільки нашу державу, а й польських працедавців. На сьогодні вже зрозуміло, що так звана «нова хвиля» міграції українців втрачає силу і навряд чи зростатиме й надалі (якщо, звичайно, ситуація в Україні якимось чином різко не погіршиться). Існує кілька причин стабілізації або й певного зменшення виїзду на роботу до сусідньої держави. Перша причина полягає в тому, що демографічні резерви робочої сили в Україні обмежені. В останні роки міграція зростала завдяки залученню до неї нових контингентів заробітчан. Окрім жителів західних регіонів, які вже тривалий час практикували поїздки на роботу до Польщі, серед мігрантів зросла частка мешканців центру, півдня та сходу України. До закордонного працевлаштування частіше вдавалася молодь, яка раніше цього не практикувала. Однак надалі розширення емігрантського загалу невідворотно уповільниться. Тим паче, якщо економічна ситуація в Україні покращуватиметься. Стабілізація та прискорення темпів розвитку економіки країни, а відтак зростання заробітних плат та добробуту населення, є другою причиною уповільнення міграції до Польщі. Третя причина полягає в посиленні конкурентної боротьби за кваліфікованих та відповідальних працівників на європейському ринку праці, а саме таку репутацію заробили в результаті уже двох десятиліть українські мігранти, натомість позиції Польщі тут не найсильніші. Систематично збільшує квоти для працевлаштування українців Чехія, де заробітки вищі, аніж у Польщі. Від січня 2020 року відкриває ринок праці для працівників з-поза меж ЄС Німеччина, де найпотужніша економіка Європи, а вартість робочої сили надзвичайно висока. За таких умов частина міграційного потоку з України невідворотно переорієнтується з польського на німецький напрямок. За даними дослідження агентства Work Service, до 60 % українців, працевлаштованих у Польщі, можуть виїхати на роботу

¹⁸ Громадяни України на польському ринку праці...

до Німеччини¹⁹. Для того щоб їх затримати, останніми роками зростає оплата праці мігрантів, працедавці принадажують їх, надаючи житло, соціальний пакет, роботу для подружжя тощо. Водночас держава працює над удосконаленням своєї міграційної політики, стрижнем якої, як можна зрозуміти з висловлювань експертів та високопосадовців, має стати заохочення мігрантів, передусім близьких до польської культури, переїжджати до Польщі для постійного проживання, а також інтеграція прибулих у польське суспільство, зокрема створення умов для вивчення мови. Водночас у польському суспільстві щодо прибуття іноземців звучать застереження, у яких деякі громадяни та політичні сили бачать загрозу «польськості», а також причину гальмування інновацій та підвищення ефективності виробництва.

Як бачимо, міграція українців до Польщі є доволі неоднозначним явищем як з української, так і з польської точки зору. Однак немає сумніву, що, з огляду на об'єктивні обставини, у найближчій перспективі вона триватиме, хоча її обсяги та характеристики можуть зазнати змін. За таких обставин остаточний підсумок значною мірою залежатиме від того, наскільки держави й політики зуміють використати позитивний потенціал міграції, мінімізувати її негативні наслідки для економічного та соціального розвитку й України, і Польщі.

Найбільше завдань стоїть у цьому зв'язку перед Україною. Насамперед необхідно удосконалити державну політику щодо трудової міграції, чітко усвідомити її цілі, законодавчо та інституційно забезпечити їх досягнення.

Слід наголосити, що право громадянина на свободу пересування, зокрема на виїзд за кордон, є невід'ємним від його права залишатися вдома, тобто мати роботу або власну справу, яка б дала змогу реалізувати себе, забезпечити добробут сім'ї. Інакше кажучи, найкращою міграційною політикою є успішна соціально-економічна політика.

Окрему увагу слід зосередити на протидії «відпливу мізків», на втраті кваліфікованих кадрів, на проблемі виїзду молоді. Досягти результату, однак, можливо лише за умови, що реформи в Україні будуть супроводжуватися відчутним покращанням умов та рівня оплати праці.

Наступне завдання – забезпечити законну та безпечну міграцію. У зв'язку з цим необхідно інформувати потенційних мігрантів про можливості легального працевлаштування за кордоном, про ризики нелегального пошуку роботи. Не лише контролювати, а й надавати допомогу фірмам-посередникам у працевлаштуванні за кордоном. Залучити державні служби зайнятості до пошуку можливостей на міжнародному ринку праці для українців, розвивати співпрацю між службами зайнятості сусідніх країн.

Удосконалення потребує система захисту працівників-мігрантів за кордоном. Особливу увагу необхідно зосередити на виконанні польсько-української угоди про пенсійне та соціальне забезпечення, а також розвивати систему добровільного соціального страхування в Україні, зокрема пенсійного, наполегливо пояснювати працівникам-мігрантам можливості та ризики, на які вони наражатимуться в майбутньому, якщо не матимуть необхідного для нарахування пенсії страхового стажу.

¹⁹ Зануда А. Польша проигрывает битву за рабочие руки украинцев. Куда они поедут? *BBC News Украина*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-russian-46191346> (дата звернення: 08.10.2019).

Важливо посилити дипломатичний захист українців у Польщі, розширити консульську мережу, збільшити штат дипломатів, ввести до його складу фахівців, які б спеціально займалися питаннями аналізу ринку праці, становища на ньому українських працівників, надавали допомогу в реалізації їхніх трудових та соціальних прав, співпрацювали з компетентними органами країни перебування у питаннях міграції.

Беручи до уваги, що чисельність громадян України, які постійно або досить тривалий час проживають у Польщі, постійно зростає, необхідно сприяти їхній самоорганізації, співпрацювати з об'єднаннями українців Польщі, надавати допомогу в організації української освіти для дітей мігрантів.

Однак кінцевою метою політики України у відповідній галузі має бути стимулювання повернення заробітчан, сприяння їх реінтеграції на Батьківщині. Для цього необхідно розробити загальнодержавну, а також регіональні (для регіонів, охоплених найбільш масовою міграцією) стратегії діяльності та програми конкретних дій, де передбачити: різні форми надання мігрантам необхідної інформації та консультацій щодо працевлаштування, започаткування бізнесу, інших питань; процедури визнання набутої за кордоном кваліфікації; програми для учнів та студентів, спрямовані на полегшення для них подальшого навчання в Україні тощо. Однак центральними в цих програмах мали б стати заходи із залучення коштів, які заробили мігранти за кордоном, у розвиток бізнесу та створення нових робочих місць. Варто запровадити схеми надання дешевих кредитів на підставі накопичувальних рахунків мігрантів для отримання освіти, розв'язання житлового питання, відкриття малого бізнесу, вивчити змогу зменшити мито на ввіз мігрантами інструментів та устаткування тощо.

Комплексність та різнобічність завдань у сфері регулювання трудової міграції засвідчує необхідність посилити інституційне забезпечення їх виконання. За браком спеціального органу виконавчої влади з реалізації політики держави у галузі трудової міграції, щоб забезпечити дієву координацію діяльності відомств, відповідальних за різні сфери життєдіяльності суспільства, а також місцевих органів влади, громадянського суспільства, доцільно створити постійну міжвідомчу комісію з міграційної політики при Кабінеті Міністрів України на чолі з одним із віце-прем'єрів країни.

Зазначмо, однак, що багато питань у галузі регулювання трудової міграції Україна не може вирішити в односторонньому порядку і вони потребують спільних зусиль України та Польщі. Тим паче, що врегулювання міграції відповідає їх національним інтересам, отже, вимагає вироблення узгодженої взаємовигідної позиції. Адже свобода спілкування громадян, пізнання культурних надбань та ділові контакти сприяють взаємному збагаченню, стимулюють соціально-економічний розвиток. Успіх двосторонніх зусиль із регулювання міграції між Польщею та Україною значною мірою залежить від того, наскільки суспільство і влада обох країн усвідомлюють її значення для розвитку. У зв'язку із цим необхідно налагодити постійний двосторонній моніторинг міграційних процесів, розширювати практику спільних наукових досліджень.

ДОЗВІЛЛЄВІ ПРАКТИКИ ПІДЛІТКІВ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

Глобалізація, євроінтеграція, перманентне реформування економічної, політичної, освітньої та інших сфер життєдіяльності сучасного українського суспільства суттєво ускладнюють можливості спрогнозувати майбутній стан соціальних структур та процесів, на які впливають практики соціальних агентів. Однією з можливих причин цих ускладнень є та обставина, що увага науковців, зокрема соціологів, які опікуються проблемами соціального прогнозування, зосереджена на діяльності дорослих членів суспільства, натомість діти та підлітки перебувають на периферії дослідницького фокусу. У тих же випадках, коли феномен дитинства чи феномен підлітковості потрапляє в коло зацікавленості учених, то найчастіше його розглядають лише як етап дорослішання індивідів. Однак, на нашу думку, у сучасних умовах соціологам необхідно досліджувати не тільки і не стільки вікові особливості (це передусім справа психологів), скільки різноманітні повсякденні практики молоді, особливо підліткової, яка з об'єкта соціокультурних змін перетворюється на їх суб'єкта. Останнє зумовлене тим, що підлітки надзвичайно чутливі до нових можливостей комунікації, самовираження та самореалізації, які передусім надає Інтернет. Вони не тільки реалізують ці можливості у своїх повсякденних практиках, а й продукують нові. З огляду на це наукове, зокрема й соціологічне, вивчення підліткової молоді, дає змогу з високим ступенем вірогідності уявити найближче майбутнє суспільства, у якому ми живемо, зрозуміти, що привнесе «цифрове покоління» або, як його ще називають, «покоління процесора», «покоління Z», а тим паче покоління, що підрастає – «покоління альфа»¹, у становлення інформаційного суспільства на теренах нашої країни та країн-сусідів, насамперед Польщі.

Щоби визначити чинники та канали формування суб'єктних характеристик² такої демографічної групи, як підлітки, сучасні соціологи, зокрема українські, здійснили низку наукових розвідок, у межах яких акцентували на різних аспектах життєдіяльності підлітків, їхніх ціннісних орієнтаціях, навчальних та дозвіллевих практиках тощо³.

¹ «Покоління альфа» ще називають поколінням «дітей міленіалів». Це перше покоління, народжене в XXI сторіччі. Його повсякденні практики вже з колись надзвичайно дигіталізовані.

² До суб'єктних характеристик особистості ми зараховуємо такі, як активність, ініціативність, самостійність особистості (чи соціальної групи) у вирішенні різноманітних питань як власної життєдіяльності, так і життєдіяльності свого оточення (тієї чи іншої соціальної групи чи суспільства загалом).

³ Бондар Т. В. Навчальний заклад як осередок формування здорового способу життя молоді, що навчається (за результатами міжнародного проєкту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді (НБSC)»). *Український соціум* (Київ). 2014. № 2. С. 99–107; Сокур'янская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). *Методология, теория та практика*

У рамках цієї роботи, аналізуючи дозвіллеві практики підліткової молоді українсько-польського пограниччя, ми ґрунтуємось на матеріалах міжнародного соціологічного дослідження «Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи», координаторами якого в Україні, зокрема, були автори цієї статті (Людмила Сокурянська, Світлана Щудло). Дослідження, про яке йдеться, є другим етапом реалізації міжнародного соціологічного проєкту, здійсненого серед учнів шкіл пограничних регіонів країн Центральної та Східної Європи (перший етап було проведено 2013 року серед молоді українсько-польського пограниччя, зокрема таких міст, як Дрогобич та Перемишль). Опитування в межах другого етапу проводили у травні–червні 2015 року методом анкетування серед учнів випускних класів міських та сільських загальноосвітніх шкіл. За основу взято інструментарій 2013 року (автор ідеї – д-р Пйотр Длугош (Piotr Długosz), Жешувський університет, Польща) і доповнений питаннями, які склали наукові зацікавлення координаторів проєкту з Польщі, України та Угорщини. Дослідження було організоване як омні-бусне. Вибірку формували як районувану, квотну із врахуванням типу населеного пункту та типу школи. Обсяг вибірки склав: Харків та Харківська область – 428 осіб, Дрогобич та прилеглі села – 392 осіб, Ужгород та прилеглі села – 400 осіб, Перемишль та прилеглі села – 413 осіб, Жешув та прилеглі села – 294 осіб, Зелена Гура та прилеглі села – 336 осіб, Ніредьгаза (Угорщина) та прилеглі села – 359 осіб. Опитування на відповідних пограниччях, яке здійснили соціологи Жешувського та Зеленогурського університетів (Польща), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Дрогобицького державного університету імені Івана Франка та Ужгородського національного університету (Україна), Університету Дебрецена (Угорщина). Координатори дослідження: у Харкові – проф. Л. Сокурянська, у Дрогобичі – проф. С. Щудло, в Ужгороді – доц. Наталія Варга, у Жешуві – д-р. Губерт Котарський (Hubert Kotarski), у Перемишлі – д-р П. Длугош, у Зеленій Гурі – Агнешка Урбаняк (Agnieszka Urbaniak), у Ніредьгазі – д-р Клара Ковач (Klára Kovacs).

Перш ніж проаналізувати дані, отримані завдяки реалізації зазначеного проєкту, із позиції обраного аспекту дослідження (виявлення спільного та відмінного в дозвіллевих практиках підлітків українсько-польського пограниччя), коротко схарактеризуємо ступінь розробленості цієї проблеми й теоретичні засади нашої роботи, які побудовані на трьох дискурсах соціології: молодіжному (підлітковому), дозвіллевому та дискурсі пограниччя.

У межах першого дискурсу ми зосередились на роботах американського дослідника Стенлі Гренвілла Холла (Stanley G. Hall)⁴, якому, як вважають, належить відкриття феномену підлітковості. Як наголошував науковець, підлітковий вік супроводжується духовною перебудовою особистості, яка соціалізується⁵, що виявляється як в її інтеріоризації культурних норм і цінностей, що домінують на макро- та мікросоціальному рівні, так і у привнесенні в соціум нових аксіофеноменів

соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. Харків, 2015. С. 251–258; Сокурянська Л. Г., Щудло С. А. Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2017. № 38. С. 35–40.

⁴ Hall S. *Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education*. New York: D. Appeton and Company, 1904. 784 p.

⁵ *Ibid.* P. 71–72.

та поведінкових практик. Величезне значення у цьому процесі має соціальний контекст, у якому перебуває підліток, про що, наприклад, пише Колін Гріффін (Colin Griffin), на чю думку, контекст підлітковості є базисним феноменом у конструюванні молодіжної ідентичності⁶. Останнє надзвичайно важливе для нашої роботи, тому що дасть змогу визначити, чи впливає соціокультурний контекст прикордоння на формування особистості підлітка, зокрема на його дозвілєві практики.

Що стосується ще одного теоретичного фокусу нашої роботи – проблематики пограниччя, то зазначмо, що у вітчизняній соціології ця проблематика не є достатньо дослідженою. Серед робіт українських науковців, присвячених цій проблематиці, нашу увагу привернули публікації, у яких пограниччя трактують як простір інтенсивної взаємодії культур і народів та наголошують на тому, що культурна трансмісія, що відбувається в цьому просторі, впливає на формування ціннісно амбівалентної особистості, що проявляється в її повсякденних практиках⁷.

Певний досвід здійснення емпіричних досліджень на пограниччях України є у таких наших колег, як професор Ілля Кононов та доцент Світлана Хобта (Луганський національний університет імені Тараса Шевченка), які проводили дослідження студентської та шкільної молоді східного пограниччя нашої країни⁸. Такий досвід є також в авторів цієї статті⁹.

Зазначмо, що проблематику пограниччя досить активно досліджують польські соціологи, зокрема П. Длугош, Марія Зіліньська (Maria Zielińska), Адам Садовський (Adam Sadowski) та ін.¹⁰ Упродовж останніх років у Польщі (Зелена Гура, Сянок) проведено низку міжнародних наукових конференцій, видано кілька збірників

⁶ Griffin C. Representation of Youth. The Study of Youth and Adolescence in Britain and America. Cambridge: Polity Press, 1999. 253 p.

⁷ Кравченко В. В., Мусієздов А. А., Филиппова О. А. Представления о Пограничье и практики их исследования. Вильнюс: ЕГУ, 2012. 174 с.

⁸ Кононов І. Ф., Хобта С. В. Життєві світи Сходу і Заходу України: загальні результати дослідження. Вісник ЛНУ ім. Тараса Шевченка. Серія. Соціологічні науки. Луганськ, 2015. № 5(294). С. 5–85.

⁹ Сокурянская Л. Г. Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. Харків, 2015. С. 251–258; Сокурянська Л. Г., Щудло С. А. Шкільна молодь українського пограниччя: перспективи та ризики реалізації життєвих стратегій. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Харків, 2017. № 38. С. 35–40; Zielińska M., Sokuryanska L. Opinions on the Events in Eastern Ukraine in 2014 as an Indicator of the Generalised Socio-Political Beliefs, Polish-Ukrainian Comparisons. *Rocznik Lubuski*. Zielona Góra. 2016. T. 42, cz. 2a. S. 317–344.

¹⁰ Sadowski A. Procesy narodotwórcze na pograniczach Europy Środkowo-Wschodniej. Na Pograniczach. Kulturowe obrazy ludzi i miejsc. Sanok: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Grodka w Sanoku, 2015. S. 21–42; Długosz P. Introduction. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies* (Drohobych). 2016. № 2(6). P. 7–10. URL: <http://www.ir.dspu.edu.ua/jspui/handle/123456789/414>; Zielińska M., Szaban D. Od tolerancji nowoczesnej do ponowoczesnej. Dynamika i uwarunkowania postaw wobec imigrantów i mniejszości narodowych wśród mieszkańców województwa lubuskiego w latach 2005–2014: From modern to post-modern tolerance. The dynamics and determinants of lubus' attitudes towards immigrants and minorities (2005–2014). *Studia Humanistyczne AGH*. 2017. Vol 16. P. 7–21.

наукових праць, статей, присвячених аналізу процесів, що відбуваються на пограниччях Європи¹¹.

Досліджуючи підліткову молодь, яка мешкає на пограничних територіях України, ми акцентували на тому, що простір пограниччя відрізняється від решти територій держави економічним, соціальним та культурним потенціалом, що визначає життєві шанси молоді. З одного боку, відповідно до теорії світ-системного аналізу Іммануеля Валлерстайна (Immanuel Wallerstein)¹², згідно з якою соціальний простір структурується у координатах «центр-напівпериферія-периферія», ми можемо кваліфікувати пограниччя як периферійний стосовно центру регіон у територіальному, економічному та культурному аспектах. З іншого боку, західні території України, що максимально наближені до країн Шенгенської зони та Євросоюзу, відкривають нові можливості для мешканців цих територій.

Увага до молодіжної когорти пограничної території зумовлена нашим науковим припущенням стосовно того, що на периферії, якими є прикордонні території, суспільні зміни проявляються інакше, аніж у центрі країни. Пограничний простір є особливим, оскільки є територією, яка зближує народи, держави та суспільства, де відбувається культурна дифузія, взаємопроникнення культур. На наш погляд, залучення у цей простір впливає на світоглядні позиції особистості, насамперед молоді, на її повсякденні практики та ціннісні орієнтації.

У контексті третього теоретичного дискурсу (дозвіллевого) ми ґрунтуємося на визначенні поняття «дозвілля», яке сформулював відомий російський соціолог Владімір Ядов (Владимир Ядов). На його переконання, дозвілля – «це така частина вільного часу, яка, на відміну від сфери праці, пов'язана з особистим споживанням матеріальних та духовних благ і являє самоцінну діяльність, спрямовану на задоволення потреб у відпочинку, розвагах і саморозвитку»¹³.

Значний внесок у теоретичні та емпіричні студії дозвілля, зокрема молодіжного, належить українській дослідниці Вірі Арбеніній. Вона вивчала дозвілля та вільний час загалом як специфічний спосіб самореалізації особистості, акцентуючи на тому, що найбільш інформативним є їх вивчення за допомогою якісних методів¹⁴ у рамках інтерпретативної парадигми. На думку В. Арбеніної, завдяки цьому можна отримати більш повне уявлення не тільки про розмаїття видів дозвіллевої діяльності, які обирає особистість відповідно до власних схильностей, а і про мотивацію їхнього вибору¹⁵.

¹¹ Transgraniczność w Perspektywie Socjologicznej / red. nauk. M. Zielińska. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2012. 439 s.; Sadowski A. Procesy narodotwórcze na pograniczach Europy Środkowo-Wschodniej... S. 21–42.

¹² Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века. Москва: Логос, 2004. 368 с.

¹³ Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция. Москва: ЦСПиМ, 2013.

¹⁴ Під час проведення дослідження, результати якого проаналізовано в цій публікації, ми також застосовували якісні методи, зокрема вивчаючи творчі дозвіллеві практики підлітків Харкова та Харківської області. Оскільки такі методи не було застосовано ані у Дрогобичі, ані в Жешуві, у пропонуваній роботі ми не звертаємось до результатів, отриманих завдяки якісним дослідженням.

¹⁵ Арбенина В. Л. Свободное время студенческой молодежи: динамика изменений структуры и содержание (по материалам исследований 1970-х – 1990-х годов). *Методология, теория*

Обравши як предмет свого аналізу підліткові дозвілєві практики, ми виходили з того, що дозвілля, як і більш широкий феномен – вільний час, є простором для самовираження та самореалізації особистості, зокрема на етапі її формування, тобто в підлітковому віці. До того ж саме в цьому віці дозвілля є однією із двох основних сфер підліткового життя (друга сфера – це навчання). Але якщо навчальні практики зазвичай є формалізованими, контрольованими соціальними інститутами, то дозвілєві практики найчастіше є індивідуальним вибором підлітка. Завдяки участі в реалізації різних форм дозвілля (особливо це стосується творчих дозвілєвих практик) підлітки реалізують свої нахили та здібності, встановлюють емоційні зв'язки з однолітками, розвивають здатність самостійно ухвалювати рішення, активно діяти, виявляти ініціативу, бути відповідальними за свої дії, тобто розвивають характеристики, що – серед іншого – визначають суб'єктні якості особистості.

Акцентуючи саме на дозвіллі підлітків, ми наслідували ідеї відомого французького науковця Жофре Дюмазедьє (Joffre Dumazedier), який стверджує, що в сучасному західному світі відбувається перехід від суспільства праці до «суспільства дозвілля». Ці ідеї сприяли більш активному розвитку такої галузі соціології, як соціологія дозвілля, предметне поле якої сьогодні трактують досить широко, включно з усією сукупністю видів діяльності, «які обирає особистість із власної волі для того, щоб відпочити, розважитися, розвинути свою інформованість або освіченість, свою добровільну участь»¹⁶.

Узагальнюючи погляди зазначених вище та інших дослідників на феномен дозвілля, а також відповідно до теорії фігурації Норберта Еліаса (Norbert Elias), ми визначаємо дозвілля як частину вільного часу, яку присвячено різноманітним заняттям за інтересами (хобі), що обирає особистість (чи група) за власним бажанням, це сприяє її рекреації, духовному, емоційному та когнітивному розвитку, є вираженням взаємозалежностей і владних відносин на індивідуальному, груповому та соціальному рівнях.

Що стосується поняття «практики», то услід за такими науковцями, як П'єр Бурдьє (Pierre Bourdieu), Ентоні Гідденс (Anthony Giddens) та інші, ми розуміємо відповідний йому феномен як хабітуалізовані (узвичаєні) дії особистості у відповідній сфері її діяльності. З огляду на таке тлумачення практик поняття «дозвілєві практики» ми визначаємо як хабітуалізовані дії особистості у сфері дозвілля, які зумовлені її ціннісним ставленням до вільного часу, а також нормами дозвілєвої діяльності, поширеними як у її безпосередньому оточенні, так і в суспільстві загалом¹⁷.

Аналізуючи результати нашого дослідження, дозвілєвими практиками ми визнали тільки такі форми дозвілля, які наші респонденти – підлітки пограниччя Центральної та Східної Європи – реалізують щоденно або декілька разів на тиждень.

Ще раз наголосімо, що в цій публікації ми ґрунтуємося на даних, отриманих у межах опитування підлітків українсько-польського пограниччя – старшокласників Дрогобича та Жешува.

та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. Харків, 2000. С. 258–264.

¹⁶ Дюмазедьє Ж. На пути цивилизации досуга. *Вестник МГУ* (Москва). 1993. № 1. С. 85.

¹⁷ Агамір'ян (Дикань) Л. В. Творчі дозвілєві практики сучасної підліткової молоді: специфіка, функції, прояви. *Український соціум* (Київ). 2018. № 3. С. 82–93.

Отже, звернімось до цих даних (табл. 1).

Таблиця 1

Види повсякденних занять у вільний час підлітків українсько-польського пограниччя (% тих, хто відповів; ранг (R))

Вид дозвілля	Дрогобич		Жешув	
	%	R	%	R
Спорт і спортивні ігри	64	10	73,7	4–5
Туризм, заміські прогулянки	16	21	29,4	15
Прогулянки містом	77,6	5	62	8
Просто відпочинок (посидіти, полежати, нічого не роблячи)	83,4	3	71,9	6
Зустрічі із друзями, знайомими	80,1	4	75,8	2
Відвідування дискотек, клубів	20,1	18	10,9	24–25
Гра в шашки, шахи	11,5	25	8,6	26
Відвідування кафе, барів	23,4	16	17,3	17
Настільні ігри (доміно, нарди)	15,6	22	4,9	27
Ігри в карти	18,2	19	14,7	21
Ігри в більярд, боулінг	11,2	26	15,2	20
Читання газет, журналів	40,1	13	33	14
Читання художньої літератури	56,7	11	15,9	19
Перегляд ТБ	69,7	7	73,7	4–5
Комп'ютерні ігри	51,3	12	63,9	7
Спілкування в соціальних мережах	88,4	1	73,8	3
Активний відпочинок (ролики, ковзани, лижі, сноуборди, страйкбол, пінбол)	30,5	15	50,9	11
Відвідування кінотеатрів	12,8	24	10,9	24–25
Прослуховування музичних записів	86	2	88,4	1
Відвідування церкви	38,7	14	35,7	12
Участь у художній самодіяльності	16,9	20	14,3	22
Художня творчість: написання віршів, прози, гра на музичних інструментах, малювання тощо	22,9	17	11,3	23
Технічна творчість: конструювання, моделювання	9,9	27	17,7	16
Додаткова праця для заробітку	14,6	23	17,0	18
Прибирання у квартирі, будинку	73,5	6	54	10
Самоосвіта	69,5	8	35,1	13
Вивчення іноземних мов	65,1	9	59,2	9

Аналізуючи дані, представлені в таблиці 1, ми звернулись до такого методу обробки соціологічної інформації, як факторний аналіз. Завдяки його здійсненню ми виокремили десять типів дозвілля, що у згрупованому вигляді відображено в таблиці 2.

Таблиця 2

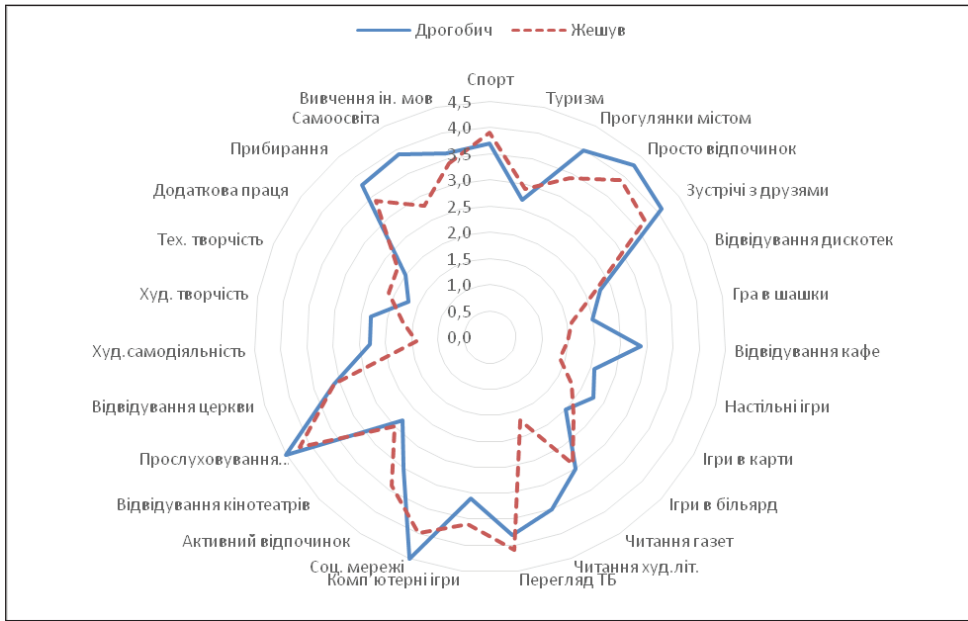
Типологія дозвілля

Тип дозвілля	Дозвіллеві практики
Активне рекреаційно-розважальне	відвідування кінотеатрів, відвідування театрів, музеїв, активний відпочинок, відвідування кафе, барів, настільні ігри
Пасивне рекреаційно-розважальне	перегляд телебачення, відвідування дискотек, клубів, просто відпочинок
Прагматичне	додаткова праця для заробітку, технічна творчість», ігри в карти
Пізнавальне	читання художньої літератури, читання газет, журналів
Туристично-ігрове	туризм, заміські прогулянки, подорожі за кордон, ігри в більярд, боулінг, гра в шашки, шахи
Освітньо-комунікативне	зустрічі із друзями, знайомими, прийом та відвідування гостей, вивчення іноземних мов, самоосвіта, прослуховування музичних записів
Творчо-естетичне	(заняття художньою творчістю, відвідування концертів, участь у художній самодіяльності);
віртуальне	спілкування в соціальних мережах, відвідування церкви, відправлення релігійних обрядів
Спортивно-оздоровче	заняття спортом та спортивні ігри
Ескапістське	прогулянки містом, комп'ютерні ігри

Одержана соціологічна інформація свідчить про те, що як українська, так і польська підліткова молодь перш за все реалізує дозвіллеві практики, що належать до таких типів дозвілля, як «віртуальне дозвілля», «пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля» та «освітньо-комунікаційне дозвілля». При цьому, у кожному із цих типів дозвілля переважають пасивні практики, тобто такі, які реалізуються переважно в домашніх умовах та не вимагають від підлітків ані емоційного, ані інтелектуального напруження. Скажімо, перші три рангові позиції серед дозвіллевих практик українських підлітків посідають, відповідно, такі, як «спілкування в соціальних мережах» (цим займаються 88,4 % опитаних), «прослуховування музичних записів» (86 %) та «просто відпочинок» (83,4 %). Що стосується польських підлітків, то вони віддають перевагу «прослуховуванню музичних записів» (1 рангове місце, 88,4 %), «зустрічам із друзями, знайомими» (2 місце, 75,8 %) та «спілкуванню в соціальних мережах» (3 місце, 75,8 %). Якщо взяти до уваги, що «зустрічі із друзями, знайомими» серед дозвіллевих практик українських підлітків

посiдають 4 рангове мiсце (iх реалiзують 80,1 % опитаних), а «просто вiдпочинок» у структурi дозвiлля польських пiдлiткiв посiдає також достатньо високе рангове мiсце (6 iз 27, майже 80 %), то можна зробити висновок, що змiстовна наповненiсть доминантних дозвiллевих практик молодих українцiв та молодих полякiв практично не вiдрiзняється.

Щоб унаочнити данi щодо спiльного та вiдмiнного в дозвiллі українських та польських пiдлiткiв, ми побудували пелюсткову дiаграму iхнiх дозвiллевих практик (див. рис. 1).

Пелюсткова дiаграма повсякденних видiв занять у вiльний час пiдлiткiв Дрогобича та Жешува (у середнiх (S))¹⁸

З огляду на данi, представленi на рисунку 1, спiльним для пiдлiткiв обох країн, окрiм зазначеного вище, є досить низький рiвень реалiзацiї рiзноманiтних iгрових практик (окрiм комп'ютерних iгор), вiдвідування кiнотеатрiв, кафе, барiв, дискотек, клубiв. Це не викликає питань, оскiльки, по-перше, переважання вiртуальних дозвiллевих практик у структурi пiдлiткового дозвiлля не залишає багато часу на iншi форми дозвiллевої дiяльностi; по-друге, вiдвідування таких

¹⁸ Середнiй показник поширеностi та регулярностi занять (S) розраховано за формулою:

$$S = \frac{5(n_1) + 4(n_2) + 3(n_3) + 2(n_4) + 1(n_5)}{N}$$
де n_1 – чисельнiсть тих, хто займається даним видом дiяльностi щодня; n_2 – чисельнiсть тих, хто займається даним видом дiяльностi кiлька разiв на тиждень; n_3 – чисельнiсть тих, хто займається даним видом дiяльностi кiлька разiв на мiсяць; n_4 – чисельнiсть тих, хто займається даним видом дiяльностi кiлька разiв на рiк; n_5 – чисельнiсть тих, хто практично нiколи не займається даним видом дiяльностi; N – загальне число опитаних.

зазначених закладів дозвілля, як бари, дискотеки, боулінг-клуби тощо, потребує коштів, які не завжди мають підлітки; по-третє, деякі із зазначених дозвіллевих практик відходять у минуле і не є поширеними не тільки в молодіжній аудиторії, а й у середовищі більш дорослих поколінь (наприклад «відвідування кінотеатрів»).

На жаль, спільним для дозвілля обох груп респондентів є неухвага до творчих дозвіллевих практик, які мають неабияке значення для формування суб'єктних характеристик особистості (детально про значення творчих дозвіллевих практик див.: Агамір'ян (Дикань) Л. В. Творчі дозвіллеві практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільської підліткової молоді: основні підходи до соціологічного виміру. *Український соціологічний журнал*. 2017. № 1–2. С. 250–256). У польських підлітків види цих практик («художня самодіяльність», «художня творчість» та «технічна творчість») посідають, відповідно, 22 рангове місце (14,3 % опитаних займаються художньою самодіяльністю), 23 місце (11,3 %) та 16 місце (17,7 %). Серед українських підлітків цими видами творчості, відповідно, займаються 20 % опитаних (20 місце), 22,9 % (17 місце) та 9,9 % (останнє, 27 місце).

Що стосується відмінностей у дозвіллевих практиках підлітків українсько-польського пограниччя, то вони передусім стосуються такого типу дозвілля, як «пізнавальне», зокрема «читання художньої літератури». Як свідчать дані, представлені в таблиці 1, серед українських підлітків (порівняно з їхніми польськими однолітками) майже на 41 % більше тих, для кого читання художньої літератури є повсякденною практикою (до неї вдаються майже 57 % підлітків України і лише близько 16 % підлітків Польщі). У цьому контексті наголосимо, що 8,6 % українських та 47,3 % польських підлітків визнали, що ніколи не читають художньої літератури.

Припускаємо, це можна пояснити тим, що читання художньої літератури для українських старшокласників є, так би мовити, вимушеною практикою, оскільки така практика необхідна їм для того, щоб скласти ЗНО з української мови та літератури, що є обов'язковим як для здобуття повної середньої освіти, так і для вступу в будь-який заклад вищої освіти.

Ще одна відмінність у дозвіллі підлітків України та Польщі стосується так званого «активного відпочинку» (ролики, ковзани, лижі, сноуборди, страйкбол, пінбол тощо), який більш поширений серед польських підлітків (для майже 51 % із них це є практично повсякденною практикою, серед українських підлітків до неї вдається лише 30,5 % опитаних).

На нашу думку, це може бути зумовлено як матеріальними витратами, пов'язаними з реалізацією такого виду дозвілля, так і з недостатньо розвинутою в більшості українських міст, зокрема у Дрогобичі, інфраструктурою для активного відпочинку.

Ще одна дозвіллева практика, реалізація якої суттєво відрізняється в польських та українських підлітків, – це «самоосвіта». Наші українські респонденти вдаються до неї вдвічі частіше, ніж польські (відповідно, 69,5 % і 35,1 %). На нашу думку, це можна пояснити планами опитаних старшокласників після завершення навчання у середній школі: серед підлітків Дрогобича продовжити свою освіту планували 62 % школярів, серед жешувських підлітків – тільки 32,5 %.

Водночас як польські, так і українські підлітки досить часто та приблизно на одному рівні вдаються до такого заняття у вільний час, як «вивчення іноземної

мови» (59,2 % та 65,1 % відповідно; 9 рангове місце в обох підмасивах). Ми пов'язуємо це з тим, що і польська, і українська молодь (у всякому разі значна її частина) налаштована чи то на тимчасовий виїзд за кордон метою для подальшого навчання або працевлаштування, чи то на еміграцію.

Більш детально з'ясувати мотивацію вибору підлітків обох країн тих чи інших видів дозвіллевої діяльності можливо, як вказано вище, за допомогою якісних методів дослідження (глибинні індивідуальні інтерв'ю, фокусовані групові інтерв'ю тощо). До цих методів ми плануємо звернутися в наших подальших дослідженнях з обраної проблематики, сподіваючись на співпрацю з польськими колегами. Їх застосування дасть нам змогу також дізнатися, чи впливає пограниччя на зміст повсякденних, зокрема дозвіллевих, практик підлітків, їхні ціннісні орієнтації, життєві плани тощо.

Що ж стосується головного висновку з результатів кількісного дослідження, деякі з яких представлено в цій публікації, то він полягає в тому, що простір дозвілля підлітків (як з українського, так і з польського боку кордону) віртуалізується та уніфікується, при чому останнє є наслідком першого. Життя сучасної молоді, зокрема підліткової, і не тільки у дозвіллевій, а й в інших сферах, дедалі більше переміщується у віртуальну реальність. Ми не оцінюватимемо цього процесу, адже соціолог має бути ціннісно нейтральним. Зазначмо тільки, що цей процес є об'єктивним. З огляду на уніфікацію життя підлітків, їхніх дозвіллевих практик можна припустити, що втрата культурної самобутності цих та інших повсякденних практик може призвести не тільки до втрати національної ідентичності (що для сучасної України є досить небезпечним), а й до більш активного приєднання до глобальної спільноти, невід'ємним складником якої є будь-яка нація, зокрема українська.

Як розвиватимуться події, якою стане соціальна реальність, головним суб'єктом якої буде сучасна підліткова молодь, покаже майбутнє та результати подальших соціологічних досліджень.

ВПЛИВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ НА СУЧАСНІ МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ*

Тисячолітня історія польсько-українського сусідства має одну важливу рису: обидва народи не мали чіткого етнопонаціонального, а також політичного кордону. Тільки прокладений після Другої світової війни кордон розділив народи так, що поляки й особливо українці перестали бути господарями своєї землі, суб'єктами державного, політичного чи культурного життя цього регіону. Яскравим прикладом такого стану речей було існування товариств польсько-радянської, але не польсько-української дружби¹.

Саме тому сформований наприкінці Другої світової війни геополітичний устрій змусив опозиційні політичні та інтелектуальні еліти України й Польщі, які діяли поза режимом і проти нього, переглянути підходи до національного питання та прикордонних територій. Частина польської еміграційної опозиції розпочала творити нові концепції для українсько-польських відносин. Польська гуманістична еліта устами Юліуша Мерошевського (Juliusz Mieroszewski), Єжи Гедройця (Jerzy Giedroyc) та інших інтелектуалів випрацювала ідейні засади польської східної політики – відкинути старі територіальні суперечки задля співпраці в майбутньому². Польща кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. передчувала, що їй передусім потрібно буде сконструювати дружнє сусідське оточення. Ідеї Єжи Гедройця про добросусідські відносини з народами Центрально-Східної Європи та перспективи їх розвитку стали дорожньою картою для конкретних політичних проєктів, частиною яких було юридичне підтвердження кордонів, наявність польської культури в нових політичних умовах, збереження польської національної спадщини на землях сусідів³.

Із кардинальною зміною геополітичної ситуації на початку 90-х рр. у різних частинах Європи почали відбуватися протилежні процеси: країни Заходу посилювали інтеграцію в економічній, політичній та військовій галузях, а країни Півдня

* Фрагменти опубліковані у монографії: «Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності» / наук. ред.: С. Павлюк, Л. Мруз. Львів, 2017. 351 с.

¹ Це промовисто ілюструє підготовлений в Інституті суспільних наук АН УРСР календар радянсько-польських відносин: *Годы братской дружбы и сотрудничества СССР и ПНР. Летопись важнейших событий советско-польских отношений 1944–1974 гг.* / отв. ред. В. П. Чугаев. Киев, 1974. 168 с.

² Мерошевський Ю. «Польська Ostpolitik». *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 179–194; Також див.: Бердиховська Б. Україна в житті Єжи Гедройця та на шпальтах паризької «Культури». *Простір свободи. Україна на шпальтах паризької «Культури»* / упоряд. Б. Бердиховська. Київ, 2005. С. 29; Osadczyk B. *Między upiormi przeszłości i wyzwaniem przyszłości. Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja* / pod red. R. Traby. Olsztyn, 2001. S. 32.

³ Ziółkowski M. *Projekt: Ukraina*. Wrocław, 2008. С. 8–9.

та Сходу, отримавши незалежність, намагалися стати максимально самостійними й дистанціюватися від колишніх метрополій. Становлення власної держави неодмінно пов'язано зі змінами суспільної свідомості, із максимальним загостренням почуття національної гідності та з активізацією історичної пам'яті. На шляху формування постколоніальної національної ідентичності та свого місця в колі європейських народів чимало суспільств, які тривалий час не мали власної держави й досвіду міжнародних відносин, зустрілося із величезними труднощами. У деяких країнах вирішення вищезазначених проблем відбувалося зі зброєю в руках і спричинило регіональні військові конфлікти. Інші зуміли полагодити це мирно, обмежуючись тільки локальними непорозуміннями.

Політичні стосунки між країнами завжди мали велике значення для того, як сусідні народи сприймають один одного. У молодих державних утвореннях багато уваги зосереджували не так на спільній історії та долі суспільств упродовж століть, як на пошукові етнічних особливостей розвитку, що здебільшого поглиблювало реальні та уявні відмінності між спільнотами. Однією з найважливіших платформ у діалозі сусідніх народів також була культура в широкому її розумінні. Як стверджує Роман Барон (Roman Baron), сучасний чеський дослідник помостів польсько-чеської культури, «уміння побачити в культурі іншого народу позитивні цінності і змісти найчастіше означало умову *sine qua non* взаємного зрозуміння і поєднання»⁴. Особливе місце в цьому процесі завжди займало пограниччя як природний ареал співжиття різних етносів із їхніми ідентичностями.

Політичні еліти України та Польщі зрозуміли велику відповідальність у переломний час, а тому спільно працювали над тим, щоб міжсуспільний діалог відбувався на засадах виваженості й толерантності. Важливе значення у процесі побудови конструктивного міжнаціонального порозуміння мала рішучість державних владних структур найвищого рівня в реалізації намірів доброї волі. Факт, що Республіка Польща першою визнала незалежність України, засвідчив готовність нашого західного сусіда провадити відкритий та безпретензійний діалог рівного з рівним, віддаючи належну шану волевиявленню українського народу на референдумі 1991 року⁵. Відтак Польща творила прагматичну політику зі списком конкретних завдань, який ґрунтувався на ширшій візії. Дороговказами були гасла повернення до Європи, тобто європейська інтеграція й засади добросусідства. У польсько-українських відносинах таку політику назвали «стратегічним партнерством»⁶.

Україна перебувала у пошуках власної державної ідентичності через формування нової політичної конструкції суспільства, кордонів, армії, банківської системи тощо. У цей час одним із першочергових завдань було залагодити релігійні та мовні конфлікти між регіонами і всередині них. Зауважмо, що незважаючи на всі розбіжні тенденції та політичні симпатії під час величезної і дуже складної політичної, економічної та світоглядної трансформації, народів України вдавалося мирним

⁴ Baron R. *Ambasadorowie wzajemnego zrozumienia. Niedocenieni twórcy pomostów między polską i czeską kulturą (XIX–XXI w.)*. Studia i szkice. Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2013. S. 7.

⁵ Polska uznała niepodległą Ukrainę. *Gazeta Wyborcza* (Warszawa). 1991. 2 grudnia. № 281; Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 grudnia 1991 r. w sprawie niepodległości Ukrainy. *Monitor Polski* (Warszawa). 1991. № 45. Poz. 316.

⁶ Ziółkowski M. *Projekt: Ukraina*. С. 8.

шляхом, без використання зброї розв'язувати всі складні питання і проблеми⁷. Це значно відтермінувало вироблення в політичних елітах та в суспільстві загалом консенсусного розуміння і єдиної позиції щодо перспектив та напрямів руху молоді пострадянської держави на європейському континенті.

Особлива місія поєднати народи на українсько-польському пограниччі належала представникам засобів масової інформації. На той час обидва суспільства страждали від хронічного браку позитивної інформації, зокрема про спільні культурні ініціативи. Натомість загальну увагу привертала чергова порція негативної інформації з місця чергового локального непорозуміння. Таку ситуацію пояснюємо тим, що кон'юнктура формування суспільної думки й активізація історичної пам'яті певного спрямування вимагає гострих та однозначних оцінок сусідських вчинків.

Європа кінця ХХ ст. знайшла формулу, як досягнути примирення, і розробила механізми її впровадження. Подібні «сусідські справи» досить успішно було вирішено між Францією і Німеччиною. Наступний крок у цьому напрямі зроблено на Схід: 1994 року президент Німеччини просив поляків про прощення. Звичайно, це не вирішує усіх проблем відразу, але творить ґрунт для плідного діалогу. Необхідно звернути увагу ще й на те, що німці та поляки пройшли тривалий шлях опрацювання спільної історії. Ще 1965 року, під час II Ватиканського собору, польський єпископ написали лист, який підготував вроцлавський єпископ Болеслав Комінек (Bolesław Kominek)⁸, до своїх німецьких братів, запросивши їх до діалогу про минуле у християнському дусі: «простягаємо до Вас наші руки і вибачаємо й просимо про вибачення»⁹. Започаткований тоді діалог поєднання з роками почав давати перші плоди: з історично усталених ролей «злочинець – жертва» постала партнерська розмова двох сторін, які не були обтяжені провинною і злочинами, а репрезентували різні історичні умови й перспективи¹⁰.

Історія українсько-польського діалогу в дусі примирення розпочалася 1987 року, коли Верховний Архієпископ УГКЦ Мирослав Іван Любачівський під час зустрічі в Римі із примасом Польщі Юзефом Глемпом (Józef Glemp) і озвучив формулу: «Подасмо братню долоню братам-полякам як символ поєднання, прощення і любові»¹¹. Після історичних дискусій першої половини 90-х рр. символічний жест зробили й політичні лідери обох держав. У травні 1997 року в Києві урочисто було підписано спільну декларацію «Про порозуміння і поєднання»¹². Не маючи

⁷ Czmęłyk R. Złożony krajobraz. O ukraińskim Piemencie, trudnej transformacji politycznej i bezsensie ucieczki od historii. *Krzysztof Maćkowski, Janusz Mika. Horyzonty Trakla*. Kraków: Fundacja promocji kultury URWANY FILM, 2017. S.117–134.

⁸ Kucharski W. Zrobiliśmy, co mogliśmy. Kulisy powstania listu biskupów polskich do biskupów niemieckich. *Pamięć i Przyszłość*. 2009. Nr. 1(3). S. 19–31.

⁹ Oredzie biskupów polskich do ich niemieckich braci w chrystusowym urzędzie pasterskim. Pojednanie narodów przeciw Jalcie. W 50 rocznicę wystosowania oredzia biskupów polskich do biskupów niemieckich / red. K. Bock-Matuszyk, W. Kucharski. Wrocław, 2015. S. 161.

¹⁰ Lüer J., Żurek R. Lekcja z polsko-niemieckiego pojednania? *Pojednanie in progress. Kościół katolicki i relacje polsko-niemieckie po 1945 r. Katalog wystawy*. Wrocław; Berlin, 2015. S. 13.

¹¹ Nienewiś jak czkawka. Rozmowa Pawła Smoleńskiego z Kardynałem Liubomirem Huzarem / P. Smoleński, Kard. L. Huzar. *Gazeta Wyborcza*. 2002. 18 lutego. № 41.

¹² Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania. *Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє*: зб. наук. праць / за заг. ред. Зарецької. Київ, 2002. Т. I, ч. 2. С. 15.

юридичної сили, документ містив моральний заклик до пізнання правди і до взаємного розгрішення. Тому тут ішлося як про спільне героїчне минуле, так і про злочини на Волині під час Другої світової війни, на Надсянні та на Лемківщині 1947 року в рамках акції «Вісла»¹³.

Задекларовані найвищою українською та польською владою прагнення поєднатися у 90-х рр. XX ст. продовжилися в низці регіональних ініціатив. Ідеться, наприклад, про створення інтелектуально-наукової Капітули нагороди польсько-українського поєднання, що постала в Арламові під Перемишлем 2000 року. З ініціативи журналіста «Radio Rzeszów» Марека Цинкара (Marek Cynkar) Капітула згуртувала понад 30 діячів із Польщі й України, серед яких були представники духовенства, науковці, журналісти, підприємці. Відтоді щороку заслуженому представникові українського і польського народу присуджують нагороду. Підставою для її надання має стати активна наукова та суспільна позиція, підкріплена діяльністю для справи українсько-польського примирення¹⁴. Перше вручення нагород відбулося 26 червня 2001 року в урочистій атмосфері у Львові. Нагороди лауреатам – ректорові Львівського національного університету імені Івана Франка професорові Іванові Вакарчуку і директорові Інституту Центрально-Східної Європи професорові Єжи Ключовському (Jerzy Kłoczowski) – особисто вручив Папа Іван Павло II¹⁵. Чергові нагороди отримали дипломат Адам Даніель Ротфельд (Adam Daniel Rotfeld), актор Богдан Ступка, історики Ярослав Ісаєвич, Ігор Ільюшин, Леонід Зашкільняк, Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka), публіцисти Юрій Макаров, Марцін Войцеховський (Marcin Wojciechowski) та ін.¹⁶

Підсумовуючи короткий огляд суспільно-політичних та етнокультурних аспектів українсько-польських відносин на пограниччі, можна ствердити, що на позитивне розв'язання за давнених суперечок і заподіяних кривд можуть дозволити собі народи, які досягають відповідного рівня безпечності, універсальної гідності, упевненості в собі та адекватності партнерів. Одне з найважливіших завдань у цьому процесі – привести наші знання, історичний досвід, оцінку конфліктних ситуацій до спільного знаменника системи європейських цінностей, які ґрунтуються на шанобливому й толерантному ставленні до культурної різноманітності та на повазі прав меншин.

Упродовж століть польський та український народи творили власну культуру, намагаючись захистити її від чужих етнічних впливів і водночас створити максимально сприятливі умови для її поширення. Навіть якщо ці культури близькі за своїм походженням, історичним розвитком та умовами функціонування, це ще не гарантувало їх безконфліктного співіснування. Етнічне пограниччя у сфері політичних відносин досить часто ставало територією непорозуміння й розбрату. Однак навіть тут в умовах складних міжетнічних відносин творився феномен спільної культури національного пограниччя.

¹³ Przewyciężyć gorycz. *Gazeta Wyborcza*. 1997. 22 maja. № 118.

¹⁴ Wojciechowski M. Jak Polak z Ukraincem. *Gazeta Wyborcza*. 2000. 20 marca. № 67.

¹⁵ Matusz J. Patroni współpracy i pojednania. *Rzeczpospolita*. 2001. 30 czerwca – 1 lipca. № 151; Orłof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania. С. 19; Яценко О. Нагороду поєднання вручить Папа Римський. *Поступ* (Львів). 2001. 16–17 червня. № 92.

¹⁶ Tegoroczne Nagrody Polsko-Ukraińskiego Pojednania. *Biuletyn Ukrainiznawczy*. Przemysł, 2007. № 13. S. 317–322.

Здобуття незалежності України і демократизація суспільного устрою в Польщі створили нові перспективи для розвитку українсько-польських відносин. Один із їх проявів – це активізація транскордонної співпраці між інституціями, що сприяло зростанню культурного потенціалу пограниччя. Водночас найчастіше проблемні ситуації в сучасних українсько-польських відносинах пов'язані з культурною спадщиною пограниччя. Це територія, на якій зберігаються надзвичайно важливі історичні пам'ятки, що становлять гордість обох націй. Часто неможливо однозначно визначити етнічну належність певної особи, історичної чи архітектурної пам'ятки. Більшість музейних зібрань та історико-мистецьких пам'яток, які є в містах етнічного і культурного пограниччя, мають універсальний характер.

Сьогодні зобов'язує українську й польську політичну, культурну та інтелектуальну еліту відчувати спільну відповідальність за пам'ятки світової спадщини, які зосереджено на українсько-польському пограниччі. Культурне різноманіття цих теренів витворило унікальні об'єкти, які потребують спільних зусиль для їх збереження, дослідження й популяризації.

Прикладом конструктивної співпраці на пограниччі за останні 25 років може слугувати діяльність українських і польських культурних та освітніх інституцій. Щорічно музейні заклади Львова, Луцька, Любліна, Жешова, Перемишля, Замостя реалізують десятки спільних виставкових проєктів, конференцій, семінарів, разом проводять дослідження культурної спадщини обох народів, здійснюють обмін серед наукових працівників і реставраторів.

Століття двох світових воєн, революцій, розпаду імперій і виникнення сучасних суверенних держав, поділу і переділу територій, переміщення кордонів становило постійну загрозу не тільки народам, а і їхньому культурному надбанню. Багато конфліктних ситуацій у міжетнічних стосунках пов'язано зі збереженням, інтерпретацією, використанням, привласненням чи нищенням культурної спадщини, що перебуває на стику етносів і становить особливий суспільний інтерес для сусідніх держав. Упродовж останнього століття цих проблем здебільшого не вирішували, а тільки ускладнювали, найчастіше вони загострювалися і ставали предметом політичних спекуляцій та маніпуляцій.

У ХХ ст. українсько-польські відносини значної мірою залежали від розвитку подій на етнічному пограниччі, метою яких було встановити або відновити державні кордони, покликаючись на історично обґрунтовані аргументи. Кожна зі сторін своє бачення того чи іншого вирішення вибудовувала на дальшому чи ближчому історичному досвіді, відповідно інтерпретуючи або й нехтуючи фактами культурної присутності конкретного етносу на відповідній території. Доказовою базою дуже часто слугували рухомі й нерухомі пам'ятки культурної спадщини цього простору.

На зламі ХХ і ХХІ ст. в українсько-польському діалозі важливе значення мають індивідуальна та колективна пам'ять. Водночас вона виступає не тільки як джерело і предмет антропологічних, культурологічних та історичних знань, а і як інструмент пізнання¹⁷. Вибудовуючи відповідну систему аргументації та історико-політичних конструкцій, необхідно зважати на факт, що «минуле не є об'єктивною реальністю, яку історик чи антрополог може легко відкрити і пізнати,

¹⁷ Kaniowska K. Antropologia i problem pamięci. *Polska sztuka ludowa. Konteksty* (Warszawa). 2003. № 3–4. S. 58.

бо об'єктивного минулого не існує»¹⁸. Навіть більше – датський антрополог Кірстен Гаструп (Kirsten Hastrup) твердить, що історія не є і не може бути дослівним представленням минулого, оскільки ми не можемо втекти від символічної інтерпретації минулого і сьогодення. У мистецтві пам'яті міф та історія виступають як рівні¹⁹.

Про державне українсько-польське пограниччя можна говорити лише після проголошення Україною незалежності 1991 року та визнання її Республікою Польща. Відомий американський політолог і державний діяч Збігнев Бжезінський (Zbigniew Brzezinski) вважає виникнення незалежної української держави за одну із трьох найважливіших геополітичних подій ХХ ст. поряд із розпадом великих європейських імперій у 1917–1918 рр. і поділом Європи залізною завісою²⁰. На думку Ендрю Вільсона (Andrew Wilson), факт утворення нової суверенної держави був великою несподіванкою для дипломатичних канцелярій, університетів і бірж західних країн, із якою Захід, зрештою, не зумів до кінця освоїтися. До того ж якщо взяти до уваги етнічні, мовні та релігійні відмінності сучасної України, то існувало дуже багато причин, щоб вважати цю країну малоімовірним кандидатом на власну державність²¹.

На початку 90-х рр. ХХ ст. Україна проходила дуже складний шлях мирного виходу з Радянського Союзу і формування національних державних структур – війська, банкової системи, митних та прикордонних служб тощо. Українська політична еліта й суспільство загалом не були готові ідеологічно, морально, теоретично, методологічно до партнерських стосунків зі своїми західними сусідами і до переосмислення своєї ролі на колись єдиному державному пострадянському просторі відповідно до новоутворених реалій.

Початок 90-х рр. у двох країнах позначився відродженням національної свідомості та виробленням нової системи культурних цінностей, зокрема нового ставлення до національних меншин та до їхнього культурного надбання. До цього часу малочисельні польські та українські етнічні меншини існували реально, але їхня присутність була символічною, а їхня етнічність була «домашньою». Панівна сила нав'язувала свій культурний зразок решті, що особливо добре видно на пограниччі²². Специфіка нової ситуації полягала в тому, що українці вперше за останні кілька століть стали панівною силою на своїй території.

Манфред Ломанн (*Manfred Lohmann*), який від 1994 до 2003 року очолював представництво Фонду Конрада Аденаура в Україні, зазначив, що на відміну від Польщі, Чехії, Угорщини чи країн Прибалтики, які займаються політичною та економічною трансформацією, Україні доводилося «виконувати ще одне завдання – розбудовувати власну державність та формувати національну ідентичність. Адже Україна у її сучасних межах, за винятком короткого періоду після Першої світової

¹⁸ Kaniowska K. *Antropologia i problem pamięci...* S. 59.

¹⁹ Hastrup K. *Przedstawianie przeszłości. Uwagi na temat mitu i historii. Polska sztuka ludowa. Konteksty.* 1977. № 1–2. S. 25.

²⁰ Brzezinski Z. *Ukraine's Critical Role in Post-Soviet Space. Harvard Ukrainian Studies.* 1996. № 20. P. 3–8.

²¹ Wilson A. *Українці.* 2 wyd. Warszawa: Świat książki, 2000. S. XII.

²² Демський Д. *Пограниччя, як печворк. Рефлексії з Білорусі. Народна творчість та етнографія* (Київ) 2007. № 1. С. 81.

війни, ніколи не мала власної держави. І досі у країні триває дискусія навколо того, що таке українська державність, українська культура, українська ідентичність»²³.

Процес відновлення чи виникнення нової держави неодмінно пов'язаний із трансформацією суспільної свідомості, із максимальним загостренням почуття національної гідності та з активізацією історичної пам'яті. Здобуття незалежності, утрата чи отримання територій стають серйозними викликами щодо формування нового культурного простору. Найчастіше проблемні ситуації в сучасних міждержавних і міжетнічних відносинах виникають на пограниччі (у широкому розумінні цього слова – культурному пограниччі). Зазвичай це територія, на якій є важливі історичні пам'ятки, що становлять гордість щонайменше двох націй і є важливими складовими їхньої культурної спадщини. Звідси – особлива любов до цих об'єктів, цих місць і до цієї землі. На жаль, дуже часто діалог більшості і меншості будується на протиставленні й намаганні домінантої сторони привласнити історію, культуру, події, героїв тощо. Гордість за свою культуру часом буває викличною, зверхньою і претензійною, а недосконалі знання власної і чужої історії межують із браком аргументів і з агресивністю. Такий спосіб поведінки співрозмовник часто розцінює як зазіхання на частку його культурної ідентичності, у нього виникає негативна реакція і природний супротив, а це доводить до ненависті, розбрату і міжетнічних конфліктів.

Великою загрозою на пограниччі двох культур є ігнорування, применшення ролі чи зневага елементів чужої культури або ж їх тотальне привласнення без критичного осмислення. Часто такою поведінкою намагаються декларувати свій «патріотизм» і «безмежну любов» до усього власного, яка здебільшого формується на націоналістичних чи шовіністичних засадах. У таких випадках історією та культурою маніпулюють, намагаються підкорити їх і поставити на службу актуальній політиці партії, держави тощо.

Здобуття незалежності України відкрило нові можливості та перспективи у польсько-українських відносинах. Серед найбільших позитивних ознак – змога говорити правду, оприлюднити приховану інформацію, позбутися «білих плям» у нашій історії тощо. Однак не кожен вміє пізнати правду і донести її до іншого, особливо під час активного процесу розвитку власної ідентичності на винятково національних засадах.

Чимало непорозумінь і конфліктних ситуацій виникає через місце і спосіб встановлення межі розділення народів, границі власної держави і, відповідно, прав власності. У кожному суспільстві знайдуться радикально налаштовані осередки, покриті групи або особи, які можуть мати претензії до сучасного українсько-польського кордону, оскільки по той бік залишилися їхні рідні, частина їхньої історії та пам'яті. Необхідно усвідомлювати, що як не існує об'єктивного минулого, так і не існує справедливих політичних границь, що задовольняли б усіх, оскільки вони проходять через території, на яких взаємно проникають різні етноси²⁴. Рівно ж як не може претендувати жоден із народів винятково на хвалебну історію чи тотальне засудження дій іншого.

²³ Ломанн М. Україна: новий європейський сусід. Нотатки про історію та сучасність. Київ: Геопринт. С. 18.

²⁴ Chrzanowski T. Kresy. Czyli obszary ęsknot. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2001. S. 8.

Зауважмо, що дуже часто політика побудови національної ідентичності формується і визначається через ворожість до свого сусіда, тоді ми маємо справу з найгіршим типом етнонаціоналізму²⁵. В основі цього явища – надмірне, ідеалізоване, заідеологізоване, позбавлене засад самокритичності «культування» етнокультурних відмінностей та осягнень власного народу через приниження сусідньої культури – духовної і матеріальної.

Змога говорити правду на початку 90-х рр. впровадила частину польського і українського суспільства у «полон злої пам'яті». Любов до своєї землі виражалася у взаємних оскарженнях, в агресивних нападах та у «глухій, часто приховуваній, але завжди готовій з'явитися і рушити в атаку жазі відповіді та помсти»²⁶. Окрім цього, на думку Єжи Гедройца (Jerzy Giedroyc), полякам був властивий комплекс вищості стосовно людей зі Сходу²⁷. Українські національні ідеї на пограниччі посилювалися реакцією на функціонування стереотипів із минулого щодо власної меншої вартості стосовно поляків, так само, як до росіян у центрально-східній Україні, німців щодо французів, поляків щодо німців та австрійців, чехів щодо австрійців²⁸.

Запальний, іноді навіть жорстокий і насильницький характер національних амбіцій яскраво проявився в Перемишлі в 90-х рр. ХХ ст. стосовно української меншини, а у Львові – до польської. У Перемишлі на початку 1991 року було відновлено греко-католицьку єпархію і, природно, українці-віряни прагнули повернути собі давній кафедральний собор. Група римо-католиків, створивши нову громадську організацію, виступила проти повернення, оскільки костел збудував чин отців-кармелітів задовго ще перед тим, як його ліквідував цісар Йосиф II і костел передали греко-католикам. Українці своєю чергою покликалися на історичні факти, що костел поставлений на фундаментах ще старішої православної церкви, а згодом його повернення греко-католикам узгоджено з Римо-католицькою церквою і було остаточним.

Аргументи обидві сторони підкріплювали історичними фактами. Водночас поляки за підтримки місцевого нижчого римо-католицького духовництва організували акцію протесту в засобах масової інформації, а потім і на вулицях. Польські організації заявляли, що їм належить не тільки костел кармелітів, а українці загрожують польській культурній спадщині в Перемишлі. Ігноруючи волю Папи Івана Павла II щодо передачі костелу греко-католикам, поляки так і не звільнили його. 1991 року Папа Римський під час свого візиту до Перемишля був змушений змінити своє рішення і передати назавжди греко-католикам для потреб кафедрального собору колишній костел єзуїтів, що розташований за кількесот метрів на тому самому пагорбі²⁹.

²⁵ Kapuściński R. *Zła pamięć. Smoleński P. Pochówek dla rezuna*. Wolowicz: Czarne, 2001. S. 6.

²⁶ *Ibid.* S. 5.

²⁷ Гедройц Є. Постійні копірвання у нашому минулому вважаю процесом шкідливим. Інтерв'ю Єжи Гедройца польській газеті «Жеч Посполіта». 1999. 31 грудня. *ПНК* (Київ). 2000. № 2(37). С. 5–7.

²⁸ Бідар П. Суспільні науки про нації та націоналізм. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 6. С. 68.

²⁹ Хахула Л. «Різуні» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. С. 161–168.

Однак проблеми з костелом кармелітів, який залишився символом конфлікту, непорозумінь і розбрату міської громади, на цьому не закінчилися. 1994 року польські «патріоти» зініціювали знищення вежі і бані, які добудували греко-католики в ХІХ ст. Воеводський консерватор пам'яток дав на це згоду, аргументуючи потребою повернути первинний вигляд пам'ятки (хоча ніхто достеменно не знає, як костел виглядав)³⁰. Почавши демонтажні роботи, він змінив рішення, за що його звинуватили у проукраїнських симпатіях і звільнили з роботи. Нарешті колишній комуніст, якого повернули на цю посаду, 1996 року остаточно знищив баню і вежу, указавши на їх конструктивні вади. Він це зробив всупереч рекомендаціям свого керівництва з Варшави. Того року Україна святкувала 400-ліття Брестської унії. У Перемишлі не відбулося жодних значних святкувань – їх перенесли до сусіднього меншого міста Ярослав³¹.

Прагнучи виправити ситуацію і не загострювати українсько-польських відносин, центральна влада у Варшаві 1995 року вирішила перенести фестиваль української культури із Сопота до Перемишля. Але як і у випадкові з рішенням костельної влади 1991 року щодо костелу кармелітів, так і цього разу не взяли до уваги складнощів у польсько-українських стосунках серед місцевого населення. Фестиваль відбувся в дуже напруженій атмосфері (польські активісти зривали фестивалні плакати та намагалися підпалити український будинок культури). Міська рада Перемишля – всупереч Варшаві – старалася запобігти організації наступного фестивалю в Перемишлі 1997 року³².

Українська меншина Перемишля в цьому конфлікті найбільшу моральну підтримку знайшла у Львові та в інших містах колишньої Східної Галичини, де мешкають греко-католики. Найактивніше виступали переселенці з Польщі, об'єднані в культурні товариства «Надсяння», «Лемківщина» тощо. На захист демонтажу вежі та бані костелу кармелітів ставали громадські, партійні та релігійні діячі переважно Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей. Загальноукраїнського резонансу ця справа не набула – для вірян інших церков вона була щонайменше незрозумілою, для мешканців Центру, Сходу і Півдня України це була чужа історія.

Значною мірою подібна проблема виникла із т. зв. «цвинтарем орлят» (Польський військовий меморіал) у Львові. Властиво це була суперечка про вигляд відбудованого пантеону, національні символи та історичну пам'ять як про важливі виразники національної ідентичності та культурного освоєння простору. З одного боку, відбудова комплексу – це данина загиблим, вшанування пам'яті полеглих поляків у боротьбі з українцями за Львів і незалежну державу, з іншого – це була реконструкція історичної пам'яті українців про їхню поразку, нереалізовані державницькі прагнення³³.

Нищення «цвинтаря орлят» розпочалося 25 серпня 1971 року, що було прикладом ідеологічної та фізичної розправи влади Радянського Союзу з польською військовою історією та культурною спадщиною. Проголошення незалежності України дало підстави польській спільноті ставити питання відбудови меморіального комплексу.

³⁰ Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich. Rzeszów, 2010. S. 21–39.

³¹ Hann C. Być Ukraincem w Polsce: głosy z podzielonego miasta. *Wokół problemów tożsamości / pod red. A. Jawłowskiej*. Warszawa: Wyd-wo LTW, 2001. S. 190–193.

³² Хахула Л. «Різуни» чи побратими?... С. 175–177.

³³ Перебіг дискусії щодо відновлення і відкриття Цвинтаря див.: Хахула Л. «Різуни» чи побратими?... С. 180–208.

Польська сторона хотіла відновити його цілком, так, як його створив Рудольф Індрух. Таке рішення викликало неоднозначну реакцію в українському середовищі.

Предметом суперечок були не тільки архітектонічні деталі, а і зміст написів на головній таблиці та в різних місцях цвинтаря. Влада Польщі цей конфлікт намагалася залагоджувати на двох рівнях – центральній владі в Києві та місцевій у Львові. Проблем також додавала специфічна суспільно-політична ситуація в Україні – позиція громади Львова щодо несприйняття президента Леоніда Кучми та київських очільників. Львівська міська рада наголошувала, що справа цвинтаря належить до її компетенції і Київ не може нав'язувати своїєї позиції. Підписану умову на рівні керівників Ради національної безпеки та оборони України і Бюро національної безпеки Польщі відкидало рішення Львівської міської ради, згідно з яким у написі «Nieznanym żołnierzom bohatersko poległym w walce o Polskę» не мало бути слова «bohatersko» і заборонено відновлювати багато архітектонічних деталей. Так Львівська міська рада з патріотичних міркувань намагалася захистити гідність українського народу.

Урочисте відкриття за участю двох президентів, яке було заплановане на 21 травня 2002 року, з ініціативи Александра Квасневського (Aleksander Kwaśniewski) було скасовано. Наступного разу до справи «цвинтаря орлят» повернулися після Помаранчевої революції, коли в Україні змінилася політична ситуація і зник конфлікт між Львовом і Києвом. Польська сторона запропонувала текст: «Tu leży żołnierz polski poległy za Ojczyznę», тобто ідентичний до напису на могилі Невідомого солдата у Варшаві. 24 червня 2005 року відбулося урочисте відкриття й посвячення Польського військового меморіалу та монумента Українській галицькій армії на Личаківському цвинтарі за участю двох президентів³⁴.

Упродовж багатьох років ця справа була полем для маніфестації амбіцій різних політичних сил України та Польщі. Доцільно тут процитувати французького вченого Філіппа Мєро (Philippe Mairo): «У суспільстві, яке вважає, що минуле має вплив на сучасність та спрямовує її, символічне опанування цим минулим розглядається як мета влади, елемент визначення та укорінення нової людини»³⁵. Конфлікт у Львові активував історичну пам'ять усього польського суспільства й польської діаспори.

Натомість з української сторони поза Львовом цього конфлікту знову ніхто не розумів або ж його просто ігнорували. Це був конфлікт провінційного міста на пограниччі з колишньою своєю метрополією, конфлікт різних історичних пам'ятей та інтерпретацій сьогодення. Львівська міська рада бачила в діях польської сторони намагання нав'язати своє бачення історії і тому чинила відповідний опір. У деяких націоналістичних колах Галичини, зокрема Львова, піднялася хвиля протестів, тому що багатолітню позицію Варшави (ідеться про перші варіанти напису на пантеоні) сприймали як нестерпний вияв польського шовінізму й територіальних претензій до колись польської Галичини³⁶.

На прикладі конфлікту довкола Личаківського цвинтаря у Львові бачимо, як можна пам'ять про загиблих у боротьбі та вшанування меморіальних місць

³⁴ Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. S. 40–50.

³⁵ Мєро Ф. Музеї та суспільство. *Народна творчість та етнографія*. 2006. № 6. С. 40.

³⁶ Ломанн М. Україна: новий європейський сусід. Нотатки про історію та сучасність. Київ: Геопринт. С. 132.

перетворити на частину політичної культури сьогодення. У сучасній історії вшанування полеглих як жертв здебільшого використовують для будування єдності тих, хто пережив ці події, та їхніх нащадків. Політичний культ померлих сприяє зміцненню національної ідентичності. Французький історик релігії Ернест Ренан (*Ernest Renan*) ствердив, що спільне терпіння більше з'єднує, аніж спільна радість. За Е. Ренаном, народ становить велику солідарну спільноту, яку підживлює почуття принесеної жертви і готовність принести її ще раз³⁷.

Зацікавленість конфліктами на пограниччі – з одного боку – усім народом Польщі, а з іншого – населенням лише Західної України (чи правильно сказати – колишньої Східної Галичини та Волині) свідчить про живучість історичних стереотипів і взаємних претензій. Оскільки на польському східному й українському західному рубежі існував нерозв'язаний міжнаціональний конфлікт, то в ментальності пересічних поляків зміцнився стереотип про український антипольський сепаратизм³⁸. Позицію місцевої влади на Західній Україні чи деяких політичних сил поляків сприймають як налаштованість усієї України, – це наступний стереотип, згідно з яким поняття «країна» обмежувалося до земель на захід від Збруча³⁹.

Польський історик Роберт Траба (*Robert Traba*) вважає, що в українсько-польських контактах значно більше, аніж у стосунках з іншими сусідами, стереотипи є визначальними. Також він почасти погоджується з думкою Антоніни Кłosковської (*Antonina Kłoskowska*), що в сучасному польському суспільстві більше не сприймають українців, аніж німців, і пояснити це можна історичними обставинами⁴⁰. Однак дослідник не вважає, що антагоністичні тенденції в Перемишлі чи Львові мусять творити тільки негативні підвалини, на яких вибудовуватимуться нові конфлікти й безконечні суперечки.

Покоління свідків драматичних подій і жертв у нових політичних умовах часто стають трансмісійним механізмом позитивних змін. Парадокс полягає в тому, що ці покоління дуже добре знають одні одних, їхня емоційна закоріненість у минулому може стати початком нових ініціатив, спрямованих на сьогодення та майбутнє. Польсько-німецький досвід свідчить, що саме «покоління свідків» мало автентичну мотивацію, щоби страхіття історії змінити на місця позитивного вшанування пам'яті минулого та акти поєднання⁴¹.

Польський дослідник українсько-польських конфліктів часів Другої світової війни Гжегож Мотика (*Grzegorz Motyka*) вважає: аби досягнути цілковитої згоди і повного заспокоєння емоцій минулого, в українсько-польських стосунках необхідно виконати кілька умов. Передусім належить поставити хрести на всіх гробах поляків і українців. Це потрібно робити таким чином і в такій формі, щоб не вразити почуття іншого народу і не давати підстав для ревізійнізму. Значна роль

³⁷ Mick C. Kto bronił Lwowa w listopadzie 1918? Pamięć o zmarłych, znaczenie wojny i tożsamość narodowa wieloetnicznego miasta. *Tematy polsko-ukraińskie. Historia, literatura, edukacja* / red. R. Traba. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 56.

³⁸ Osadczyk B. Między upiorami przeszłości... S. 31.

³⁹ Ibid.; Ziółkowski M. Projekt: Ukraina. S. 57.

⁴⁰ Traba R. 3:2 dla Ukrainy, czyli rozważania o stereotypach i symbolach narodowych naszych wschodnich sąsiadów. *Tematy polsko-ukraińskie. Historia, literatura, edukacja* / red. R. Traba. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 11.

⁴¹ Traba R. 3:2 dla Ukrainy, czyli rozważania o stereotypach... S. 10.

тут належить державній владі. Не менш важливе завдання покладено на істориків. Вони мають не тільки проводити наукові дослідження різних аспектів конфлікту, а й відверто й у повному обсязі подавати основні факти⁴². Додаймо, що надзвичайно важливу роль у цьому випадкові виконують засоби масової інформації, які мають формувати суспільну свідомість та інтерпретувати історичні події.

Необхідно зазначити, що у XX ст., як, зрештою, упродовж віків, в українсько-польських відносинах на першому плані був релігійний, національний чи суспільний конфлікт, унаслідок чого цілком ігнорували спільність походження українського і польського народів та їхньої культури⁴³. Польський історик мистецтва Тадеуш Хшановський (Tadeusz Chszanowski) вважає, що поляки «винні східним сусідам зрозуміння і допомоги, а не якусь шабелювату ревідикаційну поставу»⁴⁴. Щоби зберегти наші культури, національні ідентичності і щоби суспільства могли розвиватися безпечно, варто замінити запитання «Хто винен?» на запитання «Що робити?»

Сучасне українсько-польське пограниччя – це територія, на якій зібрано чи не найбільшу кількість пам'яток, що становлять культурне надбання обох націй. Культура нерозривно та причинно-наслідково пов'язана з ідентичністю: вона виступає її зовнішньою ознакою. Незважаючи на суперечливий зміст пам'яток (Личаківський цвинтар у Львові, греко-католицька катедра у Перемишлі, колекція Оссолінських у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника), вони творять основу історичної пам'яті українців і поляків. Виявляючи особливий інтерес і любов до цих об'єктів, місць і до цієї землі, необхідно пам'ятати про небезпеку не розуміти історичної реальності, у якій створено культурні надбання нації.

Сьогодні українцям і полякам необхідно уникати надмірної стерилізації (вихолощення, спрощення) нашого спільного минулого. Культурні ресурси України та Польщі створювали тисячоліттями за активної участі обох народів. На пограниччі культурна спадщина одного народу часто перебуває у власності іншого. Зв'язок із цією землею, із її культурою та з її минулим формує сьогодні етнічну ідентичність кожної особи і локальних спільнот. У цьому процесі важливо уникати використання культурних надбань минулого у вузькоідеологічних потребах сучасності чи як збудника непорозуміння, конфлікту й ворожості.

Варто зазначити, що українське й польське суспільство тепер лише долають шлях до усвідомлення нової якості історичних пам'яток і культурних надбань пограниччя як спільної культурної спадщини. Вигідно вирізняється у цьому процесі планомірна робота Міністерства культури і національної спадщини Польщі, яке ініціювало кілька українсько-польських проєктів і мобілізувало на їх реалізацію фахівців обох країн. Яскравим прикладом такої співпраці можуть слугувати спільні реставраційні роботи на Личаківському цвинтарі, у Вірменському соборі та в колишньому костелі єзуїтів у Львові тощо.

Завдання сучасності – перетворити столітні претензії, стереотипи, зневагу та неприязнь на взаємоповагу, толерантність і спрямувати спільні зусилля на

⁴² Motyka G. Między porozumieniem a zbrodnią. II wojna światowa oraz jej skutki w stosunkach polsko-ukraińskich. *Tematy polsko-ukraińskie. Historia, literatura, edukacja* / red. R. Traba. Olsztyn: Wspólnota kulturowa Borussia, 2001. S. 100–101.

⁴³ Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини XX століття. Львів: Кальварія, 2000. С. 92.

⁴⁴ Chrzanowski T. Kresy... S. 7.

створення гідного й безпечного майбутнього. Культура, історична та суспільна пам'ять не повинні бути зоною конфлікту. Необхідно, щоб вони сприяли взаєморозумінню й діалогу, зміцнювали громадянське суспільство.

Потрібно також зважати на можливі прояви дуалістичної ідентичності у представників національних меншин або серед населення пограниччя, яке має змішане походження. Здебільшого представники національних меншин акцентують на своїй ідентичності, яка безпосередньо пов'язана з походженням або з релігією, а не із країною проживання. Однак один 65-літній чоловік українського походження в Перемишлі на запитання «Чим для тебе є Польща, а чим Україна?» відповів: «То для мене дві батьківщини. Одна то та, в якій діди і прадіди виростили – то є Польща, а друга, для продовження мови, культури – то Україна... Я не роздертий – отожднюю себе з усім українським, а з другого боку тут живу, тут працюю, тут є моя батьківщина»⁴⁵. Інший приклад пов'язаний з особою зі змішаної родини: «Я полька, але мій тато був українцем, і я завжди шаную українську культуру і релігію. Я на великі свята йду також до церкви, вмію розмовляти польською і українською мовами. Моя душа і польська, і українська»⁴⁶.

Більшість історико-мистецьких пам'яток та музейних зібрань, які розташовані на культурному пограниччі, мають універсальний характер. Це означає, що вплив іноетнічних чинників чи середовища на локальну культуру був досить відчутним, як і зворотно – місцеві традиції творили своєрідний ґрунт для адаптації загальних європейських чи світових явищ. У таких випадках досить часто сучасним науковцям важко (інколи й неможливо) визначити належність особи, пам'ятки чи інституції до тієї чи іншої культури.

Культура українсько-польського пограниччя, яскравим виразником якого є Львів, має надзвичайно важливе значення щонайменше для двох сучасних держав – для України і для Польщі. Чимало пам'яток, які були створені чи зібрані під час перебування Львова у складі Австро-Угорщини і Речі Посполитої, зараз перебувають під опікою української держави. Відчуття відповідальності двох суспільств за збереження культурної спадщини пограниччя, базуючись на визнанні її спільною, виявляється у великій кількості українсько-польських культурологічних проєктів. Яскравим прикладом може слугувати ініціатива Міністерства культури і національної спадщини Польщі щодо спільного опрацювання фондів колекцій львівських музеїв і видання наукових каталогів, чим разом займаються українські та польські науковці⁴⁷.

⁴⁵ Hann C. Być Ukraincem w Polsce: głosy z podzielonego miasta. *Wokół problemów tożsamości* / pod red. A. Jawłowskiej. Warszawa: Wyd-wo LTW, 2001. S. 196.

⁴⁶ Kulak K. Tożsamość etniczna w małżeństwach mieszanych na pograniczu polsko-ukraińskim. *Archiwum Instytutu etnologii i antropologii kulturowej UW*. № 504. S. 88.

⁴⁷ Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie / A. J. Kasprzak, H. Skoropadowa. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2008. 264 s.; Plakat polski: ze zbiorów Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie / A. A. Szablowska, M. Seńkiw. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2009. 619 s.; Chomyn I. Katalog plaket, medalionów i medali polskich i z Polską związanych z Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki. Warszawa: Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, 2015. T. I. 608 s.; Ibid. T. II. 560 s.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Вивчення літературознавчого контексту польсько-українського пограниччя стало одним із найважливіших напрямів досліджень сучасної української політики. Цей факт не викликає особливого здивування, адже загалом новітня гуманітаристика захоплюється інтердисциплінарними, межовими, негомогенними, неоднозначними темами і преферує маргіналізовані раніше – «нечисті», неоднорідні об'єкти студій. Ця «нечистота», неоднорідність у нашому складному, багатошаровому, перемежованому різними культурними впливами світі стає поштовхом до розмірковувань над власною ідентичністю, до пошуків власного коріння, культурного й національного ества. Недарма й сьогодні питання польсько-українського пограниччя (або, за польською науковою термінологією, «південно-східних кресів») у будь-якому контексті викликає безліч контроверсій. Польська гуманітаристика, претендуючи на польський культурний доробок, що з'явився на українських землях (відразу постає питання про те, чи це лише польський доробок, чи уже настільки неоднорідний, що його можна вважати належним до обох культур, із яких сформувався), власне у ньому шукає коріння польськості, бачачи виразніше на тлі культурної «іншості» українців риси власного національного характеру, власної ментальності, чинники, що формують спільноту.

Цілий пласт текстів культури, авторами яких були польські митці, які внаслідок факту народження і проживання на українських землях, належних до складу колишньої багатонаціональної Речі Посполитої, опинилися на перехресті етносів, культур, світоглядів, ментальностей, творить культуру польсько-українського пограниччя. Вони контамінують цей близький не-свій / *інший* етнокультурний світ на різних шаблях і в різному ступені насичення, проте він неодмінно виявляє свою присутність. Цей світ залишає на авторах виразний слід, як зауважив Болеслав Гадачек (Bolesław Nadacek), «[...]на їхньому світовідчутті й уяві робить їх чутливими до історії й природи, до “іншості”. Він міцно осідає в самому центрі свідомості, у сферах інтелекту і почуттів»¹. Таке розуміння дало підстави Едвардові Касперському (Edward Kasperski) висловити переконання, що саме взаємопроникнення культурних польських і українських елементів створило своєрідний, автономний культурний, мовний і літературний простір, який не належить повністю одній етнічній чи релігійній громаді. Митців такого гетерогенного простору, до яких можна зарахувати і згаданих письменників, учений назвав творцями неіснуючої сьогодні «кресової» гібридної культури, що охоплювала, змішувала та синкретизувала

¹ Hadacek B. Kresy w literaturze polskiej. Studia i szkice. Gorzów Wielkopolski: Wojewódzki Ośrodek Metodyczny, 1999. S. 11.

складові різних культур, переважно польської та української. Одночасно із цим у XIX ст. під впливом новітніх націоналістичних ідей відбувалася поляризація і диверсифікація «кресової» культури – формувалося розуміння самотності окремих національних культур².

Залишаючи осторонь дискусію навколо обґрунтованості вживання понять «креси» і «пограниччя», яку на початку XXI ст. вели полоністи та україністи (Стефан Козак (Stefan Kozak), Едвард Касперський, Анджей Фабіановський (Andrzej Fabianowski), Болеслав Гадачек (Bolesław Nadaczek), Станіслав Уляш (Stanisław Ułasz))³, необхідно погодитися з тезою С. Уляша про те, що «креси» приховують насамперед диференційовану історію польської присутності на східних землях, а сам термін став у свідомості багатьох поляків чимось на зразок «почутевої догми», «квазідомом польського існування»⁴. «Креси» сьогодні отримали форму культурної категорії, тобто вони «оприсутнюються в символічній і піднесеній іпостасі, означаючи певний стан свідомості, тип вразливості та уявлень, інакше кажучи – бачення світу»⁵. Для сучасного прочитання «кресових» текстів необхідна насамперед спроба представити нашарування сенсів «кресів» і кресовості аж до їх деконструкції та вивчення в різноманітних інтерпретаційних контекстах за допомогою новітніх методологій.

Таку новітню пропозицію вивчення літератури пограниччя дав, зокрема, Кшиштоф Заяс (Krzysztof Zajas) у монографії, присвяченій польсько-інфлянтській літературі. Дослідник визначив пограниччя як ситуацію, у якій відчуття ідентичності – індивідуальне і колективне водночас – постійно порушується внаслідок присутності *іншого*, а ситуація пограниччя означає певний тип культурної мозаїки на певній території, де порушується та дезінтегрується суб'єктність, а її становлення ніколи не досягає задовільного рівня. Головною перешкодою та своєрідним викликом є втручання, конкуренція та суперництво з боку іншого. Це означає, що пограниччя К. Заяс розуміє просторово – як місце зіткнення різних культур, не обов'язково конфліктне, однак завжди базоване на взаєминах *свій / чужий*, а сама ситуація пограниччя містить фундаментальне протиріччя: вона потребує від суб'єкта виразної ідентифікації, а водночас у самих умовах багатокультурності робить таку ідентифікацію неможливою⁶. Учений висловив переконання, що художні тексти пограниччя необхідно вивчати на перетині кількох дискурсів, серед яких: «невловимість» пограниччя, порушена діахронія, ідентичність як вибір і примус, регіоналізм, царство сентиментів, специфічна історія, нетяглість.

Зацікавлення полоністів проблематикою і тематикою польсько-українського пограниччя XIX і XX ст., «бум» якого у польському літературознавстві припав на 90-ті рр. XX ст. і початок XXI ст., цілком умотивоване. Натомість українські полоністи – Ростислав Радишевський, Володимир Єршов, Олексій Сухомлинов,

² Kasperski E. Kategorie komparatystyki. Warszawa: Wydział Polonistyki UW, 2010. S. 308.

³ Детально див. Вступ у праці: Брацка М. Польська проза 40–80-х років XIX століття: міф – історія – цінності: монографія. Київ: Талком, 2013. 360 с.

⁴ Ułasz S. Problem Kresów w literaturze polskiej lat 1918–2018. Znaczące perspektywy badawcze. *Tematy i Konteksty* (Rzeszów). 2018. Nr 8. S. 18.

⁵ Ułasz S. Literatura kresów – kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego. Rzeszów: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1994. S. 22.

⁶ Zajas K. Nieobecna kultura. Przypadek Inflant Polskich. Kraków: Universitas, 2008. S. 244–245.

авторка цієї статті⁷ та ін. – намагалися накреслити український вектор проблеми, дати оцінку явища пограниччя з боку *іншого*, що брав участь у творенні *свого*, акцентувати на ролі українського етнокультурного світу для формування польської національної ідентичності й культури. Попри активні дослідження цих учених, надалі відкритим залишається питання: що ж дає вивчення літературознавчих аспектів польсько-українського пограниччя сучасній українській гуманітаристиці. Гадаємо, відповідь на це питання непроста й вимагала б ширшого аналізу, проте можна спробувати накреслити якісь перспективи, наводячи найяскравіші приклади з літературних помежівних текстів.

1

По-перше, нову оптику досліджень дає усвідомлення свого колоніального минулого у стосунках не лише зі східним, а й західним сусідом та потреба читати польсько- й українськомовні помежівні художні тексти XIX, а також і XX ст. за допомогою інструментарію постколоніальних студій. Важливо при цьому зрозуміти особливу ситуацію, у якій опинилася польська культура наприкінці XVIII ст., що тривала аж до відновлення державної незалежності Польщі 1918 року, та роль українського етнокультурного світу у збереженні польської національної ідентичності. Цю особливу в постколоніальному контексті ситуацію детально описано в науковій літературі й у короткому викладі вона має такий вигляд. Після існування імперії «від моря до моря» в часи потужної Речі Посполитої Обох Народів і формування своєї національної ідентичності на імперському досвіді Польща упродовж понад століття внаслідок поділів існувала, за словами Едварда Саїда (Edward Said), в «уявній географії» – під політичним і культурним тиском інших народів. Польський народ чудово знає, як виглядає стан колонізованих і водночас колонізаторів⁸. Якщо прийняти, згідно з постколоніальною критикою, що «досвід чужої гегемонії і колонізації істотним чином формує сприйняття дійсності митцями, що походять з підпорядкованої популяції»⁹, то можна сміливо ствердити, що у випадку Польщі, яка раніше мала імперські амбіції і зберегла імперську пам'ять, саме стан колонізованої культури ще більше поглиблював колонізаторські прагнення. Цікаво, що, будучи колонізованою, польська культура й література опинилися на

⁷ Радишевський Р. «Українська школа» в польському романтизмі як міжнаціональна літературна формація. *Слов'янські обрії*. Київ, 2008. Вип. 2. XIV Міжнародний з'їзд славистів. Доповіді. (Охрид, 10.09–16.09.2008 р.). С. 572–596; Єршов В. Польська література Волині доби романтизму: генологія мемуаристичності: монографія. Житомир: Полісся, 2008. 624 с.; Сухомлинов О. Етнокультурний дискурс у літературі польсько-українського пограниччя XX століття: монографія. Донецьк: ЛАНДОН XXI, 2012. 376 с.; Брацка М. Польська проза 40–80-х років XIX століття... 360 с.

⁸ Див.: Cavanagh C. Postkolonialna Polska. Biała plama na mapie współczesnej teorii. *Teksty Drugie* (Warszawa) 2003. Nr 2/3. S. 60–71; Fiut A. Kolonizacja? Polonizacja? *Spotkania z Innym*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2006. 263 s.; Dąbrowski M. Kresy w perspektywie krytyki postkolonialnej. *Prace Filologiczne. Seria Literaturoznawcza*. Warszawa, 2008. T. LV. S. 91–110; Ritz G. Kresy polskie w perspektywie postkolonialnej. *Nieobecność: pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku* / pod red.: H. Gosk, B. Karwowskiej. Warszawa, 2008; Skórczewski D. Melancholia dyskursu kresoznawczego. *Porównania* (Poznań). 2012. Nr 11. S. 125–138.

⁹ Skórczewski D. Teoria – literatura – dyskurs. Pejzaż postkolonialny. Lublin: Wyd-wo KUL, 2013. S. 51.

периферії імперіальних культур, але і всередині створила та утримувала своєрідну периферію – «креси», що були простором культурної гібридності на перетині етносів, мов, культур, релігійних традицій, цінностей. Поняття «кресів» у контексті постколоніальної критики розкриває своє контрверсійне значення: Богуслав Бакула (Bogusław Bakuła) указує на його безпосереднє походження зі словника колоніального дискурсу¹⁰, натомість Мечислав Домбровський (Mieczysław Dąbrowski) наголошує на основному недолікові мислення про «креси» – на ревізійній тональності, постійно наявній, хоча й часто приховуваній у «кресовому» дискурсі¹¹. Важко заперечити, що саме це поняття, яке природно вказує на існування центру (тобто якогось кращого, цивілізованого світу) й акцентує на периферійності, другорядному характерові *іншого*, є імперським поняттям, спрямованим на ідеалізацію й утримання в цьому випадку польського стану осілості. Як зазначали польські дослідники кресознавчого дискурсу¹², «кресові» літературні тексти «обслуговують» інтерес і потребу польської спільноти, свідчать про сильні дезінтеграційні процеси, що відбуваються в культурному просторі, позначеному постійною загрозою впливу *іншого*, а водночас працюють на побудову і збереження власної національної тотожності та стверджують опір політиці денационалізації, яку проводили загарбники.

Вивчення літератури польсько-українського пограниччя часів не-існування Речі Посполитої дає нам змогу виокремити стратегії польської культурної інтелігенції XIX ст., яка дотримувалася поведінки колонізатора. Керуючись принципами патріархального ставлення до підданих, вона захищала власну вищість, право панування, правоту історичних поглядів, привласнювала собі право справедливості, відмовляла поневоленому народові у здатності побудувати підвалини самостійності, постулювала свою цивілізаційну місію. Причому вона одночасно боролася проти російського й австрійського імперіалізму, викривала політику його агресивного домінування та заходи поширення влади над колонізованими.

Наші дослідження засвідчили, що проза польсько-українського пограниччя, представлена, зокрема, доробком Пйотра Биковського (Piotr Bykowski), Міхала Грабовського (Michał Grabowski), Антонія Марцінковського (Antoni Marcinkowski), Зенона Фіша (Zenon Fisz), Міхала Чайковського (Michał Czajkowski), Зигмунта Мілковського (Теодора Томаша Єжа) (Zygmunt Miłkowski (Teodor Tomasz Jeż)), Валерія Лозинського (Walery Łoziński), Яна Захар'ясевича (Jan Zachariasiewicz), Павліна Свенціцького (Paulin Świecicki) та ін., унаочнює використання більшою або меншою мірою колонізаторських стратегій на чотирьох поєднувальних рівнях: утворення міфу, представлення історії, етнічного образу та переказу цінностей.

1. Українцям варто розуміти, що домінування над ними в художньому тексті часто утримувалось за допомогою міфологічних структур. Скажімо, видатний критик середини XIX ст. М. Грабовський у романі «Гуляйпільська станиця» (1840–1841)

¹⁰ Див.: Bakuła B. Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki). *Teksty Drugie*. 2006. Nr 6. S. 15.

¹¹ Див.: Dąbrowski M. Kresy w perspektywie krytyki postkolonialnej. С. 94.

¹² Див.: Hadaczek B. Historia literatury kresowej. Szczecin: Wyd-wo «PoNaD», 2008. 420 s.; Kresy w literaturze. Twórcy dwudziestowieczni / pod red.: E. Czapplewiczka i E. Kasperskiego. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1996. 347 s.; Czapplewiczka E., Kasperski E. Królestwo różnorodności. Teoria i literatura w sytuacji ponowoczesności. Warszawa: DiG, 1996. 183 s.; Kolbuszewski J. Kresy. Wrocław: Wyd-wo Dolnośląskie, 1996. 256 s.; Uliasz S. Literatura kresów – kresy literatury... S. 22.

використовував українську усну народну творчість, зокрема легенди і перекази, елементи вірувань, міфології (наприклад, прачас і символ могили – центру локального простору), модифікуючи їх таким чином, аби підтвердити право польського народу на існування на українських землях, на закорінення в етнічно чужому просторі та його освоєння, а навіть присвоєння. Набагато частішим у текстах згаданих письменників є використання дрібнішого за суттю, проте потужнішого за впливом на уяву читача ідеологічного міфу. Міфотворення з ідеологічною метою використовує ті самі категорії (сакрального, космогонічного, героїчного) для освячення своїх дій і власноруч створеного світу з його ритуалами та святинами, героями й мучениками, подвигами і жертвами. Найчастіше тут простежується стратегія створення образу своєрідного героя – овіяного таємницею медіатора з пограниччя сакрального і профанного, який своїми діями і часто смертю освячує розповідь. Фігурою такого типу є на польсько-українському пограниччі Вернигора – герой багатьох творів, зокрема однойменного роману М. Чайковського (1838). Постаць козака втрачає тут надприродні фізичні риси, якими відзначається в українській усній народній творчості. Натомість він отримує паранормальні риси: згідно з популярною серед польських романтиків легендою, Вернигора стає Божим посланцем, пророком, що провіщає відновлення Речі Посполитої в її давніх кордонах та стверджує інтегральність багатонаціональної держави. Віщий дар мудреця і зміст пророцтв Вернигори використано для транспозиції до літературного тексту конкретної політичної ідеї – польсько-українського союзу. Водночас образ цього героя – посередника між Богом і людьми, позірно нейтрального, понадетнічного, понадстанового – має бути зразком позиції жителя Речі Посполитої, має освячувати польсько-українську єдність, що перебуває під постійною загрозою зовнішніх провокацій.

2. Згадані польські письменники репрезентували історичні події, зокрема непрості польсько-українські відносини, щоб продемонструвати рацію польських державних інтересів. Вони запропонували авторське бачення важливих для Речі Посполитої історичних подій (козаччина і польсько-козацькі війни, Коліївщина і Барська конфедерація, листопадове і січневе польське визвольне повстання, галицьке повстання 1846 року і Весна народів), що ґрунтується на історичних фактах, проте демонструє різноманітні стратегії представлення історичної правди (маніпуляція фактами, довільна хронологія, відповідна інтерпретація тощо) та формує одну історичну правду – за будь-яку ціну, таку, яка відповідає польським державним інтересам. Позиція народу-колонізатора щодо підпорядкованого народу, із яким його поєднує спільна доля в різні історичні моменти, унаочнюється в коментарях наратора, у висловленнях героїв, за якими прихований автор, а також на тематичному рівні, у структурі твору, у його композиційному оформленні. Наприклад, у художній уяві М. Чайковського, П. Свенціцького та ін. козацтво (хоча це стосувалося лише конкретного історичного періоду) є союзницькою силою, ідеологічно свідомою і лояльною спільнотою в потужній Речі Посполитій, а військовий союз «синів однієї матері» потрібний для виправлення помилок минулого і виступу проти спільного ворога – Російської імперії. Саме тому визвольний рух під проводом Богдана Хмельницького як прагнення козаків разом з іншими верствами українського народу до державної незалежності не знаходить розуміння, зрада польських національних

інтересів вважається бунтом. Теодор Томаш Єж у романі «З бурхливої хвили», порушуючи тему початку польсько-козацького конфлікту, ігноруючи історичну правду, доводить, використовуючи домисли і припущення, що єдиним приводом для виступу Хмельницького були невітлені амбіції вождя, який марно намагався отримати високу позицію у шляхетському суспільстві. Скажімо, формулювання на зразок: «Козацькі війни відзначаються тим, що з них не виокремлюється жодна думка, жодна ідея, яка б відзначалася чимось іншим, ніж лише суперництвом за першість»¹³ – виразно свідчить про позицію письменника, який любить польські інтереси і відкидає польську провину в описуваному конфлікті.

3. Український читач також має побачити в художньому тексті польсько-українського пограниччя певну стратегію: маніпуляцію етнічністю для підтримки єдності власної національної спільноти. Етнічність¹⁴ тут стає культурним кодом, що визначає героя, розташовує його на певній суспільній позиції і заздалегідь готує реципієнта до «правильного» розуміння художнього образу. Необхідно звернути увагу, що імаго¹⁵ різних народів на сторінках романів аналізованих письменників формується завдяки набору уявлень про етнічного *іншого*, крізь який проглядає автор зі своєю культурою і ментальністю, ідеологією і заангажованістю. Чудовим прикладом може бути галицький письменник другої половини XIX ст. Я. Захар'ясевич, який у романах «Святий Юр» (1862) і «Напередодні» (1863) маніпулює уявленнями про окремішність етносів та їхнім правом на формування власної нації і про прагнення до самобутності. Цей автор, приклад галицького інтелігента «gente Ruthenus, natione Polonus», можливо, менше відчуває тиск імперії стосовно власного народу, проте чудово відчуває австрійську ліберальну політику щодо інших, пригнічених раніше на теренах Галичини національностей, зокрема українців-русинів, які, говорячи про свою окремішність, на думку письменника, порушують уявлення про вічні етнічні схеми і загрожують польським національним інтересам.

Етнічність у згаданому романі «Напередодні» є оцінювальним чинником, а загалом національне розмаїття отримує позитивну характеристику, адже має слугувати одній меті. У творі проголошено: «Якщо якась держава має під своїм пануванням народи різної національності, то вільний розвиток національностей забезпечуватиме міць цієї держави»¹⁶. Популізм цієї тези помітний відразу після пояснення наратором принципів «вільного розвитку». Українці (а ще євреї) у творі об'єднуються з польським народом за принципом національної рівновартості всіх національностей у боротьбі... за відродження Польщі. Автор через коментарі наратора, учинки героїв проводить думку про необхідність кропіткої щоденної праці на власному клаптику землі та об'єднання у невеликі громади, що у творі отримали

¹³ Jeż T. T. Z burzliwej chwili. Powieść historyczna: w 3 t. Warszawa, 1880. T. I. S. 68–69.

¹⁴ Ширше про етнічність див.: Duć-Fajfer H. Etniczność a literatura. *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy* / pod red.: M. P. Markowskiego, R. Nycza. Kraków: Universitas, 2006. S. 433–450; Etniczność – tożsamość – literatura / pod red.: P. Bukowca, D. Siwor. Kraków: Universitas, 2010. 318 s.; Prokop-Janiec E. Etniczność. *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy* / pod red.: M. P. Markowskiego, R. Nycza. Kraków: Universitas, 2006. S. 410–432.

¹⁵ Див.: Пажо Д.-А. Від культурних кліше до імажинарного. *Літературна компаративістика*. Київ, 2011. Вип. IV: Імагологічний аспект сучасної компаративістики: стратегії та парадигми. Ч. II. С. 396–430.

¹⁶ Zachariasiewicz J. W przededniu. Powieść w trzech tomach. Lwów, 1863. T. III. S. 166.

назву родини та будувалися не за принципом кровного зв'язку, а на фундаменті спільного духовного покликання. У романі втілено авторську позицію щодо створення такої організації для різних людей, незалежно від родової та станової належності. До родини, яку організував головний герой – молодий українець Єрон, належать представники різних станів і національностей: поляки, русини, євреї. Так автор начебто відходить від засади ерархії народів та патерналізму. Проте насправді відбувається повна денационалізація етнічного *іншого*, який стає асимільованим *своїм*. Це підтверджують слова самого Єрона: «Ми поляки є...»¹⁷. Українськість Єрона проявляється лише в його належності до уніатської церкви та в етнічних деклараціях. Юнак визнає польські національні цінності та вболіває із приводу невдач польської національної справи, не порушуючи українського питання, вважаючи себе інтегральною частиною багатонаціональної імперії (уявної Речі Посполитої, за відродження якої бореться) та великої польської імперіальної культури.

4. Механізми творення міфу, способи висвітлення історії, моделі міжетнічних відносин визначають (не)приховані аксіологічні переконання письменників польсько-українського пограниччя. Їхні літературні тексти репрезентують набір цінностей певної спільноти у зв'язку з належністю авторів до одного часопростору, народу, суспільної верстви, культури. Водночас у художній творчості цих письменників крізь оптику аксіології виявляється помежівність, помітна в аспекті рідшої актуалізації загальнолюдських цінностей (добра, правди, краси) і частішого представлення національних і культурних цінностей. Це можна пояснити природною реакцією на існування у просторі пограниччя в ситуації багатокультурності й постійної загрози знищення або модифікації власної ідентичності. Додаймо, що в аналізованих творах постійно акцентовано на вищості цінностей власної спільноти щодо цінностей інших національних спільнот на рівні пізнавальної категорії (правди), етичних категорій (добра / зла) та національних цінностей (рідної землі, традиції, мови)¹⁸.

Неприятне ставлення до українських національних цінностей виразно спостерігаємо на прикладі того, як письменники польсько-українського пограниччя трактують українську мову. З одного боку, автори сприймають її як гарну мелодійну мову найближчого сусіда, мову дитинства і ранньої молодості, з іншого – з'являється свідомість її ваги як основи майбутнього незалежного народу і пов'язаних із цим загроз. Мова творів польських письменників родом із регіонів Правобережної України часто насичена лексичними запозиченнями з української, побутовими фразами або ж конструкціями змісту релігійного, пареміями, фрагментами українських пісень, що виділено в тексті курсивом та часто подано з

¹⁷ Zachariasiewicz J. W przededniu. Powieść w trzech tomach... S. 8.

¹⁸ Заявлені у художньому творі цінності зазвичай не виявляються безпосередньо у вигляді окремих висловлювань, хоча в пограничному метатексті трапляються непоодинокі, окремо сформульовані оцінні структури. Художня аксіологія використовує потенціал самої мови та літературних стратегій, завдяки цьому ціннісне навантаження тексту уаочноється на різних рівнях художнього світу твору. Художня аксіологія виражається, зокрема, стосовно до панівної релігійної системи, пов'язаних із нею уявлень, міфів, суспільної ідеології, поточних переконань тощо. Див. ширше: O wartościowaniu w badaniach literackich / pod red. S. Sawickiego i W. Panasa. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1986. 338 s.; Kasperski E. Świat wartości Norwida. Warszawa: PWN, 1981. 375 s.; Sawicki S. Problematyka aksjologiczna w nauce o literaturze. *Problemy teorii literatury* (Wrocław), 1997. Seria 4. S. 355–366.

перекладом польською у покликаннях. Найчастіше українське слово і фраза стають кодovими, місткими, акумулюють певну енергетику мови, хоча, здається, автори часто використовують їх не свідомо, а за принципом якогось кліше, стереотипу. Ці слова є художнім засобом свідчення належності до локального світу, ідентифікації з ним. Тому можна визнати, що вони виконують лише декоративну функцію та є доказом автентичності художнього світу текстів пограниччя (проза П. Биковського, А. Марцінковського, П. Свенціцького та ін. І хоча лунають твердження про те, що «українська мова організувалась під проводом хороброго національного духу», а «українець дивився на свою мову й віру як на оберіг своєї незалежності» (А. Марцінковський), проблеми української мови як такої, що претендувала б на роль національної мови українського народу Правобережної України, який власне пробуджувався і будував національну свідомість, не існувало.

Націєтвірний характер мови усвідомлювали галицькі письменники, адже новітня українська національна свідомість формуалася саме на мовному та віросповідальному фундаменті. Проблема мови як національної цінності виразно вербалізується в романі «Святий Юр» Я. Захар'ясеви́ча. Усвідомлюючи загрозу, яку несе впровадження української мови до всіх сфер життя українців Галичини, автор використовує різноманітні стратегії побудови твору для унаочнення її меншовартості порівняно з польською, безперспективності розвитку, провінційності, обмеженості. Він, зокрема, змальовує постаті русинів-(псевдо)патріотів, які розмовляють мішаною мовою, не дотримуючись критерію мовної чистоти, зрештою, взагалі переходять на польську. Представник русинської інтелігенції – отець Онуфрій, який повинен стати на захист мови галицьких українців, утілює тенденційні погляди автора, заперечуючи основи самостійного існування української мови. Позбавляючи своїх героїв-українців можливостей для розвитку національної мови, він долучає їх до польського мовного простору, адже через мову людина переймає інший світогляд, інтегрується з гегемонною культурою.

Як бачимо, імперську потребу домінування виразно прописано в літературному тексті польсько-українського пограниччя. І хоча на перший план усіх творів виходить неприховане почуття любові до рідної землі – України, та її саму, її народ, культуру, її мову потрактовано як «малу вітчизну», локальну, часом екзотичну і тому привабливу, але таку, яка має «працювати» на «велику вітчизну» – Річ Посполиту, своїми периферійними силами відроджувати колишню потужну польську імперію.

2

По-друге, вивчення культурної спадщини польсько-українського пограниччя дає змогу пізнати себе крізь призму *іншого*, вивчати українське, часто регіональне, подекуди втрачене. На жаль, немає змоги перерахувати всіх досягнень фольклористів та етнографів із пограниччя – Вацлава з Олеська (Wacław z Oleska), Жероти Паулі (Żegota Pauli), А. Марцінковського, Адама Словіковського (Antoni Słowikowski), Еразма Ізопольського (Erazm Izopolski), Люціана Семенського (Lucjan Siemieński) та ін., які скрупульозно збирали й нотували українські пісні, легенди, перекази, паремії, видавали в різноманітних збірках, зазвичай не українською мовою, а у записі латинською абеткою, часто з перекрученнями, проте робили величезну справу збереження українського культурного доробку та при нагоді висловлювали власне

бачення імаго українця та його культури. Варто відзначити, що сучасна імагологія дає нам добротній інструментарій задля намалювання автообразу та визначення ролі, яку відігравав цей автообраз в іншій культурі. Проте знову ж до письменникових імаго України треба ставитися з обережністю, дивлячись критичним оком, адже часто є свідомі чи несвідомі перекручення, які стають ознаками пограничності.

Наприклад, згаданий уже М. Грабовський захоплений Україною, особливо її культурою, як гарною, шляхетною й екзотичною жінкою, адже він часто вживає такого типу порівняння. Текст роману «Гуляйпільська станиця» демонструє, як автор намагається пізнати цей екзотичний об'єкт, ухопити його й описати і як ця екзотика описові не піддається, не допускаючи до свого внутрішнього єства. Як зізнався сам М. Грабовський у листі до Генрика Жевуського (Henryk Rzewuski), цей роман він написав не тому, що треба було видати на світ знання на тему України та української культури; він зробив це, щоб ці знання отримати¹⁹. Загалом роман є спробою розшифрувати основні маркери української культури і водночас засвідчити поразку такої спроби. Україна залишається нерозгаданою, а її образ, навпаки, фальшується. Це стається не спеціально, а внаслідок певного незнання і перебування на пограниччі, у випадку М. Грабовського – у тиглі різних традицій і культур – польської, української й російської. Помежівність у згаданому творі унаочнюється навіть на рівні лексики, де автор-поляк контамінує елементи різних мов – не рідних, вивчених, а часом засвоєних тільки на побутовому рівні. Мовне непорозуміння внаслідок створення штучних конструктів, власне, і веде до фальшування образу. Гарним прикладом є лексема *прощальниці*, якою автор називає головних героїнь «Гуляйпільської станиці» – Ганну і Мокрину, а наратор пояснює, що йдеться про жінок, які ходять «до Києва на прощу, тобто поклонитися святим тілам у печерах»²⁰. Можна лише здогадуватися, що М. Грабовський, який знав слово *проща* та словосполучення *ходить на прощу*, пропустив українське слово *прочанка*, тому створив свою лексему *прощальниця*, яка, здається, є неологізмом, побудованим на зразок російських слів *писательница*, *читательница* з використанням достатньо продуктивного у російській мові суфіксу *-ица*, що означає виконавицю якоїсь дії. У суті речі слово *прощальниця* в російській мові може асоціюватися з дієсловом *прощатся* й означати особу, яка з кимось прощається, хоча словник Володимира Даля подає подібні слова: *прощатель*, *прощательница* – 'той/та, хто вибачив/вибачила комусь щось'²¹. Про спорідненість української й російської мов у цьому випадку свідчить значення української лексеми *прощальник*, занотованої у словнику за редакцією Бориса Грінченка, – 'козак, який прощається бенкетом зі світським життям перед вступом у ченці'²². Тож можна сказати, що у прозі М. Грабовського відбувається змішування відомих йому слів кількох мов і культурних традицій, що веде до створення штучної лінгвокультурної мішанини, яка не відповідає дійсності.

Ще одним прикладом перекручень і (не)свідомої (? – М. Б.) фальсифікації імаго України у згаданому романі є мотив захоплення картиною, що представляє

¹⁹ Grabowski M. Listy literackie / wydał A. Bar. Kraków, 1934. S. 214.

²⁰ Grabowski M. Stanica hulajpolska. Ukraińskie opowieści / wstęp i oprac. I. Węgrzyn. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016. S. 59.

²¹ *Простой* у словнику Даля. URL: <http://slovardalja.net/word.php?wordid=34675>.

²² *Прощальник* у словнику Грінченка. URL: http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/49859-proshhalnyk.html#show_point.

сцени із «життя і смерті славного гайдамаки Мамає»²³. Мамай – легендарний козак, який був радше збірним образом, – став популярним переважно завдяки картинам, які, пише М. Грабовський, «були дуже поширені в українських хатах»²⁴, і не лише в українських, а, як бачимо в романі, і в польських шляхетських. Така картина, за автором, належала до канону в усіх локальних дворах, її розміщували поряд з іншими важливими іконами (зокрема в домі підчасого – з іконою Бердичівської Божої Матері) і портретами (короля Яна III)²⁵. Письменник інтуїтивно відчував культурне й духовне значення картини для українців, хоча зрозуміло, що на шляхетських дворах, описаних у романі, вона виконувала радше декоративну функцію. Натомість для українця – це своєрідна народна ікона, що мала певний канон – фігура Мамає, який сидить, і кілька атрибутів (кінь, спис, дерево, найчастіше дуб, бандура або кобза тощо) із деякими незначними модифікаціями²⁶. Цей народний герой утілював найважливіші риси національного характеру українців: любов до свободи, рівності й справедливості, до рідної землі, до музики і співу, водночас меланхолійність, задуму тощо, через що до деякої міри сакралізувався. Важливе символічне значення мали його атрибути: кобза – національна традиція співу; кінь – вірний товариш, свобода, братерство на війні; дуб – вісь існування, символ роду, спис – готовність до боротьби, хоробрість тощо. Мамай – це і характерник, що часом магічними способами бореться з ворогом, і юнак, який уміє погуляти й повеселитися. Найважливіше, що це захисник скривдженого народу і рука, яка карає за зло²⁷, він розташований серед воїнів добра поруч зі святим Юрієм Переможцем. Усі згадані елементи, що мають міфологічно-сакральну основу, формують значення цієї картини для українського народу. Варто ще раз наголосити, що М. Грабовський чудово відчуває її важливу роль. Описуючи малярське полотно в домі військового Могилянського, для підсилення враження автор навіть змінює нарративну стратегію – від розповіді у третій особі переходить до першої, наголошуючи на почуттях, які воно викликало. Однак поза емоціями – подивом, страхом – картина не відкрила свого глибшого значення нараторові ані в дитинстві, ані у зрілому віці. Навіть більше – М. Грабовський устами наратора неправильно її інтерпретує. Безумовно, наратор описав у романі портрет Мамає з так званими «гайдамацькими сценами», тобто сценами розправи гайдамаків над ворогами, зокрема через повішення, представленими на другому плані картини. Про те, що уява автора перекрутила дійсність, свідчать слова наратора: «У глибині картини, що представляла густий ліс, ти бачив, як цей же Мамай був покараний за свої злочини: колисався повішений на гілці старого дуба. Ці фігури мене лякали, а зелена перспектива тла давала вільний простір моїй молодій уяві поблукати цими небезпечними лісами»²⁸. Жодна з відомих картин із зображенням Мамає не представляє

²³ Grabowski M. Stanica hulajpolska. *Ukraińskie opowieści*. S. 39–40.

²⁴ *Ibid.* S. 39.

²⁵ *Ibid.* S. 173.

²⁶ Див. зокрема альбом: Козак Мамай: феномен одного образу та спроба прочитання його культурного «ідентифікаційного» коду / автор вступ. ст. С. Бушак; упоряд. каталогу В. та І. Сахаруки; наук. ред. Р. Забашта. Київ, 2008.

²⁷ Див.: Всодисущий Мамай. Легенда. *Культура України в казках та легендах* / ред.-укладач О. А. Волосевич. Львів, 2005. С. 152–156.

²⁸ Grabowski M. Stanica hulajpolska. *Ukraińskie opowieści*. S. 40.

сцени його смерті. Здається, таким чином оприявнюється помежівність автора, сформована в українській етнокультурній стихії з почуттям глибокої поваги до її специфіки і глибини, проте така, що не до кінця її розуміє і трактує в категоріях загальнолюдських цінностей. Згідно з ними Мамаєв покарано за злочини, натомість для українця Мамай – це символ воїна, захисника власного краю і народу.

Тож Україна для М. Грабовського та й для багатьох інших письменників польсько-українського пограниччя є простором, що відзначається давньою і неповторною культурою, багатими традиціями і мальовничою обрядовістю. Нерозгадана або й неправильно інтерпретована, Україна насправді для цих авторів не найважливіша тема, вона є лише приводом і контекстом для порушення питань національних інтересів, закорінення польської історичної пам'яті. Проте імаго України й українця в художній творчості письменників польсько-українського пограниччя важливе і цікаве для нас, сучасних українців, як свідчення формування нашої нації та історичних взаємин із найближчим сусідом.

3

По-третє, література польсько-українського пограниччя дає усвідомлення географічного простору Правобережної України XIX ст. в контексті культуротворчості, який зі зрозумілих загалом причин у той час був здомінований культуротвірною роллю Лівобережної України або Західної України. Знаряддя для такого вивчення дає геопоетика, мету якої польська дослідниця Ельжбета Рибіцька (Elżbieta Rybicka) визначила як дослідження зв'язку між літературною творчістю та географічним простором, а детально – як «вивчення інтелектуальних і чуттєвих зв'язків між людиною та землею для витворення гармонійного культурного простору»²⁹. Дослідниця надає своїй теорії антропологічний характер і впроваджує її в рамки дискурсу культурологічної теорії літератури. У такому контексті семантику текстів аналізованого пограниччя вивчали слабо і перспектива надалі залишається відкритою. Варто тут пригадати праці Володимира Єршова, який, ґрунтуючись на текстах помежівної мемуаристики XIX ст., креслить уявну мапу Правобережної України та пояснює значення основних її локусів рустикального та урбаністичного характеру³⁰. Зрештою, покликаючись на думку, висловлену на початку цієї статті щодо правомірності зарахування пограничної літератури до певного національного письменства, треба акцентувати, що вчений послідовно проводить думку про статус польськомовної правобережної літератури як інтегральної частини української національної. Українські гуманітарії, зокрема, мали б звернути особливу увагу на культуротвірне значення Бердичева – колиски балагульщини, Кременця з його освітянським кліматом, створеним Кременецьким ліцеєм, Житомира з його театральним світом і видатними постатями Юзефа Коженювського (Józef Korzeniowski) і Юзефа Ігнація Крашевського (Józef Ignacy Kraszewski) на цьому тлі. Беззаперечно цікавим було б накреслити мапу так званих «контрактів» – контрактних ярмарків, які, як відомо, проводили на терені Правобережної України в Києві, у Ярмолинцях, у Балті та в інших містечках та які підтримували розвиток культурного життя на цих землях.

²⁹ Rybicka E. *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*. Kraków: Universitas, 2014. S. 64.

³⁰ Єршов В. *Польська література Волині... 624 с.*

Географічні уявлення українців про свої міста і містечка у зв'язку з їх культурною значущістю для України значно поглибилися б, якби, так би мовити, «класичну» мапу ХІХ ст. з Харковом, Полтавою, Лубнами, Львовом та ін. важливими для культури локусами на ній доповнити відповідною інформацією з помежівних польсько-українських земель.

4

По-четверте, сучасна українська гуманітаристика збагатиться новими інтерпретаційними контекстами, якщо використає нові категорії у трактуванні непростих польсько-українських історичних відносин, зокрема пам'яті, конфлікту, травми і травматичного досвіду.

Пам'ять, так важлива для жителів гетерогенного простору, є фундаментом буття особистості, принципом її самовизначення, отождолення із громадою, народом, простором, культурою, запорукою безперервності традиції останньої в часі. Репрезентація її в літературних творах стає найважливішою цінністю як умова унаочнення тягlosti існування певного соціуму та його культури. Тема пам'яті в літературі, зокрема й польсько-українського пограниччя, стала особливо актуальною у ХХ ст. внаслідок трагічних історичних подій, що призвели до неминучих наслідків міграцій і переселень: викорінення із землі предків, втрати вітчизни – краю народження і дитинства, неможливості ідентифікуватися з новим місцем перебування. Багато польських письменників ХХ ст., які втратили свої «малі вітчизни» (Чеслав Мілош (Czesław Miłosz), Анджей Кузьмевіч (Andrzej Kuśniewicz), Влодзімеж Одоєвський (Włodzimierz Odojewski), Зигмунт Гаупт (Zygmunt Haupt) та ін.), описували власний досвід «переміщення», карбували дошку власної пам'яті, ведучи інтимну сповідь, вписуючи свою індивідуальну долю в долю народу, держави, усього людства. У їхніх творах драма викорінення представлена за допомогою такого змалювання образів, який формує культурний код, що може бути визначений як мотив втраченої країни дитинства чи – в універсальному значенні – топос утраченого раю. Художні спогади про «домашню» вітчизну – це насамперед повернення до цінностей, які закладено в дитинстві, проведеному на пограниччі.

Осмилення проблеми конфлікту, – а в історії польсько-українських відносин їх не бракувало, – у контексті гуманітарних знань порушує пізнавальні та етичні проблеми. Конфлікт має певну екзистенційну силу: його розв'язання сприяє зручній поляризації, заміні різноманітності в бінарні опозиції, спрощенню образу світу, дає підказки і полегшує пояснення складних явищ. Він «надає перевагу простим рішенням і однозначним позиціям (ідеї етнічно або релігійно однорідних держав, концепції расового, економічного, культурного або статевого відокремлення), а далі – будує високі мури гетто (реального або уявного) та опускає залізні (і не лише) зависи»³¹. Водночас належить пам'ятати про його позитивну силу – можливість відкриття просторів діалогу та глибшого пізнання рації *іншого*. Цікаво, що конфлікт має здатність стати міфом, на якому будується колективна ідентичність. Приклади таких міфів ми уже наводили вище.

³¹ Stanisław M., Uliasz S. Pogranicza jako przestrzenie... konfliktów: zło konieczne? *Tematy i Konteksty*. 2017. S. 11.

Наслідком конфлікту часто-густо може стати травма. У літературних дослідженнях це поняття дає широкий простір для аналізу деяких аспектів літературного твору, пов'язаних із суб'єктом висловлювання, із проявами ідентичності, та має широкий спектр засобів вираження етичних і естетичних цінностей. Пам'ять травми, яку важко сформулювати та яку можна описати лише в її наслідках, ставить питання про її належність, обґрунтування та право на вербалізацію. Цю категорію до деякої міри вже використовували й опрацьовували в літературознавстві, щоби визначити травматичний досвід, пов'язаний із конфліктами та з людськими втратами у світовому масштабі – масовим знищенням, геноцидом (Голокост, світові війни, етнічні чистки, атомний вибух). Однак, думаємо, що її можна використовувати також для інтерпретації репрезентацій у літературі трагедії меншого масштабу та спричиненої нею колективної або одиначної травми (наприклад, втрата Річчю Посполитою незалежності наприкінці XVIII ст., невдалі польські визвольні повстання XIX ст. або й трагічні польсько-українські відносини), що знаходить відображення в художній творчості внаслідок фіктивного представлення травми найчастіше шляхом наслідування її форми й симптомів³².

Гадаємо, можна виокремити ще й по-п'яте, по-шосте, однак навіть кілька накреслених перспектив і кілька наведених прикладів виразно свідчать про важливість студій із літератури польсько-українського пограниччя не лише для полоністики. Український дослідник, залучаючи сучасний методологічний інструментарій, може побачити у дзеркалі тексту автора з пограниччя насамперед себе, своє імаго (правдиве або фальшиве), історію своїх взаємин із сусідом (зрозуміла річ, полоноцентричну, проте таку, яка дає розуміння власної ролі в історії), факт використання або / і присвоєння українських культурних надбань із різною метою, однак і розуміння винятковості власної культурної спадщини, яка підносилася до рівня найбагатших європейських культур (як часто її порівнювали хоча б з античною!). Усе це разом дає гуманітаріям і вдумливому пересічному читачеві змогу глибше пізнати себе, свою національну ідентичність, позбутися комплексу периферійності, відсталості та відкриття на нові відносини у світі, який, попри політичні кордони, у культурному сенсі дедалі більше розміщується на пограниччі.

³² Див. для прикладу: Брацка М. Художні стратегії опису травми у творчості Павлини Свенціцької. *Київські полоністичні студії*. Київ: Талком, 2015. Т. XVI. С. 323–331.

WYBRANE ZAGADNIENIA PROGRAMÓW WYBORCZYCH ZWYCIĘSKICH STRONNICTW POLITYCZNYCH W WYBORACH PARLAMENTARNYCH 2011 ROKU NA TERENACH GALICJI ZACHODNIEJ W POLSCIE: ANALIZA PORÓWNAWCZA

W Polsce występują różnice w programowe na wyborach do Sejmu według uwarunkowań historycznych. Biorąc początek z tradycji i doświadczeń, podziały takie mają realne przełożenie na sposób głosowania, zaś w konsekwencji – na wyniki wyborów. Aktualności niniejszego opracowania polegają na tym, że ważną kwestią jest zbadanie preferencji politycznych w Małopolsce i na Podkarpaciu według programów zwycięskich partii politycznych.

Obiekt badania – programy wyborcze zwycięskich stronnictw politycznych w dwóch województwach – w Małopolsce i na Podkarpaciu w wyborach parlamentarnych w 2011 roku.

Programy wyborcze są mianowicie nielicznymi oficjalnymi wypowiedziami partii politycznych. Uzgadnia się je na programowych konwencjach, dyskutuje o nich, a nierzadko o nie się opiera, na partyjnych zjazdach i kongresach, a zawarte w nich treści z reguły określają z grubsza kierunki działania partii, jej strategię i taktykę, jej sposób prowadzenia polityki. Programy wyborcze mogą być ponadto podstawą politycznej rozliczalności. W okresie powyborczym można do tych obietnic wracać i sprawdzać jak są realizowane. Programy wyborcze stanowią doskonały materiał empiryczny dla badaczy polityki – zarówno tych zorientowanych jakościowo, jak i tych wolących podejście ilościowe. Z jednej strony programy są doskonałym źródłem danych dla badaczy dyskursu politycznego. Z drugiej strony programy są znakomitym materiałem dla kwantyfikacji i ilościowej analizy treści. Politologiczne badanie programów wyborczych partii politycznych to przede wszystkim analiza treści. Można wyróżnić dwa podejścia – jakościowe i ilościowe. Analiza zorientowana jakościowo służy badaniu intencji badaczy danych treści, rekonstruuje dyskursy i narracje, próbuje analizować głębsze warstwy przekazu, nie sięga po techniki statystyczne. Badacze zorientowani ilościowo bardziej interesują się konstrukcją przekazu i sięgają po techniki statystyczne¹.

¹ Wybory 2007. Partie i ich programy / red.: I. Słodkowska, M. Dołbakowska. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2011. S. 10.

Wśród badaczy, którzy prowadzili analizę programów politycznych w okresie wyborów parlamentarnych w Galicji Zachodniej, należy wymienić pracę Inki Słodkowskiej I.², Suly Piotra³, Wojciecha Sokoła⁴ i innych.

Analiza pozycjonowania ideologicznego partii została przeprowadzona na podstawie Comparative Manifesto Project oraz projektu badawczego ParlGov, zaś jakościowa analiza programów politycznych będzie dokonana przede wszystkim na podstawie analizy programów partii politycznych polskich, które zwyciężali na terenach Galicji Zachodniej w Polsce.

Metoda MRG jest jedną z ważniejszych we współczesnej politologii metod ilościowej analizy treści. Jej nazwa pochodzi od grupy Manifesto Research Group (MRG), założonej w 1979 roku, afiliowanej przy European Consortium for Political Research (ECPR). Wśród jej założycieli były Ian Budge, Michael Laver, Peter Mair, David Robertson⁵. W 1989 roku grupa została przekształcona w program Comparative Manifestos Project (CMP), realizowany przez Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung. Następna zmiana miała miejsce w 2009 roku, i była związana ze zmianą finansowania a projektu. Zmianie uległa też nazwa projektu, który obecnie nazywa się Manifesto Research on Political Representation (MARPOR). Dzięki Instytutowi Studiów Politycznych PAN, treści polskich programów wyborczych nie tylko są zakodowane w postaci umożliwiającej ich analizę statystyczną, ale także są porównywalne międzynarodowo, co znacznie wzbogaca badania dając, możliwość analizowania polityki polskiej w szerszej, porównawczej perspektywie. Pewną słabością ilościowego badania dokumentów partyjnych jest to, że zawarte w nich treści trudno jest przekształcić w zbiór danych poddający się analizie ilościowej. W skutku opracowania nowej metody pojawiła się nowa metoda w dużym stopniu zaproponowana przez D. Robertsona, opiera się na założeniu, że partie polityczne w swych programach wyborczych najwięcej miejsca poświęcają kwestiom uznawanym za najważniejsze. Metoda MRG zakłada, że im ważniejsza dla danej partii kwestia, tym więcej miejsca i więcej zdań poświęca jej partia w swoim programie wyborczym. Polski politolog Mikołaj Cześnik wyodrębnił główne punkty krytyki MRG. Po pierwsze, metoda MRG nie daje możliwości uwzględnienia szerszego kontekstu politycznego, ekonomicznego czy społecznego, w którym powstaje tekst programu wyborczego. Polski politolog Robert Markowski dowodzi, że w określonych sytuacjach brak wiedzy w kontekście, w którym program powstaje, czyni tę metodę bezwartościową⁶. Mikołaj Cześnik zauważył, że nie jest

² Wybory 1993. Partie i ich programy / red.: I. Słodkowska, M. Dołbakowska. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2001. 499 s.; Wybory 2007. Partie i ich programy / red.: I. Słodkowska, M. Dołbakowska. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2011. 447 s.; Wybory 2011. Partie i ich programy / red. I. Słodkowska, M. Dołbakowska. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2013. 698 s.

³ Sula P. Partie małe w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1989–2016. Wrocław: Wyd-wo: Księgarnia Akademicka, 2018. S. 218.

⁴ Sokół W. Partie polityczne i system partyjny w Polsce w latach 1991–2001. *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej* / red. W. Sokół, M. Żmigrodzki. Lublin, 2003. S. 197–270.

⁵ Wybory 2007. Partie i ich programy. S. 13.

⁶ Markowski R. Propozycja «Manifesto Research Group»: metoda, wyniki, problemy – komentarz. *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Fundacja im. Friedricha Eberta, 2002.

to jednak problem zasadniczy i całkowicie uniemożliwiający wykorzystane danych zbieranych za pomocą MRG⁷.

Analiza programów wyborczych sąsiedniego państwa polskiego nie znajduje w ukraińskiej politologii należnego sobie miejsca. Tego rodzaju badaniami zajmuje się niewielu ukraińskich politologów. Tymczasem w światowej refleksji nad polityką analizowanie programów wyborczych zajmuje ważne miejsce, w znaczący sposób uzupełniając techniki badawcze służące opisaniu i zrozumieniu zjawisk zachodzących w systemie politycznym.

W Polsce wzięliśmy pod uwagę następujące zagadnienia, które zostały uwzględnione w programach wyborczych polskich partii politycznych w wyborach parlamentarnych od 2011 r., a szczególnie: zakazu pełnienia funkcji politycznych, postawa wobec spuścizny komunistycznej, rola Kościoła katolickiego (o rozdział państwa od Kościoła katolickiego), jak i problemy, co do których wyborcy polscy w miarę zgodni: Unia Europejska, polityka zagraniczna wobec Rosji, polityka zagraniczna wobec Ukrainy, udział i rozszerzenie NATO.

Według Wojciecha Sokola, aby zwyciężyć w wyborach, partia lub koalicja wyborcza musi mieć atrakcyjny program. Jednakże zależy to także od szerszego kontekstu, np. od stanu państwa, w którym odbywają się wybory, i od jego gospodarki. Zła sytuacja społeczno-ekonomiczna sprzyja recepcji haseł demagogicznych, oczekiwaniu przez wyborców «cudu» i nie tworzy z kolei klimatu dla programów merytorycznych, i nie są pozbawione strony emocjonalnej. I odwrotnie: dobra sytuacja społeczno-gospodarcza stwarza zapotrzebowanie na programy rzeczowe, wyborcy poszukują bowiem poczucia stabilizacji⁸.

Opracowując programy wyborcze, partie polityczne musiały uwzględnić aktualną sytuację polityczną, gospodarczą i międzynarodową państwa, ponieważ powyższe kwestie nurtowały elektorat, o głosy którego toczyła się rywalizacja.

Pojęcie «Galicji» w Polsce w pewnym uproszczeniu odnosi się do dzisiejszych województw Małopolskiego oraz Podkarpackiego, tej części zaboru austriackiego, która po II wojnie światowej pozostała w granicach Polski. Oprócz tego warto zwrócić uwagę, że regionalizm galicyjski rozwija się również na Ukrainie już od wielu lat. Galicja jako prowincja w obrębie mocarstwa austriackiego była tworem sztucznym i jej granice zostały arbitralnie wytyczone przez mocarstwa zaborcze⁹.

W rzeczywistości społecznej mamy jednak do czynienia z różnymi typami regionów, które delimitowane są różnymi czynnikami i różne są ich relacje z większą całością. Ponadto próba wyprowadzenia operacyjnej definicji regionu komplikuje się o tyle, że pojęcia tego używa się w wielu znaczeniach, a jego pole semantyczne zależy od dyscypliny, która się nim posługuje. Dlatego też, w literaturze poświęconej kwestiom regionalnym napotykamy wiele różnych definicji, w zależności od dyscypliny i specyfiki danego kraju (w naszym przypadku Polski a Ukrainy) i poziomu jego zróżnicowania regionalnego (w Polsce mniejsze zróżnicowanie regionalne, natomiast na Ukrainie to zróżnicowanie przejawia się w o wiele większym stopniu). Roman Szul wymienia

⁷ Wybory 2007. Partie i ich programy. S. 13.

⁸ Sokół W. Partie polityczne i system partyjny w Polsce w latach 1991–2001. *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej* / red.: W. Sokół, M. Żmigrodzki. Lublin, 2003. S. 197–270.

⁹ Kubicki P. Galicja, między regionem a mitem. *Region i regionalizm w socjologii i politologii* / red. A. Pawłowska, Z. Rykiel. Rzeszów: Wyd-wo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. S. 92–107.

kilka kryteriów pozwalających wyróżnić regiony, są to czynniki: historyczne, etniczne, geograficzne, polityczne, społecznoekonomiczne, administracyjno-polityczne oraz kryterium związku z zagranicą¹⁰.

Paweł Kubicki określa Galicję Zachodnią jako region symboliczny i jej istnienie polega raczej na kreowaniu symboli «galicyjskich» niż w istnieniu obiektywnych wyznaczników. To właśnie symbolika «galicyjska» pozwala tworzyć poczucie przynależności, jednocześnie kreując granice odrębności. Treści «galicyjskie» zainspirowały takie symbole jak Lwów i Kraków, Iwano-Frankiwnsk. Natomiast wartości, na których bazie kreowana jest współczesna tożsamość galicyjska, odnoszą się do zmiennych cywilizacyjnych wynikających z tradycji czasów, określanych w Polsce jako «zaborcy». Za takim wyborem przemawia szereg czynników. Przede wszystkim należy wymienić czynnik trwałości podziałów ukształtowanych w okresie okupacji, a mających korzenie w okresie rozbiórów¹¹. Jeden z badaczy regionalizmu w Roman Wapiński stwierdza, że w XIX wieku zróżnicowanie regionalne było czymś oczywistym i naturalnym. Zróżnicowanie to nie było wynikiem rozbiórów czy okupacji i wskazuje na to, że podziały zaborcze (dokonane przez Rosję, Prusy i Cesarstwo Habsburgów) jedynie przyczyniły się do zwiększenia różnic jak w sferze cywilizacyjnej, taki i w dziedzinie stosunków politycznych i działalności politycznej. Sytuacja ta była determinowana faktem, że na obszarach Królestwa i Wielkiego Księstwa Litewskiego od wieków krzyżowały się granice cywilizacyjne, a o skali oddziaływania wpływów cywilizacyjnych, decydowało położenie geograficzne, kontakty kulturalne i gospodarcze¹².

Tomasz Żarycki, który przeanalizował polską przestrzeń polityczną i trwałość historycznych struktur przestrzennych, dochodzi do wniosku, iż «struktury przestrzenne ukształtowane przez system historycznych granic, okazują się najczęściej niezwykle trwałe. W wielu przypadkach przestają być na co dzień dostrzegane, przenosząc się wyłączenie w sferę głęboką, dostępną jedynie dla kompetentnych obserwatorów»¹³.

Według Jarosława Flisa doświadczenia historyczne pozwalają wydzielić w Polsce cztery obszary, który były podporządkowane jednemu z zaborców, dlatego te obszary nazywane są w skrócie «zaborami». Uściśleniem takiego podziału może być przyjęcie za jego podstawę tego, jaki był związek języka ludności danego obszaru z językiem urzędowym na początku XX wieku, a więc w momencie, w którym ukształtowany się demokratyczne doświadczenia w społeczeństwie polskim, w szczególności w społeczeństwie Galicji Zachodniej (bardziej zamieszkaney przez Polaków aniżeli przez Ukraińców). Należy tu wymienić na pierwszym miejscu obszar, w którym językiem urzędowym był język polski, czyli właśnie Królestwo Galicji i Lodomerii. Drugi obszar, w którym językiem urzędowym był język rosyjski, w szczególności część województwa podlaskiego, nigdy nie znalazła się w obrębie Królestwa Kongresowego. Jest jeszcze trzeci obszar z nazwaniem zabór pruski, chociaż jak zauważył J. Flis, to nazwanie jest o tyle wątpliwe, że można wydzielić części tego kraju, które nie byli pod pruskim zaborem,

¹⁰ Ibid.

¹¹ Szul R. Perspektywy regionalizmu galicyjskiego w Polsce na tle tendencji międzynarodowych. *Galicja i jej dziedzictwo. Historia i polityka* / red.: W. Banasiuk, J. Buszko. Rzeszów, 2012.

¹² Wapiński R. Regionalizm – doświadczenia z przeszłości. *Regionalizm jako folklorizm, ruch społeczny i formuła ideologiczno-polityczna* / red. M. Latoszek. Gdańsk: Wyd-wo Gdańskie, 1993. S. 44–45.

¹³ Żarycki T. Trwałość historycznych struktur przestrzennych na przykładzie polskiej przestrzeni politycznej. *Rozwój, Region. Społeczeństwo*. Warszawa; Katowice, 1999, S. 92.

bo nie leżały w granicach II Rzeczypospolitej, ale mają podobną specyfikę. Przede wszystkim to dotyczy wiejskich obszarów śląska. Cechą wspólną tego obszaru jest to, że językiem urzędowym na początku XX wieku był tam język niemiecki, natomiast na wsi zamieszkiwała go ludność mówiąca po polsku. I wreszcie czwarty ważny region to tereny, na których językiem urzędowym był język niemiecki, lecz ówczesną ludność mówiącą po niemiecku wysiedlono po zakończeniu Drugiej wojny światowej po 1945 roku, a dzisiejsi mieszkańcy przybyli z obszarów, który wchodziły do II Rzeczypospolitej w okresie międzywojennym ze wschodnich i centralnych obszarów. Politolodzy polscy nazywają te tereny obszarami przesiedleńczymi¹⁴.

Apogeum porządkowania polskiej sceny politycznej po odzyskaniu niepodległości w 1989 r. i początkiem transformacji ustrojowej miało miejsce po wyborach od 2007 roku i właśnie na przykładzie tych wyborów, podczas których nastąpiła też największa mobilizacja wyborców, można prześledzić zróżnicowanie w poszczególnych obszarach historycznych oraz w poszczególnych rodzajach jednostek.

Widać bardzo podobne wzory we wszystkich czterech obszarach. Sprowadzają się one do tego, że poparcie dla Platformy Obywatelskiej (PO) rośnie wraz z urbanizacją, natomiast spada tam poparcie dla Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL). Natomiast jeśli chodzi o poparcie procentowe dla Prawa i Sprawiedliwości, to sytuacja jest tutaj o wiele bardziej złożona. Jak pisze J. Flis, w obszarach galicyjskich i rusyfikowanych widać bardzo podobną zależność do tej, która występuje w przypadku PSL, czyli odwrotną w stosunku do Platformy Obywatelskiej, a poparcie procentowe dla PiS maleje wraz z rozmiarem jednostek. Natomiast na obszarach germanizowanych i przesiedleńczych zjawisko to zupełnie nie jest jednoznaczne. Poparcie dla Prawa i Sprawiedliwości jest we Wrocławiu wyższe niż na wsiach obszaru przesiedleńczego, natomiast na wsi jest tylko minimalnie wyższe niż w miastach i powiatach czy miastach-powiatach¹⁵.

Według J. Flisa, jeszcze inny wzór występuje w przypadku obszarów germanizowanych. Tutaj wyróżnia się Poznań, w którym poparcie dla Prawa i Sprawiedliwości pozostaje najniższe ze wszystkich wyróżnionych tak jednostek analizy, natomiast w odniesieniu do pozostałych rodzajów jednostek nie ma tutaj wyraźnego wzoru. Poparcie jest takie samo w miastach-powiatach i na wsi, a niewiele niższe w miastach powiatach¹⁶.

Występuje za to istotna różnica, jeżeli chodzi o poparcie dla Lewicy i Demokratów, które na obszarach przesiedleńczych najniższe jest we Wrocławiu i na wsi, natomiast ma taki sam, najwyższy poziom w miastach-powiatach i miastach w powiatach. W podobny wzór poparcie dla lewicy układa się w przypadku obszarów germanizowanych, czyli najniższe poparcie jest e Poznaniu i na wsi, a nieco wyższe w pozostałych miastach. Ten sam wzór, jeśli chodzi o poparcie dla lewicy, występuje w zasadzie w całym kraju, również w obszarach rusyfikowanych i w Galicji, gdzie jest ono niższe w metropoliach i na wsi, a najwyższe w miastach średniej wielkości. Warto również zwrócić uwagę na to, że poparcie dla Prawa i Sprawiedliwości w Galicji jest o kilku procent wyższe w stosunku do obszarów rusyfikowanych w każdej kategorii.

¹⁴ Flis J. Złudzenia wyboru. Społeczne wyobrażenia i instytucjonalne ramy w wyborach do sejmu i senatu. Kraków: Wyd-wo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014. 434 s.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Flis J. Złudzenia wyboru...

Wskazane różnice osiągają największą skalę w przypadku wsi galicyjskiej i na wsi w obszarach rusyfikowanych. Jednocześnie takie zestawienie podważa wyobrażenie, jakoby rywalizacja na osi Platforma Obywatelska (PO)-Prawo i Sprawiedliwość (PiS) była grą o sumie zero. Choć gdy porównamy Galicję z ziemiami zaboru rosyjskiego, dostrzeżemy wszędzie w Galicji przewagę Prawa i Sprawiedliwości w porównaniu z analogicznymi jednostkami obszarów rusyfikowanych, to poparcie dla platformy Obywatelskiej w tej pierwszej wcale nie jest niższe, niż w niegdyś rusyfikowanej części kraju, a w przypadku miast powiatów nawet o jeden procent wyższe. W szczególności na wsi w Małopolsce i Podkarpaciu poparcie dla Platformy Obywatelskiej jest o jedną piątą wyższe niż w powiatach w obszarach rusyfikowanych. J. Flis przyjmuje wyjaśnienie, że jeśli w Galicji Zachodniej – w Małopolsce i Podkarpaciu następuje przesunięcie w stronę partii konserwatywnych, to nie tyle kosztem partii centrum, takich jak Platforma Obywatelska czy Polskie Stronnictwo Ludowe, ile kosztem lewicy, która w Galicji ma wyraźnie niższe poparcie niż w pozostałych częściach kraju¹⁷.

Jarosław Flis również uwzględnił różnice we frekwencjach w poszczególnych częściach III RP, a zwłaszcza w Galicji Zachodniej. Poza samymi sympatiami politycznymi poszczególne obszary różnią się znacząco właśnie pod względem frekwencji wyborczej.

Tabela 1

**Wyniki wyborów do izby niższej od 2011 roku w skali kraju
i na terenach Galicji Zachodniej**

Partie polityczne i ich pozycjonowanie ideologiczne	W skali kraju	Galicja Zachodnia
	Odsetek głosów	Odsetek głosów
Platforma Obywatelska	39.18 %	33.33 %
Prawo i Sprawiedliwość	29.89 %	40.97 %
Ruch Palikota	10.02 %	7.45 %
Polskie Stronnictwo Ludowe	8.36 %	8.03 %
Sojusz Lewicy Demokratycznej	8.24 %	5.53 %

Źródło: na podstawie danych PKW, Szkoły polskiej demokracji: wybory i polityka / pod red. Artura Wołka, Wydawca : Kraków : Ośrodek Myśli Politycznej; Rok wydania : 2014. S. 342¹⁸.

¹⁷ Wybory 2007. Partie i ich programy. 447 s.

¹⁸ 12.13. Państwowa Komisja Wyborcza. URL: <https://pkw.gov.pl/>; Wołek A. Szkoły polskiej demokracji: wybory i polityka. Ośrodek Myśli Politycznej. Kraków, 2014. 342 s.

Tabela 2

Porównanie programów wyborczych polskich stronnictw politycznych w wyborach parlamentarnych w 2011 r.

Stronnictwo polityczne	Stanowisko wobec spuścizny komunistycznej	Ingerownie Kościoła katolickiego w życie publiczne (rola kościoła)	Postawa wobec Unii Europejskiej	Postawa wobec Rosji	Postawa wobec Ukrainy	Udział lub rozszerzenie NATO
PiS	Negatywna	Pozytywna	Pozytywna	Negatywna	Pozytywna	Pozytywna
PO	Pozytywna	-	Pozytywna	Pozytywna	Pozytywna	Pozytywna
Ruch Palikota	-	Negatywna	-	-	-	-
PSL	-	-	Pozytywna	Pozytywna	Pozytywna	Pozytywna
SLD	Pozytywna	Negatywna	Pozytywna	-	-	Pozytywna

Zródło: opracowanie własne

PiS jako zwycięska partia na terenach Galicji Zachodniej, dużo miejsca na początku swego programu politycznego w 2011 r. poświęcił zagadnieniu rozliczenia z PRL. W programie szczególnie opisane są kroki, które wprowadził PiS w okresie sprawowania władzy, a szczególnie, nową ustawę lustracyjną. Mówi się o tym, że «przygotowano projekt ustawy dezubekizacyjnej» (m. In. Obniżyła wysokie emerytury oficerów służb specjalnych PRL i członków Wysokiej Rady Ocalenia Narodowego)¹⁹. PiS potwierdza swoją przychylność do UE i członkostwa Polski w tej organizacji. Również NATO jest postrzegana jako gwarant bezpieczeństwa Polski. USA jest strategicznym partnerem Polski, z którym warto jeszcze bardziej zaciśnąć współpracę²⁰. PiS uważa, że w Rosji istnieje «niepisana zasada, że Polska nie jest traktowana jak pełnoprawny członek Unii»²¹. Między innymi, PiS zamierza «konsekwentnie bronić prawa międzynarodowego i interesu Polski w stosunkach z Rosją, oczekując na zmianę nastawienia rosyjskich elit politycznych wobec Polski»²². PiS zamierza się przeciwstawiać budowie Gazociągu Północnego, i popiera zaciśnięcie politycznych i gospodarczych stosunków z Ukrainą²³.

PiS, według autorów «The Manifesto Project Dataset», należało do grupy partii konserwatywnych²⁴. W projekcie ParlGOV PiS zostało opisane jako partia konserwatywna z wynikiem 7,7 na skali prawica-lewica²⁵.

¹⁹ Wybory 2011. Partie i ich programy. S. 56.

²⁰ Ibid. S. 57.

²¹ Ibid.

²² Sula P. Partie małe w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1989–2016. Wrocław: Wyd-wo: Księgarnia Akademicka, 2018. S. 95.

²³ Ibid. S. 57.

²⁴ The Manifesto Project Dataset. URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/

²⁵ Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov): Information on parties, elections and cabinets in modern democracies. URL: <http://www.parlgov.org/>

W programie wyborczym Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) na wyborach parlamentarnych w 2011 r. ponownie opowiada się przeciwko wdrażaniu praktyk religijnych do szkół²⁶. SLD chciałoby «wykluczyć umieszczenie religijnych symboli na symbolach państwowych oraz zahamować klerykalizację szkolnictwa publicznego» oraz zmienić system wspierania związków wyznaniowych i duchowieństwa ze środków publicznych, ograniczyć zwolnienie podatkowe kościelnych osób prawnych²⁷. SLD popiera «uchylenie karalności obrazy uczuć»²⁸ i opodatkowanie wyższego duchowieństwa²⁹. Partia ta pozytywnie rozpatruje obecność Polski w UE i NATO³⁰. W zakresie obronnej SLD popiera «tarczę NATO, ale żeby w tej koncepcji – uczestniczyła Rosja»³¹, co jest bardzo ciekawe, dlatego że żadna z formacji politycznych w Polsce nie popierała rozwiązania «tarczy antyrakietowej» w taki sposób. Choć SLD uważa, że USA nadal pozostają dla Polski strategicznym sojusznikiem. Inne interesujące nas kwestie (Postawa wobec Rosji, postawa wobec Ukrainy) nie zostały uwzględnione w tym programie.

SLD, według autorów «The Manifesto Project Dataset», należała do grupy partii socjaldemokratycznych³². W projekcie ParlGOV SLD została opisana jako partia socjaldemokratyczna z wynikiem 2,8 na skali prawica-lewica³³.

Jeszcze jednym z programów wyborczych, który potrzebuje analizy jest program Ruchu Palikota. Program skupia się głównie na zagadnieniu roli Kościoła katolickiego. Ruch Palikota zapowiada zmniejszenie roli Kościoła katolickiego jako instytucji w życiu publicznym i dlatego zamierza «zlikwidować finansowanie Kościoła z budżetu, w tym likwidować funduszy świadczeń kościelnych, wrócić lekcje religii ze szkół do kościołów, zakazać udział osób duchowych w uroczystościach świeckich² i szereg innych ograniczeń»³⁴. Inne interesujące nas kwestie nie są uwzględnione przez Ruch Palikota.

Ruch Palikota, według autorów «The Manifesto Project Dataset», należał do grupy partii liberalnych³⁵. W projekcie ParlGOV Ruch Palikota został opisany jako partia liberalna z wynikiem 6,0 na skali prawica-lewica³⁶.

W programie PO w 2011 zostali uwzględnione prawie wszystkie interesujące zagadnienia z wyjątkiem tematu roli Kościoła katolickiego. PO podkreśla, że Polska przygotowała się na wysokim poziomie do półrocznej Prezydencji w Radzie UE i pozostaje zwolennikiem członkostwa w UE³⁷. Wobec Ukrainy i Białorusi, to PO szczeni się, że «podejmujemy działania na rzecz demokratyzacji tych państw»³⁸. Powołano Inicjatywę Partnerstwa Wschodniego oraz utworzono Polsko-Ukraińskie Forum Partnerstwa, a do ambicję Ukrainy w dążeniu do UE Polska będzie nadal wspierać. PO podkreśla, iż relacji z Rosją zostały poprawione [9 s. 463], opowiada się za konstruktywnym podejściem do

²⁶ Wybory 2011. Partie i ich programy. S. 162.

²⁷ Ibid. S. 170.

²⁸ Ibid. S. 171.

²⁹ Ibid. S. 172.

³⁰ Sula P. Partie małe w wybranych państwach... S. 186.

³¹ Ibid. S. 187.

³² The Manifesto Project Dataset...

³³ Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov)...

³⁴ Wybory 2011. Partie i ich programy. S. 334.

³⁵ The Manifesto Project Dataset...

³⁶ Ibid.

³⁷ Wybory 2011. Partie i ich programy. S. 162.

³⁸ Ibid. S. 462.

Rosji i «odnosić się do niej z szacunkiem»³⁹. W relacjach z USA, to one powinni być «prezentowana polityką opartą na zasadzie wzajemności»⁴⁰.

PO, według autorów «The Manifesto Project Dataset», należało do grupy partii liberalnych. W projekcie ParlGOV PO została opisana jako partia konserwatywna z wynikiem 6,2 na skali prawica-lewica.

Z kolei Polskie Stronnictwo Ludowe (PSL) w swoim programie politycznym podkreśla ważność członkostwa w UE i NATO. Oprócz tego za istotne uważa «umacnianie dobrosąsiedzkich stosunków z Rosją, Ukrainą i Białorusią, przy jednoczesnym wspieraniu procesów demokratycznych w tych krajach»⁴¹.

PSL, według autorów «The Manifesto Project Dataset», należało do grupy partii agrarnych⁴². W projekcie ParlGOV PSL zostało opisane jako partia agrarna z wynikiem 4,2 na skali prawica-lewica⁴³.

Wykazano, że programy wyborcze partii prawicowych lub centroprawicowych partii zawierają wspólne cechy programowe, a szczególnie wsparcie Kościoła katolickiego w Polsce, negatywną postawę wobec spuścizny komunistycznej, z ostrzeżeniem nastawienie do Rosji, przeważnie bardziej prounijne i euroatlantyckie. Również udowodniliśmy, że wśród wszystkich formacji politycznych, jedynie komitet wyborczy SLD i Ruch Palikota w swych programach wyborczych opowiadały się za zdecydowany rozdział Kościoła katolickiego i państwa. Również bardzo zbieżnym punktem we wszystkich partiach, które zwyciężyli w Galicji, jest integracja z UE i NATO.

Większość partii politycznych, które zwyciężyły na terenie Galicji Zachodniej w wyborach parlamentarnych 2001–2007, posiadały ideologię konserwatywną, chadecką lub nacjonalistyczną.

³⁹ Ibid. S. 463.

⁴⁰ Ibid. S. 464.

⁴¹ Ibid. S. 376.

⁴² The Manifesto Project Dataset URL: https://visuals.manifesto-project.wzb.eu/mpdb-shiny/cmp_dashboard_dataset/

⁴³ Döring H. Parliaments and governments database (ParlGov)...

ВСТУП РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА ДО НАТО: ДОРОЖНЯ КАРТА ДЛЯ УКРАЇНИ

Важливим гарантом недоторканості кордонів України в умовах сучасної російсько-української війни залишається НАТО (North Atlantic Treaty Organization). На відміну від Республіки Польща, наша держава тільки робить перші кроки для набуття повноправного членства в цій організації. У цьому контексті важливо не тільки взяти до уваги позитивний досвід Польщі у співпраці з НАТО, а й проаналізувати військово-політичні заходи керівництва країни, які уможливили членство в цій міжнародній безпековій організації.

1999 року Польща вступила до НАТО, що стало закономірним підсумком її євроінтеграційних прагнень. Аналітики відзначають, що Республіка Польща сьогодні є прикладом країни, де ефективні економічні й суспільно-політичні реформи сприяли потужному економічному зростанню та політичній стабільності. «За останні 20 років вона зуміла здійснити багато перетворень і характеризується як одна з найбільш стабільних та передбачуваних в Європі. Більшість польських експертів таку успішність пояснюють членством країни в Європейському Союзі та НАТО»¹.

Які висновки з вищезазначеного повинна зробити Українська держава? Перше, приклад поляків свідчить, що першочерговою умовою для вступу до НАТО повинно стати досягнення суспільного консенсусу. «На початку 90-х років польські праві вважали, що не слід вступати до НАТО, оскільки тоді країна повністю залежатиме від Альянсу, – згадує колишній міністр оборони Польщі Януш Онишкевіч (*Janusz Onyszkiewicz*). – Вони пропонували будувати власний аналог НАТО в Центрально-Східній Європі. Натомість ліві просували ідею, що безпеку Польщі потрібно будувати на механізмах не НАТО, а ОБСЄ. Але, врешті, вдалося усіх переконати, хоча крайні праві до кінця були противниками вступу країни до Альянсу»².

Щодо України, політичний аналітик Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва Руслан Кернич слушно зауважує, що українське суспільство дедалі більше підтримує ідею вступу України до НАТО як механізму гарантування національної безпеки. Останніми роками спостерігалось динамічне зростання рівня цієї підтримки в усіх без винятку регіонах України. Водночас не в усіх регіонах ця підтримка переважає: жителі Сходу та Півдня все ще більше скептично ставляться до перспективи євроатлантичної інтеграції, аніж мешканці Заходу та Центру

¹ Вступ Польщі до Європейського Союзу, НАТО та його наслідки. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/vstuplenie-polshi-v-evropejskij-sojuz-nato-i-ego-posledstvija/>

² Януш Онишкевіч, экс-міністр національної оборони Польщі: «Потрібно зберегти політичний консенсус в Україні щодо зближення з НАТО». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/2657734-anus-oniskevic-eksministr-nacionalnoi-oboroni-polsi.html>

України, що наразі не дає підстав говорити про стійкий міжрегіональний консенсус у підтримці євроатлантичного вектора інтеграції в Україні³.

По-друге, вступові Польщі до НАТО передували вагомі політичні процеси, модернізація Збройних сил та військової інфраструктури. Усе це відбувалося на тлі динамічної демократизації всередині держави⁴. Отже, ґрунтуючись на досвіді не тільки Польщі, а й загалом країн Центрально-Східної Європи, Україна має визначити своїм першочерговим завданням декомунізацію суспільства та влади, зокрема Верховної Ради, як це зробила більшість європейських посткомуністичних країн й держави Балтії. Діяльність проросійських партій та організацій, які гальмують радикальні соціальні, економічні й політичні реформи, становить загрозу національним інтересам України. Якщо не буде вилучено умовно «лівий» (ідеологічно проросійський) елемент із політичного простору нашої країни, ми не зможемо реалізувати її європейської політики⁵.

По-третє, у процесі підготовки вступу до НАТО Польща ефективно протидіяла зовнішньополітичному тиску, насамперед Російської Федерації. Прагнення поляків отримати членство в Альянсі завжди негативно сприймали в Москві. «Попри розвал Організації Варшавського договору та Радянського Союзу, в Польщі аж до 1993 року дислокувалися російські військові, а сама країна розглядалася Кремлем як важлива частина російської сфери впливу – попри те, що “залізної завіси” вже не було», – констатують науковці⁶.

Ще 2008 року Україна подала офіційну заявку на отримання Плану дій щодо членства (ПДЧ). Рішення про надання ПДЧ мали ухвалювати на саміті НАТО в Бухаресті (Румунія). Головним лобістом «українського питання» виступали США, а головним противником – Росія, яка діяла через інших представників Альянсу – Францію та Німеччину. Мотивувавши Францію та Німеччину перспективами широкій економічній співпраці, передусім у галузі поставок енергоносіїв, Російська Федерація зуміла торпедувати процедуру надання Україні ПДЧ⁷.

По-четверте, до вступу в Альянс Польща не проводила серйозного переозброєння і використовувала здебільшого застарілу техніку часів Варшавського договору. Базові перетворення у Збройних силах Польщі в 90-х рр. стосувалися організаційної структури, нових підходів до навчань та змін у структурі управління армією. Справжнє переозброєння розпочалося тільки після отримання членства в НАТО⁸.

Справді, досі вступ усіх нових членів НАТО зі Східної Європи відбувався без скільки-небудь масштабного спеціального переозброєння. Водночас держава витрачає на переозброєння й армію незалежно від того, вступає вона до воєнних блоків чи ні. «Якби НАТО вимагав від України попереднього виходу на стандарти Альянсу за рівнем озброєння, підготовки військ тощо, то вартість вступу України

³ Ставлення українців до НАТО. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13080700295a01bbefa6d130.71639937.pdf>

⁴ Польський шлях до НАТО. URL: <https://cacds.org.ua/?p=2526>

⁵ Вступ до НАТО – стратегічний вибір України / за заг. ред. О. І. Соскіна. Київ: Вид-во «Інститут трансформації суспільства», 2008. С. 19.

⁶ Польща: що дали країні 20 років членства в НАТО. URL: <https://www.dw.com/uk>

⁷ Ветров І. Стукіт у відкриті двері: що заважає Україні вступити до НАТО. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2019/01/11/statija/bezpeka/stukit-vidkryti-dveri-zavazhaye-ukrayini-vstupyty-nato>

⁸ Польський шлях до НАТО...

Саміт НАТО (Варшава, 2016 р.). Міністр оборони України Степан Полторак та Міністр оборони Польщі Антоній Мачеревіч підписують Угоду про військово-технічне співробітництво, взаємні поставки товарів військового призначення та надання послуг військового призначення між Україною та Польщею

до НАТО могла б бути досить значною і вимірюватися десятками мільярдів доларів США. Однак НАТО не вимагає масового переозброєння від своїх членів», – відзначають аналітики⁹.

Важливо, що практично єдина вимога керівництва НАТО у військовій площині полягає в тому, що майбутні члени Альянсу мають подолати свою відсталість від західних стандартів обороноздатності¹⁰. Якщо напередодні вступу до Альянсу польська армія була оснащена переважно технікою радянського виробництва (2 850 танків, до 3 тис. бойових машин піхоти різних модифікацій, до 2,5 тис. артилерійських гармат, 65 пускових установок (ПУ) ракет класу «земля – земля», серед них – 25 ПУ ракет Р-300, до 300 бойових літаків, 187 бойових вертольотів)¹¹, то вступ до НАТО сприяв модернізації озброєння та переходу на стандарти НАТО¹².

Військові аналітики відзначають, що «перехід України на стандарти НАТО» необхідно розуміти як реформу Збройних сил, а саме – як упровадження в націо-

⁹ Вступ до НАТО коштує 4 гривні. URL: <https://dif.org.ua/article/yasnik-19-vstup-do-nato-koshtue-4-grivni>

¹⁰ Ліпкевич С. Військове будівництво Республіки Польща на шляху інтеграції до НАТО. URL: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/30912/1/33.pdf>

¹¹ Маначинський О. Нові орієнтири Війська Польського. *Народна армія* (Київ). 1995. 14 грудня. С. 3.

¹² Ліпкевич С. Військове будівництво Республіки Польща...

нальному законодавстві та в нормативному полі України Угод зі стандартизації та інших нормативних документів НАТО¹³. До приладу, цивільний міністр оборони та парламентський контроль за розвідувальними органами не є «стандартами» в нормативному розумінні – вони є радше практиками, не відображеними в Угодах зі стандартизації, хоча і спільними для більшості держав – членів НАТО. Так само спільні навчання не можна вважати переходом на стандарти НАТО. Вони скоріше можуть продемонструвати, які ще стандарти потрібно впровадити країні-партнеріві для досягнення взаємосумісності¹⁴.

В аналітичній доповіді Центру Разумкова «Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів» констатовано, що посилення співробітництва та покращення взаємодії НАТО з іншими організаціями в галузі безпеки не лише дають змогу отримати аналогічні переваги, а й висувають додаткові вимоги до всіх учасників процесу забезпечення міжнародної безпеки: досягнення порозуміння стосовно необхідності узгодження сфер компетенції і проведення взаємоузгоджених інституційних реформ¹⁵.

Експерти Центру Разумкова наголошують, що «такі реформи сектору міжнародної безпеки своєю чергою могли б надати можливість країнам-учасникам різних організацій і самим організаціям позбавитися тягаря надмірних витрат за рахунок перерозподілу функцій та уникнення дублювання, зробити ці витрати більш цілеспрямованими, зосередити діяльність на тих сферах та етапах процесу забезпечення безпеки (попередження загроз, реагування на них, врегулювання конфліктів, ліквідація їх наслідків), де їх спроможності можуть бути використані найбільш ефективно. Всі ці питання мають стати предметом уважного, всеохопного аналізу та широкого діалогу, ініціатором яких міг би виступити НАТО»¹⁶.

Завдання ухвалити і впровадити стандарти НАТО гостро стояли перед Українською державою ще 1997 року, після підписання Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (далі – Хартія)¹⁷. У ст. 3 Хартії йдеться про те, що «Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний та цивільний контроль над збройними силами та підвищувати їхню оперативно-технічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів»¹⁸.

У Державній програмі співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на період до 2001 року (далі – Програма)¹⁹ наголошено на важливості стандартизації, зокрема відзначено її пріоритети: досягнення

¹³ Україна і стандарти НАТО: як влучити у «рухому ціль»? URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrai-na-i-standarty-nato-yak-vluchyty-u-ruhomu-tsil/>

¹⁴ Там само.

¹⁵ Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів. Доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона* (Київ). 2012. Вип. 2–3. С. 2–11.

¹⁶ Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій, потреб і нових підходів. Доповідь Центру Разумкова. *Національна безпека і оборона* (Київ). 2012. Вип. 2–3. С. 3.

¹⁷ Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002#Text

¹⁸ Україна і стандарти НАТО...

¹⁹ Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) на період до 2001 року. Указ президента України від 4 листопада 1998 року № 1209/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text>

взаємосумісності з НАТО у галузі озброєння; здійснення з державами-членами НАТО спільних розробок і виробництва озброєння та військової техніки (ОВТ); запровадження досвіду держав-членів НАТО у сфері планування розвитку об'єктів військової техніки (далі – ОВТ); вдосконалення режиму контролю за експортом озброєнь²⁰. Окреслені заходи створювали підґрунтя для участі військових України у Багатонаціональних загальновійськових оперативно-тактичних силах (БЗОТС) та в миротворчих операціях НАТО.

На жаль, упродовж останніх двадцяти років, за невеликим винятком, стандартизацію у Збройних силах України було зведено до формалізму, що гальмувало відносини України з НАТО. На Вільнюському саміті НАТО (2005) Альянс укотре підтвердив готовність допомогти Україні у разі реалізації наміру приєднатися до складу НАТО²¹. 2008 року основною метою зовнішніх військово-політичних відносин України і Північноатлантичного альянсу проголошено приєднання до «Плану дій щодо набуття членства, який передбачав програму заходів, спрямовану на вдосконалення вітчизняного законодавства у військовій сфері, а також здійснення військової реформи, підготовки фінансової, організаційної та безпекової системи держави до такого рішення»²².

У період президентства Віктора Ющенка, щоб розв'язати проблеми сумісності дій та взаємозамінності частин і підрозділів у країн-членів НАТО, було створено організаційні структури, системи управління і логістики, мовлення та спілкування, регламентовано відповідні правила й процедури та налагоджено стан інформаційної системи, побудованої на сучасних технологіях. «Україна має намір приєднатися до країн-членів Євросоюзу і НАТО, тому повинна взяти на себе певні зобов'язання і виконувати їх відповідно до встановлених правил і процедур», – відзначали експерти²³.

Після президентських виборів 2010 року Україна радикально змінила зовнішньополітичні вектори у сфері безпеки²⁴. Пріоритетом у діалозі з НАТО у 2010–2013 рр. для нашої держави стало проведення консультацій щодо оцінки досягнутого прогресу в реалізації цілей партнерства для України²⁵. Після завершення Уельського саміту НАТО (2014) започатковано ініціативу з питань розвитку взаємосумісності з операційними партнерами. Також важливою тогочасною геополітичною подією, що прискорила запровадження стандартів НАТО, став початок російсько-української війни. Саме в цей період Альянс через Трастовий фонд НАТО з реформування систем логістики і стандартизації Збройних сил України (завдяки Річним національним програмам під егідою Комісії Україна – НАТО (КУН), Дорожній карті Україна – НАТО з оборонно-технічного співробітництва)

²⁰ Там само.

²¹ Головка В. Бухарестський саміт НАТО. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0404Q/> (дата звернення: 29.01.2019 р.).

²² Там само.

²³ Білетов В., Закалад М., Пивовар О., Ворона Т. Стратегія військово-технічного співробітництва Збройних Сил України в умовах їх євроінтеграції та переходу на євростандарти. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. Київ, 2014. Вип. 3. С. 122–125.

²⁴ Партнерство Україна – НАТО: час усвідомлення реалій... С. 4.

²⁵ Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 рік від 19 квітня 2012 року № 273/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2012#Text>

значно прискорив процес консультацій щодо запровадження стандартів НАТО у Збройних силах України²⁶. Сьогодні українська армія у складних умовах війни, що триває на Сході нашої країни, швидко формується як професійна і вже до 2020 року має шанс відповідати стандартам НАТО для членства в Альянсі. Активна фаза реформування Збройних сил України розпочалася 2014 року, і за цей час виконано 90 % від запланованих заходів²⁷.

Отже, політичні експерти, дипломати відзначають, що Республіка Польща сьогодні є прикладом країни, де ефективні економічні й суспільно-політичні реформи призвели до потужного економічного зростання та політичної стабільності, що своєю чергою заклало фундамент членства країни в НАТО та Європейському Союзі²⁸. Щодо України, то наша держава повинна (а) розробити чітку стратегію реалізації поглибленої співпраці з Альянсом, (б) усебічно сприяти суспільному консенсусу щодо ідеї членства в НАТО, (в) дбати про досягнення високого рівня політичної / економічної стабільності й безпеки²⁹, (г) адаптувати законодавство України до стандартів НАТО.

²⁶ Україна і стандарти НАТО...

²⁷ Вус Р. Стандарти НАТО: переваги і складнощі переходу на них. URL: <http://www.na.mil.gov.ua/index.php/2018/03/02/standarty-nato-perevagy-i-skladnoshhi-perehodu-na-nyh/>

²⁸ Вступ Польщі до Європейського Союзу...

²⁹ Україна – НАТО: реальна співпраця неможлива без реформ. URL: https://lb.ua/blog/vitaliy_skotsyk/394415_ukraina-nato_realna_spivpratsya.html

Наукове видання

Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / [від. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 392 с.

Літературний редактор

Оксана Сімович

Коректор

Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Макет та художньо-технічне редагування

Дмитро Савінов

Підписано до друку 24.12.2019. Ум. друк. арк. 32,56

Друк офсетний. Формат 70x100/16.

Наклад 75 прим.

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 Львів, вул. Козельницька, 4. Тел: (032)-270-14-18